

ČESKÁ GRAMATOGRAFIE
A KULTURNÍ REFLEXE ČEŠTINY
V LETECH 1533—1672

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
Filozofická fakulta
Ústav českého jazyka a teorie komunikace

ČESKÁ GRAMATOGRAFIE
A KULTURNÍ REFLEXE
ČEŠTINY V LETECH 1533—1672

(disertační práce)

Ondřej Koupil

Filologie — český jazyk

Vedoucí práce

† Prof. PhDr. Alexandr Stich, CSc.

Prof. PhDr. Karel Kučera, CSc.

2005

*Prohlašuji,
že jsem disertační práci napsal samostatně,
s využitím uvedených pramenů a literatury.*

V Praze 28. září 2005
Jan Václav

Poděkování

za pomoc a podporu při psaní náleží především Marcelle Koupilové a Václavu Petrbokovi. Za poskytnutí textů, konzultací nebo za pomoc a pochopení děkuji (v pořadí podle abecedy) Tilmanu Bergerovi, Alessandru Catalanovi, Štěpánu Hančovi OSB, Miroslavovi a Pavle Koupilovým, Karlu Kučerovi, Daliboru Lehečkovi, Janovi a Martě Linkovým, Pavlu Marešovi, † Karlu Olivovi, Filipu Outratovi, Anselmu Skřivánkovi OSB, † Alexandru Stichovi, Martinu Valáškoví.

0. Ante limen

Přečíst si to, co vykonali naši předchůdci,
není jen pouhým archeologickým rozptýlením,
ale také imunologickým bezpečnostním opatřením.¹
Miey se dobře: čti a fuď vpřijmý čtenáři (Nám 1 C3v).

0.0. ANTE LIMEN

Než začneme mluvit, před prahem následujících úvah a výkladů o starší české gramatografii, dovolíme si jisté prodlení. Nechceme tyto řádky nadepisovat »úvod«, protože ještě neuvádějí přímo k předmětu našeho zájmu. Nepíšeme ani »výstraha« nebo »upozornění«: takové slovo by sice bylo našemu záměru bližší než »úvod«, ale vzbuzovalo by nežádoucí asociace — jako by čtenáři hrozilo něco vážnějšího než jen horší orientace v jednom z mnoha textů, jimiž se dnes zaplavujeme. *Ante limen*, dříve, než budeme mít až příliš blízko před sebou jednotlivé postavy, knihy, různá tvrzení a koncepty, chceme s odstupem zvážit několik základních termínů, kterým je těžké se vyhnout. Zvážit je a znevážit.

Jsou to slova, kterým je těžké se v práci o starých gramatikách vyhnout, protože s nimi historicky orientovaná lingvistická bohemistika dosud běžně pracovala. Bylo řečeno »o starých gramatikách«: a už v tomto slovním spojení je obsažen první problematický termín — »gramatika«. Jeho problematičnost je dána především tím, že historický název žánru *grammatica* se nekryje s pojmem gramatiky, jak ho používá dnešní lingvistika. Záměna pojmů spojených se zdánlivě (tj. slovně, zvukově) totožným termínem tehdy a nyní by nás mohla vést k přímočarým spojením tehdejší a dnešní »gramatiky« a historických a moderních »gramatografů«. Nechceme samo-

¹ ECO, *Hledání dokonalého jazyka*, s. 280.

zřejmě říci, že tu souvislost, *traditio*, předávaná kulturní a vědomostní návaznost neexistuje (naopak!); ale zájem o jazyk projevovaný v 16. a 17. století lze jen stěží označit slovy »jazykověda« nebo »lingvistika«, jak dnes říkáme disciplínám, v jejichž rámci se píšou »gramatiky«. Lépe tu snad uspějeme, když se na předmět svého zájmu podíváme očima staré filologie. Nebudeme se pak ve starém díle podívat nad tím, co do »gramatiky« v našem slova smyslu nepatří: nad verši a metrickými pravidly v gramatice češtiny, nad zaujatým hodnotovým srovnáním češtiny s klasickými a sousedními jazyky nebo nad translátologickými poznámkami ke zcela určitým biblickým místům... Bude nám jasnější málo deskripční a hodně konstrukční a preskripční modus, v němž jsou staré gramatiky napsány. Zůstaneme i nadále u slova »gramatika«, ale budeme mu rozumět méně terminologicky; »gramatika« bude vlastně »jazyková knížka« (ale nepředbíhejme k podkapitole 2.1).

Větší starost a nejasnost nám může způsobit několik dalších termínů, zděděných z tzv. pražské jazykovědné školy. Při práci s dnešní kulturní a oficiálně (školsky) prosazovanou prestižní podobou českého jazyka jsme si zvykli pracovat s termíny »spisovná čeština«, »norma spisovného jazyka«, »kodifikace jazykové normy« a »úzus«. Jistým podoborem lingvistiky vůbec, a tedy i bohemistiky, se stala »jazyková kultura«;² právě ona je rámcem, v němž tento komplex vzájemně provázaných termínů a pojmů — »pojmoslovná soustava pražské školy«³ — funguje. I když se vyhneme běžným nedorozuměním, která výše uvedená sousloví mimo bohemistiku pražské školy vyvolávají — např. »hovorová čeština« jako ta, kterou »se hovoří«, nebo záměna »normy« a normování⁴ (tedy »kodifikace«) —, pořád před námi zůstává otázka, jak s těmito termíny pracovat při studiu staršího jazyka a především při studiu dobové reflexe tohoto jazyka.⁵

² Samo slovní spojení je staré, srov. např. *Comenius, ODO II*, sl. 49—65.

³ NEBESKÁ, *Jazyk, norma, spisovnost*, s. 13.

⁴ Podobně užil adjektiva »normativní« pro popis činnosti starých gramatiků Jiří KRAUS (*K zdrojům normativnosti českých gramatik*, s. 144—145) — jako opozita k »deskriptivní« a tedy synonyma k »preskripční« a »preceptivní«.

⁵ Dobovou reflexí jazyka rozumíme aktivitu poněkud širší než německý historik jazykovědy a rétoriky Andreas GARDT termínem »Sprachreflexion« ve své habilitační práci (*Sprachreflexion in Barock und Frühaufklärung*, s. 1); máme na mysli nejenom reflexi o podstatě jazyka a možnostech jeho užívání, ale i veškeré praktické reflektování jazykového provozu, tedy společenských, politických a kulturních aktivit přímo spojených s jazykem (srov. i 2.3); ty, kdo takovou reflexi písemně konají, dále nazýváme reflektory jazyka. — Konsenzuální definice pojmů, na něž se dále odvoláváme: KARLÍK aj., *Encyklopedický slovník češtiny*, s. v.; ke genezi terminologického trsu a posunům ve vymezování pojmů a koncepcí u jednotlivých bohe-

Terminologický komplex spjatý s »jazykovou kulturou« a »teorií spisovného jazyka« vznikl při formování pražského lingvistického strukturalizmu v 20. a 30. letech minulého století; obvykle se jako krystalizační bod a manifestační projev jeho autorů připomíná sborník Pražského lingvistického kroužku *Spisovná čeština a jazyková kultura*.⁶ Motivy, hybnými zdroji generačního úsilí Mathesiova, Havránkova, Jakobsonova a dalších »pražských strukturalistů« byla péče o současný, aktuálně užívaný prestižní jazyk nepřilíš staré republiky a dále spor s dalšími jazykovědci o to, jak tuto péči prakticky provádět a kam ji směřovat. I v souvislosti s dobovým obratem světové jazykovědy, který reprezentují hlavně posmrtně rekonstruované ženevské přednášky Ferdinanda de Saussure,⁷ přešlápli — obrazně řečeno — z mladogramatického historizmu a sledování časových vývojových řad jazykových prvků (z »diachronie«) k pohledu do současného, uživatelsky přístupného jazykového systému (k »synchronii«). Termíny a pojmy, o nichž je tu řeč, byly vypracovány právě k tomuto »synchronnímu« účelu — k provokaci zájmu o praktické užívání jazyka na jedné straně a k zamezení prostých »puristických« a obrozensky obranných tendencí v tomto zájmu na straně druhé. Kdybychom chtěli využít vlastního jazyka pražské jazykovědné školy, řekli bychom, že v takové situaci byly zmiňované pojmy funkční, čili takové funkci se přizpůsobovalo jejich vymezování; měly sloužit právě existujícímu stavu spisovného jazyka v novém státě, chtěly opsat jeho současné rozvrstvení a provázet ho do budoucna — provázet deskripcí i řízením, nově posuzujícím funkčnost celého jazykového ústrojí a jeho prvků.⁸

Při definicích a výkladech termínů a pojmů, u kterých jsme se zastavili, je příznačné, že jako kritérium posuzování jednotlivostí v užívání jazyka (slov, slovních tvarů, vazeb atd.) se uvádí to, jak jsou tyto prvky »pocit'ovány«.⁹ Opět je zřejmé, že se celá soustava pojmů a termínů »jazykové kultury« váže a hodí především k jazyku, který je tomu, kdo ho zkoumá a posuzuje, současný; že se počítá se synchronií zkoumajícího a zkoumaného. Ovšem, aktivní »jazyková kultura« má smysl jen ve vztahu k jazyku synchronně existujícímu (starší jazyk »kultivovat« nelze); a řečeno

místů, kteří se podíleli na diskusi o »normě« a spojených problémech od let 30. dodnes, souhrnně NEBESKÁ, *Jazyk, norma, spisovnost*.

⁶ HAVRÁNEK aj., *Spisovná čeština a jazyková kultura*.

⁷ Česky SAUSSURE, *Kurs obecné lingvistiky*.

⁸ Srov. STARÝ, *Ve jménu funkce a intervence*.

⁹ Srov. KARLÍK aj., *Encyklopedický slovník češtiny*, s. v. norma jazyková (Iva Nebeská).

vyhroceněji: ve skutečnosti je ve středu zájmu »jazykové kultury« dokonce jazyk, který teprve bude — a bude právě výsledkem její kultivace přítomného jazyka. Dále je zřejmé, že největší spory o »normu«, »kodifikaci«, »úzus« atd. se vedou u prestižní »češtiny spisovné«; o normě se praví, že jako souhrn všech pravidelně užívaných prostředků existuje i jinak než jako »spisovná norma«,¹⁰ ale problém, co do »normy« té které nespisovné češtiny patří nebo nepatří, už nebývá hlavním předmětem sporu. Rozhodně i v případě, že jde v lingvistickém pojednání o »češtinu hovorovou«, »češtinu mluvenou«, »češtinu obecnou« nebo jinou, je pozadím a srovnávaným útvarem klasicky pojímaná (psaná) »čeština spisovná«, resp. čeština kodifikovaná.¹¹

Konstatujeme tedy primární spjatost výše uvedených termínů s češtinou současnou tomu, kdo ji zkoumá, (se »synchronií«) a jejich praktickou využitelnost jen v rámci »spisovné češtiny«, jak se chápe dnes: češtiny moderní kultury 20. století, školsky a institučně (oficiálně) ošetřované, dostupné v dostatečně unifikované podobě v množství textů úřední, odborné, publicistické, slavnostní a částečně literární povahy (spíše starších literárních textů), v několika rovinách kodifikované.

Lze však mluvit o »spisovné češtině« například 16. století? Nebo jiné starší doby? Než se pokusíme odpovědět, musíme říci, že se tak běžně psalo a píše.¹² A najdeme i zmínky o »kodifikaci« prováděné v mluvnicích a jazykových příručkách 16., 17. nebo 18. století. »Kodifikovali« prý náměšťští gramatici 16. století, »kodifikovali« jezuité 60. let 17. století, »kodifikoval« prý i Josef Dobrovský a jeho současníci.¹³

¹⁰ Srov. NEBESKÁ, *Jazyk, norma, spisovnost*, s. 39.

¹¹ Označení »kodifikovaná čeština« bychom mohli považovat za neutrální, téměř právní označení dnešního školsky prosazovaného, tradičního »hlavního« útvaru českého jazyka jako celku; rozhodně ho lze dosti přesně, až výčtově vymezovat.

¹² Instruoval k tomu jeden z autorů synchronní koncepce spisovné moderní češtiny Bohuslav HAVRÁNEK (*Vývoj spisovného jazyka českého*; pozměněné zpracování HAVRÁNEK, *Vývoj českého spisovného jazyka*), popisující sice dějiny (»vnější vývoj«) jazyka, ale vždycky se zřeteltem k nové spisovné češtině jako »vývoj« směrem k ní; jeho základní hledisko bylo v podstatě teleologické: zachytit, co v jazykové minulosti vedlo k novočeskému stavu a kodifikaci dnešní spisovné češtiny (explicitně HAVRÁNEK, *Vývoj spisovného jazyka českého*, s. 1; *Vývoj českého spisovného jazyka*, s. 3). Zvýšený zájem o »spisovný jazyk« a jeho genezi vedl k představě jednotného jazyka minulosti, nevynikala sociální a geografická rozrůzněnost, diferenciace dialektů, kolísání mnoha prvků jazyka (tyto rysy byly pokládány spíše za negativa, za známky rozkladu, slepé cesty nevedoucí k prestižní novodobé formě češtiny). Dušan ŠLOSAR (např. *Příspěvky k poznání české kvantity v 16. století*) naopak poukázal na jiný aspekt staré češtiny, její různotvornost: na příkladu kvantity předpokládal nejednotnost vokaliké kvantity v češtině 16. století, která se možná skryla za zdánlivě nekolísavým tiskařským územím, neukazujícím skutečnou výslovnost.

¹³ Jen namátkou: spojitě vidí řadu »kodifikátorů« od Optáta a Blahoslava (přestože jeho gramatika nevyšla tiskem) přes Dobrovského až k novodobým *Pravidlům* Jirí Kraus (KARLÍK aj., *Encyklopedický slovník češtiny*, s. v. kodifikace) — »kodifikaci« vlastně nazývá jakékoliv starší

Částečně jde o nedorozumění, zvláště u sousloví »spisovná čeština«. Je totiž tradiční a používalo se dávno před vystoupení tzv. pražské školy.¹⁴ Chápalo se — podle etymologie — jako označení češtiny psaných památek;¹⁵ spisovný jazyk byl ‚jazykem spisů‘. Jiné je to ale s »normou« a »kodifikací« — to byly termíny nové.¹⁶

»Kodifikací« se dnes v bohemistice terminologicky chápe dodatečné zapsání poznané a zhodnocené »normy« spisovného jazyka v té které jeho rovině (pravopis, tvarosloví, výslovnost apod.), tedy statické zachycení některých jazykových jevů, prvků a pravidel, jak se projevují v procesu jeho používání. Tam, kde jsme termín »kodifikace« našli jako označení činnosti starších gramatiků, lze však jeho význam zachytit spíše slovy ‚zápis nějakých jazykových pravidel, bez ohledu na jejich původ‘. A »norma« je v takových pracích spojena s jazykem, o němž si uděláme představu na základě toho, co gramatik napsal — téměř bychom řekli: dobovou »normu« poznáváme při takovém užívání termínů z dobové »kodifikace«.¹⁷ Samozřejmě, že

psaní o češtině; o Blahoslavovi a Philomathovi např. KUČERA, Spojení typu Ezopů pes v češtině 16. a 17. století; o Rosovi např. PORÁK, Rosova mluvnice a vývoj češtiny a české lingvistiky v 17. století, s. 49 (formulace o významu teorie spisovného jazyka pro hodnocení starších mluvnic); o Dobrovském např. STICH, O počátcích moderní spisovné češtiny; o Pelclovi např. BĚLIČ, František Martin Pelcl a český jazyk; o Dobrovském a Pelclovi např. KOMÁREK, František Martin Pelcl jako kodifikátor mluvnické normy spisovné češtiny. Atd. Podobné formulace samozřejmě většinou přejímají terminologii Havránkovu: odkaz na jeho *Vývoj* nacházíme jako jakousi preambuli téměř ve všech pracích novější diachronní bohemistiky.

¹⁴ Necháme-li stranou starší, např. Václav FLAJŠHANS (*Náš jazyk mateřský*, kap. V. [Počátky jazyka spisovného], s. 176—195) užíval sousloví »spisovný jazyk« už ve výkladu o prvních glosách a nejstarších českých veršovaných legendách. Miroslav KOMÁREK (*Historická mluvnice česká I*, s. 13) klade v reprezentativní mluvnici a učebnici vznik »spisovné češtiny« do druhé poloviny 13. století, tedy ztotožňuje *spisovný a psaný* (resp. *psaný a dochovaný*). V rámci takového tradičního chápání se pak můžeme setkat i s názvy články Emanuela MICHÁLKA (»a kol.«) Přemysl Otakar II. a počátky spisovné češtiny nebo Český spisovný jazyk v době Karlově.

¹⁵ JUNGMANN (*Slovník česko-německý 4*) odkazuje u hesla *spisowný* na německé složeniny s komponentem *Schrift-*.

¹⁶ Podle Ivy NEBESKÉ (*Jazyk, norma, spisovnost*, s. 13) převzala pražská škola termín »norma« od německého lingvisty Herrmanna Paula; ale latinské slovo *norma* samo (‚úhelnice, pravidlo, předpis‘) ovlivňovalo představy o evropské jazykové praxi už dávno, jak svědčí Horatiův *Dopis Pisonům*, autoritativní pojednání *de arte poetica*, kde je řeč o jazykovém úzu, »quem penes arbitrium est et ius et norma loquendi« (Horatius, Epistola ad Pisones 71; latinsky i česky HORATIUS, *De arte poetica/ O umění básnickém*, s. 18—19). — »Kodifikace« je snad inspirována terminologií právní: nepsaná norma jazyka se kodifikuje jako nalezené normy právní v psaných kodexech zákonů — srov. církevnělatinskou *codificatio* jako ‚die Sichtung und Ausschreibung der bisher erlassenen Gesetze...‘ (SLEUMER, *Kirchenlateinisches Wörterbuch*, s. v.) a paralelní slova v moderních jazycích včetně češtiny.

¹⁷ Takové obousměrné vztahy jsou však ve vymezení »normy« a »kodifikace« běžné i pro novou dobu: ačkoliv »představovat si normu spisovného jazyka mimo skutečně existující spisovný jazyk dané doby« »bylo by mylné« (HAVRÁNEK aj., *Spisovná čeština a jazyková kultura*, s. 34 [stať Havránkova]), kodifikace také »umožňuje veřejnosti, aby si spisovnou normu [te-

neprotestujeme proti tomu, že se badatel snaží všímat si u starých mluvnic toho, »jak zachycují soudobou normu«; ale terminologický problém se obnaží ve chvíli, kdy pak jejich účel popíšeme slovy »... a co kodifikují«. ¹⁸ Nesnáz tu vidíme v snadném naplňování starých slov (»spisovná čeština«) nebo zdánlivě neutrálních pojmenování (»kodifikace« jako ,zapisování do kodexů‘) novým, pro starou dobu nepřiměřeným obsahem, anachronicky předpokládajícím jiné sociální a kulturní fungování jazyka. Jistá analogie tu samozřejmě mezi starými reflektory jazyka a dnešními jazykovědci je; ale není to totožnost, zvláště ne totožnost v intencích, jak je to zřejmé třeba v případě »kodifikace«. Dobrý příklad onoho rozdílného sociálního a kulturního fungování jazyka najdeme u termínu »norma«.

»Norma« uvnitř spisovného jazyka nebyla od té doby, co se o ní mluví v »pražském« terminologickém slova smyslu, nikdy přírodně čistá, nezávislá na preskripci a kultivaci jazyka ve škole a vlivu jazykových autorit. Preskripce, kultivace a fungování jazykových autorit mají na jazykový provoz unifikující účinky, omezují potenciálnost jazykových jevů nejrůznějších rovin. Podobné faktory se však v starších dobách uplatňovaly v případě češtiny i jiných jazyků jen v jisté sice vlivné, ale omezené kulturní vrstvě jazyka, užívané menšinou jazykově školených mluvčích. Početní poměry uživatelů této školou systematicky ovlivňované formy jazyka po zavedení povinné školní docházky, levných novin a v nejnovější době rozhlasu a televize na jedné straně a před těmito změnami na straně druhé se jistě nedají srovnávat. I dnes, po dlouhé době unifikující jazykové výchovy, korekce i autokritiky jednotlivých uživatelů jazyka, je »norma spisovného jazyka« (*ex definitione*) přecejzen ideální a teoretickou abstrakcí mnoha individuálních a skupinových norem. Oč komplikovanější je situace v jazykové minulosti, kdy musíme počítat s větší zakořeněností mluvčích v mateřských dialekttech, nejednotností (nebo absencí) jazykové školní výchovy a četby i paralelním vlivem více jazykověautoritativních subjektů (plurality vlivných textů nebo autorů, tiskáren, sociálních prostředí, regionálních komunit); a bez významu není například ani fakt, že v minulosti byla běžnější čtenářská konzumace textů třeba několik desítek let starých, založených na jiné »normě«. Tyto rozdíly způsobovaly mnohem volnější jednotu češtiny jako celku, nesrovnatelnou s víceméně

prve?] osvojila« (NEBESKÁ, *Jazyk, norma, spisovnost*, s. 38). Opět si tím dokládáme vzájemnou spojitost obou termínů a jejich odvození z fungování jazyka ve společnosti dnešního typu.

¹⁸ PORÁK, *Rosova mluvnice a vývoj češtiny a české lingvistiky v 17. století*, s. 41.

homogenní jednotou novodobé kodifikované češtiny a oplývající variantností v mnoha jazykových rovinách; to vše nutně snižuje předpokládaný dobový konsenzus uživatelů jazyka týkající se jediné jazykové normy.¹⁹

Abychom mohli dvojici »norma« — »kodifikace« používat i u starých reflektorů českého jazyka způsobem, který je běžný dnes, museli bychom navíc předpokládat, že i oni pracovali s tímto dvojstupňovým modelem: »vědecky« poznávali imanentního proměnlivého ducha jazyka a pak staticky, s »funkčním« a praktickým zhodnocením (evalvací)²⁰ výsledky svého pozorování zaznamenávali — chtějíce »kodifikovat«.

Hlavní důvody, proč se dvojici »norma« — »kodifikace« a termínu »spisovný jazyk« chceme pro 16. a 17. století vyhýbat, jsou tedy

(1) nebezpečí snadné anachronické projekce jejich dnešních obsahů, definic a asociací do minulosti; nebezpečí, že se necháme strhnout k přímému propojení této terminologie s termíny používanými v rámci dnešní jazykové kultury;²¹

(2) absence základního institučního rámce jazykové kultury (v dnešním terminologickém slova smyslu) v staré době, neexistence dnešní školy, vědy a dnešního sociálního a politického postavení češtiny.

Právě proto, že chceme v následující práci zkoumat intence samotných autorů starých jazykověreflektivních textů a naslouchat jejich argumentaci — bez ohledu na hlediska dnešní jazykové kultury —, neměli bychom si přehradit cestu terminologickou zátěží sugerující nežádoucí analogie v počínání těch, kdo kultivovali jazyk 16. a 17. století, a těch, kdo to v rámci »jazykové kultury« chtějí dělat dnes. Přijímáme ovšem uvedené termíny pro starou dobu jako metafory, které pracovně, jen pro začátek, naznačují, co a proč staří gramatici dělali.²²

¹⁹ Srov. NEBESKÁ, *Jazyk, norma, spisovnost*, s. 79.

²⁰ K tomu pojmu u novodobé kodifikace DANEŠ, *Postoje a hodnotící kritéria při kodifikaci*, s. 79.

²¹ Podobné nebezpečí anachronické zpětné projekce hrozí historické stylistice, hledá-li v starých textech »spisovné« nebo »obecněčeské« prvky v dnešním slova smyslu.

²² Jako níže u termínu »spisovná čeština« existuje samozřejmě i u »normy« obecnější význam, s kterým se v bohemistice také setkáváme: »norma« je pak prostě etymologicky »měřítko«, »vzor«, jímž se mluvčí/autor řídí — »norma« pak může být dokonce vně útvaru, který normuje; srov. tento výrok: »Normu spisovného jazyka [tedy její inspirační vzor] hledá Filomates

Místo »čeština spisovná« budeme tedy radši psát o češtině kulturní, o jazyce starých tisků nebo o dobovém literárním jazyce; a to bez nároku na přesnější definici a terminologickou platnost těchto výrazů, protože jsme přesvědčeni o předčasnosti takového vymezování — ze staršího jazyka totiž zvláště jazyk 16., 17. a 18. století (střední čeština) čeká na exaktnější, úplnější a především syntetický popis ve všech svých rovinách.²³ Rozšíříme tím ostatně myšlenku Bohuslava Havránka z 30. let 20. století o počátcích psaného jazyka na našem území: »Pro nejstarší období výstižnější by bylo totiž mluvit o jazyku kulturním než o jazyku spisovném.«²⁴ A místo »kodifikace« budeme v knihách zabývajících se v 16. a 17. století češtinou hledat jazykovou reflexi: způsob zachycení dobové češtiny a zároveň úvahu o reflektovaných je-

v živé mluvené řeči« (KYAS, *Česká bible v dějinách národního písemnictví*, s. 147; srov. s. 161).

²³ Nechceme samozřejmě podceňovat, co už bylo vykonáno ve studiích dílčích. U vědomí nevyváženosti jakéhokoliv výběru připomeňme, že o **metodě studia** střední češtiny uvažoval PORÁK, *Prameny studia starší češtiny*; směrem exaktním a statistickým vykročil pro **pravopis** ještě v rámci tradičních excerpčních metod také Jaroslav PORÁK (*Humanistická čeština*). Na práce Dušana ŠLOSARA o staré interpunkci (např. *Poznámky k vývoji české interpunkce v 16. století*; *Středník*) navazuje edičními aplikacemi např. Pavel Kosek. K budoucímu uplatnění nespekulativních metod při zkoumání historického pravopisu ukázal Karel KUČERA (*Diachronní složka Českého národního korpusu*). Vokalicou **kvantitou** se zabývali například Dušan ŠLOSAR (*Příspěvky k poznání české kvantity v 16. století*; *Samohlásková kvantita v době Adama Michny z Otradovic*) a Karel HÁDEK (*Ke kvantitě samohlásek v češtině 17. století*). Z morfologie přitahovaly pozornost — tak jako u starých gramatiků — například přechodníky (DVOŘÁK, *Vývoj přechodníkových konstrukcí ve starší češtině*). Sondu do **lexika** podnikl KAMIŠ, *Slovní zásoba české publicistiky 18. století*. Emanuel Michálek se věnoval jak **slovní zásobě** 16. století. Na počátku 21. století byl v elektronické podobě zpřístupněn neuberský opis Rosova slovníku. V roce 2005 začíná zpracování lístkového materiálu, který shromáždil pro slovník střední Zdeněk Tyl. **Syntaxí** pádové se věnoval Karel HAUSENBLAS (*Vývoj předmětového genitivu v češtině*); Pavel KOSEK (*Spojovací prostředky v češtině doby baroka*) hlavně syntaxi větné. **Stylistice**, zejména v souvislosti s analýzou dobových překladů bible, věnovali četné práce Vladimír Kyas a Emanuel Michálek. I na starším jazykovém materiálu jsou uplatňovány **postupy novější lingvistiky** (např. ČEJKA, *Střídání kódů u Jana Blahoslava a Martina Luthera*; nebo HOMOLÁČ, HULÍKOVÁ a KARHANOVÁ, *Roztrhaný šat svatého Bernarda*). Existují mnohé práce o **češtině jednotlivých literárních autorů nebo textů**, například Komenského nebo Blahoslava, nověji i o homiletice 18. století. Vzhledem k nejasnostem v poznání dobového jazyka prošla velkými diskusemi **editologie** raněnovověkých textů, zvláště v souvislosti s edicí *Dílo Jana Amose Komenského*, u dalších edičních řad a pak znova v devadesátých letech 20. století, kdy se po pádu komunistického režimu otevřely širší ediční možnosti. Bohemistické diskuse shrnul i s bibliografickými odkazy Martin VALÁŠEK (*Jindy a nyní*); s novým, syntetickým návrhem, víceméně dále respektovaným, přišel Josef VINTR (*Zásady transkripce českých textů z barokní doby*). Intenzita ediční činnosti tu ostatně souvisí se snahou o nové uchopení literárních dějin 16.—18. století — tyto práce však už patří jinam. Předpokládáme, že než nastane čas podávat syntetický obraz češtiny střední doby, nutně se do centra pozornosti musejí dostat ještě některé další stránky (užívání) jazyka: zvláště historicky chápané dialekty a vůbec prvky jazykové diverzity, nesourodosti, rozkolísanosti (které nemusejí být nutně chápány jen jako »nesprávná« vybočení z jednotné cesty k homogennímu standardizovanému jazyku).

²⁴ HAVRÁNEK, *Vývoj spisovného jazyka českého*, s. 1.

vech, důvod, proč se to nebo ono reflektuje, a v neposlední řadě programování jazyka do budoucnosti, kulturní, estetickou nebo náboženskou motivaci vedoucí k jazykové preskripci. Při studiu reflexe českého jazyka se vzdáváme metodologické čistoty spojené s výhradním zkoumáním imanence v jazyce samotném; ale jednak pochybujeme, že to lze dělat nebo se o to aspoň pokoušet někde jinde než v tom stavu jazyka, k němuž máme synchronní přístup jako jeho mluvčí, jednak si troufáme považovat toto metodologické znečištění za přednost: chceme poznávat místo jazykové reflexe a kultivování jazyka v širěji chápané české kultuře 16. a 17. století. Na prvním místě je předmětem této práce právě kulturní reflexe jazyka, ne dobový jazyk.

Předcházející odstavce mají sloužit jako náznak, že při zkoumání jazykové reflexe v 16. a 17. století, vrcholící v díle Rosově, chceme vycházet spíše z historického gramatografického materiálu samotného a metodologicky abstinovat od teoretických modelů fungování a popisu jazyka ve společnosti 20. století: je to jen dočasná descartovská *abstinentia*, nutná redukce, umožňující přiblížit se starším českým gramatografům proti proudu času a neřadit je předem do našich dnešních kategorií.

Až příliš často jsme tu zatím obalovali svá slova uvozovkami. Nebylo to z nedostatku stylizační odvahy, ale spíš proto, abychom ukázali, že označené výrazy jsou »metajazykové vzhledem k jazyku lingvistiky« pražské školy, a také — vzhledem k našemu časově odlehlému tématu — »pro vyjádření jistého odstupu«.²⁵

Následující text se nebude ubírat přímou cestou. Komplikovanost prezentace si vlastně vynutil sám delší časový úsek, který naše téma zabírá, a dále množství jednotlivých jazykových reflektorů a jejich pohnutek... a koneckonců i nepřehlednost dosavadního bádání. Jaká je tedy stavba práce?

Navazujeme na diplomní magisterskou tezi obhájenou na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v roce 1996. Jejím tématem byla *Čechořečnost* Václava Jana Rosy (1672). Přestože i ona obsahovala jako nutnou a nepostradatelnou součást přehled Rosových předchůdců, starších gramatiků, nevzniklo v jejím rámci nic víc než stručný soupis a základní charakteristiky jednotlivých mluvnic. Vzhledem k tomu, že by

²⁵ PALEK, *Základy obecné jazykovědy*, s. 63 a 64.

tato disertace měla magisterskou tezi rozvíjet a pokusit se o syntézu české gramatografické reflexe v 16. a 17. století, je nutné vrátit se k některým věcem důkladněji a obraz staré české gramatografie, do níž dílo Rosovo vstupovalo, prokreslit, a pokud bude v našich silách, také vystihnout jeho obecnější rysy. Hlavní výklad bude veden ve čtyřech KAPITOLÁCH — kdybychom po přestoupení *limen*, »prahu« práce zůstali u metaforiky stavby, budou pak následovat čtyři oddělené prostory kapitol. První budou obývat tvůrci EVROPSKÉ GRAMATOGRFICKÉ TRADICE, SOUČASNÍCI prvních gramatiků češtiny za hranicemi a OBRÁNCI ČEŠTINY (kap. 1). Tato první kapitola si pro rozsah látky nemůže klást velké nároky na hloubku výkladu — je snadno napadnutelná pro svou výběrovost, úmyslně zpřístupňuje citované texty překladem a odkazuje na dostupnější a populární českou literaturu. V druhé kapitole, věnované konkrétněji ČESKÉ GRAMATOGRFII PŘED VYSTOUPENÍM ROSOVÝM, se pokusíme podat syntetický chronologický obraz jednotlivých prací vzniklých v letech 1533—1672 (kap. 2). Třetí kapitola si podrží tentýž předmět a nahlédne ho napříč chronologií, jako soustavu textů určitého druhu (kap. 3). Teprve v čtvrté kapitole se vrátíme K ČECHOŘEČNOSTI, kterou považujeme za centrální dílo české gramatografie raného novověku, a jejímu autorovi (kap. 4).²⁶

Mimo hlavní výkladový proud, ale — jak doufáme — ne bez souvislostí, jsme však do práce zařadili i dvě úvahy poněkud vybíhající (proto označení EXKURZ) z hlavní linie. Exkurzy budou po úvodním odkazu osvobozeny od poznámkového aparátu a vedeny spíše jako volná zamyšlení; uvolnění a změnu tempa i stylu výkladu naznačujeme v těchto textech *kurzivou*. Budou se tu také opakovat některé informace uvedené porůznu v jiných částech práce: redundanci omlouváme změnou žánru a perspektivy. K první kapitole se přimyká **exkurz první**, o JANU CARAMUELOVI Z LOBKOVIC jako příkladu univerzálního učence, jehož »jazykové« zájmy můžeme srovnávat s přístupem domácích autorů českých jazykových knížek. Do třetí kapitoly vklíníme **exkurz druhý**, o jazykových knížkách MATOUŠE BENEŠOVSKÉHO. Oba exkurzy jsou tedy vždy vázány na osobu a dílo jediného autora a shodou okolností souvisejí také mezi sebou, a to lokálně: oba muži byli — ačkoliv v zcela odlišných poměrech a za radikálně jiných podmínek — opaty v pražských Emauzích: Na Slovanech.

²⁶ »Kapitoly« (např. 1) se dále dělí na »podkapitoly« (1.1) a ty na »oddíly« (1.1.1).

Umístění OBSAHU (0.1) a BIBLIOGRAFIE (0.2) na začátek má předem usnadnit orientaci v komplikovanějším členění práce a jejích pramenných a literárních oporách, POZNÁMKA O TRANSLITERACI A VYZNAČOVÁNÍ V TEXTU (6.2) vysvětlí strategii užitou při grafické úpravě textu.

0.1. OBSAH

- 0. Ante limen ——— s. v
 - 0.0. ANTE LIMEN ——— s. v
 - 0.1. OBSAH ——— s. xvi
 - 0.2. BIBLIOGRAFIE ——— s. xviii

Limen

- 1. Kontexty a tradice ——— s. 1
 - 1.0. PŘEHLED KAPITOLY ——— s. 1
 - 1.1. EVROPSKÁ TRADICE: *ARS GRAMMATICA & ARTES SPŘÍZNĚNÉ* ——— s. 2
 - 1.1.0. Římská cesta ——— s. 2
 - 1.1.1. Platón a Aristotelés: reflexe jazyka, filozofie a původ slov (nebo poznání věcí) ——— s. 3
 - 1.1.2. Dionysios Thrax a Varro Reatinus: reflexe jazyka, literatura a správnost slov (nebo knihovny) ——— s. 8
 - 1.1.3. Donatus a Isidorus: reflexe jazyka, dlouhý konec antiky a kánony (nebo základy budoucích renesancí) ——— s. 15
 - 1.1.4. Melanchthon a Alvarus: reflexe jazyka, rozklížení konfesní univerzality a správnost slov (nebo opět škola) ——— s. 22

Exkurz první

Jan Caramuel z Lobkovic: anagramata, kombinatorika znaků a Bůh i svět v zrcadle liter
——— s. 26

- 1.2. STŘEDOEVROPSKÉ KONTEXTY ——— s. 31
 - 1.2.0. Raněnovověká emancipace vernakulárních gramatik ——— s. 31
 - 1.2.1. Výhled přes hraniční hory: Německo ——— s. 32
 - 1.2.2. Výhled přes hraniční hory: Polsko ——— s. 36
- 1.3. ČESKÁ TRADICE JAZYKOVĚOBRANNÁ ——— s. 37
 - 1.3.0. Národ se bránil ——— s. 37
 - 1.3.1. Bořivoj, Přemysl, Dalimil a Karel ——— s. 38
 - 1.3.2. Hus, Kornel, Philonomus a Sudetinus ——— s. 43
 - 1.3.3. Stránský, Balbín, Pešina a Rosa ——— s. 50
- 1.4. SHRNUTÍ KAPITOLY ——— s. 58

- 2. Gramatiky češtiny 1 ——— s. 60
 - 2.0. PŘEHLED KAPITOLY ——— s. 60
 - 2.1. PŘEDROSOVSKÉ »GRAMATIKY« ČEŠTINY: VÝMĚR ——— s. 60
 - 2.2. PŘEDROSOVSKÉ »GRAMATIKY« ČEŠTINY: VÝČET ——— s. 62
 - 2.2.0. *Membra corporis* ——— s. 62
 - 2.2.1. Mluvnice náměšťská 1533 ——— s. 62
 - 2.2.2. Mluvnice Jana Blahoslava (do roku 1571) ——— s. 69
 - 2.2.3. Mluvnice Matouše Benešovského 1577 ——— s. 84
 - 2.2.4. Mluvnice náměšťská 1588 ——— s. 88
 - 2.2.5. Mluvnice Vavřince Nudožerského 1603 ——— s. 89
 - 2.2.6. Mluvnice náměšťská 1643 ——— s. 97
 - 2.2.7. Mluvnice Jana Drachovského 1660 ——— s. 104
 - 2.2.8. *Brus* Jiřího Konstance 1667 ——— s. 112
 - 2.2.9. *Žáček* Matěje Václava Štajera 1668 ——— s. 122
 - 2.2.10. Anonymní a nedatovaná *Prima principia* ——— s. 130
 - 2.2.11. *Čechořečnost* Václava Jana Rosy 1672 ——— s. 133
 - 2.3. NEGRAMATIKY ——— s. 135
 - 2.4. SHRNUTÍ KAPITOLY ——— s. 140

- 3. Gramatiky češtiny 2 ——— s. 141
 - 3.0. PŘEHLED KAPITOLY ——— s. 141

- 3.1. ZKOUMAJÍCÍ A ZKOUMANÉ — — — s. 141
- 3.2. PŘÍČNÉ ŘEZY — — — s. 143
 - 3.2.0. Příčné řezy: proč — — — s. 143
 - 3.2.1. Předmluvy a autorské intence — — — s. 143
 - 3.2.2. Hodnotová hierarchizace jazyků — — — s. 145
 - 3.2.3. Čeština vedle němčiny — — — s. 149
 - 3.2.4. Touha puristická — — — s. 152
 - 3.2.5. Racionalizace — — — s. 155
 - 3.2.6. Jazykové autority — — — s. 160
 - 3.2.7. Starší čeština — — — s. 167
 - 3.2.8. Sociální a geografická stratifikace jazyka — — — s. 175
- 3.3. INTERTEXTUALITA — — — s. 180

Exkurz druhý

Matouš Benešovsky: »pouhá paradigmata«, časoměrné básnictví a český a slovanský jazyk
— — — s. 184

- 3.4. HNÍZDOVÁNÍ — — — s. 191
 - 3.5. MOTIVIKA — — — s. 192
 - 3.5.0. Motiv jako pohnutka — — — s. 192
 - 3.5.1. Biblické překlady — — — s. 193
 - 3.5.2. Ideál »zlaté doby« — — — s. 201
 - 3.5.3. Metrická poezie — — — s. 206
 - 3.5.4. Další motivy — — — s. 213
 - 3.6. NOVÝ ŽIVOT STARÝCH MLUVNIC — — — s. 214
 - 3.6.0. Poznání a edice textu — — — s. 214
 - 3.6.1. Edice mluvnic: proč — — — s. 216
 - 3.6.2. Edice mluvnic: jak — — — s. 216
 - 3.7. SHRNU TÍ KAPITOLY — — — s. 218
- 4. Čechořečnost jako syntéza tradic — — — s. 219**
- 4.0. PŘEHLED KAPITOLY — — — s. 219
 - 4.1. KOLEKCE BIOGRAFICKÝCH ÚDAJŮ — — — s. 220
 - 4.2. MRTVÍ A ŽIVÍ — — — s. 222
 - 4.3. ROSA A JAZYK — — — s. 232
 - 4.3.0. Obhled celku — — — s. 232
 - 4.3.1. Nomina — — — s. 238
 - 4.3.2. Verba — — — s. 242
 - 4.3.3. Elegantní syntax — — — s. 248
 - 4.3.4. Lexikon — — — s. 251
 - 4.3.5. Jazykové ideály — — — s. 260
 - 4.4. ROŠOVA PROZÓDIE — — — s. 264
 - 4.5. SHRNU TÍ KAPITOLY — — — s. 268

Finis

5. Post finem — — — s. 270

6. Zkratky a poznámka k transliteraci — — — s. 273

- 6.0. PŘEHLED — — — s. 273
- 6.1. ZKRATKY — — — s. 273
- 6.2. POZNÁMKA K TRANSLITERACI A VYZNAČOVÁNÍ V TEXTU — — — s. 273

0.2. BIBLIOGRAFIE

Bibliografické citace jsou upraveny podle mezinárodní normy ISO 690. Všechny primární i sekundární texty, na které v práci odkazujeme, jsou shromážděny v tomto soupise a podle své povahy a svého stáří se nacházejí mezi »prameny« (0.2.A1—3) nebo v »literatuře« (0.2.B). Z variant způsobů, jak na položky seznamu odkazovat, volíme tři: nejčastěji citované prameny (»jazykové knížky«) mají zkratku vytvořenou buď jen z titulu díla, nebo ze jména jeho autora a z titulu (0.2.A1, např. BenešGram = ‚Benešovského Gramatika‘). Další staré tisky mají zkratku kurzivní, v níž se ale nezkracují jednotlivá slova jména nebo titulu díla; obcházíme jí mnohdy rozsáhlé a graficky komplikované tituly starých tisků (0.2.A2, např. *Balbinus, Verisimilia* = ‚Verisimilia humaniorum disciplinarum Bohuslava Balbína‘). Zkratky těchto dvou oddílů bibliografie jsou v těchto seznamech rozvedeny. U dalších oddílů, tedy u knih vydaných už v nové době (0.2.A3 a 0.2.B), používáme v poznámkách k textu pro úsporu místa zkrácených citací; pro přehlednost uvádíme vždycky aspoň začátek titulu práce, ne např. jenom datum vydání (to by sice uspořilo další místo, ale ztížilo plynulejší čtení textu a přidalo mu jakýsi nezamýšlený přírodovědný nebo technický ráz).

0.2.A. Prameny

0.2.A1. Zkratky zkoumaných »jazykových knížek«

Zkratky jsou inspirovány zkratkami akademického Staročeského slovníku (TYL, Soupis pramenů) a systémem, který si zavedli Jaroslav PORÁK (*Humanistická čeština*, s. 161—169) a Josef VINTR (Česká gramatická terminologie do r. 1620, s. 151—160). Zvláště od zkratek Vintrových jsme se snažili odchýlit jen co nejméně, v naději, že by mohlo dojít k jakémusi jejich ustálení. Jednotu úplnou nebylo možno zachovat (nechtěli jsme např. rozdělovat náměšťskou mluvnici na dvě díla, Optátovo-Gzelovo a Philomathovo).

- Alv1598 [ALVARUS, Emmanuel] EMMANVE-| LIS ALVARI-| *E Societate IESV-| DE INSTITVTIONE| GRAMMATICA| LIBRI III-| LOCVPLETATI, ET SCHOLIIS| nuper aucti, ac recogniti. Praga: W. Marinus, 1598. Knihopis II/I, č. 130, NK ČR 45 E 1.*
- BenešGram [BENEŠOVSKÝ, Matouš] GRAMMATI| CA BOHEMI-| CA, STVDIOSIS EIVS| LINGUÆ VTILIS-| SIMA-| AVTHORE:| MATTHAEO BENESO-| uino, Sacerdote, ac co[n]cionatore apud| Diuum Iacobum in Vrbe Anti-| qua Pragenſi recens| ædita. Praha: Jiřík J. Dačický, 1577. *Knihopis II/VI, č. 7 165, NK ČR 54 F 94 (srov. sub A3 edici BENEŠOVSKÝ, Grammatica Bohemica. Knížka slov českých vyložených).*
- BenešVýkl [BENEŠOVSKÝ, Matouš] Knjžka flow Cze-| lkých vyložených odkud fwŭg| počátek magj/ totiž/ yaký gegich| gefl rozum-| Sepřána od Kněze Mathauffe Philo-| noma, Pjřaře Konfyřtoře Pražfké. Praha: Jiřík J. Dačický, 1587. *Knihopis II/VI, č. 7 166, KNM 26 D 41 (srov. sub A3 edice BENEŠOVSKÝ, Matouše Benešovského Philonoma Knížka slov českých vyložených, odkud svůj počátek mají, totiž, jaký jest jejich rozum 1587; BENEŠOVSKÝ, Grammatica Bohemica. Knížka slov českých vyložených).*
- BlahGram rukopis Blahoslavovy *Gramatiky české*, Moravská zemská knihovna v Brně Rkp 114 (srov. sub A3 edici BLAHOŠLAV, *Gramatika česká Jana Blahoslava*).
- CollGram [COLLINUS, Matthaëus] *DE QVATVOR PARTIBVS| GRAMMA-| TICES PRÆCEPTIVNCVLÆ| COMPENDIOSAE, IN VNVM| congeftæ volumen ſtudio,| & opera| MATTEHÆI COLLINI. Praga: Thomas Mitis et Iohannes Caper, 1564—1565. Knihopis II/II, č. 1 575 NK ČR 45 E 37.*
- Dal = sub A3 *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila 1—3.*
- DalJeš Kronyka Stará| kláštera Boleřlaw-| ſkého:| o Pořlaupnořti| Knjžat a Králů Czeřkých;| rozličných Pjřběžých; diwných Pro-| měnách; a řawných Národu Czeřkého či-| nech/ od zátoženj téhož Národu, až do Jana| Lucemburřkého woleného Krále Cze-| lkého, pořádně, a rozkolřnými| Rytmy wyprawu-| gjcý. Praha: D. karel z Karlsperka, 1620. *Knihopis II/III, č. 1 810, KNM 31 D 17 (repr. Die alttschechische Reimchronik des sogenannten Dalimil. Ed. J. Daňhelka. München: O. Sagner, 1981 [= Sagners Slavistische Sammlung 4]).*

- Don1564 [DONATUS, Aelius] DONATI| METHODVS DE| etymologia partiu<m> oratio-| nis cum interpretatione Boie-| mica, denuo correcta à Matth<aeo>:| Collino, rursusq<ue> emendatius| excufa a Ioanne Cantore ty-| pographo, Cum gratia & pri-| uilegio S. Cæfareæ Maieſta-| tis, Ac cum confenſu Domi-| norum Adminiſtratorum,| & D<omini>. Capitanei arcis Pragenſis. Praga: I. Cantor, 1564. *Knihopis II/III*, č. 2 074, NK ČR 45 D 13.
- Don1575 [DONATUS, Aelius] ÆLII DO-| NATI, VIRI| CLARISSIMI, DE OCTO PAR-| TIBUS ORATIONIS METHODVS,| quæſtiunculis puerilibus vndique colle-| ctis illuſtrata, per Leonhardum,| Culmannum Crails-| heymen-| fem. Praga: G. Nigrinus, 1575. *Knihopis II/III*, č. 2 082, NK ČR 8 H 237.
- DrachGram [DRACHOVSKÝ, Jan] Grammatica Boëmical in V. Libros diuiſa, à quodam Patre Societatis JESV| Jam pridem in gratiam| Tyronum Boëmical linguæ| compoſita,| Et multorum ejuſdem linguæ| Studioforum ſæpè manibus deſcripta,| tritæque, Hoc demum Anno| à partu Virginis. 1660. In plurium ufum, & utilita-| tem Typis excuſa, & vulgata. Olomucium: V. H. Ettel, 1660. *Knihopis II/III*, č. 2 093, NK ČR 45 F 28.
- JandGram1 [JANDIT, Václav?] GRAMMATICA| LINGUÆ| BOËMICÆ,| methodo facili,| Per regulas certas ac univerſales ex-| plicata, in Orthographiam, Etymologi-| am, Syntaxim & Proſodiam| diuiſa,| Omnibus, tam Diſcentibus ac Exteris,| quàm Linguarum Magiſtris ac Domeſticis,| Hiſtoricis, Oratoribus, & c. perquàm utilis| ſpecialiter infertæ ſunt Regulæ Orthogra-| phicæ accuratiſſimæ R. P. Konſtantij| de Soc: JESU. Praga: Adalbertus G. Konias, 1704. *Knihopis II/III*, č. 3 493, NK ČR 45 F 32.
- JandGram2 [JANDIT, Václav?] GRAMMATICA| LINGUÆ| BOËMICÆ,| methodo facili,| Per regulas certas ac univerſales expli-| cata, in Orthographiam, Etymologi-| am, Syntaxim & Proſodiam| diuiſa,| Omnibus, tam Diſcentibus ac Linguarum| Magiſtris, quàm Domeſticis ac Exteris, nec| non Hiſtoricis, Oratoribus, aliifque| perquàm utilis. Specialiter infertæ ſunt Regulæ Orthogra-| phicæ accuratiſſimæ R. P. Konſtantij| de Soc: JESU. Praga: Adalbertus G. Konias, 1705. *Knihopis II/III*, č. 3 494, KNM 26 G 22.
- Klat1564 [KLATOVSKÝ z Dalmanhorſtu, Ondřej] Knjzka w Czeſkém a Německém Yazyku fložená| Kterakby Czech Německy, a Němec Czeſky čijſti, pſáti, y mluwiti, včiti ſe měl. Holo-| múc: J. Günther, 1564. *Knihopis II/IV*, č. 3 940, KNM 26 E 6 [exemplář, pocházející z knihovny J. P. Cerroniho, nemá titulní stránku; je opsána perem v nové době].
- KonstBrus [KONSTANC, Jiří] LIMA| LINGVÆ BOHEMICÆ. To geſt:| BRUS| Gazyka Czeſkého. Neb| SPIS| O pooprawenj a naofře-| nj Ržeči Czeſké. Wydany| K ljbofiti Milownj-| kůw čiſto-| ty a dokonaloſti Czeſtyny/| Y| K vžitku a newyhnutedné| potřebě Impreſorůw a Pj-| ſarůw Czeſkých. Od Ctihodného Kněze Giřjho| Konſtancya z Towaryſtwa| Gežjſſowa. Praha: Impreſſi akademičká, 1667. *Knihopis II/IV*, č. 4 307, NK ČR 54 G 30.
- Mel1580 [MELANCHTHON, Philippus] GRAMMA-| TICA PHILIP-| PI MELANTHONIS| LATINA. IAM DENVO RECOGNI-| ta, & plerifque locis| locupletata [...] Item, Tractatus lo-| achimi Came-| rarij de ORTHOGRAPHIA. Praga: G. Melantrichus, 1580. *Knihopis II/V*, č. 5 482, KNM 26 E 2.
- Nám1 [OPTÁT, Beneš, GZEL, Petr, a FILOMATHES, Václav] Gram<m>atyka Czeſka| w dwogij ſtránce| ORTHOGRAPHIA PRZEDKEM| Kteráž včij čeſkú řeč práwě a wlaſtně| pſáti/ y čijſti. Ta ſe y ley-| kom hodij. ETYMOLOGIA POTOM| Kteráž včij čeſkú řeč práwě a| wlaſtně mluwiti/ y z latij| ny wykládati. Ta ſa-| mým latinijkom| přijluſtij. Náměſt' [nad Oslavou]: Kaſpar Proſtějovský, 1533. *Knihopis II/V*, č. 6 637, KNM 26 E 18 (repr.: OPTÁT, Beneš, GZEL, Petr, a PHILOMATES, Václav. *Grammatyka Čeſká: die Ausgaben von 1533 und 1588*. Ed. G. Freidhof. Frankfurt a. M. aj.: Kubon & Sagner, 1974).
- Nám2 nedochované druhé vydání Nám1, vydané v Norimberce u J. Günthera r. 1543.
- Nám3 [OPTÁT, Beneš, GZEL, Petr, a FILOMATHES, Václav] Grammatyka| Czeſká/ w dwogij| Stránce. ORTHOGRAPHIA| předkem/ kteráž včij Czeſkau řeč| práwě a wlaſtně pſáti y čijſti. Ta ſe y Leykom hodij. ETYMOLOGIA potom/| Kteráž včij Czeſkau řeč práwě a wlaſtně| mluwiti/ y z Latiny wykládati. Ta ſa-| mým Latinijkům| přijluſtij. Praha: Jiřík J. Dačický, 1588. *Knihopis II/V*, č. 6 638, KNM 26 E 21 (repr.: jako u Nám1).
- Nám4 [OPTÁT, Beneš, GZEL, Petr, a FILOMATHES, Václav] Czeſká Gram-| matyka. Sedmerau Stránku w fo-| bě obſahujcý/ po třetj na | Swětlo Wyda-| ná. Praha: impreſi akademičká, 1643. *Knihopis II/V*, č. 6 639, KNM 26 F 24.
- NudGram [BENEDIKT Nudožerský, Vavřinec] Grammaticæ| BOHEMICÆ,| AD LEGES NATU-| ralis Methodi Conforma-| tæ, & Notis numerisq[ue] illu-| ſtratæ ac diſtinctæ,| LIBRI DVO. Auctore| M. LAVRENTIO BENE-| dicto Nudozierino, Scholæ Tevto-Brodenſis rectore.

Praga: officina Othmariana, 1603. *Knihopis II/II*, č. 1 062, KNM 26 E 19 (srov. sub A3 edici BENEDIKT Nudožerský, *Grammaticae Bohemicae...*)

OptátIsag [Isagogicon, jenž jest první uvedení každému počínajícímu se učítí] *Knihopis II/V*, č. 6 640, MK 26 E 31 [neúplný exemplář bez titulního listu; srov. edici předmluvy a Ortografie sub B: KUBÁLEK, HENDRICH a ŠIMEK, *Naše slabikáře*, s. 271—290].

PriPrinc PRIMA. | PRINCIPIA | LINGVÆ. | BOHEMICÆ. Praga: typis Universitatis Carolo-Ferdinandae, b. d. *Knihopis II/VII*, č. 14 365, NK ČR 45 F 28.

RosaČech [ROSA, Václav Jan] Czechořečnost | Seu | Grammatica | Linguae Bohemicæ | Quatuor Partibus | Orth: Ethymol: Synt: & Prosodiâ | constans. Praga: typis Joannis Arnolti à Dobrosławina, 1672. *Knihopis II/VII*, č. 14 884, BAB 35 β A 3 (repr. ROSA, Wenceslaus Johannis [!]. *Čechořečnost seu Grammatica linguae Bohemicae. Micro-Pragae 1672*. Ed. J. Marvan a G. Betts. München: O. Sagner, 1983 [= Specimina philologiae Slavicae 52]; srov. anglický a parciální české překlady sub A3).

RosaThes autograf Rosova slovníku, KNM IV E 11 (citujeme číslem svazku a novodobé foliace).

RosaThesN Tzv. neuberský opis Rosova slovníku, KNM Čejetičky 110—116 (přístupný v elektronické podobě na adrese <http://gebauer.ujc.cas.cz/?o=istcj/slovníky/rosathesn> (edd. B. Lehečka, M. Stluka aj.); citujeme číslem svazku a stránky podle této elektronické edice).

ŠtVýb1 [ŠTAJER, Matěj Václav] Výborně dobrý | Způsob | Yak se má dobře po Česku | pětá / neb tisknauti... Praga: Impressi Universitatis, 1668. *Knihopis II/VIII*, č. 15 948, NK ČR 54 G 14 (srov. sub A3 edici ŠTAJER, *Žáček*).

ŠtVýb2 [ŠTAJER, Matěj Václav] Výborně dobrý | Způsob | Gak se má dobře po Česku | pětá / neb tisknauti... Praga: Impressi Universitatis, 1730. *Knihopis II/VIII*, č. 15 949, NK ČR 54 G 203.

ŠtVýb3 [ŠTAJER, Matěj Václav] Výborně dobrý | Způsob | Yak se má dobře po Česku | pětá / neb tisknauti... Praga: Impressi Universitatis, 1668 (recte Praha: F. Šenfěld, 1781). *Knihopis II/VIII*, č. 15 949a, NK ČR 60 F 47.

0.2.A2. Zkrácené citace dalších pramenů do r. 1750

Balbinus, Verisimilia [BALBÍN, Bohuslav] BOHUSLAI BALBINI VERISIMILIA HUMANIORUM DISCIPLINARUM, seu JUDICIUM PRIVATUM DE OMNI LITERARUM (qvas HUMANIORES appellant) Artificio QVO IN LIBELLO Praecepta Epistolarum, Latinitatis, Grammaticae, Poëseos [generatim & speciatim] Emblematum, Symbolorum, Historiae, Rhetoricae, (sacrae & profanae) aliaqve hujusmodi, summa brevitare adferuntur, & quid in singulis VERISIMILE sit, proponitur. In eorum potissimum gratiam, qvi Humaniora Studia ab origine prima REPETERE cupiunt. Ad exemplar Pragense nunc recusum cura CHRISTIANI WEISII. Lipsia: typis Krügerianis (?), b. d. [1687]. NK ČR 52 H 120.

Balbinus, Bohemia docta (C.) [BALBÍN, Bohuslav] BALBINUS, Bohuslaus. *Bohemia docta...* Ed. P. Candidus a S. Theresia. Praga: J. C. Hraba, 1777. ÚČL Staré tisky 11.

Balbinus, Apologia [BALBÍN, Bohuslav] BOHVSLAI BALBINI | DISSERTATIO | APOLOGETICA | PRO | LINGVA SLAVONICA, | PRAECIPVE | BOHEMICA. | AD | CLARISSIMVM VIRVM | TH. CZ. | OPVS POSTHVMVM. [Ed. F. M. Pelcl.] Praga: F. Mangold & filius, 1775. BAB XXI β D 20.

Blahoslav, Musica [BLAHOSLAV, Jan] MVSICA | to geft Knjžka Zpěwá | kům / náležíté zpráwy | w sobě zawjragjcy... (2. vyd.). B. m.: b. n. [1569]. *Knihopis II/II*, č. 1 161, KNM 27 F 23.

Comenius, ODO COMENIUS, Joannes Amos. *Opera didactica omnia*. Amsterodamum: Laurentius de Geer, 1657 (repr. edd. O. Chlup et alii, Praga: sumptibus Academiae scientiarum Bohemoslovenicae, 1957).

Comenius, Cato 1670 Dionyfij Catonis | DISTICHA | MORALIA, | Latinô & Bohemico metrô | edita. | Maudreho Katona | Mrawna Povčowánj / od něho Latinfka | Pak | Od J. A. Comenia Čelkau Zpewoře | čnoštj seplana / a w Amsterdámě | wytisťěná: | Nýni zase | S Powolenjm Duchownj Wrchnosti | Přetisťnuta. Praga: Impressi Universitatis Carolo-Ferdinandae, 1670. *Knihopis... Dodatky II/II*, č. 1 497, KNM 30 D 9 přív. (srov. sub A3 edici: KOMENSKÝ, *Dílo Jana Amose Komenského* 4).

Nudožerský, Paraph. [BENEDIKT Nudožerský, Vavřinec] ALIQVOT PSAL- | MORVM DAVIDI- | CORVM PARAPHRASIS | Rhythmometrica, Lyrico carmine ad imita | tionem Lati-

norum nunc primum] attentata... Praga: G. Nigrinus a Nigro Ponte, 1606. J. *Knihopis II/IX*, č. 17 575, KNM 26 E 21.

Pešina, Prodromus [PEŠINA z Čechorodu, Tomáš] PRODRUMUS| MORAVOGRAPHIÆ.| To geht:| Předchůdce| Morawopifů|/| Obřahugicý Summownj Weytah| wřeho toho| Co w týmž Morawopifů, kterýž na řwě-| tlo fe hotowj, obřlyrně položeno bude.| Za tjm napřed wyřlaný od řwého| Authora,| M. Thomáffe Jana Peřřyny| z Cžechorodu/ Děkana Lito-| myřřlkého. Lito-myřřl: J. Arnolt, 1663. *Knihopis II/VI*, č. 7 034, KNM 31 E 5.

Prochaska, Comm. PROCHASKA, Faustinus. *De saecularibus liberalium artium in Bohemia et Moravia fatis commentarius*. Praga: A. M. Schmadl, 1782. *Knihopis II/VII*, č. 14 386, NK ČR 45 F 85.

Schottelius, Sprachkunst [SCHOTTELIUS, Justus Georgius] Teutsche| Sprachkunst... Braunschweig: Balthasar Grubern, 1641. NK ČR 8 F 188.

Schottelius, Ausf. Arbeit [SCHOTTELIUS, Justus Georgius] Ausführliche Arbeit| Von der| Teuřřchen| Hautbřřprache/... Braunschweig: Christoff Friederich Zilligern, 1663. NK ČR 8 E 539.

Soarius, De arte rhet. [SUAREZ, Cyprian] CYPRIANI| SOARII, SOCIE-|TATIS JESU, DE AR-|TE RHETORICA, *LIBRI TRES*.| EX ARISTOTELE, CICE-| rone & Quintiliano pręci-|puě deprompti. Colonia: b. n., 1657. NK ČR 10 K 68.

Sudetinus, Orig. Boh. [MATHIAS a Sudetis, Ioannes] DE| ORIGINE| Bohemorum| &| Slavorum| Subřeciva. Lipsia: L. Cober, 1615. NK ČR 50 E 14.

0.2.A3. Edice a překlady pramenů

Akta filozofické fakulty pražské univerzity/ Acta facultatis philosophicae universitatis Pragensis 1641—1655, 1664—1670. Ed. K. Beránek. Praha: Karolinum, 1997.

[ARISTOTELES] *Aristotelis Categoriae et liber De interpretatione*. Ed. L. Minio-Paluello. Oxonium: e typographeo Clarendoniano, 1949 [Scriptorum classicorum bibliotheca Oxoniensis].

ARISTOTELES. *O vyjadřování: Organon II*. Přel. A. Kříž. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1959 [= Filozofická knihovna].

ARISTOTELÉS. *O duři*. Přel. A. Kříž. Praha: Petr Rezek, 1995.

ARISTOTELÉS. *Fyzika*. Přel. A. Kříž. Praha: Petr Rezek, 1996.

BALBÍN, Bohuslav. *Rozprava na obranu jazyka slovanského, zvláště pak českého*. Přel. E. Tonner. Praha: Spolek pro vydávání laciných knih českých, 1869.

BALBÍN, Bohuslav. *O šťastném někdy, nyní však přeřalostném stavu Království českého, zvláště pak o vážnosti jazyka českého čili slovanského v Čechách, též o záhubných úmyslech jeho vyhlazení a jiných věcech k tomu přířřluřejících, rozprava krátká, ale pravdivá*. Přel. J. Dostál. Praha: Druřřstvo přátel studia, 1923.

BALBÍN, Bohuslav. *Rozprava krátká, ale pravdivá (»Obrana«)*. 2. vyd. Přel. M. Kopecký. Brno: Blok, 1997.

BEL, Matej. Predhovor. Přel. J. Pavelek. *Slovenská reč*, 1984, roč. 49, s. 135—148.

[BENEDICTUS z Nursie] *Regula Benedicti. Řehole Benediktova*. Přel. A. Franecová, V. Engelhart a O. Koupil. Praha: Benediktinské arciepatství sv. Vojtěcha a sv. Markéty, 1998.

[BENEDIKT Nudořřský, Vavřinec] Vavřinec Benedikt Nudořřerinus o adverbiu. Přel. F. Outrata. *Čeřřtina doma a ve svěěě*, 1999, roč. 7, s. 150—154.

[BENEDIKT Nudořřský, Vavřinec] M. VAVŘINEC BENEDIKT Z NUDOŘŘER. *Grammaticae Bohemicae, ad leges naturalis methodi conformatae, et notis numerisque illustratae ac distinctae, libri duo*. Ed. N. S. Smith[ová]. Ostrava: Ostravská univerzita, Filozofická fakulta; Tilia, 1999.

[BENEŠOVSKÝ, Matouřř] Matouřře Beneřovského Philonoma Knížka slov českých vyložených, odkud svůj počátek mají, totiž, jaký jest jejich rozum 1587 (ed. Č. Zíbrt). *Čeřřský lid*, 1906, roč. 15, s. 23—30, 84—88, 151—153, 195—199; 1907, roč. 16, s. 42—46, 84—86, 131—135, 174 až 178.

BENEŠOVSKÝ, Matouřř, zvaný Philonomus. *Grammatica Bohemica. Knížka slov českých vyložených*. Ed. O. Koupil. Praha: Koniasch Latin Press, 2003.

Biblia sacra iuxta Vulgatam versionem. Ed. R. Weber aj. 3. vyd. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1983.

Bible svatováclavská: evangelia. Ed. M. Kopecký. Brno: Blok, 1991.

[BLAHOSLAV, Jan] Jana Blahoslawa Grammatika Čeřřská dokonaná l. 1571, do níž wložen text grammatiky Beneře Optáta z Telče, Petra Gzella z Prahy a Wáclawa Philomathesa

- z Jindřichowa Hradce podle vydání Normberského 1543. Ed. I. Hradil a J. Jireček. Vídeň: L. Grund, 1857.
- BLAHOSLAV, Jan. *Vady kazatelův*. Ed. A. Slavík. Praha: F. A. Urbánek, 1876.
- BLAHOSLAV, Jan. *Pochodně zažžená: výběr z díla*. Ed. P. Váša. Praha: J. Laichter, 1949 [= Sloupové pamětní 6].
- [BLAHOSLAV, Jan] *Gramatika česká Jana Blahoslava*. Edd. M. Čejka, D. Šlosar, přel. J. Nechutová. Brno: Masarykova univerzita, 1991.
- Canones et decreta sacrosancti oecumenici concilii Tridentini sub Paulo III., Julio III., Pio IV. pontificibus maximis cum additamentis et indicibus ad conc. Trident. spectantibus*. Editio stereotypa. Ratisbona: G. J. Manz, 1866.
- CAPELLA, Martianus Minneus Felix. *De nuptiis Philologiae et Mercurii libri VIII*. Ed. A. Dick. Lipsia: B. G. Teubner, 1925.
- [CAROLUS IV.] *Maiestas Carolina: der Kodifikationsentwurf Karls IV. für das Königreich Böhmen von 1355*. Ed. B.-U. Hergemöller. München: R. Oldenbourg, 1995 [= Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 74].
- Časoměrné překlady žalmův*. Ed. J. Jireček. Vídeň: L. Grund, 1861.
- DENZINGER, Heinrich. *Kompendium der Glaubensbekenntnisse und kirchlichen Lehrentscheidungen*. 39. vyd. ed. P. Hünermann. Freiburg im Breisgau aj.: Herder, 2001.
- Dva hanopisy na spolupracovníky kardinála Harracha. Přel. R. Mašek, komentoval A. Catalano. *Souvislosti*, 2002, roč. 13, č. 3—4, s. 53—61.
- Grammatici Graeci 1/1: Dionysii Thracis Ars grammatica...* Ed. G. Uhlig. Lipsia: B. G. Teubner, 1883.
- Grammatici Latini 1—7*. Edd. H. Keilius aj. Lipsia: B. G. Teubner, 1857; 1855; 1859—1860; 1864; 1868; 1871; 1880 (rep. Hildesheim: Olms, 1961).
- HORATIUS Flaccus, Quintus. *De arte poetica/ O umění básnickém*. Přel. D. Svobodová. Praha: Academia, 2002.
- HUS, Jan. *Orthographia Bohemica/Ortofrapie česká*. Ed. A. V. Šembera. Vídeň: Leopold Sommer, 1857.
- [HUS, Jan.] *Hussens Traktat »Orthographia Bohemica«: die Herkunft des diakritischen Systems in der Schreibung slavischer Sprachen und die älteste zusammenhängende Beschreibung slavischer Laute*. Ed. J. Schröpfer. Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1968 [= Slavistische Studienbücher 4].
- HUS, Jan. *Výklady*. [Ed. Jiří Daňhelka.] Praha: Academia 1975 [= Magistri Ioannis Hus opera omnia 1].
- Chrestomatie k vývoji českého jazyka*. Ed. J. Porák. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1979.
- ISIDOR ze Sevilly. *Etymologiae I—III. Etymologie I—III*. Přel. D. Korte. Praha: OIKOYMENH, 2000 [= Knižovna středověké tradice 3].
- Jeruzalémská bible: Svatá bible vydaná Jeruzalémskou biblickou školou VI: Knihy kronik, Ezdráš a Nehemiáš*. Přel. F. X. Halas, D. Halasová aj. Praha: Krystal OP, 1995.
- KOMENSKÝ, Jan Amos. *Duchovní písně*. Ed. A. Škarka. Praha: Vyšehrad, 1952.
- [KOMENSKÝ, Jan Amos.] *Výbrané spisy Jana Amose Komenského III: Nejnovější metoda jazyků*. Přel. H. Businská, J. Červenka a V. T. Miškovská. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1964.
- [KOMENSKÝ, Jan Amos.] *Dílo Jana Amose Komenského I: Epistula ad Montanum, Problemata miscellanea, Sylloge quaestionum controversarum, Theatrum universitatis rerum, Amphitheatrum universitatis rerum, O vycházení a zapadání přednějších hvězd oblohy osmé, Mapa Moravy, Moudrost starých Čechů*. Ed. J. Daňhelka aj. Praha: Academia, 1969.
- [KOMENSKÝ, Jan Amos.] *Dílo Jana Amose Komenského II: Paradisus ecclesiae renascentis (Ráj cirkve znovu se rozzelenávající), Didactica, Informatorium školy mateřské, Informatorium maternum, der Mutterschul, Navrzení krátké o obnovení škol v kralovství českém, Dvěře jazyků odevřené, Diogenes cynicus redivivus, Abrahamus patriarcha*. Edd. D. Čapková aj. Praha: Academia, 1973.
- [KOMENSKÝ, Jan Amos.] *Dílo Jana Amose Komenského 4: Zpráva a naučení o kazatelství, O poezi české, Dionysii Catonis Disticha moralia, Přídavek Distichů, Žalmy, Nové písně některé, Žehnaní kněze Jana Cyrilla, Písnička ku pohřbu Pavla Fabricia, Veršované modlitby z předavků k Praxi pietatis, Písně a kratší básnická skládání, De metris Bohemicis adnotatiuncula. Parafraze IV. eklogy Vergiliovy, Carmina per occasionem scripta — Básně příležitostné*. Edd. M. Kopecký aj. Praha: Academia, 1983.

- [KOMENSKÝ, Jan Amos.] *Dílo Jana Amose Komenského 15/II: Pansophiae praeludium, Conatum pansophicorum dilucidatio, Předmluva ODO II, Novissima lingvarum methodus*. Edd. H. Businská aj. Praha: Academia, 1989.
- KONSTANC, Jiří. De Orthographia, To jest: O dobrém Českém Psání a Tištění. Ed. M. Valášek. *Čeština doma a ve světě*, 1999, roč. 7, s. 154—159.
- Kristiánova legenda: život a umučení svatého Václava a jeho báby svaté Ludmily*. Ed. a přel. J. Ludvíkovský. Praha: Vyšehrad, 1978.
- LUTHER, Martin. Sendbrief vom Dolmetschen. In LUTHER, Martin. *An den christlichen Adel deutscher Nation. Von der Freiheit eines Christenmenschen. Sendbrief vom Dolmetschen*. Ed. E. Kähler. Stuttgart: Philipp Reclam Jun., 1995 [= Universal-Bibliothek 1578], s. 151—173.
- Mistři, bakaláři a studenti pražské filozofické fakulty/ Magistri, baccalaurei nec non studentes facultatis philosophicae Pragensis 1640—1654*. Ed. K. Beránek. Praha: Národní knihovna České republiky, 1998 [= Edice oddělení rukopisů a starých tisků, Miscellanea Monographica 6].
- MOLNÁR, Amedeo. *Československá výchova před Komenským*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1956.
- Moravo, Čechy, radujte se! (Němečtí a rakouští básníci v českých zemích za posledních Přemyslovců*. Usp. V. Bok a J. Pokorný. Praha: Aula, 1998 [= Litteraria Germano-austro-bohemica 1].
- OVIDE. *Les Métamorphoses I (I—V)*. Ed. G. Lafaye, 8. vyd. upravil J. Fabre. Paris: Les Belles lettres, 1994 [= Collection des Universités de France].
- OVIDIUS Naso, Publius. *Proměny*. Přel. F. Stiebitz. Praha: Odeon, 1967 [= Knihovna klasiků, Spisy P. Ovidia Nasona 2].
- [PEŠINA z Čechorodu, Tomáš, aj.] List Tomáše Pešiny z Čechorodu proboštovi Chotěšovskému. Ed. F. Tadra. *Časopis Musea království Českého*, 1904, s. roč. 78, s. 152—155.
- [PETR ŽITAVSKÝ] Kronika Zbraslavská. In *Fontes rerum Bohemicarum IV: Chronicon Aulæ Regiæ, excerpta ex diversis chronicis additis quibusdam Aulæ Regiæ memorabilibus, Chronicon Francisci Pragensis, Chronicon Benessii de Weitmil*. Ed. J. Emler. Praha: Nadání Františka Palackého, 1884, s. 1—337.
- PHILOMATHES, Václav. *Čtyři knihy o hudbě*. Ed. a přel. M. Horyna. Praha: Koniasch Latin Press, 2003 [= Clavis monumentorum musicorum Regni Bohemiae, series B, II].
- PLATON. *Oeuvres complètes VIII/2: Théétète*. Ed. A. Diès. 7. vyd. Paris: Les Belles lettres, 1976 [= Collection des Universités de France].
- PLATON. *Oeuvres complètes V/2: Cratyle*. Ed. L. Méridier. 5. vyd. Paris: Les Belles lettres, 1989 [= Collection des Universités de France].
- PLATÓN. *Kratylos*. Přel. F. Novotný. 2., opravené vyd. Praha: ISE, 1994 [edice Oikúmené].
- PLATÓN. *Sofisté*. Přel. F. Novotný. 2. vyd. Praha: ISE, 1995 [edice Oikúmené].
- PLATÓN. *Theaitétos*. Přel. F. Novotný. 2. vyd. Praha: ISE, 1994 [edice Oikúmené].
- [PŘÍBÍK z Radenína, řečený Pulkava] Kronika Pulkavova. In *Fontes rerum Bohemicarum V: Przibiconis de Radenina dicti Pulkavæ Chronicon Bohemiæ. Laurentii de Brzezowa Historia Hussitica. Excerpta ex historia Laurentii de Brzezowa. Laurentii de Brzezowa Carmen de victoria Bohemorum apud Domazlitz. Chronicon Universitatis Pragensis. Chronicon Bartossek de Drahonicz. Additamentum ad Chronicon Bartossek de Drahonicz*. Ed. J. Emler, J. Gebauer a J. Goll. Praha: Nadání Františka Palackého, 1893, s. 1—326.
- Rhétorique à Herennius*. Ed. G. Achard. Paris: Les Belles lettres, 1989 [= Collection des Universités de France].
- ROSA, Václav Jan. Discursus Lipirona, smutného kavalíra, o lásce r. 1651. Ed. Č. Zíbrt. *Český lid*, 1911, roč. 20, s. 190—196, 233—251, 295—298, 429—439.
- ROSA, Václav Jan. Discursus Lypirona. In *Smutní kavaleři o lásce*. Ed. Z. Tichá. Praha: Academia, 1968, s. 103—201.
- [ROSA, Václav Jan] ROSA, W. J. *Czech Grammar (Čeckořečnost) 1672*. Do angličtiny přel. G. Betts a J. Marvan. Praha: Porta, 1991.
- ROSA, Václav Jan. O Etymologii I—XVIII. Přel. O. Koupil. In KOUPIL, Ondřej. *Překlad části Rosovy Čeckořečnosti s úvodem a komentářem*. Nепublikovaná dipl. práce UK FF Praha, 1996., s. 1—66.
- ROSA, Václav Jan. Předmluva k Čeckořečnosti (z lat. přel. O. Koupil). *Listy filologické*, 1996, roč. 119, s. 101—161.
- [ROSA, Václav Jan] Václav Jan Rosa o českém slovese. Přel. O. Koupil. *Čeština doma a ve světě*, 1999, roč. 7, s. 160—166.
- Růže, kterouž smrt zavřela: výbor z české poezie barokní doby*. Ed. Z. Tichá. Praha: Odeon, 1970 [= Živá díla minulosti 61].

- [SLAVATA, Vilém] *Paměti nejvyššího kancléře království Českého Viléma hr. Slavaty I—II*. Ed. Josef Jireček. Praha: I. L. Kober, 1866—1868 [= Staré paměti dějin českých I].
- Staročeská kronika tak řečeného Dalimila I—3*. Edd. J. Daňhelka, K. Hádek, B. Havránek a N. Kvítková, komentář M. Bláhová. Praha: Academia, 1988—1995 [= Texty a studie k dějinám českého jazyka a literatury 4—6].
- [SUETONIUS] *C. Suetonii Tranquilli quae supersunt omnia*. Ed. C. L. Roth. Lipsia: B. G. Teubner, 1904 [= Bibliotheca Teubneriana].
- STRÁNSKÝ, Pavel ze Zápské Stránky. *Český stát. Okřik*. Přel. a ed. B. Ryba. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1953 [= Živá díla minulosti].
- [ŠTAJER] ŠTEJER, Matěj Václav. *Žáček aneb Výborně dobrý způsob, jak se má dobře po česku psátí neb tisknouti*. Ed. D. Nečas. Praha: Akropolis, 2001.
- Výbor z české literatury od počátků po dobu Husovu*. Edd. B. Havránek, J. Hrabák aj. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1957.

0.2.B. Literatura (po r. 1780)

- ANGYAL, Andreas. *Die slawische Barockwelt*. Leipzig: E. A. Seemann, 1961.
- ARENS, Hans. *Sprachwissenschaft: der Gang ihrer Entwicklung von der Antike bis zur Gegenwart*. 2., rozšíř. vyd. München; Freiburg: K. Alber, 1969 [= Orbis academicus I/6].
- ASSMANN, Jan. *Kultura a paměť: písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku*. Přel. M. Pokorný. Praha: Prostor, 2001.
- AUROUX, Sylvain, aj (edd.). *History of the language sciences/ Geschichte der Sprachwissenschaften/ Histoire des sciences du langage I*. Berlin; New York: Walter de Gruyter, 2000 [= Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 18.1].
- AUTY, Robert. The Role of Purism in the Development of the Slavonic Literary Languages. *The Slavonic and East European Review*, 1973, roč. 51, s. 335—343.
- BALHAR, Jan, JANČÁK, Pavel, aj. *Český jazykový atlas 2*. Praha: Academia, 1997.
- BARTOŠ, František M. *Literární činnost M. J. Husi*. Praha: Nákladem České akademie věd a umění, 1948 [= Sbirka pramenů k poznání literárního života československého, skupina III, č. 10].
- BARTOŠ, František M. Kosmas a Gallus. Čech a Lech. In KUDĚLKA, Milan (ed.). *Česko-polský sborník vědeckých prací I*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1955 [= Publikace Slezského studijního ústavu 11], s. 73—81.
- BAUER, Jaroslav, LAMPRECHT, Arnošt, a ŠLOSAR, Dušan. *Historická mluvnice češtiny*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1986.
- BAYEROVÁ, Naděžda. *Gramatická terminologie předobrozenská*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1979 [= Spisy Pedagogické fakulty v Ostravě 39].
- BAYEROVÁ, Naděžda. Gramatická pojmenování v náměšťské mluvnici. In PORÁK, Jaroslav (ed.). *Starší české, slovenské a slovanské mluvnice*. Praha: Univerzita Karlova, 1985 [= Práce z dějin slavistiky X], s. 57—66.
- BĚLIČ, Jaromír. *Sedm kapitol o češtině*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1955.
- BĚLIČ, Jaromír. *Dějiny spisovného jazyka na Slovensku. Slovenština*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1964.
- BĚLIČ, Jaromír. *Nástin české dialektologie*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1972.
- BĚLIČ, Jaromír, František Martin Pelcl a český jazyk. *Acta Universitatis Carolinae — Philologica* 3—5. *Slavica Pragensia XXI, 1978*. Praha: Univerzita Karlova, 1983, s. 115—131.
- BĚLIČ, Jaromír, KAMIŠ, Adolf, a KUČERA, Karel. *Malý staročeský slovník*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1979.
- BĚLOHLÁVEK, V. Tichý veliký člověk: listy z »Temna« I. *Od Karlova mostu*, 1928, roč. 1, s. 41 až 56.
- [BĚLOHLÁVEK, V.] Barokový prelát: listy z »Temna« III. *Od Karlova mostu*, 1928, roč. 1, s. 141 až 152.
- BĚLOHLÁVEK, V., a HRADEC, J. *Dějiny českých křížovníků s červenou hvězdou*. Praha: Řád českých křížovníků, 1930, 236 a 208 s.
- BENEŠ, Jiří. Historický rámeček Komenského myšlení o jazyce. *Studia Comeniana et Historica*, 1985, roč. 15, č. 29, příloha, s. 157—161.
- BENEŠ, Jiří. Východiska, cíle a meze jazykového bádání v 17. století a jazykovědné dílo J. A. Komenského. *Studia Comeniana et Historica*, 1989, roč. 19, č. 38, s. 13—27.

- BERGER, Tilman. Nové cesty bádání v česko-německých jazykových vztazích (na příkladu hláskoslovi). In MALIŠ, Otakar (usp.). *Pocta 650. výročí založení Univerzity Karlovy v Praze: sborník příspěvků přednesených zahraničními bohemisty na mezinárodním sympoziu v Praze 20.—26. srpna 1998, 1. díl*. Praha: Ústav bohemistických studií FF UK, 1998, s. 21—35.
- BERGER, Tilman. Tschechischunterricht in der Habsburgerfamilie ab 1526. *Wiener slavistisches Jahrbuch*, 2000, roč. 46, s. 61—71.
- BIČ, Miloš. *Poklad v Judské poušti (kumránské nálezy)*. Praha: Ústřední církevní nakladatelství, 1960.
- BÍLÝ, František. Od kolébky našeho obrození. Praha: J. Otto, 1904 [= Česká knihovna zábavy a poučení 17].
- BIMKA, Svatopluk, a FLOSS, Pavel (edd.). *Jan Blahoslav, předchůdce J. A. Komenského: 1571—1971: sborník studií k čtyřstému výročí úmrtí Jana Blahoslava*. Uherský Brod: Muzeum Jana Amose Komenského, s. d.
- Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon* nakladatelství Traugott Bautz (<http://www.bautz.de/bbkl/>).
- bk [= F. J. Zoubek]. O gramatice bratra Jana Blahoslava a o předchůdcích jeho I—VI. *Osvěta: obrázkový časopis pro duševní vzdělání*, 1863, roč. 2, s. 19—20, 27—29, 34—36, 46—47.
- BLÁHOVÁ, Marie. Staročeská kronika tak řečeného Dalimila v kontextu středověké historiografie latinského kulturního okruhu a její pramenná hodnota. In *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila 3*. Praha: Academia, 1995 [= Texty a studie k dějinám českého jazyka a literatury 6], s. 7—323.
- BLÁHOVÁ, Marie, FROLÍK, Jan, a PROFANTOVÁ, Nad'a. *Velké dějiny zemí Koruny české I: do roku 1197*. Praha; Litomyšl: Paseka, 1999.
- BOBEK, Władysław. *Bohuslav Balbín*. Bratislava: Filozofická fakulta; Praha: Orbis, 1932.
- BOBKOVÁ, Lenka. *Velké dějiny zemí Koruny české IVa: 1310—1402*. Praha; Litomyšl: Paseka, 2003.
- BOBKOVÁ, Lenka, a BARTLOVÁ, Milena. *Velké dějiny zemí Koruny české IVb: 1310—1402*. Praha; Litomyšl: Paseka, 2003.
- BOHATCOVÁ, Mirjam. Blahoslavovy edice kancionálu a Nového zákona ve světle domácí vydavatelské tradice. In BIMKA, Svatopluk, a FLOSS, Pavel (edd.). *Jan Blahoslav, předchůdce J. A. Komenského: 1571—1971: sborník studií k čtyřstému výročí úmrtí Jana Blahoslava*. Uherský Brod: Muzeum Jana Amose Komenského, s. d., s. 146—153.
- BOHATCOVÁ, Mirjam. Konečně vyšla Blahoslavova gramatika! In *Miscellanea oddělení rukopisů a starých tisků č. 10/1993 (věnováno dr. E. Urbánkové), díl 2*. Praha: Národní knihovna v Praze, 1994, s. 369—379.
- BOHATCOVÁ, Mirjam. Die tschechischen gedruckten Bibeln des 15. und 18. Jahrhunderts. In BOHATCOVÁ, Mirjam, aj. *Kralitzer Bibel/ Kralická bible: Kommentare*. Paderborn aj.: Ferdinand Schöningh, 1995, s. 1—182.
- BORECKÝ, Bořivoj, DOSTÁLOVÁ, Růžena, aj. *Slovník spisovatelů: Řecko: antická, byzantská a novořecká literatura*. Praha: Odeon, 1975.
- BOROVÝ, Klement. *Martin Medek, arcibiskup pražský: historicko-kritické [sic] vyprávění náboženských poměrů v Čechách od roku 1581—1590*. Praha: Dědictví sv. Prokopa, 1877.
- BORST, Arno. *Der Turmbau von Babel: Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker I—IV*. 2. vyd. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1995 [původně 1957—1963].
- BRAGUE, Rémi. *Evropa, římská cesta*. Přel. K. Thein. Praha: Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, 1994 [= Knihnice filozofických textů].
- BRAMBORA, Josef. Obsah ztraceného listu Balbínovy Obrany. *Listy filologické*, 1930, roč. 57, s. 289—291.
- BRAMBORA, Josef. Idealizovat Komenského? *Studia Comeniana et historica*, 1977, roč. 7, s. 69 až 73.
- BRANBERGER, Jan. Hudební úvahy o české humanistické poesii. *Věstník Královské české společnosti nauk, třída filosoficko-historicko-filologická*, 1946. Praha: KČSN, 1948, č. 1.
- BRTÁŇ, Rudo. *Barokový slavismus: porovnávací štúdia z dejín slovenskej slovesnosti*. Liptovský Svätý Mikuláš: Tranoscius, 1939.
- BUBEN, Milan M. *Encyklopedie českých a moravských sídelních biskupů*. Praha: Logik, 2000.
- CANFORA, Luciano. *Dějiny řecké literatury*. Přel. D. Bartoňková aj. Praha: Koniasch Latin Press, 2001.
- CATALANO, Alessandro. Juan Caramuel Lobkowitz (1606—1682) e la riconquista delle coscienze in Bohemia. *Römische historische Mitteilungen*, 2002, roč. 44, s. 339—392.

- CONTE, Gian Biagio. *Dějiny římské literatury*. Přel. D. Bartoňková aj. Praha: Koniasch Latin Press, 2003.
- CURTIUS, Ernst Robert. *Evropská literatura a latinský středověk*. Přel. J. Pelán, J. Stromšík a I. Zachová. Praha: Triáda, 1998 [= Paprsek 1].
- CUŘÍN, František. *Vývoj spisovné češtiny*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1985.
- ČAPEK, Jan Blahoslav. Příspěvky k životu a dílu Vavřince Benedikta-Nudožerina. *Acta Universitatis Carolinae — Historia Universitatis Carolinae Pragensis*, 1966, roč. 7, č. 2, s. 7—32.
- ČEJKA, Mírek. K pojetí významu v Blahoslavově Gramatice české. In PORÁK, Jaroslav (ed.). *Starší české, slovenské a slovanské mluvnice*. Praha: Univerzita Karlova, 1985 [= Práce z dějin slavistiky X], s. 67—75.
- ČEJKA, Mírek. Střídání kódů u Jana Blahoslava a Martina Luthera (Několik poznámek k tzv. kulturní diglosii). *Listy filologické*, 1998, roč. 121, s. 84—104.
- ČENSKÝ, Ferdinand. K dějinám řeči a literatury české v XVIII. století. *Osvěta*, 1876, roč. 6, s. 81 až 98, 251—267.
- ČENSKÝ, Ferdinand. Český jazyk v císařské rodině. *Osvěta*, 1885, roč. 16, s. 97—105, 204—211, 312—322, 404—415.
- ČERNÝ, Jiří. *Dějiny lingvistiky*. Olomouc: Votobia, 1996.
- ČERNÝ, Jiří. *Malé dějiny lingvistiky*. Praha: Portál, 2005.
- ČERNÝ, Václav. *Paměti III (1945—1972)*. 2., rozšíř. vyd. Brno: Atlantis, 1992.
- ČERNÝ, Václav. Básník z desk zemských, člen kruhu Rosova. In *Až do předsíně nebes: čtrnáct studií o baroku našem i cizím*. Ed. J. Víšková. Praha: Mladá fronta, 1996, s. 217—231.
- ČERNÝ, Václav. Generační periodizace českého baroka. In *Až do předsíně nebes: čtrnáct studií o baroku našem i cizím*. Ed. J. Víšková. Praha: Mladá fronta, 1996, s. 261—354.
- ČERNÝ, Václav. Hrst poznámek k barokní filozofii řeči a několik důsledků. In *Až do předsíně nebes: čtrnáct studií o baroku našem i cizím*. Ed. J. Víšková. Praha: Mladá fronta, 1996, s. 355—367.
- ČERNÝ, Václav. Michna z Otradovic a Václav Jan Rosa v evropských souvislostech. In *Až do předsíně nebes: čtrnáct studií o baroku našem i cizím*. Ed. J. Víšková. Praha: Mladá fronta, 1996, s. 141—215.
- ČERVENKA, Jaromír. Basilejský humanismus a Jan Blahoslav. In BIMKA, Svatopluk, a FLOSS, Pavel (edd.). *Jan Blahoslav, předchůdce J. A. Komenského: 1571—1971: sborník studií k čtyřstému výročí úmrtí Jana Blahoslava*. Uherský Brod: Muzeum Jana Amose Komenského, s. d., s. 50—63.
- ČORNEJOVÁ, Ivana. *Tovaryšstvo Ježíšovo: jezuité v Čechách*. Praha: Mladá fronta, 1995 (2. vyd. Praha: Hart, 2002).
- DAIBER, Thomas. Das wissenschaftsgeschichtliche Muster der Darstellung des Zeitworts in frühen tschechischen Grammatiken. *Wiener slawistischer Almanach*, 1994, sv. 33, s. 37—50.
- DANEŠ, František. Postoje a hodnotící kritéria při kodifikaci. In KUCHAR, Jaroslav (ed.). *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*. Praha: Academia, 1979, s. 79—91.
- DAÑHELKA, Jiří. Husův postoj k slovům německého původu. In KRAUS, W., aj. (edd.). *Slawisch-deutsche Wechselbeziehungen in Sprache, Literatur und Kultur*. Berlin: Akademie-Verlag, 1969, s. 37—41.
- DAÑHELKA, Jiří. Úvod. In *Die alttschechische Reimchronik des sogenannten Dalimil*. Ed. J. Daňhelka. München: O. Sagner, 1981 [= Sagners Slavistische Sammlung 4], s. 7—37.
- DAÑHELKA, Jiří. Je Jan Amos Komenský pokračovatelem Jana Blahoslava? *Studia Comeniana et historica*, 1989, roč. 19, č. 38, s. 48—53.
- Deutsches Literatur-Lexikon* 9. Edd. H. RUPP a C. L. LANG. 3. vyd. Bern; München: Francke Verlag, 1984.
- DOSTÁL, Antonín. *Historická mluvnice česká II: tvarosloví 2: časování*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1967.
- DAVIDSSON[ová], Carin. Johannes Trithemius' Polygraphia als tschechisches Lehrbuch: Cod. Slav. 60 der Universitätsbibliothek in Uppsala. *Scando-Slavica*, 1959, roč. 5, s. 148—163.
- [DOBROVSKÝ, Josef.] Revision. In *Böhmische und mährische Litteratur auf das Jahr 1780 II/2*. Prag: Mangoldische Buchhandlung, 1780, s. 93—111.
- DOBROVSKÝ, Josef. *Dějiny české řeči a literatury v redakcích z roku 1791, 1792 a 1818*. Ed. B. Jedlička. Praha: Melantrich, 1936 [= Spisy a projevy Josefa Dobrovského 7].
- DOBROVSKÝ, Josef. *Podrobná mluvnice jazyka českého v redakcích z roku 1809 a 1819*. Ed. B. Jedlička. Praha: Melantrich, 1940 [= Spisy a projevy Josefa Dobrovského 9].
- DOBROVSKÝ, Josef. *Českých přísloví sbírka*. Ed. M. Heřman. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1963 [= Spisy a projevy Josefa Dobrovského 17].

- DOBROVSKÝ, Josef. *Literární a prozodická bohemika*. Ed. M. Heřman. Praha: Academia, 1963 [= Spisy a projevy Josefa Dobrovského 6].
- DUKA, Dominik. *Úvod do Pisma svatého Starého zákona*. 2. vyd. Praha: Editio Sti. Aegidii, 1992.
- DUŠEK, Vavřinec J. Pokud Jiří Konstanc užil gramatiky Blahoslavovy. *Časopis Českého muzea*, 1892, roč. 66, s. 307—318.
- DVOŘÁK, Emil. *Vývoj přechodníkových konstrukcí ve starší češtině*. Praha: Univerzita Karlova, 1970 [= Acta Universitatis Carolinae Philologica, Monographia XXXI — 1970].
- DVOŘÁK, Petr. Juan Caramuel and the Possible Worlds Theory. *Acta Comeniana* 14 [= Archiv pro bádání o životě a díle Jana Amose Komenského XXXVIII]. Praha: Academia, 2000, s. 87—97.
- ĐUROVIČ, Lubomír. Rosa and Doležal. In MACKIE, Andrew W., aj. (edd.). *For Henry Kučera: studies in Slavic philology and computational linguistics*. Ann Arbor: Michigan Slavic Publications, 1992 [= Papers in Slavic philology 6].
- ĐUROVIČ, Lubomír. Začiatky spisovnej slovečiny v XVII. a XVIII. storočí. *Slovenské pohľady*, 1993, roč. 109, č. 3, s. 88—101.
- ECO, Umberto. *Hledání dokonalého jazyka*. Přel. Z. Jandová. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001.
- EKSCHMITT, Werner. *Paměť národů: hieroglyfy, písmo a písemné nálezy na hliněných tabulkách, papyrech a pergamenech*. Přel. M. Grünfeldová. Praha: Orbis, 1974 [= Stopy, fakta, svědectví].
- EVANS, Robert J. W. *Vznik habsburské monarchie 1550—1700*. Přel. L. Kolářová. Praha: Argo, 2003.
- FEJTOVÁ, Olga, a PEŠEK, Jiří. Gramatiky a slovníky v měšťanských knihovnách před Bílou horou. In *Miscellanea oddělení rukopisů a starých tisků č. 10/1993 (věnováno dr. E. Urbánkové)*, díl 2. Praha: Národní knihovna v Praze, 1994, s. 339—368.
- FIALA, Jiří. Z minulosti české filologie na Moravě. *Čestina doma a ve světě*, 1999, roč. 7, s. 173 až 177.
- FISCHER, Karl Adolf Franz. *Catalogus (generalis) provinciae Bohemiae (1623—1773) et Silesiae (1755—1773) Societatis Jesu*. Rott im Elsass, 1978; München, 1985.
- FLAJŠHANS, Václav. *Náš jazyk mateřský: dějiny jazyka českého a vývoj spisovné slovenštiny*. Praha: Česká grafická unie, 1924.
- FLOROVSKÝ, A. V. *Čeští jezuité na Rusi*. Praha: Vyšehrad, 1941.
- FLOSS, Karel. Vztah myšlení a jazyka: Komenský mezi Platónem a Wittgensteinem. *Studia Comeniana et historica* 1989, roč. 19, č. 38, s. 54—61.
- FRANK, Karl Suso. *Dějiny křesťanského mnišství*. Přel. Z. Lochovský. Praha: Benediktinské arcio-patství sv. Vojtěcha a sv. Markéty, 2003 [= Pietas benedictina 7].
- FREIDHOF, Gerd. Zur Sprache der Grammatyka Česká (1533). In RAMMELMAYER, Alfred, a GIESEMANN, Gerhard, (edd.). *Ost und West 2: Aufsätze zur slavischen und baltischen Philologie und allgemeinen Sprachwissenschaft*. Wiesbaden: F. Steiner, 1977 [= Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen III/24], s. 129—137.
- GARDT, Andreas. *Sprachreflexion in Barock und Frühaufklärung: Entwürfe von Böhme bis Leibniz*. Berlin; New York: W. de Gruyter, 1994.
- GARDT, Andreas. *Geschichte der Sprachwissenschaft in Deutschland: vom Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert*. Berlin; New York: W. de Gruyter, 1999.
- GEISSLER, Heinrich. *Comenius und die Sprache*. Heidelberg: Quelle & Meyer, 1959 [Pädagogische veröfentlichungen des Comenius-Instituts]
- GINDELY, Anton. *Geschichte der Böhmischen Brüder I—II*. 2. vyd. Prag: C. Bellmann, 1861
- GOMBRICH, Ernst Hans. *Příběh umění*. Přel. M. Tůmová. 2. vyd. Praha: Argo; Mladá Fronta, 1995.
- GRAESSER, Andreas. *Řecká filosofie klasického období: sofisté, Sókratés a sokratikové, Platón a Aristotelés*. Přel. M. Petříček. Praha: OIKOYMENH, 2000 [= Dějiny filosofie 2].
- GREGOR, Alois. Je rukopis Blahoslavovy Grammatiky opravdu unikát? *Časopis Matice moravské*, 1950, roč. 69, s. 335—336.
- GREGOR, Alois. Dva příspěvky k životopisu Jana Blahoslava. *Sborník prací filosofické fakulty brněnské univerzity*, 1958, roč. 7, řada literárněvědná D5, s. 136—139.
- GREGOR, Alois. Jan Blahoslav als tschechischer Philologe. *Zeitschrift für Slawistik*, 1965, roč. 10, s. 563—569.
- GREGOR, Alois. K moravské historické dialektologii. *Sborník prací filosofické fakulty brněnské univerzity*, 1969, roč. 18, řada jazykovědná A17, s. 73—80.
- GREGOR, Alois. Vznik, koncepce o osudy Blahoslavovy Grammatiky české. *Vlastivědný věstník moravský*, 1972, roč. 24, s. 54—58.
- GUDEMAN, Alfred. *Grundriss der Geschichte der klassischen Philologie*. 2., rozšíř. vyd. Leipzig; Berlin: B. G. Teubner, 1909.

- HÁDEK, Karel. Ke kvantitě samohlásek v češtině 17. století. *Listy filologické*, 1970, roč. 93, s. 44 až 53.
- HÁDEK, Karel. K transkripci česky psaných památek 16.—17. století. *Studia Comeniana et historica*, 1977, roč. 7, s. 28—37.
- HANZAL, Josef. Jiří Ignác Pospíchal a jeho doba. *Československý časopis historický*. 1971, roč. 19, s. 229—257.
- HATTALA, Martin. Rec. edic Mistra Jana Husi Ortografie česká a Jana Blahoslava Grammatika česká. *Časopis Musea království Českého*, 1858, roč. 32, s. 132—135 a 290—298.
- HATTALA, Martin. *Brus jazyka českého: příspěvek k dějinám osvěty vůbec a slovanské zvláště*. Praha: I. L. Kober, 1877.
- HAUSENBLAS, Karel. *Vývoj předmětového genitivu v češtině*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1958 [= Studie a práce linguistické].
- HAUSER, Přemysl. Dobrovského práce o tvoření slov a domácí mluvnická tradice. In *Studie o jazyce a literatuře národního obrození* [= *Sborník Vysoké školy pedagogické v Praze. Jazyk — literatura I*], s. 25—54.
- HAVRÁNEK, Bohuslav. Nářečí česká. In HAVRÁNEK, Bohuslav, a VÁŽNÝ, Václav. *Československá vlastivěda III*. Praha: Sfinx, 1934, s. 84—218.
- HAVRÁNEK, Bohuslav. Vývoj spisovného jazyka českého. In HAVRÁNEK, Bohuslav, a VÁŽNÝ, Václav. *Československá vlastivěda, řada II: spisovný jazyk český a slovenský*. Praha: Sfinx, 1936, s. 1—144.
- HAVRÁNEK, Bohuslav. K historické dialektologii. *Slovo a slovesnost*, 1955, roč. 16, s. 153—159.
- HAVRÁNEK, Bohuslav. K obecným vývojovým zákonitostem spisovných jazyků: vývoj spisovného jazyka českého ve vztahu k vývoji národního společenství. In HAVRÁNEK, Bohuslav. *Studie o spisovném jazyce*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1963, s. 90—100.
- HAVRÁNEK, Bohuslav. *Vývoj českého spisovného jazyka*. Praha: Univerzita Karlova, 1980.
- HAVRÁNEK, Bohuslav, a WEINGART, Miloš (edd.). *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha: Melantrich, 1932 [= *Výhledy: knihy zkušeností a úvah 14*].
- HELFERT, Vladimír. Muzika Blahoslavova a Philomathova. In NOVOTNÝ, Václav, a URBÁNEK, Rudolf, (edd.). *Sborník Blahoslavův (1523—1923): k čtyřstému výročí jeho narozenin*. Přerov: Obzor, 1923, s. 121—151.
- HELLER, Jan M. Blahoslavův překlad Nového zákona. *Listy filologické*, 2004, roč. 127, s. 66—92.
- HELMMLING, Leander. *Emaus: kurzgefasste Geschichte und Beschreibung der Kirche und des Klosters Unserer L. Frau von Montserrat*. Prag: J. G. Calve, 1903.
- HELMMLING, Leander (ed.). *Die Urkunden des königlichen Stiftes Emaus in Prag [II:] aus den Jahren 1415 bis 1885*. Prag: Verein für Geschichte der Deutschen in Böhmen, 1914.
- HENDRICH, Josef. Pierre de la Ramée a gramatika Vavřince Benedikta z Nedožer. *Bratislava*, 1930, roč. 4, s. 365—370.
- HLAVÁČEK, L. »Architectura obliqua« Jana Caramuela z Lobkovic. *Umění*, 1974, roč. 22 (XXII), s. 50—53.
- HOMOLÁČ, Jiří, HULÍKOVÁ, Tereza, a KARHANOVÁ, Kamila. Roztrhaný šat svatého Bernarda (Textová analýza barokního kázání). *Listy filologické*, 2003, roč. 126, s. 188—227.
- HOMOLKOVÁ, Milada. Výklady o příslovcích a spojkách v náměšťské a Blahoslavově mluvnici. In PORÁK, Jaroslav (ed.). *Starší české, slovenské a slovanské mluvnice*. Praha: Univerzita Karlova, 1985 [= *Práce z dějin slavistiky X*], s. 51—56.
- HORÁLEK, Karel. Blahoslavův Nový zákon. In PORÁK, Jaroslav (ed.). *Starší české, slovenské a slovanské mluvnice*. Praha: Univerzita Karlova, 1985 [= *Práce z dějin slavistiky X*], s. 101—106.
- HORÁLEK, Karel, a HORÁLKOVÁ, Zdenka. Ukrajinská píseň o vojvodovi Štefanovi v zápisu ze XVI. století. *Slavia*, 1958, roč. 27, s. 415—424.
- HORÁLEK, Karel, a HORÁLKOVÁ, Zdenka. Ještě k písni o vévodovi Štefanovi. *Slavia*, 1960, roč. 29, s. 104—108.
- HORYNA, Martin. Václav Philomathes: osudy autora a jeho díla. In PHILOMATHES, Václav. *Čtyři knihy o hudbě*. Ed. a přel. M. Horyna. Praha: Koniasch Latin Press, 2003 [= *Clavis monumentorum musicorum Regni Bohemiae, series B, II*], s. xi—xxi.
- HOSTINSKÝ, Otakar. Jan Blahoslav a Jan Josquin: příspěvek k dějinám české hudby a theorie umění XVI. věku. *Rozpravy České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, třída I*, roč. 5, Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1896, č. 1.
- HRABÁK, Josef (ed.). *Dějiny české literatury I*. Praha: Nakladatelství ČSAV, 1959.

- HRABÁK, Josef. Úvod. In *Smutní kavaleři o lásce*. Ed. Z. Tichá. Praha: Academia, 1968, s. 5—74.
- HRADECKÁ, V., a VIDMANOVÁ, S. Jesuitské učebnice u nás v letech 1650—1700. *Vědecké informace ČSAV*, 1973, suplement 3, s. 40—53.
- HRADIL, J. [Ignác] Rukopis grammatiky české Jana Blahoslava. *Časopis Musea království Českého*, 1855, roč. 29, s. 372—379.
- HREJSA, Ferdinand. Beneš Optát. *Časopis Matice moravské*, 1917—1918, roč. 41—42, s. 284—297.
- HUBKA, Karel. Komenského lešenská Grammatica Latina a latinské mluvnice 16. a 17. století. *Listy filologické*, 1974, roč. 97, s. 73—79.
- HUBKA, Karel. Grammatica philosophica sui generis: dvě poznámky ke Komenského Ianuae linguarum novissimae clavis, grammatica latino-vernacula. *Listy filologické*, 1975, roč. 98, s. 100 až 107.
- HUBKA, Karel. K historii výkladu syntaxe v latinských mluvnicích 16. a 17. století a v Komenského Grammatica Latino-vernacula. *Studia Comeniana et historica*, 1977, roč. 7, č. 17, s. 186—228.
- HUBKA, Karel. Caramuelova »Grammatica audax«. *Listy filologické*, 1977, roč. 100, s. 16—29.
- HUŇÁČEK, Václav. K otázce emauzského Philonoma. *Bulletin Ústavu ruského jazyka a literatury*, 1965, roč. 9, s. 57—65.
- HUŇÁČEK, Václav. Klášter Na Slovanech a počátky východoslovanských studií u nás. In PETR, Jan, a ŠABOUK, Sáva (edd.) *Z tradic slovanské kultury v Čechách*. Praha: Univerzita Karlova, 1975, s. 175—186.
- HUŇÁČEK, Václav. K počátkům české rusistiky. In PORÁK, Jaroslav (ed.) *Starší české, slovenské a slovanské mluvnice*. Praha: Univerzita Karlova, 1985 [= Práce z dějin slavistiky X], s. 217—231.
- CHYBA, Karel. *Slovník knihtiskařů v Československu od nejstarších dob do roku 1860* (příloha sborníku Památníku národního písemnictví *Strahovská knihovna*, 1966, roč. 1, až 1975, roč. 10).
- ILEŠIČ, Fr. Václav Jan Rosa (1672) a jihoslovanský dějepisec Pavel Ritter Vitezović (1696). *Listy filologické*, 1920, roč. 47, s. 33—37.
- ISING[ová], Erika. *Die Anfänge der volkssprachlichen Grammatik in Deutschland und Böhmen: dargestellt am Einfluss der Schrift des Aelius Donatus De octo partibus orationis ars minor. I: Quellen* [= Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Veröffentlichungen der Sprachwissenschaftlichen Kommission 6]. Berlin: Akademie-Verlag, 1966.
- ISING[ová], Erika. *Die Herausbildung der Grammatik der Volkssprachen in Mittel- und Osteuropa: Studien über den Einfluss der lateinischen Elementargrammatik des Aelius Donatus De octo partibus orationis ars minor*. Berlin: Akademie-Verlag, 1971 [= Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Veröffentlichungen der Instituts für deutsche Sprache und Literatur 47, Reihe A: Beiträge zur Sprachwissenschaft].
- IVÁNKA, Endre von. *Plato Christianus*. Přel. V. Němec. Praha: OIKOYMENH, 2003 [= Edice Oikúmené 95].
- JAKUBEC, Jan. *Dějiny literatury české I: od nejstarších dob do probuzení politického*. 2. vyd. Praha: Jan Laichter, 1929.
- JANÁČEK, Josef. *Jan Blahoslav: studie s ukázkami z díla*. Praha: Svobodné slovo, 1966 [= Odkazy pokrokových osobností naší kultury]
- JANČÁKOVÁ, Jana. Znalosti o staré češtině v 17. století (na základě Ješínova vydání Dalimila). In PORÁK, Jaroslav (ed.) *Starší české, slovenské a slovanské mluvnice*. Praha: Univerzita Karlova, 1985 [= Práce z dějin slavistiky X], s. 101—106.
- JEDLIČKA, Boh. Dodatky a opravy k biografii starších spisovatelů českých a k starší české bibliografii: dvě poznámky k českým grammatikám Beneše Optáta a J. Blahoslava. *Časopis Musea království Českého*, 1872, roč. 46, s. 458—461.
- JELÍNEK, Milan. Der Purismus in der Entwicklung der tschechischen Schriftsprache im 19. und 20. Jahrhundert. In TROST, Klaus (ed.) *Deutsch-tschechische Sprachbeziehungen: Germanismen, Personennamen, Ortsnamen*. Regensburg: S. Roderer, 2000 [= Studia et exempla linguistica et philologica II/6], s. 9—63.
- JEŽKOVÁ, Jana. Disticha Catonis: časoměrné překlady J. A. Komenského a V. J. Rosy a jejich vydání. *Čeština doma a ve světě*, 1999, roč. 7, s. 180—187.
- JIREČEK, Hermenegild. *Právníký život v Čechách a na Moravě v tisícileté době od konce IX. do konce XIX. století v nákreších dějprávných, životopisných a knihopisných*. Praha: nákladem autorovým, 1903.
- JIREČEK, Josef. *Rukověť k dějinám literatury české do konce XVIII. věku ve způsobě slovníka životopisného a knihoslovného I—II*. Praha: B. Tempský, 1875—1876 [= Dějiny literatury české I: slovník životopisný a knihoslovný].

- JIREČEK, Josef. Idylická skládání za XVII. věku. *Osvěta*, 1881, roč. 11, s. 18—27, 122—132.
- JÓNA, Eugen. Pavel Dolažal a jeho gramatika. *Slovenská reč*, 1978, roč. 43, s. 257—266.
- JÓNA, Eugen. Matej Bel (1684—1749). *Slovenská reč*, 1984, roč. 49, s. 129—135.
- JÓNA, Eugen. Podiel slovenských gramatikov na rozvoji českej gramatickej literatúry (V. Benedikti z Nedožier, P. Doležal). In PORÁK, Jaroslav (ed.). *Starší české, slovenské a slovanské mluvnice*. Praha: Univerzita Karlova, 1985 [= Práce z dějin slavistiky X], s. 107—124.
- JUNGMANN, Josef. *Slovník česko-německý 1—5*. Praha: Josefa vdova Fetterlová, 1835—1839 (repr. ed. J. Petr, Praha: Academia, 1989).
- JUNGMANN, Josef. *Historie literatury české aneb Soustavný přehled spisů českých s krátkou historií národu, osvícení a jazyka*. 2. vyd. Praha: F. Řivnáč, 1849.
- KALISTA, Zdeněk. *České baroko*. Praha: Evropský literární klub, 1941.
- KALISTA, Zdeněk. *Tvář baroka*. Londýn: Rozmluvy, 1983.
- KALIVODA, Jan. Úvodní studie. In ISIDOR ze Sevilly. *Etymologiae I—III. Etymologie I—III*. Přel. D. Korte. Praha: OIKOYMENH, 2000 [= Knihovna středověké tradice 3], s. 11—44.
- KAMIŠ, Adolf. *Slovní zásoba české publicistiky 18. století*. Praha: Universita Karlova, 1974 [= Acta Universitatis Carolinae Philologica, Monographia LII — 1974]
- KARLÍK, Petr, NEKULA, Marek, a PLESKALOVÁ, Jana (edd.). *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002.
- KAŠPAR, Jaroslav. Tajná písmena v novověku. In *Soubor statí o novověkém písmu*. Praha: Karolinum, 1993, s. 177—209.
- KEIPERT, Helmut. Tschechisch, Griechisch, lateinisch und Deutsch: Sprachprobleme bei Václav Písecký. In HARDER, Hans-Bernd, aj. (edd.). *Studien zum Humanismus in den böhmischen Ländern*. Köln; Wien: Böhlau Verlag, 1988 [= Schriften des Komitees der Bundesrepublik Deutschland zur Förderung der Slawischen Studien 11], s. 303—340.
- KIEDROŇ, Stefan. *Niederlandische Einflüsse auf die Sprachtheorie von Justus Georg Schottelius*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1991.
- KLABOUC, Jiří. *Osvícenské právní nauky v českých zemích*. Praha: Nakladatelství ČSAV, 1958 [= Právně historická knižnice 2].
- Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století I: prvotisky (do r. 1500)*. Red. Zdeněk Tobolka. Praha: F. Topič, 1925.
- Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století II/1*. Red. Zdeněk Tobolka. Praha: Státní tiskárna, 1939.
- Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století II/2*. Red. Zdeněk Tobolka. Praha: Tiskárna Protektorátu Čechy a Morava, 1941.
- Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století II/3*. Red. Zdeněk Tobolka. Praha: Státní tiskárna, 1946.
- Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století II/6*. Red. František Horák aj. Praha: Nakladatelství ČSAV, 1956.
- Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století II/7*. Red. František Horák aj. Praha: Nakladatelství ČSAV, 1961.
- Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století. Dodatky II/II*. Zal. Z. V. Tobolka, pokračovali F. Horák a B. Wižďálková. Praha: NKČR, 1995.
- Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století. Dodatky II/IV*. Zal. Z. V. Tobolka, pokračovali F. Horák a B. Wižďálková. Praha: NKČR, 1998.
- KOBLÍŽEK, Vladimír. Propria v několika českých gramatikách barokního období. In *Onomastické práce 4: sborník rozprav k sedmdesátým narozeninám univ. prof. PhDr. Ivana Lutterera, CSc.* Usp. L. Olivová-Nezbedová, R. Šrámek a M. Harvalík. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, 2000, s. 220—228.
- KOERNER, E. F. K., a ASHER, R. E., (edd.). *Concise history of the language science: from the Sumerians to the cognitivists*. Oxford; New York; Tokyo: Pergamon, 1995.
- KOLÁRIK, Oto. *Vavrinec Benedikt Nedožerský*. Martin: Matica slovenská, 1965 [= Jubileá].
- KOMÁREK, Miroslav. *Historická mluvnice česká I: hláskosloví*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1958.
- KOMÁREK, Miroslav. František Martin Pelcl jako kodifikátor mluvnické normy spisovné češtiny. *Slovo a slovesnost*, 1995, roč. 56, s. 34—38.
- KOPECKÝ, Milan. *Daniel Adam z Veleslavína: studie s ukázkami z díla Veleslavínova*. Praha: Svobodné slovo, 1962 [= Odkazy pokrokových osobností naší kultury].
- KOPECKÝ, Milan. Balbinovo »tractatio« a Pelcova edice. *Listy filologické*, 1988, roč. 111, s. 120 až 124.

- KOPECKÝ, Milan. Balbín a Slovanstvo. In POKORNÁ, Z., a SVATOŠ, Mar. (edd.) *Bohuslav Balbín a kultura jeho doby v Čechách*. Praha: Památník národního písemnictví, 1992, s. 51—56.
- KOPECKÝ, Milan. K Balbínově Rozpravě neboli Obraně. In BALBÍN, Bohuslav. *Rozprava krátká, ale pravdivá* (»Obrana«). Přel. M. Kopecký. 2. vyd. Brno: Blok, 1997, s. 191—207.
- KOPEČNÝ, František. *Slovesný vid v češtině*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1962 [= Rozpravy Československé akademie věd, Řada společenských věd, roč. 72, sešit 2].
- KOPEČNÝ, František. Vid ve starých českých mluvnicích (do Dobrovského). *Listy filologické*, 1973, roč. 96, s. 28—37.
- KOPEČNÝ, František. K dobrým počátkům české gramatické tradice. *Wiener slawistischer Almanach*, 1982, sv. 9, s. 257—283.
- KOSEK, Pavel. *Spojovací prostředky v češtině doby baroka*. Ostrava: Ostravská univerzita, 2003 [= Spisy Filozofické fakulty Ostravské univerzity 147].
- KOUPIL, Ondřej. *Překlad části Rosovy Čechořečnosti s úvodem a komentářem*. Nepublikovaná dipl. práce UK FF Praha, 1996.
- KOUPIL, Ondřej. Jak prv psávali Čechové. *Listy filologické*, 2002, roč. 125, s. 310—320 [rec. Štejer, M. V. *Žáček aneb Výborně dobrý způsob, jak se má dobře po česku psátí neb tisknouti*. Ed. D. Nečas. Praha: Akropolis, 2001].
- KOUPIL, Ondřej. K dílu Jana Caramuela z Lobkovic. *Listy filologické*, 2002, roč. 125, s. 258—288.
- KOUPIL, Ondřej. Matouš Benešovský zvaný Philonomus a jeho jazykové knížky. In BENEŠOVSKÝ, Matouš, zvaný Philonomus. *Grammatica Bohemica. Knížka slov českých vyložených*. Ed. O. Koupil. Praha: Koniasch Latin Press, 2003, s. ix—xli.
- KOUPIL, Ondřej. Rec. Svatováclavská bible. Facsimile. Edd. H. Rothe a F. Scholz. Paderborn aj.: F. Schöningh, 2001 [= Biblia Slavica 1/4]. *Listy filologické*, 2003, roč. 126, s. 358—362.
- KOUPIL, Ondřej. Rosova pravidla pravopisu (příspěvek do sborníku *Pellecanus vivificans* k 65. narozeninám A. Sticha, v tisku).
- KRÁL, Josef. *Česká prosodie*. Praha: J. Otto, b. d. [1909; = Světová knihovna 716—719].
- KRÁL, Josef. *O prosodii české I: historický vývoj české prosodie*. Ed. J. Jakubec. Praha: Česká akademie věd a umění, 1923.
- KRÁL, Josef. *O prosodii české II: o přízvucném napodobení starověkých rozměrů časoměrných*. Ed. B. Ryba. Praha: Česká akademie věd a umění, 1938.
- KRÁLÍK, Oldřich. Humanismus a počátky českého mluvnictví. In Grund, A., Kellner, Ad., a Kurz, J. (edd.). *Poeta Fr. Trávníčkovi a F. Wollmannovi*. Brno: Komenium, 1948, s. 253—275.
- KRÁLÍK, Oldřich. Vliv Kromerův na českou historiografii XVII. a XVIII. století: příspěvek k dějinám slovanské myšlenky. In KUDĚLKA, Milan (ed.). *Česko-polský sborník vědeckých prací I*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1955 [= Publikace Slezského studijního ústavu 11], s. 369—393.
- KRATOCHVIL, Antonín. *Das böhmische Barock*. München: Erasmus-Grasser-Verlag, 1989.
- KRAUS, Arnošt. *Husitství v literatuře, zejména německé I: husitství v literatuře prvních dvou století svých*. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1917 [= Rozpravy České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, třída III, číslo 45].
- KRAUS, Jiří. K zdrojům normativnosti českých gramatik. In PORÁK, Jaroslav (ed.). *Starší české, slovenské a slovanské mluvnice*. Praha: Univerzita Karlova, 1985 [= Práce z dějin slavistiky X], s. 143—154.
- KRAUS, Jiří. *Rétorika v evropské kultuře*. 2. vyd. Praha: Academia, 1998.
- KREJČÍ, Karel. *Jazyk ve vývoji společnosti: studie ze sociologie spisovného jazyka*. Praha: J. Podroužek, 1947.
- KREJČÍ, Karel. Obrany českého jazyka ze stanoviska literárního druhu. *Acta Universitatis Carolinae Philologica 2—4, Slavica Pragensia XII, 1970*. Praha: Univerzita Karlova, 1971, s. 81—87.
- KROUPA, Jiří K. M. W. Stejer v zrcadle Catalogi triennales II. *Listy filologické*, 1994, roč. 117, s. 316—318.
- KUBÁLEK, Josef, HENDRICH, Josef, a ŠIMEK, František. *Naše slabikáře: od nejstarších dob do konce XVIII. století*. Praha: Školní nakladatelství, 1929.
- KUBIŠTA, Albert. *Václav Šturm a jeho polemiky s českými bratry*. Nepublikovaná dipl. práce UK FF Praha, 2001.
- KUČERA, Jan P., a RAK, Jiří. *Bohuslav Balbín a jeho místo v české kultuře*. Praha: Vyšehrad, 1983.
- KUČERA, Karel. *Jazyk českých spisů J. A. Komenského*. Praha: Univerzita Karlova, 1983 [= Acta Universitatis Carolinae Philologica, Monographia LXXIX — 1980].

- KUČERA, Karel. Spojení typu Ezopů pes v češtině 16. a 17. století. *Acta Universitatis Carolinae — Philologica* 3—5. *Slavica Pragensia XXI*, 1978. Praha: Univerzita Karlova, 1983, s. 231—234.
- KUČERA, Karel. Mluvnické názory J. A. Komenského. In PORÁK, Jaroslav (ed.). *Starší české, slovenské a slovanské mluvnice*. Praha: Univerzita Karlova, 1985 [= Práce z dějin slavistiky X], s. 133—141.
- KUČERA, Karel. Diachronní složka Českého národního korpusu. *Listy filologické*, 1998, roč. 121, s. 303—313.
- KUČERA, Karel. Rec. M. Vavřínek Benedikt z Nudožer, *Grammaticae Bohemicae [...] libri duo*, Nancy Susan Smith (ed.), Ostrava, Ostravská univerzita, Filozofická fakulta — Nakladatelství Tilia 1999. *Acta Comeniana* 14 [= Archiv pro bádání o životě a díle Jana Amose Komenského XXXVIII]. Praha: Academia, 2000, s. 261—264.
- KYAS, Vladimír. První česká mluvnice a její místo ve vývoji spisovné češtiny. *Slovo a slovesnost*, 1951—1952, roč. 13, s. 141—149.
- KYAS, Vladimír. Blahoslavův překlad Nového zákona a jeho význam. In BIMKA, Svatopluk, a FLOSS, Pavel (edd.). *Jan Blahoslav, předchůdce J. A. Komenského: 1571—1971: sborník studií k čtyřstému výročí úmrtí Jana Blahoslava*. Uherský Brod: Muzeum Jana Amose Komenského, s. d., s. 141—145.
- KYAS, Vladimír. K staročeským termínům z oblasti filologie. *Listy filologické*, 1976, roč. 99, s. 86 až 102.
- KYAS, Vladimír. *Česká bible v dějinách národního písemnictví*. Ed. J. Pečířková. Praha: Vyšehrad, 1997.
- KYRALOVÁ, Marie. Comenius' Apologie seiner eigenen Latinität. *Acta Comeniana* 2 [= Archiv pro bádání o životě a díle Jana Amose Komenského XXVI], Praha: Academia, 1970, s. 221—227.
- LANGOSCH, Karl. *Mittellatein und Europa: Führung in die Hauptliteratur des Mittelalters*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1990.
- LEHÁR, Jan. Vznik české literatury: pokus o rekapitulaci problematiky. *Listy filologické*, 1993, roč. 116, s. 18—39.
- LÉON-DUFOUR, Xavier, aj. *Slovník biblické teologie*. Přel. P. Kolář. Řím: Velehrad; Křesťanská akademie, 1991 (reprint Praha: Academia, 2003).
- LEPSCHY, Giulio (ed.). *History of linguistics I: the eastern traditions of linguistics*. London aj.: Longman, 1994 [= Longman Linguistics Library].
- LEPSCHY, Giulio (ed.). *History of linguistics II: classical and medieval linguistics*. London aj.: Longman, 1994 [= Longman Linguistics Library].
- LEPSCHY, Giulio (ed.). *History of linguistics III: renaissance and early modern linguistics*. London aj.: Longman, 1998 [= Longman Linguistics Library].
- Lexikon für Theologie und Kirche 1—11*. 3., přeprac. vyd. Založil M. Buchberger, red. W. Kasper aj. Freiburg im Breisgau aj.: Herder, 1993—2001.
- Lexikon české literatury: osobnosti, díla, instituce 1: A—G*. Red. Vladimír Forst. Praha: Academia, 1985.
- Lexikon české literatury: osobnosti, díla, instituce 2/I: H—J; 2/II: K—L*. Red. Vladimír Forst. Praha: Academia, 1993.
- Lexikon české literatury: osobnosti, díla, instituce 3/I: M—O; 3/II: P—Ř*. Red. Jiří Opelík. Praha: Academia, 2000.
- LINKA, Jan. *Český překlad životů svatých Petra Skargy aneb Tvorba Šebestiána Vojtěcha Scipiona*. Nепublikovaná dipl. práce UK FF Praha, ÚČJTK, 1998.
- LINKA, Jan. Kult českých patronů v díle Jiřího Fera-Plachého SJ. In ČORNEJOVÁ, Ivana (ed.). *Úloha církevních řádů při pobělohorské rekatolizaci: sborník příspěvků z pracovního semináře konaného ve Vranově u Brna ve dnech 4.—5. 6. 2003*. Praha: Univerzita Karlova; Scriptorium, 2003, s. 317—331.
- LISICKÝ, Alois. Z dějin zápasu o české slovo. *Osvěta*, 1919, roč. 49, s. 473—483, 537—548, 613 až 619.
- LONG, Anthony A. *Hellénistická filosofie: stoikové, epikurejci, skeptikové*. Přel. P. Kolev. Praha: OIKOYMENH, 2003 [= Dějiny filosofie 3].
- MACEK, Josef. *Jagellonský věk v českých zemích (1471—1526) 4: venkovský lid, národnostní otázka*. Praha: Academia, 1999.
- MACURA, Vladimír. *Znamení zrodu: české národní obrození jako kulturní typ. 2., rozšířené vyd.* Praha: H&H, 1995.
- MACŮREK, Josef (ed.). *Češi a Poláci v minulosti I*. Praha: Nakladatelství ČSAV, 1964.

- MACŮREK, Josef. Slovanské povědomí a česká společnost koncem 15. — počátkem 17. století (1471—1620). In ŠTASTNÝ, V., aj. (red.). *Slovanství v národním životě Čechů a Slováků*. Praha: Melantrich, 1968.
- MALÝ, Karel, a SIVÁK, Florian. *Dějiny státu a práva v českých zemích a na Slovensku do r. 1918*. 2., přeprac. a dopl. vyd. Jinočany: H&H, 1993.
- MARVAN, Jiří. Introduction. In ROSA, Wenceslaus Johannis [!]. *Čechořečnost seu Grammatica linguae Bohemicae. Micro-Pragae 1672*. Ed. J. Marvan a G. Betts. München: O. Sagner, 1983 [= Specimina philologiae Slavicae 52], s. I—VII.
- MARVAN, Jiří. *Cesty ke spisovné češtině — prvních tisíc let (800—1800): malý průvodce dějinami české jazykové mysli*. Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně, 2003.
- MARVAN, Jiří. *Brána jazykem otvíraná aneb O češtině světové*. Praha: Academia, 2004.
- MATHESIUS, Vilém (ed.). *Co daly naše země Evropě a lidstvu*. 2. vyd. Praha: Sfinx, 1940.
- MAUR, Eduard. Hospodářské a sociální souvislosti barokní kultury v Čechách. In HEROLD, Vilém, a PÁNEK, Jaroslav, (edd.). *Baroko v Itálii — baroko v Čechách: setkávání osobností, idejí a uměleckých forem*. Praha: Filosofía, 2003, s. 131—144.
- MEIER, Albert (ed.). *Die Literatur des 17. Jahrhunderts*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1999 [= Hansers Socialgeschichte der deutschen Literatur vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart 2].
- MENČÍK, Ferdinand. Český zlomek »Donata«. *Listy filologické*, 1891, roč. 18, s. 97—99.
- MEZNÍK, Jaroslav. Němci a Češi v Kronice tak řečeného Dalimila. *Časopis Matice moravské*, 1993, roč. 112, s. 3—10.
- MICHÁLEK, Emanuel. O jazykových otázkách v dílech českých národních humanistů. *Slovo a slovesnost*, 1961, roč. 22, s. 8—14.
- MICHÁLEK, Emanuel. Z minulosti naší jazykové kultury (K jazykovému odkazu Jana Blahoslava). *Naše řeč*, 1972, roč. 55, s. 22—26.
- MICHÁLEK, Emanuel, aj. Přemysl Otakar II. a počátky spisovné češtiny. *Naše řeč*, 1978, roč. 61, s. 192—194.
- MICHÁLEK, Emanuel. K jazykovému odkazu Tomáše Pešiny z Čechorodu. *Naše řeč*, 1981, roč. 64, s. 137—142.
- MICHÁLEK, Emanuel. Český spisovný jazyk v době Karlově. In VANĚČEK, Václav (usp.). *Karolus Quartus: piae memoriae fundatoris sui Universitas Carolina d. d. d.* Praha: Univerzita Karlova, 1984, s. 307—318.
- MICHÁLEK, Emanuel. Rec. Wenceslaus Johannis [sic] Rosa: *Čechořečnost seu Grammatica linguae Bohemicae. Micro-Pragae 1672*. Edited with Introduction by Jiří Marvan, with Co-operation of Gavin Betts. Verlag Otto Sagner, München 1983 (stran 520+IX). *Specimina Philologiae Slavicae*, Band 52. *Wiener slavistisches Jahrbuch*, 1985, roč. 31, s. 220—222.
- MICHÁLEK, Emanuel. K terminologii první české mluvnice. In PORÁK, Jaroslav (ed.). *Starší české, slovenské a slovanské mluvnice*. Praha: Univerzita Karlova, 1985 [= Práce z dějin slavistiky X], s. 17—30.
- MICHAŁOWSKA, Teresa [ed.]. *Słownik literatury staropolskiej: średniowiecze, renesans, barok*. 2., opr. a dopl. vyd. Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład narodowy imienia Ossolińskich, 1998 [= Vademecum polonisty].
- MIKOVEC, Ferdinand Břetislav. Paběrky dějepisné a starožitnické I: Matěj z Dvořřšť, knihlačitel samouk na Moravě. *Lumír*, 1855, roč. 5, s. 1051—1052.
- MIKULEC, Jiří. *Leopold I.: život a vláda barokního Habsburka*. Praha; Litomyšl: Paseka, 1997.
- MIŘIOVSKÝ, Emanuel. Příspěvek k historii českých gramatik. In *Druhá výroční zpráva veřejné české vyšší školy »Matice školské« v Prostějově*. Prostějov: ředitelstvím ústavu, 1875, s. 3—16.
- MURKO, Matija. Slovanská myšlenka před Kollárem. In HORÁK, J. (red.). *Slovanská vzájemnost 1836—1936: sborník prací k 100. výročí vydání rozpravy Jana Kollára o slovanské vzájemnosti*. Praha: Česká akademie věd a umění; Slovanský ústav, 1938, s. 11—33.
- МЫЛЬНИКОВ, Александр Сергеевич. К вопросу о формах проявления славянского самосознания в чешском обществе XVIII в. *Slavia*, 1970, roč. 39, s. 578—590.
- MYŠKOVSKÁ-KOZÁKOVÁ, V. T. Comenius's Linguistic Theory and Experiment. *Acta Comeniana* 4/2 [= Archiv pro bádání o životě a díle Jana Amose Komenského XXVIII/2]. Praha: Academia, 1979, s. 291—319.
- NEBESKÁ, Iva. *Jazyk, norma, spisovnost*. 2., dopl. vyd. Praha: Karolinum, 2003 [= Acta Universitatis Carolinae Philologica, Monographia CXXVI — 1995].

- NEČAS, Daniel. Rozmlouvání mezi mistrem a žákem o psané češtině. In ŠTEJER, Matěj Václav. *Žáček aneb Výborně dobrý způsob, jak se má dobře po česku psáti neb tisknouti*. Ed. D. Nečas. Praha: Akropolis, 2001, s. XXIII—XXXV.
- NECHUTOVÁ, Jana. *Latinská literatura českého středověku do roku 1400*. Praha: Vyšehrad, 2000.
- NECHUTOVÁ, Jana, ŠLOSAR, Dušan, a VEČERKA, Radoslav. *Čítanka ze slovanské jazykovědy v českých zemích*. Brno: Filozofická fakulta Univerzity J. E. Purkyně, 1982.
- NEUMANN, Jaromír. *Škrétové: Karel Škréta a jeho syn*. Praha: Akropolis, 2000.
- NEWERKLA, Stefan Michael. Rec. M. Vavřínc Benedikt z Nudožer, *Grammaticae Bohemicae [...]* libri duo, Editor: Nancy Susan Smith, Ostrava — Šenov u Ostravy (Ostravská univerzita, Filozofická fakulta — Nakladatelství Tilia) 1999, 104 S. *Wiener slavistisches Jahrbuch*, 2000, roč. 46, s. 315—317.
- NOVÁK, Jan Vavřínc. O Gramatice české M. Vavřínce Benedikta z Nudožer (vyd. r. 1603). *Časopis Českého muzea*, 1888, roč. 62, s. 360—369.
- NOVÁK, Jan Vavřínc. Slovník česko-latinsko-německý Václava Jana Rosy. *Věstník České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění*, 1902, roč. 11, s. 155—169.
- NOVÁK, Jan Vavřínc. O rhetorické stránce Grammatiky Blahoslavovy. *Listy filologické*, 1904, roč. 31, s. 349—351.
- NOVÁKOVÁ, Julie. Tři studie o českém hexametu. *Věstník Královské české společnosti nauk, třída filosoficko-historicko-filologická*, 1947. Praha: KČSN, 1950, č. V.
- NOVÁKOVÁ, Julie. Komenského časomíra z hlediska srovnávacího a lingvistického. *Listy filologické*, 1976, roč. 99, s. 67—74.
- NOVOTNÝ, František. Úvod. In PLATÓN. *Kratylos*. Přel. F. Novotný. 2., opravené vyd. Praha: ISE, 1994 [edice Oikúmené], s. 5—11.
- NOVÝ, Vladimír. Východoslovanské jazykové prvky v práci českého gramatika šestnáctého století. *Sborník Východní pedagogické školy v Plzni*, 1959, roč. 2, s. 229—247.
- ODLOŽILÍK, Otakar. Blahoslav a severní humanisté. In BIMKA, Svatopluk, a FLOSS, Pavel (edd.). *Jan Blahoslav, předchůdce J. A. Komenského: 1571—1971: sborník studií k čtyřstému výročí úmrtí Jana Blahoslava*. Uherský Brod: Muzeum Jana Amose Komenského, s. d., s. 36—43.
- OKÁL, Miloslav. *Antická metrika a prekladanie gréckej a latinskej poézie do slovenčiny*. Bratislava: Slovenský spisovateľ, 1990 [= Studia litteraria 32].
- Ottův slovník naučný: ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí I—XXVIII*. Praha: J. Otto, 1888—1909 (repr. Praha: Argo; Paseka, 1996—2003).
- OUŘEDNÍK, Patrik. *Hledání ztraceného jazyka*. Středokluky: Z. Susa, 1997.
- OUŘEDNÍK, Patrik. Vláda nového myšlení: jazykový mesianismus v 19. století. *Souvislosti*, 2001, roč. 12, č. 1 (47), s. 124—130.
- OUTRATA, Filip. Vavřínc Benedikt Nudožerský jako typ humanistického vzdělance. *Acta Universitatis Carolinae — Historia Universitatis Carolinae Pragensis*, 2002, roč. 42, č. 1—2, s. 59—74 [vyšlo 2004 s vročením 2003].
- PADLEY, G. A. *Grammatical theory in Western Europe 1500—1700: the Latin tradition*. Cambridge aj.: Cambridge University Press, 1976.
- PADLEY, G. A. *Grammatical theory in Western Europe 1500—1700: trends in vernacular grammar I*. Cambridge aj.: Cambridge University Press, 1985.
- PALEK, Bohumil. *Základy obecné jazykovědy*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1989.
- PASTINE, Dino. *Juan Caramuel: probabilismo ed enciclopedia*. Firenze: La Nuova Italia, 1975 [= Pubblicazioni del »Centro di studi del pensiero filosofico del cinquecento e del seicento in relazione ai problemi della scienza« del Consilio nazionale delle ricerche I/5].
- PÁTA, Josef. Česká lexikografie: stručný nástin dějin českého slovníkářství. *Časopis pro moderní filologii*, 1911, roč. 1, s. 6—10, 103—106, 198—202, 296—301.
- PEČÍRKOVÁ, Jaroslava. Staročeská synonyma jazyk a národ. *Listy filologické*, 1969, roč. 92, s. 126—130.
- PEKAŘ, Josef. Ve Sborníku k šedesátým narozeninám prof. V. Tilleho... *Český časopis historický*, 1928, roč. 34, s. 199—202.
- PELZEL, Franz Martin. *Boehmische, maehrische und schlesische Gelehrte und Schriftsteller aus dem Orden der Jesuiten von Anfang der Gesellschaft bis auf gegenwaertige Zeit*. Prag: im Verlag des Verfassers, 1786.
- PETR, Jan. K pojetí nářečí a nářečních jevů v Blahoslavově mluvnici. In PORÁK, Jaroslav (ed.). *Starší české, slovenské a slovanské mluvnice*. Praha: Univerzita Karlova, 1985 [= Práce z dějin slavistiky X], s. 83—100.

- PETR, Jan, a ŠABOUK, Sáva (edd.) *Z tradic slovanské kultury v Čechách*. Praha: Univerzita Karlova, 1975.
- PETRÁČKOVÁ, Věra. K deklinaci substantiv v češtině I. pol. 17. stol. (Na materiálu raných spisů J. A. Komenského). In BARNET, Vladimír, aj. (edd.). *Studia Slavica Pragensia: akademiku Bohuslavu Havránkovi k osmdesátinám*. Praha: Universita Karlova, 1973, s. 75—81.
- PETRÁČKOVÁ, Věra. Pojetí a význam Rosova slovníku. In PORÁK, Jaroslav (ed.). *Starší české, slovenské a slovanské mluvnice*. Praha: Univerzita Karlova, 1985 [= Práce z dějin slavistiky X], s. 155—166.
- PETRÁČKOVÁ, Věra. Význam Rosovy Čechořečnosti pro vývoj českého mluvnictví. In ORZEC-HOWSKA, Hanna, a BASAJ, Mieczysław (red.). *Prekursorzy słowiańskiego językoznawstwa porównawczego (do końca XVIII wieku)*. Wrocław aj.: Zakład narodowy imienia Ossolińskich, 1987 [= Prace Slawistyczne 57], s. 159—168.
- PETRÁČKOVÁ, Věra. K jednomu z předpokládaných zdrojů Rosova slovníku. *Studia Comeniana et historica*, 1988, roč. 18, č. 36, s. 5—26.
- PETRÁČKOVÁ, Věra. Příspěvek k životopisu Václava Jana Rosy. *Acta Universitatis Carolinae — Philologica 2—3. Slavica Pragensia XXIX*, 1987. Praha: Univerzita Karlova, 1989, s. 131 až 141.
- PETRÁČKOVÁ, Věra. Výrazné osobnosti českého mluvnictví 16.—17. století. *Studia Comeniana et historica*, 1989, roč. 19, č. 38, s. 28—36.
- PETRÁČKOVÁ, Věra, a ROUDNÝ, Miroslav. Návrat k Rosovu dílu. *Naše řeč*, 1980, roč. 63, s. 214.
- PETRÁŇ, Josef. Vydání Balbínovy ‚Obrany jazyka slovanského‘ roku 1775 a její konfiskace. *Zápisy katedry dějin a archivního studia*, 1956, s. 46—47.
- PETRBOK, Václav. *Stýkáni, nebo potýkáni?: několik kapitol z dějin česko-německo-rakouských literárních vztahů od Bílé hory do napoleonských válek*. Nепublikovaná disertační práce UK FF Praha, KČLLV, 2003.
- PETRŮ, Eduard. K problematice vydávání děl bilingvních autorů 16. a 17. století (Bartoloměj Paprocký Z Hlohol a Paprocké Vůle). *Studia Comeniana et historica*, 1977, roč. 7, č. 17, s. 23—28.
- PODLAHA, Antonius [Antonín]. *Series praepositorum, decanorum, archidiaconorum aliorumque praelatorum et canonicorum s. metropolitanae ecclesiae Pragensis a primordiis usque ad praesentia tempora* [= Editiones archivi et bibliothecae s. f. metropolitani capituli Pragensis X]. Praga: V. Kotrba, 1912.
- PODLAHA, Antonín. Drobné příspěvky k dějinám starší literatury české. *Časopis Národního musea*, 1924, roč. 98, s. 267—272.
- POKORNÁ, Z., a SVATOŠ, Mar. (edd.) *Bohuslav Balbín a kultura jeho doby v Čechách*. Praha: Památník národního písemnictví, 1992.
- POKORNÝ, Petr. *Řecké dědictví v Orientu (Helénismus v Egyptě a Sýrii)*. Praha: Oikúmené, 1993.
- POLENZ, Peter von. *Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart 1: Einführung, Grundbegriffe, Deutsch in der frühbürgerlichen Zeit*. Berlin; New York: W. de Gruyter, 1991.
- POLENZ, Peter von. *Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart 2: 17. und 18. Jahrhundert*. Berlin; New York: W. de Gruyter, 1994.
- PORÁK, Jaroslav. Rosova mluvnice a vývoj češtiny a české lingvistiky v 17. století. In BARNET, Vladimír, aj. (edd.). *Studia Slavica Pragensia: akademiku Bohuslavu Havránkovi k osmdesátinám*. Praha: Universita Karlova, 1973, s. 39—53.
- PORÁK, Jaroslav. Starší česká lingvistická terminologie. *Acta Universitatis Carolinae — Philologica 3—4. Slavica Pragensia XVII*, 1974. Praha: Univerzita Karlova, 1975, s. 133—153.
- PORÁK, Jaroslav. Prameny studia starší češtiny. *Naše řeč*, 1975, roč. 58, s. 67—70.
- PORÁK, Jaroslav. *Humanistická čeština: hláskosloví a pravopis*. Praha: Univerzita Karlova, 1983 [= Acta Universitatis Carolinae Philologica, Monographia LXXV — 1979].
- PORÁK, Jaroslav. Význam a úloha náměšťské mluvnice. In PORÁK, Jaroslav (ed.). *Starší české, slovenské a slovanské mluvnice*. Praha: Univerzita Karlova, 1985 [= Práce z dějin slavistiky X], s. 7—16.
- POSPÍŠIL, Antonín. Jan Blahoslav — jazykovědec a literát. In VOŽDA, Gustav, (ed.). *Sborník Jan Blahoslav Přerovský*. Přerov: Městský národní výbor v Přerově aj., 1971, s. 50—65.
- POZZI, Giovanni. Kniha u Caramuela. In HEROLD, Vilém, a PÁNEK, Jaroslav, (edd.). *Baroko v Itálii — baroko v Čechách: setkávání osobností, idejí a uměleckých forem*. Praha: Filosofia, 2003, s. 459—467.
- PRASEK, Vincenc. K dějinám škol Olomouckých. In XXXII. *Program c. kr. českého gymnasia v Olomouci*. Olomouc: Knihotiskárna Kramáře a Procházky, 1901, s. 3—39.

- PRASEK, Vincenc. K dějinám škol Olomouckých II. In *XXXIV. Program c. kr. českého gymnasia v Olomouci*. Olomouc: Knihotiskárna Kramáře a Procházky, 1903, s. 3—22.
- PRAŽÁK, Albert. *Národ se bránil: obrany národa a jazyka českého od nejstarších dob po přítomnost*. Praha: Sfinx, 1945.
- [PROCHÁZKA] PROCHÁZKA, Faustinus. *De saecularibus liberalium artium in Bohemia et Moravia fatis commentarius*. Praga: litteris Caesareo-Regiae scholae normalis, Adamo Matthaeo Schmadl factore, 1782.
- PROCHÁZKA, Antonín. Vlastenecký ‚Slovář český‘ z r. 1716. *Časopis Matice moravské*, 1928, roč. 52, s. 361—364.
- PROKEŠ, Jaroslav. Osudy prvního vydání Balbínovy ‚Obrany jazyka českého‘. *Časopis Matice moravské*, 1925, roč. 49, s. 245—259.
- PŘIBYL, Alois. Palatin Tomáš Pešina z Čechrodu a erbovní listy vydané jím v letech 1668—1680. *Heraldika*, 1974, roč. 7, s. 57—66.
- PŘÍVRATSKÁ, Jana. Komenského »doctrina linguae catholica« v souvislostech panglottických. *Studia Comeniana et historica*, 1989, roč. 19, č. 38, s. 81—85.
- PŘÍVRATSKÁ, Jana. Grundzüge der sprachlichen Konzeption von Jan Amos Komenský. *Acta Comeniana* 9 [= Archiv pro bádání o životě a díle Jana Amose Komenského XXXIII]. Praha: Academia, 1991, s. 131—147.
- Red. [?] Barokový prelát: listy z »temna« III. *Od Karlova mostu*, 1928, roč. 1, s. 141—152.
- REJZEK, Antonín. *P. Bohuslav Balbín T. J.: jeho život a práce*. Praha: Dědictví sv. Prokopa, 1908.
- REJZEK, Jiří. *Český etymologický slovník*. Praha: Leda, 2001.
- REZEK, Antonín. Paměti generála řádu křížovnického Jiřího Pospíchal z let 1661—1680. *Zprávy o zasedání Královské české společnosti nauk*, rok 1880. Praha: Královská česká společnost nauk, 1881, s. 139—150.
- ROBINS, Robert Henry. *A short history of linguistics*. 4. vyd. London aj.: Longman, 1997 [= Longman Linguistics Library].
- ROTHE, Hans. Die Vorworte in den Drucken des Daniel Adam von Veleslavín. In HARDER, Hans-Bernd, aj. (edd.). *Später Humanismus in der Krone Böhmen 1570—1620: Studien zum Humanismus in den böhmischen Ländern IV*. Dresden: Dresden University Press, 1998 [= Schriften zur Kultur der Slaven. Neue Folge der Maisk-Schriften 3 (22)], s. 225—241.
- ROUDNÝ, Miroslav. Neuberský opis Rosova slovníku. *Sborník Národního muzea v Praze, řada C — literární historie*, 1982, sv. 27, č. 2, s. 101—103 (s přílohami).
- ROUDNÝ, Miroslav. Rosův slovník: co s ním bylo, je a bude. Rukopis. Praha, 2001.
- RYBA, Bohumil. O Komenského neznámém spisku »Kořenové jazyka českého«. *Listy filologické*, 1949, roč. 73, s. 171—178.
- RYBIČKA, Antonín. Heltové z Kementu na V. Němčicích a V. Meziříčí. *Časopis Matice moravské*, 1881, roč. 13, s. 1—8.
- SAUSSURE, Ferdinand de. *Kurs obecné lingvistiky*. Přel. F. Čermák. 2. vyd. Praha: Academia, 1996.
- SEDLÁK, Jan Nepomuk. Dějiny Dědictví sv. Václava (1669—1900). *Časopis katolického duchovenstva*, 1901, roč. 42 (67), s. 38—41, 88—92, 153—158, 248—254, 302—309, 369 až 375, 426—431.
- SCHRÖPFER, JOHANN. Einleitung. In [HUS, Jan.] *Hussens Traktat »Orthographia Bohemica«: die Herkunft des diakritischen Systems in der Schreibung slavischer Sprachen und die älteste zusammenhängende Beschreibung slavischer Laute*. Ed. J. Schröpfer. Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1968 [= Slavistische Studienbücher 4], s. 1—49.
- SIATKOWSKA, Ewa. Pobiałogórska norma językowa w świetle utworu V. J. Rosy Discursus Lypirona. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 1993, roč. 30, s. 243—245.
- SKALIČKA, Vladimír. Komenský jako lingvista. *Acta Comeniana: archiv pro bádání o životě a díle Jana Amose Komenského*, 1959, roč. 18, č. 2, příloha, s. 92—99.
- SKALIČKA, Vladimír. Vývoj české deklinace: studie typologická. In SKALIČKA, Vladimír. *Souborné dílo I (1931—1950)*. Edd. F. Čermák aj. Praha: Karolinum, 2004, s. 209—247.
- SKALIČKA, Vladimír. O analogii a anomálii. In SKALIČKA, Vladimír. *Souborné dílo I (1931—1950)*. Edd. F. Čermák aj. Praha: Karolinum, 2004, s. 411—433.
- SKUTIL, Jan. Slovanské jazyky a česká nářečí v Blahoslavově Gramatice. In BIMKA, Svatopluk, a FLOSS, Pavel (edd.). *Jan Blahoslav, předchůdce J. A. Komenského: 1571—1971: sborník studií k čtyřstému výročí úmrtí Jana Blahoslava*. Uherský Brod: Muzeum Jana Amose Komenského, s. d., s. 154—157.
- SLEUMER, Albert. *Kirchenlateinisches Wörterbuch*. 2., rozšíř. vyd. Limburg a. d. Lahn: Verlag der Gebrüder Steffen, 1926 [repr. Hildesheim; Zürich; New York: Olms, 1996].

- SMITH[ová], Nancy Susan. Introduction. In [BENEDIKT Nudožerský, Vavřinec] M. VAVŘINEC BENEDIKT Z NUDOŽER. *Grammaticae Bohemicae, ad leges naturalis methodi conformatae, et notis numerisque illustratae ac distinctae, libri duo*. Ed. N. S. Smith(ová). Ostrava: Ostravská univerzita, Filozofická fakulta; Tilia, 1999, s. I—XXI.
- SOUČEK, Stanislav. *Rakovnická vánoční hra*. Brno: A. Piša, 1929 [= Spisy filosofické fakulty Masarykovy university v Brně 29].
- SOUSEDÍK, Stanislav. Jan Caramuel — opat emauzský. *Acta Universitatis Carolinae — Historia Universitatis Carolinae Pragensis IX/2*. Praha, 1968, s. 115—138.
- SOUSEDÍK, Stanislav. Diskrétní logika Jana Caramuela z Lobkovic. *Filosofický časopis*, 1969, roč. 17, s. 216—288.
- SOUSEDÍK, Stanislav. První zmínka o Descartovi v české literatuře. *Listy filologické*, 1977, roč. 100, s. 220—224.
- SOUSEDÍK, Stanislav. Univerzální jazyk v české filozofii 17. století. *Studia Comeniana et historica*, 1990, roč. 20, č. 40, s. 42—73.
- SOUSEDÍK, Stanislav. Universal Language in the Work of John Caramuel, a Contemporary of Comenius. *Acta Comeniana* 9 [= Archiv pro bádání o životě a díle Jana Amose Komenského XXXIII]. Praha: Academia, 1991, s. 149—158.
- SOUSEDÍK, Stanislav. *René Descartes a české baroko*. Praha: Filosofický ústav AV ČR, 1996.
- SOUSEDÍK, Stanislav. *Filosofie v českých zemích mezi středověkem a osvícenstvím*. Praha: Vyšehrad, 1997.
- STAMMERJOHANN, Harro (ed.). *Lexicon grammaticorum: who's who in the history of world linguistics*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1996.
- STANKIEWICZ, Edward. *Grammars and Dictionaries of the Slavic Languages from the Middle Ages up to 1850: an Annotated Bibliography*. Berlin aj.: Mouton, 1984.
- STARÝ, Zdeněk. *Ve jménu funkce a intervence*. Praha: Karolinum, 1995 [= Acta Universitatis Carolinae Philologica, Monographia CXXIII — 1994].
- STEINER, Martin. Jazyková kultura u Jana Amose Komenského. *Listy filologické*, 1997, roč. 120, s. 290—299.
- STICH, Alexandr. O počátcích moderní spisovné češtiny. *Naše řeč*, 1991, roč. 74, s. 57—62.
- STICH, Alexandr. Štejerův Žáček a jeho kulturní poslání. In ŠTEJER, Matěj Václav. *Žáček aneb Výborně dobrý způsob, jak se má dobře po česku psátí neb tisknouti*. Ed. D. Nečas. Praha: Akropolis, 2001, s. VII—XX.
- STICH, Alexandr, a LUNGA, Radek. Komentář. In KORÍNEK, Jan. *Staré paměti kutnohorské*. Edd. A. Stich a R. Lunga. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2000 [= Česká knihovnice], s. 395 až 522.
- SVATOŠ, Martin. Jiljí od sv. Jana Křtitele, Fridrich Bridel a jejich tázání: Co člověk? In *Česká literatura doby baroka: sborník příspěvků k české literatuře 17. a 18. století*. Praha: Památník národního písemnictví, 1994 [= Literární archiv, 1994, roč. 27], s. 117—157.
- SVATOŠ, Martin. Zur Mehrsprachigkeit der Literatur in den böhmischen Ländern des 17. und 18. Jahrhunderts. *Wiener slavistisches Jahrbuch*, 2000, roč. 46, s. 33—42.
- SVATOŠ, Martin. Osobnost, život a dílo Matěje Václava Štejera T. J. v podání jezuitských pramenů. In ŠTEJER, Matěj Václav. *Žáček aneb Výborně dobrý způsob, jak se má dobře po česku psátí neb tisknouti*. Ed. D. Nečas. Praha: Akropolis, 2001, s. CLI—CLXXVI.
- ŠILHAN, Jindřich. Kdy vznikl dochovaný rukopis Blahoslavovy Gramatiky? *Vlastivědný věstník moravský*, 1977, roč. 29, s. 96—97.
- ŠKARKA, Antonín. Básnické dílo J. A. Komenského. In [KOMENSKÝ, Jan Amos.] *Dílo Jana Amose Komenského 4: Zpráva a naučení o kazatelství, O poezi české, Dionysii Catonis Disticha moralia, Přídavek Distichů, Žalmy, Nové písně některé, Žehnání kněze Jana Cyrilla, Písnička ku pohřbu Pavla Fabricia, Veršované modlitby z přířavků k Praxis pietatis, Písně a kratší básnická skládání, De metris Bohemicis adnotatiuncula. Parafráze IV. eklogy Vergiliovy, Carmina per occasionem scripta — Básně příležitostné*. Edd. M. Kopecký aj. Praha: Academia, 1983, s. 123—152.
- ŠLOSAR, Dušan. Příspěvky k poznání české kvantity v 16. století. *Sborník prací filosofické fakulty brněnské univerzity*, 1962, roč. 11, řada jazykovědná A10, s. 91—97.
- ŠLOSAR, Dušan. Poznámky k vývoji české interpunkce v 16. století. *Listy filologické*, 1964, roč. 87, s. 126—135.
- ŠLOSAR, Dušan. Samohlásková kvantita v době Adama Michny z Otradovic. *Listy filologické*, 1969, roč. 92, s. 340—345.

- ŠLOSAR, Dušan. Poznámky ke dvěma edičním otázkám. *Studia Comeniana et historica*, 1977, roč. 7, s. 65—69.
- ŠLOSAR, Dušan. Ještě k rukopisu Blahoslavovy Gramatiky. *Vlastivědný věstník moravský*, 1978, roč. 30, s. 318.
- ŠLOSAR, Dušan. Slovtvorba v Blahoslavově gramatice a v gramatikách pozdějších. In PORÁK, Jaroslav (ed.). *Starší české, slovenské a slovanské mluvnice*. Praha: Univerzita Karlova, 1985 [= Práce z dějin slavistiky X], s. 77—82.
- ŠLOSAR, Dušan. K jazyku bible Kralické. In KYAS, V. *Česká bible v dějinách národního písemnictví*. Ed. J. Pečírková. Praha: Vyšehrad, 1997, s. 194—201.
- ŠLOSAR, Dušan. Středník. In ZAND, Gertraude, a HOLÝ, Jiří (edd.). *Tschechisches Barock: Sprache, Literatur, Kultur/ České baroko: jazyk, literatura, kultura*. Frankfurt am Main aj.: Peter Lang, 1999, s. 33—42.
- ŠLOSAR, Dušan. *Česká kompozita diachronně*. Brno: Masarykova univerzita, 1999 [= Spisy Masarykovy univerzity v Brně, Filozofická fakulta 324].
- ŠLOSAR, Dušan, a VEČERKA, Radoslav. *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1979.
- ŠMAHEL, František. *Idea národa v husitských Čechách*. 2., dopl. vydání. Praha: Argo, 2000.
- ŠTRAUS, Jiří. Knižka českých etymologií ze XVI. století. *Český jazyk*, 1954, roč. 4, s. 194—197.
- TICHÝ, Jan. Národ Mariánský 15: Přibík (Adaukt) Jeníšek z Újezda a soudruzi. *Růže dominikánská*, 1907, roč. 20, s. 182—185 a 202—204.
- TRÁVNÍČEK, František. Poznámky o Blahoslavově gramatice. In NOVOTNÝ, Václav, a URBÁNEK, Rudolf, (edd.). *Sborník Blahoslavův (1523—1923): k čtyřstému výročí jeho narození*. Přerov: Obzor, 1923, s. 202—216.
- TRÁVNÍČEK, František. *Historická mluvnice česká III: skladba*. 2. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, s. d. [1962].
- TROST, Pavel. Die Sprachdoktrin Komenský's. *Acta Comeniana* 4/2 [= Archiv pro bádání o životě a díle Jana Amose Komenského XXVIII/2]. Praha: Academia, 1979, s. 321—328.
- TRUHLÁŘ, Antonín. Příspěvky k dějinám studií humanistických v Čechách II: Václav Philomathes. *České museum filologické*, 1899, roč. 5, s. 81—94 a 292—301.
- TRUHLÁŘ, Antonín. Dodatky a opravy k biografii starších spisovatelů českých a k starší české bibliografii. *Časopis Musea království Českého*, 1913, roč. 87, s. 158—190.
- TRUHLÁŘ, Antonín, a HRDINA, Karel, (založili), HEJNIC, Josef, a MARTÍNEK, Jan (pokračovali). *Rukověť humanistického básnictví v Čechách a na Moravě* 1—5. Praha: Academia, 1966, 1966, 1969, 1973, 1982.
- TŘEŠTÍK, Dušan. *Počátky Přemyslovců: vstup Čechů do dějin (530—935)*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1997 [= Česká historie 1].
- TYL, Zdeněk. Soupis pramenů Staročeského slovníku a jejich zkratk. In HAVRÁNEK, Bohuslav (ed.). *Staročeský slovník: úvodní stati, soupis pramenů a zkratk*. Praha: Academia, 1968, s. 50—118.
- TYL, Zdeněk. Tři jubilejní kapitoly rosovské I: k osudům Rosova literárního díla: faktografie a bibliografie. *Listy filologické*, 1989, roč. 112, s. 213—219.
- UHLÍŘ, Zdeněk. Pojem zemské obce v tzv. kronice Dalimilově jako základní prvek její ideologie. *Folia historica Bohemica*, 1985, svazek 9, s. 7—32.
- UHLÍŘ, Zdeněk. Národnostní proměny 13. století a český nacionalismus. *Folia historica Bohemica*, 1988, svazek 12, s. 143—170.
- UHLÍŘ, Zdeněk. *Teorie a metodologie elektronicko-digitálního zpracování rukopisů a hybridní knihovna*. Praha: Národní knihovna České republiky, 2002.
- UTĚŠENÝ, Slavomír. Poznámky k dnešní situaci české historické dialektologie. *Slovo a slovesnost*, 1955, roč. 16, s. 146—153.
- VALÁŠEK, Martin. Jindy a nyní (K historii vydávání raně novověkých česky psaných textů). *Listy filologické*, 2000, roč. 123, s. 149—156.
- VALÁŠEK, Martin. Gramatik Václav Jandit a Gian Gastone. In HEROLD, Vilém, a PÁNEK, Jaroslav, (edd.). *Baroko v Itálii — baroko v Čechách: setkávání osobností, idejí a uměleckých forem*. Praha: Filosofia, 2003, s. 469—478.
- VALÁŠEK, Martin. *Barokní gramatikové, jejich úzus a postoje k jazyku*. Nепublikovaná disertační práce UK FF Praha, ÚČJTK, 2005.
- VANĚČEK, Václav. Karlova zákonodárná činnost v českém státě. In VANĚČEK, Václav (usp.). *Karolus Quartus: piae memoriae fundatoris sui Universitas Carolina d. d. d.* Praha: Univerzita Karlova, 1984, s. 107—124.

- VANÍČEK, Vratislav. *Velké dějiny země Koruny české III: 1250—1310*. Praha; Litomyšl: Paseka, 2002.
- VARCL, Ladislav, aj. *Antika a česká kultura*. Praha: Academia, 1978.
- VASILJEV, Ivo. K jazykové politice protireformace. *Český lid*, 1989, roč. 76, s. 172—179.
- VÁŠA, Pavel. Jan Blahoslav. In BLAHOSLAV, Jan. *Pochodně zažžená*. Ed. P. Váša. Praha: Jan Laichter, 1949, s. 7—35.
- VAŠICA, Josef. *České literární baroko: příspěvky k jeho studiu*. Praha: Vyšehrad, 1938 (repr. Brno: Atlantis, 1995).
- VÁŽNÝ, Václav. Nářečí slovenská. In *Československá vlastivěda III*. Praha: Sfinx, 1934, s. 219 až 310.
- VÁŽNÝ, Václav. *Historická mluvnice česká II: tvarosloví 1: skloňování*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1964.
- VEČERKA, Radoslav. První česká gramatika v historických a srovnávacích souvislostech. In PORÁK, Jaroslav (ed.). *Starší české, slovenské a slovanské mluvnice*. Praha: Univerzita Karlova, 1985 [= Práce z dějin slavistiky X], s. 31—44.
- VEČERKA, Radoslav. *Die Anfänge der slavischen Sprachwissenschaft in den böhmischen Ländern*. Regensburg: S. Roderer, 1996 [= Studia et exempla linguistica et philologica II/IV].
- VELARDE LOMBRAÑA, Julián. *Juan Caramuel: vida y obra*. Oviedo: Pentalfa, 1989 [= Coleccion el Basilisco].
- VERNER, František. *Bibliografie českých překladů celé bible i jejích částí*. Praha: Česká katolická charita, 1987.
- VIDMANOVÁ, Anežka. K privilegii Alexandra Velikého Slovanům. In PÁNEK, Jaroslav, POLÍVKA, Miloslav, a REJCHRTOVÁ, Noemi (edd.). *Husitství — reformace — renesance: sborník k 60. narozeninám Františka Šmahela I*. Praha: Historický ústav, 1994 [= Práce Historického ústavu ČAV C9], s. 105—115.
- VINTR, Josef. Terminologický systém Gramatiky české Jana Blahoslava. *Listy filologické*, 1972, roč. 95, s. 150—161.
- VINTR, Josef. Zur grammatikalischen Terminologie bei den Westslaven im 14. bis 16. Jahrhundert. *Wiener slavistisches Jahrbuch*, 1973, roč. 18 [= Beiträge österreichischer Slavisten zum VII. Internationalen Slavistenkongreß Warschau 1973], s. 212—215.
- VINTR, Josef. Česká gramatická terminologie do r. 1620. *Wiener slavistisches Jahrbuch*, 1985, roč. 31, s. 151—185.
- VINTR, Josef. Grammatica Bohemica Matouše Philonoma Benešovského z roku 1577. *Slavic Themes: Papers from Two Hemispheres*. Ed. B. Christa aj. Neuried: Hieronymus, 1988 [= Selecta Slavica 12], s. 387—396.
- VINTR, Josef. Geneze textu české barokní bible Svatováclavské. *Listy filologické*, 1988, roč. 111, s. 13—21.
- VINTR, Josef. Václav Jan Rosa and the earlier study of Czech Grammar. In ROSA, W. J. *Czech Grammar (Čechořečnost) 1672*. Do angličtiny přel. G. Betts a J. Marvan. Praha: Porta, 1991, s. xv—xxiv.
- VINTR, Josef. Václav Jan Rosa und die ältere tschechische Grammatographie. *Wiener slavistisches Jahrbuch*, 1991, roč. 37, s. 93—101.
- VINTR, Josef. »Lima linguae Bohemicae — To jest Brus jazyka českého« Jiřího Konstance z roku 1667. *Listy filologické*, 1992, roč. 115, Supplementum II, s. 159—170.
- VINTR, Josef. Pravidla označování kvantity vokálů v barokní češtině podle »Brusu« Jiřího Konstance z r. 1667. In KARLÍK, Petr, PLESKALOVÁ, Jana, a RUSÍNOVÁ, Zdenka, (edd.). *Pocta Dušanu Šlosarovi: sborník k 65. narozeninám*. Boskovice: Albert, 1995, s. 36—45.
- VINTR, Josef. Grammatica Boëmica jesuity Jana Drachovského z roku 1660. *Wiener slavistisches Jahrbuch*, 1996, roč. 42, s. 173—183.
- VINTR, Josef. České gramatické myšlení v XVII. století. *Wiener slavistisches Jahrbuch*, 1997, roč. 43, s. 219—231.
- VINTR, Josef. Bible Svatováclavská. In KYAS, V. *Česká bible v dějinách národního písemnictví*. Ed. J. Pečírková. Praha: Vyšehrad, 1997, s. 211—225.
- VINTR, Josef. Zásady transkripce českých textů z barokní doby. *Listy filologické*, 1998, roč. 121, s. 341—346.
- VINTR, Josef. Bible Svatováclavská — Die Sankt-Wenzel-Bibel: ihre Textgenese, Kommentare und Sprache. In *Svatováclavská bible/ St.-Wenzel-Bibel 2*. Ed. H. Rothe a F. Scholz. Paderborn aj.: F. Schöningh, 2001 [= Biblia Slavica I,4,2], s. 587—603.

- VINTR, Josef, a PLESKALOVÁ, Jana (edd.). *Vídeňský podíl na počátcích českého národního obrození: J. V. Zlobický (1743—1810) a současníci: život, dílo korespondence/ Wiener Anteil an den Anfängen der tschechischen nationalen Erneuerung: J. V. Zlobický (1743—1810) und zeitgenossen: leben, Werk, Korrespondenz*. Praha: Academia, 2004.
- VLČEK, Jaroslav. Několik slov o Blahoslavově Mluvnici české. *Naše řeč*, 1917, roč. 1, s. 5—8, 41 až 44, 114—117.
- VLČEK, Jaroslav. *Dějiny české literatury I*. 5. vyd. Edd. O. Svejková a F. Svejkovský. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1960.
- VOLF, Miloslav. Březničtí jezuité před vznikem koleje a gymnasia. *Acta regionalia*, 1970—1971, s. 212—220.
- WINTER, Zikmund. *Život církevní v Čechách: kulturně-historický obraz z XV. a XVI. století II*. Praha: nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1896.
- WINTER, Zikmund. *Děje vysokých škol pražských od secessí cizích národův po dobu bitvy bělohorské (1409—1622)*. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1897.
- WINTER, Zikmund. Dodatky a opravy k biografii starších spisovatelů českých a k starší české bibliografii: Kněz Matouš Philonomus. *Časopis českého musea*, 1903, roč. 78, s. 183.
- WOLLMAN, Frank. Tak zvaná idea slovanské vzájemnosti v slovanských literaturách do XVIII. století. In HAVRÁNEK, Bohuslav (ed.). *Československé přednášky pro IV. mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1958, s. 263—284.
- WOLNÝ, Gregor. *Kirchliche Topographie von Mähren, meist nach Urkunden und Handschriften II/I*. Brünn: nákladem vlastním, 1856.
- ZBAVITEL, Dušan, a VACEK, Jaroslav. *Průvodce dějinami staroindické literatury*. Třebíč: Arca JiMfa, 1996.
- ZELENÝ, Václav V. *Tomáš Pešina z Čechorodu: životopisná studie*. Praha: J. Otto, 1884 [recte 1887].
- ZESCHICK, Johannes. Benediktini a benediktinky v Čechách a na Moravě. Přel. Z. Lochofský. Praha: Benediktinské arcidiecézní sv. Vojtěcha a sv. Markéty, 2005/2006 [= Pietas benedictina 10].
- ZÍBRT, Čeněk. *Z doby úpadku: kulturně historické obrazy ze XVII. a XVIII. věku*. Praha: F. Šimáček, 1905.
- ZILYNSKYJ, Orest. Stará ukrajinská píseň o vojvodovi Stefanovi a její význam pro dějiny slovanské lidové písně. *Slavia*, 1960, roč. 29, s. 76—103.
- ŽÁČEK, Václav, aj. *Češi a Jihoslované v minulosti: od nejstarších dob do roku 1918*. Praha: Academia, 1975.

Limén

1. Kontexty a tradice

První ze sedmi *artes* je gramatika:
je nejprvnějším uměním,
la prima arte (Dante, *Ráj* 12,138).¹

1.0. PŘEHLED KAPITOLY

Náš pokus o shrnutí vztahů mezi jednotlivými texty, které se v určitém období obírají českým jazykem, vztahů genetických i prostých paralel mezi autory vzájemně současnými i těmi, kteří se v čase minuli, je vlastně pokusem zachytit spletité křížení mnoha tradic. Pojem tradice (*traditio* jako ‚předávání‘ i ‚vypravování‘) nám pomáhá překlenout nebo obejít nesnadný problém rozlišování mezi přímým vztahem dvou textů (přejímkou, inspirací a aluzí) na straně jedné a na straně druhé koincidencí, »náhodou« stejného nápadu. Jak jsme však předznamenali, není to tak jednoduché a přehledné, že by jeden gramatografický text stál jen v jediné, jasně vymezené tradici. Jistě, lze hovořit o celém souboru gramatik češtiny jako o jedné tradici — a tak tomu v jistém smyslu je. Je však nutné brát v úvahu i další věci, které stavějí české gramatiky do řad a tradic jiných a širších — právě to je úkolem této první kapitoly. Považujeme za důležité upozornit zvláště na vztah našich textů k celé široké evropské filologické tradici (1.1), potom na práci současníků našich gramatiků v blízkém okolí německém a polském, tedy na současné kontexty jejich práce (1.2); nakonec — a domníváme se, že je to pro poznání funkce raněnovověkých gramatik v celku českého písemnictví a domácí vzdělanosti velmi důležité — budeme sledovat český jazykověobrný proud (1.3).

¹ CURTIUS, *Evropská literatura a latinský středověk*, s. 53.

1.1. EVROPSKÁ TRADICE: *ARS GRAMMATICA & ARTES SPŘÍZNĚNÉ*

... vymaňování z tradičních latinských schémat,
která v řadě případů znesnadňovala popis mluvnického systému češtiny,
i když na druhé straně bez této latinské gramatické tradice
by mluvnické češtiny vznikla mnohem obtížněji...²

1.1.0. Římská cesta

Idea klasicizmu, návratu k řecké a římské »klasice«, je tajemná a evropská kultura se jí už mnohokrát uvedla do rozpaků. Ty rozpaky ale vedly k výsledkům pokaždé jiným, novým; antický proud tu zůstává jako univerzální kulturní a školské médium, schopné nést nejrůznější ideje — tuto schopnost antické vzdělanosti využila christianizovaná evropská kultura opakovaně v kaskádě »renesancí«, obrod a (zdánlivě) nových zrození. Nahlédneme-li na kulturní dějiny bez předběžného členění na epochy a »styly«, shledáme v jejich průběhu trvalou přítomnost klasicizujícího (antikizujícího, renesančního) proudu.

Filozofie, estetika, poetika nebo třeba lékařství a v jistém smyslu i vědy přírodní oprávněně hledají své počátky právě v antice. Pro novodobé humanitní obory pak antické návraty neznamenají jenom zkoumání »dějin oboru«, ale i jeho praktické provozování. A stejně je tomu i se vztahem kultury k jazyku, s jazykovou reflexí a gramatografií. České 16. století se k této tradici nemohlo nepřihlásit a hned první česká gramatika doporučuje propláchnout si pomyslná vzdělanecká ústa pozdněantickou latinou gramatika Aelia Donata.

Jeho mluvnické pochází z 4. století: už tato doba uctívala nejenom řecké, ale i římské »klasiky«, vracela se k nim, učila se z nich a opakovala si je. Receptce, adaptační překlad, kánon autorit, schopnost kulturního navazování a zprostředkování na »jinou«, starou kulturu a kontinuita se staly dominantami Evropy jako »římské cesty« — vypůjčíme-li si název knihy Rémiho Bragua.³ Šťastná syntéza křesťanské víry a antické vzdělanosti v 4. a následujícím 5. století umožnila svatému Augustinovi a pak celé středověké škole bez myšlenkových obtíží číst a vykládat Vergilia (Augustinus nad čtvrtou knihou *Aeneidy* i plakal), Hieronymovi odnést si do palestinské

² PORÁK, Rosova mluvnické a vývoj češtiny a české lingvistiky v 17. století, s. 45.

³ Srov. BRAGUE, *Evropa, římská cesta*.

pouště Cicerona; a zároveň mohli oba formovat svůj život a své názory podle hebrejské a křesťanské bible. Vznikla celá tradice křesťanské adaptace a recepce platonizmu⁴ a »Plato Christianus« nezůstal sám: u svatého Tomáše Akvinského (tam výrazně) se do sboru autorit jako »Philosophus« s majuskulí na začátku dostavil i »Aristoteles Christianus«. Proto byla v evropském umění tolik a tolikrát inspirativní Aristotelova *Poetika*; proto se školství, literatura⁵ i gramatografie⁶ jazyků »mateřských« rodily v rámci školství, literatury a gramatografie — slovem Karla Langosche — »otcovského«, i když pro mnohé Evropany vlastně cizího jazyka latinského.⁷

Následující odstavce jsou samozřejmě jenom sondy naznačující šíři tradic, které předcházely gramatikám češtiny napsaným v 16. a 17. století. Do těchto tradic měla rodící se česká gramatografie vstoupit, jimi měla být podstatně formována.⁸

1.1.1. Platón a Aristotelés:

reflexe jazyka, filozofie a původ slov (nebo poznání věcí)

Nejenom na první pohled se zdá, že došlo k velkému omylu. Na počátku dějin jazykovědy se většinou setkáme s výkladem o tom, že prvním pojednáním o jazyce v západní, respektive antické vzdělanostní tradici je Platónův (428/427—348/347 př. Kr.) filozofický literární dialog *Kratylos*. Nejenom na první pohled se však také jako naléhavé jeví ještě jiné tvrzení: že totiž už v Platónově dialogu *Kratylos* najdeme většinu stěžejních témat budoucího »jazykovědného« bádání.⁹

Sókratés vpadá doprostřed Hermogenova rozhovoru s hérakleitovcem Kratylem, po němž je dialog pojmenován. Prou se o to, odkud pocházejí slova: zda mají věci jména »od přírody správná«, přirozeně (*fysei*) správná, jak tvrdí Kratylos,¹⁰ nebo zda jména vznikla jako lidská »smlouva a dohoda« (*synthéké kai homologia*), jak chce

⁴ Srov. např. IVÁNKA, *Plato Christianus*.

⁵ Srov. např. LANGOSCH, *Mittelatein und Europa*.

⁶ Srov. např. PADLEY, *Grammatical theory in Western Europe 1500—1700: trends in vernacular grammar I*.

⁷ O termínech *lingua materna* a *lingua paterna* také ČEJKA, Střídání kódů u Jana Blahoslava a Martina Luthera, s. 101.

⁸ K této kapitole srov. KOERNER a ASHER, *Concise history of the language science*; STAMMERJOHANN, *Lexicon grammaticorum*; ROBINS, *A short history of linguistics*; AUROUX, *History of the language sciences*.

⁹ Srov. např. GRAESSER, *Řecká filosofie klasického období*, kap. III (Platón), s. 163—269.

¹⁰ Plato, *Cratylus* 383a (PLATON, *Oeuvres complètes V/2: Cratyle*, s. 49; česky PLATÓN, *Kratylos*, s. 15).

dokázat Hermogenés,¹¹ případně »zvykem« (nomó), což je pro Sókrata totéž jako »dohodou«. ¹² Na první pohled je to jasné — téma je dáno od počátku jako spor o jazyk, jména, motivaci pojmenování; a od začátku jsou nastíněna dvě možná řešení. Platónův text však čtenáře v obou předpokladech mistrně zklame a rozkolísá, a to tím víc, oč více pokročí k svému závěru. Agens dialogu Sókratés nediskutuje s oběma dalšími najednou, nýbrž hovoří nejprve jenom s Hermogenem: postupně Hermogena nutí uznat nejrůznější — dnes by se řeklo lidověetymologické — výklady o původu jednotlivých slov, které mají dokázat, že tato pojmenování jsou náležitá vzhledem k pojmenovávaným věcem; nakonec dokonce představí i přirozený význam některých hlásek, například *r* nebo *l*. Hermogenés po celou dobu opakuje stereotypní přiřtkání. Kratylos, jemuž by vyslovené názory měly být blízké, je pak Sókratem přivolán k druhé polovině dialogu. Sókrata rázem nepoznáváme, protože sice své názory neobrací úplně, ale přinejmenším se snaží znejistit Kratylo, pevně se opírajícího o teorii *fysei*. První hovor, s Hermogenem, se teď jeví jako Sókratův ironický pokus vnutit Hermogenovi opačný názor, než jaký ten muž zastával původně.¹³ Čtenář s jistým citem pro spravedlnost čeká, že Sókratés půjde teď naopak v argumentaci dialekticky proti Kratylovi — že mu dokáže platnost teorie konvencionalistické. Ale nestane se to, před Kratylem mluví Sókratés mnohem méně jednoznačně, jen zpochybňuje, nevyvrací, uvádí příklady, kdy jsou v řeckých jménech užity hlásky, které mají mít podle předchozího jiný, právě opačný »význam« než slova, jejichž jsou součástí. Kolik je tedy těch slov vytvořených správně, a kolik jich naopak neodpovídá přirozenosti věcí? Postupně dojde Sókratés až k výroku:

Co na tom záleží, Kratyle? Budeme snad počítat jména jako hlasovací kaménky a v tom bude záležet jejich správnost? Která z obou stran bude mít ve významech slov patrnou většinu, ta bude pravdivá?¹⁴

¹¹ Plato, Cratylus 384c (PLATON, *Oeuvres complètes V/2: Cratyle*, s. 50 ; česky PLATÓN, *Kratylos*, s. 16).

¹² Plato, Cratylus 434e (PLATON, *Oeuvres complètes V/2: Cratyle*, s. 129; česky PLATÓN, *Kratylos*, s. 82).

¹³ Srov. NOVOTNÝ, s. 8.

¹⁴ Plato, Cratylus 437d (PLATON, *Oeuvres complètes V/2: Cratyle*, s. 133; česky PLATÓN, *Kratylos*, s. 85).

Problém sporu, který se čtenáři na začátku jevil tak jasně, ale mezitím doznal po nepatrných krocích dosti výrazné změny: už ne jaký je původ slov, ale jak dobře poznáváme ze slov — pocházejí-li od přirozenosti — věci samy, protože »kdo bude znát jména, bude znát i věci«. ¹⁵ Teprve rozkolísání absolutní platnosti teorie *fysei* umožní literárnímu Sókratovi odkrýt karty. Nenápadné zmínky o hérakleitovcích od počátku dialogu připravovaly možnost, aby Sókratés nakonec rázně a expresivně odmítl nauku o nezachytitelném plynutí všeho — »jako bývá u lidí nemocných katarrem« ¹⁶ — a poukázal, pod elegantním vějířem toho, co vidívá ve snách, že mu jde o poznání věcí neplynoucích a neuplývajících a »že jest jakési krásno samo o sobě a dobro a tak i každé jednotlivé ze jsoucen«. ¹⁷ Spor, odkud pocházejí jména, vyřešen není, zato se může Sókratés u Kratyly ujistit o věci, na které mu záleží mnohem víc:

... vezměme zavděk i ten společný poznatek, že jména nejsou východiskem, nýbrž mnohem více jest při učení i hledání věcí vycházeti od věcí samých nežli od jmen. ¹⁸

Pomineme-li skutečnost, že samo vyznění a smysl dialogu *Kratylos*, jak svědčí jeho recepcce, poněkud uplývají pod rukama a těžko do něho dvakrát interpretačně vstupovat tímž způsobem — byl tedy autor pro *fysei*, nebo naopak pro *thesei*? —, zarazí nás otázka mnohem obecnější: nebylo celé »jazykovědné téma« o původu slov v *Kratylovi* vlastně odmítnuto jako neužitečné, protože účastníky dialogu nevedlo k bezpečnému poznání věcí? *Kratylos* by tedy k tradicím, které zkoumáme ve vztahu k českým jazykovým knížkám 16. a 17. století, nepatřil... a mohlo by se zdát, že došlo k velkému omylu.

A přece: přes rozpaky, které v účastnících dialogu i v čtenářích Platón svým textem vyvolal, podařilo se mu především shromáždit množství otázek, které tehdy a nyní znepokojovaly všechny, kdo se zamýšlejí nad lidským jazykem. Právě tato

¹⁵ Plato, Cratylus 435e (PLATON, *Oeuvres complètes V/2: Cratyle*, s. 130; česky PLATÓN, *Kratylos*, s. 83).

¹⁶ Plato, Cratylus 440c (PLATON, *Oeuvres complètes V/2: Cratyle*, s. 137; česky PLATÓN, *Kratylos*, s. 89). Výroky připisované historickému Kratylovi reprodukuje GRAESSER, *Řecká filosofie klasického období*, s. 57; všechny se týkají nemožnosti pravdivého poznání proměnných věcí.

¹⁷ Plato, Cratylus 439c (PLATON, *Oeuvres complètes V/2: Cratyle*, s. 136; česky PLATÓN, *Kratylos*, s. 87).

¹⁸ Plato, Cratylus 439b (PLATON, *Oeuvres complètes V/2: Cratyle*, s. 135; česky PLATÓN, *Kratylos*, s. 87).

témata patřila k tomu, co zajímalo pozdější »jazykovědu«: správnost jazykových znaků ve vztahu ke skutečnosti (jsoucnosti věcí),¹⁹ motivace a vzájemné vazby jednotlivých pojmenování,²⁰ změny jazyka v čase,²¹ jiné užívání jazyka u žen a u mužů,²² rozdíly uvnitř jednoho jazyka užívaného více kmeny (»dialekty«)²³ a vztah vlastního jazyka k jinému (»barbarskému«), který působí tak cize...²⁴ Ať už se zájem o tyto věci projevuje na jakékoliv rovině jazyka (hlásky, slova, vazby, věty, texty, styly...), princip zůstává týž: je to vždycky jazyková reflexe, to, co bude po Platónovi povzbuzovat k práci logika, gramatika, komentátora literárního díla nebo biblického textu, slovníkáře anebo třeba překladatele. Nijak nevadí, že čistý a abstraktní zájem pouze o jazyk přitom nemusí stát na prvním místě. Je naopak příznačné, že reflexe jazyka od počátku byla a nutně musí být jaksi vedlejší při jiném zkoumání. Druží se v dějinách k zájmu o pochopení posvátných nebo literárně ceněných textů, k zájmu o vybranou konverzaci, poznávání lidových zvyků a slovesných výtvorů, ve filologii se nerozlučně konjuguje se zájmem o literaturu a historii, v novější době doprovází zkoumání psychologická, sociologická, informatiku, teorii komunikace a další disciplíny. Ne, co se jevilo jako omyl — zařazení filozofického dialogu *Kratylos* na počátek vědomé a hluboké jazykové reflexe evropské kultury —, to bylo naopak správné a symbolické: jazyková reflexe už z povahy svého kardinálního předmětu, jazyka, vždycky doprovází úsilí lidského rozumu zaměřené na nějaký jiný předmět než jazyk — však se od starých filozofů i gramatiků mnohokrát dozvídáme, že právě *ratio* a *oratio*, rozum a řeč/jazyk jsou výsostné znaky člověka (srov. RosaČech A3v).

Hned Platónův žák Aristotelés ze Stageiry (384/383—322/321) může poskytnout příklad toho, jak se zájem o jazyk prolíná se zájmy jinými, v tomto případě s filozo-

¹⁹ Srov. Plato, Cratylus 423e (PLATON, *Oeuvres complètes V/2: Cratyle*, s. 111; česky PLATÓN, *Kratylos*, s. 67).

²⁰ Srov. Plato, Cratylus 418c (PLATON, *Oeuvres complètes V/2: Cratyle*, s. 103; česky PLATÓN, *Kratylos*, s. 60): »jedině to staré jméno projevuje myšlenku jeho původce.«

²¹ Srov. např. Plato, Cratylus 421d (PLATON, *Oeuvres complètes V/2: Cratyle*, s. 421; česky PLATÓN, *Kratylos*, s. 64): »starý jazyk v poměru k nynějšímu.«

²² Srov. Plato, Cratylus 418c (PLATON, *Oeuvres complètes V/2: Cratyle*, s. 103; česky PLATÓN, *Kratylos*, s. 60): »ženy, které nejvíce zachovávají starou řeč.«

²³ Srov. např. Plato, Cratylus 408d—409a (PLATON, *Oeuvres complètes V/2: Cratyle*, s. 89; česky PLATÓN, *Kratylos*, s. 48): attické *hélíos* ‚slunce‘ proti dórskému *halíos*.

²⁴ Srov. např. Plato, Cratylus 421c (PLATON, *Oeuvres complètes V/2: Cratyle*, s. 107—108; česky PLATÓN, *Kratylos*, s. 64): odmítnut názor, že »neznámé« (etymologicky neprůhledné) = »barbarské«.

fickou logikou.²⁵ Spis *O vyjadřování*, součást Aristotelova *Organa*, začíná tak, jako by jeho autor stál a mlčky poslouchal a posuzoval, o čem Hermogenés, Kratylos a Sókratés rozmlouvali v Platónově dialogu. Názor na výsledek pře má však Aristotelés jasný a druhou kapitolu zahajuje apodikticky:

Jméno je hlas, mající význam podle dohody.²⁶

»Podle dohody«, *kata synthékén*, znamená příklon ke konvencionalistické teorii, teorii o tom, že jazykové znaky nejsou motivovány »přirozeně«, v nějakém přímém zobrazovacím poměru k věcem, které označují:

Určení »podle dohody« záleží v tom, že žádné jméno není takové od přírody [*fysei*], nýbrž pouze tehdy, když se stane znakem, ježto i nečláňkované zvuky, např. zvířat, něco projevují, ale nejsou jménem.²⁷

Aristotelés toto téma ve spise *O vyjadřování* ihned opouští, považuje to jen za východisko k dalším úvahám o jazykových komunikátech a o tom, jak vyjadřují nebo nevyjadřují pravdu. Vystupuje nad úroveň »správnosti« jednotlivých slov, která tolik zaměstnávala diskutéry u Platóna, a zaměřuje se na vyšší jazykové plány; jednotlivými slovy (resp. »jménem« [*onoma*] — a »slovesem« [*rhéma*]) se zabývá jen v prvních pěti kapitolách:

Nejprve je třeba stanovit, co je jméno a co sloveso, potom, co je zápor a klad a co soud a řeč.²⁸

A pak už se Aristotelés těmto úvahám »syntakticko-sémantického charakteru«²⁹ věnuje a přechází k vlastnímu tématu spisu — nauce o soudu. Jako bychom četli

²⁵ Srov. např. GRAESSER, *Řecká filosofie klasického období*, kap. IV (Aristotelés), s. 270—375.

²⁶ Aristoteles, *De interpretatione* cap. 2, p. 16a (ARISTOTELES, *Aristotelis Categoriae et liber De interpretatione*, s. 49; česky ARISTOTELES, *O vyjadřování*, s. 25).

²⁷ Aristoteles, *De interpretatione* cap. 2, p. 16a (ARISTOTELES, *Aristotelis Categoriae et liber De interpretatione*, s. 50; česky ARISTOTELES, *O vyjadřování*, s. 26).

²⁸ Aristoteles, *De interpretatione* cap. 1, p. 16a (ARISTOTELES, *Aristotelis Categoriae et liber De interpretatione*, s. 49; česky ARISTOTELES, *O vyjadřování*, s. 25).

²⁹ Karel Berka a Antonín Kříž (ARISTOTELES, *O vyjadřování*, s. 47, pozn. 1).

přímé pokračování *Kratyla*: nepoznáváme-li věci přímo na úrovni každého pojmenování (jak zklamaně přiznávají Kratylos se Sókratem), musíme ještě kriticky prověřit, zda to je možné v oboru celých výroků. Adekvátní užívání jazykových výroků — logika — bude už stálým instrumentem dalšího filozofického, teologického a v novověku i vědeckého myšlení.

Celý spor načrtnutý v *Kratylovi* a ve spise *O vyjadřování* — vynecháme-li zmínky o těchto tématech na jiných místech u Platóna a Aristotela — tu však zmiňujeme ani ne tak pro ony řecké myslitele samotné, ale ve vztahu k tomu, co bude. Až budou čeští gramatici a obránci jazyka v bojovném zapálení srovnávat český jazyk s jinými, opráší starou argumentaci o přirozené motivaci jmen a slov, ostatně stále přítomnou v lidové etymologii, v učenosti raného středověku (1.1.3) i v intuitivním chápání vztahů prvků jazykového systému ze strany jeho »uživatelů«, těch, kdo mluví a vědí, že »se to tak správně řekne«. Opustíme-li teď filozofickou linii antického myšlení, nechceme tím naznačovat, že už s reflexí jazyka neměla nic společného; zvláště bychom v tomto směru mohli sledovat logiku stoické školy.³⁰ Odkloníme se jen proto, abychom — opět v ukázkách — odhalili ještě další antickou tradici, která živila i gramatografickou reflexi češtiny 16. a 17. století. Jako by to byl návrat ke *Kratylovi*, ale rozvíjený nikoliv s Aristotelem směrem k logice, nýbrž jednak s všetečným antikvářstvím a přírodovědnou a literátskou kumulací informací k encyklopedizmu, jednak po čáře vedoucí k vlastní gramatice.

1.1.2. Dionysios Thrax a Varro Reatinus:

reflexe jazyka, literatura a správnost slov (nebo knihovny)

Platón, Aristotelés nebo stoici se ptali po původu slov nebo po správnosti toho kterého vyjádření v rámci epistemologie a logiky jako jejího »nástroje«. V potaz brali řeč jako takovou, lidské mluvení a vyjadřování vcelku. K jiným úvahám vedla jazyková reflexe zaměřená na konkrétní texty a péči o ně. »Péčí« máme na mysli veškerou aktivitu spojenou s psaním, ale hlavně uchováváním, množním a šířením textů, eventuálně i s jejich jazykovou očistou a úpravami odstraňujícími nepatříčnosti. Taková praktická péče se samozřejmě děla a přinášela obdobné problémy v různých kultu-

³⁰ Srov. LONG, *Hellénistická filosofie: stoikové, epikurejci, skeptikové*, s. 140—254.

rách starého světa.³¹ Nás tu však ve výběru obecných problémů, s nimiž se pak můžeme setkat ve světě gramatiků češtiny v 16. a 17. století, zajímají především lidé, kteří tyto problémy řešili v řecko-římské antice — protože od nich vede k našim gramatikářům přímá linie v tradici evropské vzdělanosti a zájmu této kultury o jazyk.

Postupně se precizoval význam termínu *filologos*.³² Ještě u Platóna jsme mohli filologii terminologicky zaměňovat s filozofií,³³ později se tato slova významově diferencovala. Římský biograf Gaius Suetonius Tranquillus (69/70—140) zanechal v drobném spise *O gramaticích a řečnících* poznámku o tom, kdo se v Římě údajně jako »filolog« sám označil jako první: římský gramatik Ateius Praetextatus zvaný Philologus —

prý přijal přívlastek Philologus, protože byl oceňován pro svou mnohostrannou a rozmanitou učenost stejně jako Eratostenés, jenž takové příjmení získal jako první.³⁴

V řecké kultuře byla jazyková péče o texty přítomná už velmi dávno. V školské praxi byly využívány starobylé texty homérských básní *Iliady* a *Odysseie*, tedy texty příznačné svým »homérským jazykem«, obsahujícím množství archaických a dialektových prvků, jazykem básnicky deformovaným a »nesamozřejmým«. Literární tradici přibývaly další texty různých žánrů a stylů. Velký kulturní zlom ve vztahu k starším textům však nastal až mezi 4. a 3. stoletím před Kristem. V poalexandrovském Egyptě se ujal moci schopný generál — a nyní diadochos — Ptolemaios a poté dynastie jeho nástupců. Ptolemaiovská říše, kulturně »helénistická« a zároveň podporující místní egyptské tradice, vytvořila péči o textovou — literární i jazykovou — pestrost instituční prostor. V Alexandrii bylo založeno Múseion, královským dvorem zajiště-

³¹ Ke »kultuře písma« a jejích rozdílných charakteristikách v jednotlivých zárodečných civilizacích budoucí Evropy ASSMANN, *Kultura a paměť*; o zkoumání jazyka v Číně, Indii, Egyptě, Sumeru a hebrejské jazykové reflexi srov. LEPSCHY, *History of linguistics I*; k triádě indických gramatiků — Páninimu (4. nebo 5. století př. Kr.), Kátjajánovi a Patandžalimu (3.—2. století př. Kr.) — srov. ZBAVITEL a VACEK, *Průvodce dějinami staroindické literatury*, s. 111—116.

³² K řecké a římské filologii srov. GUDEMAN, *Grundriss der Geschichte der klassischen Philologie*, s. 1—139 (na s. 1—7 o termínech *filologos*, *kritikos*, *grammatikos*); ARENS, *Sprachwissenschaft*; LEPSCHY, *History of linguistics II*, kap. 1 (Greek and Latin Linguistics), s. 1—133 (kapitola Petera Matthewse); CANFORA, *Dějiny řecké literatury*, s. 497—502; ČERNÝ, *Malé dějiny lingvistiky*, s. 38—45.

³³ Plato, Theaetetus 146a a 161a (PLATÓN, *Oeuvres complètes VIII/2: Théétète*, s. 162 a 185; česky PLATÓN, *Theaitétos*, s. 16 a 37).

³⁴ Suetonius, *De grammaticis et rhetoribus* 10 (SUETONIUS, s. 261—262; překl. zde).

ný chrám sdružení ctitelů Mús (odtud také české slovo — a internacionalizmus — *muzeum*), vybavený jako řecké filozofické školy luznými sloupořadími, zahradami, »jídelnou vědců«...³⁵ Ale byla tam i pitevna a především knihovna se »stálými zaměstnanci«, opisovači a učenými správci fondů — katalogizace textů a třídění informací se staly při jejich hromadění prvořadým úkolem.³⁶ V Múseiu se usídlily mnohé kulturní a duchovní aktivity, kromě těch přírodovědných v neposlední řadě také »filologické« a (textově-) »kritické« (z řeckého *krinó* ‚soudím, posuzuji‘, v tomto případě autentičnost znění literární památky).³⁷ Kolem knihovny se vytvořila alexandrijská »škola« čili tradice filologické práce. Jádrem její činnosti byla péče o texty, hlavně akvizice, katalogizace, bibliografie, péče ediční a hermeneutika; středem zájmu byly stále básně připisované Homérovi.

Tento zájem o texty se projevoval vylepšováním jejich znění podle dochovaných rukopisů a mnohdy podle dohadů vydavatele, komentováním věcným i jazykovým, eventuálně i vlastní básnickou nebo odbornou tvorbou inspirovanou starými texty, pořizováním slovníčků a podobně. Pro náš výklad je přitažlivá především ona část ediční a textověkritická; jedním z jejích předpokladů bylo pochopení jazykových zákonitostí, pravidel a archaických »výjimek« a zvláštností. Vznikl teoretický problém, čemu při emendacích dávat přednost: jazykové pravidelnosti, prvkům »systémovým«, majícím obdoby čili analogie v jiných prvcích, anebo naopak udržení rukopisně doložených zvláštností, individuálních výjimek, zkrátka anomálií? Obecný spor mezi zastánci analogie (řec. *analogia* znamená ‚podobnost, pravidelnost‘) a příznivci anomálie (řec. *anómalia* je vlastně ‚nerovnost, nejednotnost‘) se stal jedním z ústředních problémů zájmu o jazyk vůbec; zření k systému, vztah k inovacím a změnám jsou od starověku projevem zájmu o »život« jazyka, o to, co ho odlišuje od umělých a neměnných znakových soustav — lidský jazyk obecně i každý jednotlivý historický jazyk zformovaný v určitých kulturních a sociálních podmínkách. Alexandrijští filologové tu stáli na straně analogie. Snad je k tomu vedla ediční praxe: dodnes editoři

³⁵ Starověký popis Strabónův cituje v překladu POKORNÝ, *Řecké dědictví v Orientu*, s. 170.

³⁶ Srov. CANFORA, *Dějiny řecké literatury*, s. 488—489.

³⁷ O Múseiu srov. např. EKSCHMITT, *Paměť národů*, s. 182—194; POKORNÝ, *Řecké dědictví v Orientu*, s. 170—180; CANFORA, *Dějiny řecké literatury*, s. 486—491.

a editorky rádi a rády zdůvodní své úpravy textu systémovostí, pravidelností, analogiemi s jinými jevy, a přijmout *lectio difficilior* je pro ně vždycky *difficilior*.³⁸

Učení alexandrijští knihovníci byli zároveň vydavateli textů (zpočátku hlavně homérských), původci komentářů k nim i autory vlastní učené poezie. Mezi nejdůležitější musejí být započítáni první správce knihovny Zénodotos (podle některých 325—260 př. Kr.), Kallimachos (asi 320/315—240), Eratosthenés (3. století př. Kr.), kterého už známe jako prvního výslovného »filologa«, zakladatel analogické teorie v gramatice Aristofanés z Byzantia (asi 247—180) a jeho žák Aristarchos ze Samothraky (asi 217—145). Prací a autoritou těchto mužů byl ustaven kritický text homérských básní víceméně tak, jak ho známe i dnes. Poslední jmenovaný, Aristarchos, odpůrce alegorického výkladu homérských básní, už musel po převratu Euergeta II. (v r. 145 př. Kr.) z Egypta uprchnout.³⁹

Výše byla řeč o tom, že z filozofických škol starověkého světajevila o reflexi jazyka a jeho zkoumání poměrně nejvýznamnější zájem škola stoická. V 2. předkristovském století také právě z této školy vyšla filologická škola, jejímž centrem bylo v jiném poalexandrovském helénistickém státě — v attalovském království v maloasijském městě Pergamon.⁴⁰ Pergamská knihovna přímo konkurovala alexandrijské a z údajného zákazu vyvážet z Egypta papyrus tu prý povstal vynález pergamenu (odtud jeho jméno). Tato nedoložená historika symbolicky ilustruje kulturněmocenský souboj obou center a také soupeření dvou metodologií — a ty nás v této chvíli zajímají více než ony psací látky. Současníkem a odpůrcem nejmladšího jmenovaného představitele alexandrijské školy Aristarcha ze Samothraky — a tedy anomalistou a zastáncem alegorického výkladu homérských zpěvů — byl pergamský knihovník stoik Kratés z Mallu, zakladatel »pergamské školy«.

Za Attala II. byl roku 168 před Kristem knihovník Kratés pověřen diplomatickou cestou do Říma. V dalším nás bude zajímat, jak se řecké počátky jazykové reflexe uplatnily na »římské cestě« evropské vzdělanosti: a proto sem patří zmínka o této Kratétově cestě. Návštěva byla součástí vzrůstající afinity mezi Pergamem a Římem,

³⁸ V české jazykovědě shrnul starověký zájem o *analogii/anomálii* ve vztahu označujícího a označovaného (u stoiků), v tvarosloví (u filologů) i v jazykové praxi (např. u Caesara) a pozoruhodné možnosti pro nové úvahy otevřel SKALIČKA, O analogii a anomálii (srov. 3.2.5).

³⁹ Srov. CANFORA, *Dějiny řecké literatury*, s. 497—502.

⁴⁰ O pergamské knihovně např. EKSCHMITT, *Paměť národů*, s. 195—200; CANFORA, *Dějiny řecké literatury*, s. 489—491.

kteřá vyvrcholila o třicet let později. Při transferu filologických studií do Říma však sehrála kuriózní úlohu — vedle těchto oficiálních událostí — příhoda méně politická. Anekdotu zaznamenal opět Suetonius:

... když Kratés spadol do díry v kloace a zlomil si nohu, po celou dobu, kterou zabralo poselství a zároveň i léčení, konal zatím četné přednášky a vytrvale držel proslovy a pro naše lidi [Římány] byl příkladem k napodobování.⁴¹

K přenosu filologických zájmů by jistě bylo došlo i bez úrazu, ale v římské paměti se příhoda uchytila jako počátek gramatických studií. Roku 133 před Kristem odkázal Attalos III. závětí pergamské království Římu. Řím ovládl Pergamon, »pergamská škola« se dobře zapsala v Římě.

Jak už bylo řečeno, pro potřebu »filologie«, praktické péče o texty, bylo zapotřebí nejen institucí, jako jsou knihovny a písárny, ale především zásad a pravidel, podle nichž se mají texty hodnotit, podle kterých se má rozumět jejich obtížným místům nebo zastaralým slovům a podle kterých lze také porušené znění té které památky napravit k původní kráse. Ustavila se antická gramatika. O to, kdo byl prvním řeckým »gramatikem«, se vede spor. Slovo samo — *grammatikos* — najdeme opět už u Platóna. Tradičně je za prvního gramatika helénistické oikúmeny v dnešním slova smyslu označován Dyonisios Thrax (asi 170—90 př. Kr.), žák Aristarcha ze Samothraky a tedy člověk náležející k alexandrijské filologické tradici. Příslušný text — *Techné grammatiké, Umění gramatické* — byl vydán v edici *Grammatici Graeci*⁴² a je dnes zpochybňován ve své plné autenticitě;⁴³ s termínem *gramatika* z titulu tohoto díla se budem setkávat v celé další evropské tradici. Navíc si při vyslovení výše uvedené otázky představíme pod slovem *gramatik* anachronicky a scestně lingvistu pozdněnovověkého školení... Ne náhodou jsme stále zdůrazňovali, že filologové a gramatici, o nichž je tu řeč, pracovali v knihovnách, zaobírali se tak nebo jinak literární prací — a tento poznatek nám poslouží k lepšímu pochopení toho, co byl starověký gramatik a nač pak navazoval jeho následovník v dalších epochách.

⁴¹ Suetonius, *De grammaticis et rhetoribus* 2 (SUETONIUS, s. 257; překl. zde).

⁴² *Grammatici Graeci I/1* (ed. G. Uhlig).

⁴³ Problematická je atribuce Dionysiovi; srov. LEPSCHY, *History of linguistics II*, s. 30 a 53nn.; KOERNER a ASHER, *Concise history of the language science*, s. 99—103 (příspěvek Freda W. Householdera).

Dvakrát citované Suetoniovo pojednání o římských gramaticích a rétorech (ty dvě skupiny se od počátku prolínaly a oborem obživly překrývaly) nabízí za řecké termíny pozoruhodné latinské ekvivalenty: *grammatikos* = *litteratus*, tedy ‚člověk všestranně vzdělaný‘ a *grammatista* = *litterator*, tedy člověk sice vzdělaný nebo vzdělávající se, ale nedosahující stavu dokonalosti.⁴⁴ Ani u gramatiků češtiny v 16. a 17. století nepovedeme přísné oborové dělení, kdo je gramatik a kdo literát, kdo filolog, komentátor a exegeta nebo překladatel. *Litteratura* jako kalk za řeckou *grammatiké*... a obojí bude dlouho obhospodařovat jeden učenec — filolog.

U Dionysia Thraka (nebo tedy u Pseudo-Thraka) nacházíme seznam osmi »částí řeči«, kterým je dnes zvykem říkat slovní druhy. Původní termín dobře vystihuje, že se k slovům vycházelo z »celku řeči«, jak je to nejspíš přirozené. Byly to: *onoma* (jméno), *rhéma* (sloveso), *metoché* (participium), *arthron* (člen), *antónymia* (zájmeno), *prothesis* (prepozice), *epirrhéma* (adverbium), *syndesmos* (spojka). Vznik tohoto výčtu a celé teorie, která za ním stojí, není snadné vystopovat. Příslušný slovní materiál a termíny najdeme už u Aristotela (srov. 1.1.1), stoicí filozofové rozlišovali podle Diogena Laertia (3. st. po Kr.) pět částí řeči, Quintilianus (asi 35—po 95) už ví, že Aristarchos měl zato, že jich je osm.⁴⁵ Počet osmi byl přijat, a to natolik pevně, že když tuto nauku přebírali Římané a chyběl jim v latině gramatický člen, zavedli pro dosažení shodného počtu částí řeči nový druh — *interiectio*. Osmi částem řeči bude věnována Donatova začátečnická, »menší« učebnice latiny a osm částí řeči budou probírat první gramatici češtiny — v dobovém pojetí celku jazyka už jim zbude jen málo místa na něco jiného. A tak jako hledali římscí gramatici oněch osm částí řeči nalezených původně v řečtině, budou i gramatici češtiny hledat příslušné schéma ve svém jazyce — zvláště komplikovaná se bude jevit oblast participií. Je to jen příklad, z něhož si můžeme udělat představu o významu obecné gramatické nauky přebírané z klasických jazyků při psaní gramatik vernakulárních evropských jazyků: klasické gramatiky se nám z tohoto důvodu jeví jako něco známého a pochopitelného — protože ty naše, pozdější, vyrostly právě z těchto kořenů a původní myšlenková struktura řecko-latinských gramatik je v celé tradici a víceméně i dnes v gramatikách patrná.

⁴⁴ Srov. Suetonius, *De grammaticis et rhetoribus* 4 (SUETONIUS, s. 258—259).

⁴⁵ Srov. LEPSCHY, *History of linguistics II*, s. 29—38.

V antické jazykověreflektivní tradici najdeme vedle filozofické (stoické) analýzy řeči i další prvky důležité pro motivaci gramatografie v celé evropské tradici a i v českém prostředí (srov. 3.5). Je to například zájem o autonomní charakter vyjadřování v tom kterém jazyce — vlastně purismus založený na kulturní prestiži. Jako příklad tu uvedme rozsáhlé jazykověreflektivní díla Varronovo. Mají-li pravdu skeptici zpochybňující pravost gramatiky Dionysia Thraka, nabývá torzovitě dochovaný spis římského polyhistora Marka Terentia Varrona Reatina (116—27 př. Kr.) *De lingua latina* na ceně pro poznání celé antické učené reflexe jazyka.⁴⁶ Z původních pětadvaceti knih, z nichž toto dílo sestávalo, jich dnes známe šest neúplných. Co se dochovalo, zabývá se náruživě etymologickým pátráním po původu slov (a jak víme, tedy i o podstatě označovaných věcí) a sporům o analogii a anomálii. Je však známo, že celek díla umírněného anomalisty Varrona pokrýval celou oblast jazykové reflexe od původu slov až po otázky stylu. Varro byl samozřejmě *filolog* v uvedeném širokém smyslu — protože disponoval onou »mnohostrannou a rozmanitou učeností«, a když jsme řekli »polyhistor«, mohli jsme už rovnou mluvit o »filologovi«. Učenost a zájem o »starožitnosti« byly u něho součástí téže kulturní snahy po vymezení charakteru celé římské kultury a popsání všech jejích projevů a zvyků.⁴⁷ Důležitou hodnotu příslušnosti jazykového jevu k tomuto kulturnímu celku označoval termínem *latinitas*, kalkem (z řeckého *hellénismos*) známým už z anonymního spisu *Rhetorica ad Herrenium* (snad z 80. let 1. st. př. Kr.). Je to sice termín, kterým se pak bude zabývat spíše rétorika, ale vymezení proti kažení vlastního charakteru jazyka bude postupovat taky výklady gramatické, i ty o češtině. Protikladem latinitě je pak cizost evokující barbarský svět nebo kažení jazyka »zapomínáním« jeho správné podoby (*barbarismus, soloecismus*)⁴⁸ — však se s těmito termíny a s těmito dichotomiemi (správně, ponášem × špatně, po cizím způsobu nebo zkaženě) budeme v kapitolách o gramatikách češtiny setkávat pravidelně. Byla to — už u Varrona — svého druhu jazyková obrana a hierarchizace; a uplatnila se i u gramatiků češtiny zapojených v 16. a 17. století do proudu apologií češtiny (srov. 1.3).

Kdyby tu mělo být představení antických jazykověreflektivních tradic opravdu vyvážené a uspokojivé, museli bychom pokračovat přinejmenším zmínkami o réto-

⁴⁶ Srov. LEPSCHY, *History of linguistics II*, s. 30 (po Aristotelovi chybějí autorovi primární prameny pro sledování teorie osmi částí řeči až právě po Varrona).

⁴⁷ Srov. CONTE, *Dějiny římské literatury*, s. 207—209.

⁴⁸ Srov. CURTIUS, *Evropská literatura a latinský středověk*, s. 54—55.

rických spisech Ciceronových (106—43 př. Kr.) a Gaiu Iuliu Caesarovi (100—44 př. Kr.) jako autorovi nedochovaného spisu s výmluvným názvem *De analogia ad Ciceronem*. Pozornost by dále zasloužil profesionalizovaný řečník a učitel rétoriky Quintilianus nebo učený Aulus Gellius (* asi 130), sepisující za studijního pobytu v Řecku sbírku výpisku a postřehů *Noctes atticae*, z níž dnes čerpáme množství znalostí o starověké filologii, gramatice a literatuře, o dobových sporech a názorech jednotlivců. Zapomněli bychom však v tom případě na původní záměr — na příkladech ukázat něco ze sítě tradic, v níž se zachytili gramatici češtiny 16. a 17. století. Důležité je, že z řecké a latinské filologie, vázané do značné míry na konkrétní jazykové komunikáty (etymologie, komentáře, slovníky, správné znění textu apod.) se postupně oddělila disciplína s ambicí obecnější reflexe jazyka. Klasickofilologické 19. století mohlo pak vydat pod vedením editora Heinricha Keila úctyhodný soubor *Grammatici Latini* o sedmi svazcích (1855—1880), shrnující dochovanou gramatografickou produkci týkající se latiny. Z autorů, jejichž díla byla v této edici vydána, jmenujme aspoň Prisciana (1. půle 6. století), jehož gramatika (*Institutio de arte grammatica*) je rozdělena do osmnácti knih; s mohutným dokladovým materiálem excerpovaným z klasické latinské a i řecké literatury jsou probrány zvuková rovina jazyka, vlastnosti slovních druhů a jejich *constructio*.⁴⁹ Je příznačné, že podobné texty pocházejí z antiky pozdní, shromažďující sumu vzdělanosti, pohanské i křesťanské, která potom měla být dlouhodobě filtrována evropskou školskou vzdělaností. Dva příklady zásadní důležitosti i pro gramatiky češtiny: Donatus a Isidorus.

1.1.3. Donatus a Isidorus:

reflexe jazyka, dlouhý konec antiky a kánony (nebo základy budoucích renesancí)

Sluší mu co voslu donát.⁵⁰

Egypt 3. století před Kristem, Egypt ptolemaiovský, o němž byla výše řeč, nebyl jen místem bádání o textech literárně zpracovávajících archaickou řeckou mytologii. Tradice vztahuje ke jménům politika a učenice Démétria z Faléru (asi 350 — asi 283 př. Kr.), pravděpodobně spojeného s počátky alexandrijské knihovny, a Ptolemaia II. Filadelfa (vládl v letech 285—246) iniciaci překladu hebrejského *Pentateuchu*, pěti

⁴⁹ Srov. *Grammatici Latini* 2—3 (ed. M. Hertzius).

⁵⁰ DOBROVSKÝ, *Českých přísloví sbírka*, s. 86, č. 1 372.

knih mojžíšského Zákona. Jisté je, že překlad, jehož jméno *Septuaginta* znamená ‚Sedmdesát‘ podle podání o jeho sedmdesáti či dvaasedmdesáti Bohem inspirovaných překladatelích a později se ujalo jako název celého židovského Písma v řeckém překladu, vyšel z tohoto helénistického velkoměsta, kde žila velká skupina židovského diasporního obyvatelstva, a že obě skupiny učenců se zabývaly velmi obdobnými problémy. Tradice překládání, učeného komentování a jazykového očišťování textů pro jejich vydávání zapustila kořeny v řecko-římské i židovské komunitě. Ostatně už v den zrození judaizmu, jak ho nazývá redakční mezititulek v překladech Starého zákona v tzv. *Jeruzalémské bibli*,⁵¹ kdy četl Ezdráš shromážděným obnovovatelům jeruzalémské obce Zákon, »překládal a vykládal«⁵² (Neh 8,8), lze o poexilním židovstvu mluvit jako o lidu Knihy, tedy v jistém smyslu lidu filologickém. Helénistická Alexandrie je místem setkání dvou vzpomínajících kultur, kultur užívajících k identifikačnímu vzpomínání na svou minulost textů a pečující o ně. Helénističtí vzdělanci se obracejí ve vzpomínce k své tradici — k starší řecké kultuře.⁵³ Židé už jsou na tento vztah k dějinám svého národa zvyklí od návratu z exilu. Pozoruhodné je, že židovská diaspora přechází se *Septuagintou* na řečtinu — nepozorovaně se tu připravuje kulturní prolnutí, které umožní šíření křesťanství z lůna judaizmu do kulturního prostoru římské říše, který už bude napuštěn helénizmem. Zajímavá je i časová a místní shoda expanze judaizmu a helénizmu, na kterou se od 19. století často poukazuje.⁵⁴

Septuaginta se pak v prvním křesťanském století stala součástí bible prvotní církve (jako Starý zákon) a metodologie intelektuálně rozhodujících skupin pozdněantické vzdělanosti — pohanů (a všech inovací různých filozofických škol, jako byla ta novoplatónská), židů i křesťanů — byla ve vztahu k jejich výchozím textům podobná. Komentování starších textů byl jeden z hlavních projevů pozdněantické učenosti — komentáře k biblickým knihám tvořily stěžejní žánr literatury patristické, plody pozdněantické školské vzdělanosti se vlily do komentářů k »základním textům«, jako například do Serviova komentáře k Vergiliově *Aeneidě* i jeho *Bucolikům* a *Georgikům* (5. století). Židovská textová exegeze má vynikajícího představitele v helénizujícím vzdělanci Filónovi z Alexandrie (20 př. Kr. — asi 50) — ano, opět

⁵¹ Např. *Jeruzalémská bible VI*, s. 139.

⁵² Takto *Jeruzalémská bible VI*, s. 139; tzv. český ekumenický překlad Písma jinak.

⁵³ Srov. ASSMANN, *Kultura a paměť*, s. 234—236.

⁵⁴ Srov. CANFORA, *Dějiny řecké literatury*, s. 484—486.

z Alexandrie... Ostatně právě tam položil množstvím komentářů k biblickým textům základ biblické filologie a péči o texty křesťan Órigenés (asi 180—253/254). Latinskému křesťanskému světu prokázal obdobnou službu Sophronius Eusebius Hieronymus (asi 348 až 420), překladatel a redaktor biblických textů z původních jazyků do latiny — výsledkem jeho práce mezi lety 383 a 405 byla tzv. *Vulgata*, tedy obecně rozšířený a přijímaný latinský text bible... Také nad touto *Vulgatou* se třibily překladatelské a filologické názory v českých jazykových knížkách 16. a 17. století.⁵⁵

Do názvu tohoto oddílu jsme vsadili jako jeden z příkladů transformace pozdně-antické učenosti v intelektuální proud, který pak po dlouhou dobu nesl evropskou křesťanskou kulturu a byl pramenem, z něhož se napojila a odkud se emancipovala i česká filologická studia raného novověku, jméno Aelia Donata (4. století), učitele právě jmenovaného svatého Hieronyma. Donatus může sloužit jako příklad kulturních snah své doby — hlavně snahy rekonstruovat literární jazyk podle vzorů ze »zlaté doby« latinského písemnictví, projevující se v překvapivém množství gramatik latiny, za jejichž vrchol lze považovat Donatovu stručnější *Ars minor* a zevrubnější *Ars maior*, později opakovaně komentované a po tisíc let užívané jako učebnice.⁵⁶ Kulturní kruhy považující vzdělanost i jazyk za uzavřené a neměnné systémy, které je potřeba rekonstruovat a udržovat,⁵⁷ nevědomky připravují konzervativní postoj několika pozdějších století. Milují autory, které považují za reprezentanty »zlaté doby«, opisují jejich díla a sestavují výběry, které se mají užívat při předávání této kultury dále — sestavují jejich kánony, kánony klasiků.⁵⁸ Pro reflexi jazyka není tato činnost bezvýznamná: vzornost literární se prostupuje s vzorovostí jazykovou, jazyk latinských »klasiků« 1. století před Kristem bude a je úběžníkem dokonalosti latiny vůbec; gramatika latiny bude už navždy především gramatikou jazyka těchto autorů. A k podobným krystalizacím ohnisk »klasiků« bude docházet i v jednotlivých vernakulárních jazykových prostředích (srov. 1.2.1 a 3.2.6).

⁵⁵ O *Septuagintě* a *Vulgatě* souhrnně srov. *Lexikon für Theologie und Kirche* 2, s. v. Bibel VIII. (Bibelübersetzungen), sl. 382—385 (heslo Otto B. Knocha a Klause Scholtisska); DUKA, *Úvod do Pisma svatého Starého zákona*, s. 29—32; vyprávění o vzniku *Septuaginty* uvádí BÍČ, *Poklad v Judské poušti (kumránské nálezy)*, s. 106—108.

⁵⁶ Srov. CONTE, *Dějiny římské literatury*, s. 557; o významu Donata (a Prisciana) ještě v prostředí humanistické filologie PADLEY, *Grammatical theory in Western Europe 1500—1700: the Latin tradition*, s. 15—16.

⁵⁷ Srov. KALIVODA, *Úvodní studie*, s. 11—44; CONTE, *Dějiny římské literatury*, s. 551.

⁵⁸ Srov. CURTIUS, *Evropská literatura a latinský středověk*, s. 267—291; ASSMANN, *Kultura a paměť*, s. 92—113.

Donatovy gramatiky samozřejmě vstoupily do zmíněné souborné edice Heinricha Keila *Grammatici Latini*⁵⁹ — ale to už bylo vydání určené historickým badatelům, ne studentům latiny. Opisovány a vydávány byly však dlouho jako praktické učebnice. Jméno autora zobecnělo a *donátem* se začínalo jakékoliv vzdělání založené na latině, na Západě tedy po dlouhou dobu jakékoliv vzdělání vůbec. Opisy a pak tisky byly často doplňovány překladovými ekvivalenty vykládaných slov z jazyka nebo jazyků, jimiž vládli ti, kdo se z donáta učili. V českém prostředí to byly ekvivalenty české, německé nebo obojí. Dochovaly se zlomky staročeského donáta,⁶⁰ v éře po gutenbergovském obratu pak množství vydání z českého prostředí.⁶¹ Iniciační roli latinských donátů pro gramatografii vernakulárních jazyků v středoevropském prostředí popsala Erika Isingová.⁶² Zásadní význam měly především adaptace elementárnější z Donatových prací — oné *Ars minor*, pojednávající o osmi částech řeči. O vyšší gramatické a stylistické roviny takový zájem v školském provozu nebyl; jak už jsme poznamenali, této praktické školské potřebě také odpovídá prostor, který je elementární morfologii a pravopisu věnován v prvních gramatikách češtiny.

Příkladem mírně adaptované edice Donatova díla je pražské vydání z roku 1564, pořizené mistrem Matoušem Collinem z Chotěřiny (1516—1566).⁶³ Univerzitní učitel označuje učebnici v předmluvě za »prwotiny a prawý grunt« (Don1564 Aiiir). O tom, že se žák při vstřebávání latinské mluvnice měl zorientovat i v základech písemného užívání češtiny, svědčí Collinovy úpravy, například rozšíření abecedy o české litery a sylaby, včetně pravděpodobně pro žáky obtížně zapsatelných konsonantických kombinací jako »trch, mrch, fmrk, fmrt« (Don1564 A2v). Collinus doplnil také tzv. Husovu abecedu (srov. 1.3.2). Vlastní text donátu, tištěného ještě lomenými typy, je prokládán interlineárním českým překladem.

Jiné adaptace mohly být i rozsáhlejší. Často přetiskované dílo tohoto typu vytvořil například evangelický teolog, pedagog a dramatik Leonhardus Culmann (1497/1498—1561/1562). V pražském vydání tohoto modernizovaného donáta z roku 1575 (Don1575) jsou Culmannovy dodatky tištěny kurzivou.

⁵⁹ *Grammatici Latini* 4, s. 353—402 (ed. Th. Mommsen).

⁶⁰ Srov. MENČÍK, Český zlomek »Donata«.

⁶¹ Srov. *Knihopis II/III*, č. 2 065—2 090.

⁶² Srov. ISING[ová], *Die Anfänge der volkssprachlichen Grammatik in Deutschland und Böhmen* a dále *Die Herausbildung der Grammatik der Volkssprachen in Mittel- und Osteuropa*.

⁶³ Srov. TRUHLÁŘ aj., *Rukověť 1*, s. 416—451; *Lexikon české literatury 1*, s. 364—365 (heslo Emila Pražáka).

Ars minor postupně pojednává *de nomine, de pronomine, de verbo, de adverbio, de participio, de coniunctione, de praepositione a de interiectione*. Patero jmenných deklinací je popsáno i co do zakončení Nsg, ale primárně se *agnitio declinationis* děje podle Gsg. Ze sloves jsou popsána nejprve ta v pravidelných konjugacích, pak *anomala* a nakonec *verbum substantivum*, tedy *sum*. Způsob rozpoznávání deklinací a řazení konjugací pravidelných a nepravidelných sloves napovídá i u gramatik češtiny, která latinská díla jejich autora pro psaní o češtině inspirovala.

Celá tato kapitola má za úkol výběrově poukázat na momenty, s nimiž se budeme opakovaně setkávat v kapitolách dalších. Platí to o Donatovi, platí to i o dalším učenci dlouhého doznívání antického starověku, zárodečné doby budoucího středověku a v mnoha projevech kontinuity i novověku — pro svatého Isidora, arcibiskupa z hispánské Sevilly (560/570—636).⁶⁴ V době, kdy se v západní části bývalé římské říše udržela vyšší literární vzdělanost už jen v elitních církevních kruzích, se Isidorus, pocházející z aristokratické a v hispánské církevní hierarchii činné rodiny, pokusil soustředit základy všech důležitých naukových oborů, především sedmi tzv. svobodných umění (gramatiky, rétoriky, dialektiky, aritmetiky, geometrie, muziky a astronomie) v nedokončeném rozsáhlém spise, příznačně nazvaném *Etymologiae*. Vědomosti kompiloval a ve výkladu se snažil — kratylovsky a varronovsky, jak víme — poznat podstatu věcí z jejich pojmenování a odhalit pravý původ a počátek slov — a tedy i věcí (spis také sám nazýval *Origines*).⁶⁵ Dílo mělo nejméně půl tisíciletí nesmírný vliv na obsah a formu studia, vyjadřovalo vztah křesťanské raněstředověké kultury k vzdělanostní pokladnici starověku a etymologickým přístupem vystihlo dobově významnou »formu myšlení« (jak o ní mluví E. R. Curtius, od něhož jsme si vypůjčili motto kapitoly).⁶⁶ Není to forma jen středověká — setkali jsme se s její prezentací u Platóna, žila vždycky ve formě lidové etymologie a v rámci přirozených synchronních asociací u mluvčích libovolného jazyka, jako rétorická figura byla a je využitelná v literatuře. Jazykověreflektivní literatura českého 16. století poskytne vynikající příklad životnosti etymologizující epistemologie v *Knížce slov českých vyložených* Matouše Philonoma (srov. exkurz druhý).

⁶⁴ Srov. KALIVODA, Úvodní studie, s. 20—44.

⁶⁵ Srov. KALIVODA, Úvodní studie, s. 26.

⁶⁶ Srov. CURTIUS, *Evropská literatura a latinský středověk*, s. 531—538.

Jako byla *grammatica* první, vstupní disciplínou svobodných umění, zabrala i první, vstupní knihu Isidorových *Etymologií*.⁶⁷ Isidorus nabízí tradiční definice gramatiky jako pravidel mluvní aktivity:

... grammatica, id est loquendi peritia.⁶⁸

Grammatica est scientia recte loquendi et origo et fundamentum liberalium litterarum.⁶⁹

Už na začátku díla podtrhává Isidorus motivovanost užívaných pojmenování a užitek znalostí původu slov pro poznání věcí — tvrzení, že *oratio* ‚řeč‘ je ekvivalentní k sousloví *oris ratio* ‚rozum úst‘,⁷⁰ je příkladem stejného principu etymologizování, jaký budou později používat Jan Blahoslav (*kostel = kostí postel*), zmíněný Matouš Philonomus (*břicho je břeh člověka*) nebo Václav Jan Rosa v *Thesauru* (*král od kárání*).

Postupem výkladu se gramatická kniha *Etymologií* — jako ty ostatní — neodchyluje od pramenů, které kompiluje. Gramatika má podle Isidora 30 částí:

... partes orationis octo, vox articulata, littera, syllaba, pedes, accentus, positurae [interpunkce], notae [značky, zkratky, symboly apod.], orthographia, analogia, etymologia, glossae, differentiae, barbarismi, soloecismi, vitia, metaplasmi, schemata [řečnické figury], tropi, prosa, metra, fabulae, historiae.⁷¹

Postupuje se tedy od částí řeči, výslovnosti a grafiky k stylistice na úrovni slov a tvarů a až k textové výstavbě smyšlených a historických výkladů. Užitá terminologie je samozřejmě převzatá a najdeme ji v celé další tradici. Příznačně se tu mísí pozitivní doporučení a deskripce s káráním vad a chyb. *Vitia* — chyby —, zvláště barbarská, tedy nelatinské vyjadřování na úrovni slova (*barbarismus*, např. nesprávná délka ve slově) nebo v rámci skladby slovní skupiny (*soloecismus*, tedy soloikizmus, podle maloasijského města Soloi, jehož obyvatelé prý nemluvili »správnou« řečtinou, např. chyba v pádové vazbě), hledal podobně v češtině Jan Blahoslav a Jiří Konstanc s Ro-

⁶⁷ Latinsko-česky ISIDOR, *Etymologiae I–III*, s. 48–187.

⁶⁸ Isidorus, *Etymologiae* 1,2,1 (latinsko-česky ISIDOR, *Etymologiae I–III*, s. 50–51).

⁶⁹ Isidorus, *Etymologiae* 1,5,1 (latinsko-česky ISIDOR, *Etymologiae I–III*, s. 62–63).

⁷⁰ Isidorus, *Etymologiae* 1,5,3 (latinsko-česky ISIDOR, *Etymologiae I–III*, s. 62–63).

⁷¹ Isidorus, *Etymologiae* 1,5,4 (latinsko-česky ISIDOR, *Etymologiae I–III*, s. 62–63).

sou. Stejně jako u Isidora přitom jejich výklad osciluje mezi pojmáním těchto jevů jako chyby a ozdoby, básnické figury. Obě kategorie, odchylky chybné a poeticky licencované, spadají vjedno.⁷² Pevné spojení vidíme už u Isidora také mezi gramatikou na jedné straně a metrikou na druhé (srov. 3.5.3).

Se svatým Isidorem stojíme na začátku filtrace řecko-římské jazykové reflexe středověkou vzdělaností, jak o ní byla řeč na konci předcházejícího oddílu. Pozdní římská antika, založená na expanzi pohanského císařství a transferové recepci řecké kultury, byla pokřtěna a amalgamovala řecko-římské myšlení s hebrejským, a to i v oblasti jazykové reflexe. Kratylovské a isidorovské etymologické spekulace se setkaly s biblickým pojetím jména jako souznačného s osobou, kterou označuje, a určujícího místo každé věci ve vesmíru.⁷³ Analýza částí řeči, teorie myšlenkových a stylistických figur a svět literárně propracovaných rétorických jazykových výkonů se konfrontovaly s biblickým příběhem o zmatení jazyků při pyšné stavbě věže mířící do nebe (Gn 11,1—9).⁷⁴ Systém elitního školního vzdělání a veřejných i soukromých knihoven se rozdrobil v náporu politických vichřic a etnických přesunů. Evropa se mohla po římské cestě vydat vpřed. Osud vzdělanosti a jazykové reflexe nebyl jistý. Ale i její podstatné prvky se v elitních vrstvách konzervovaly a byly k dispozici budoucím »renesancím«. Se všemi jmenovanými prvky jazykové reflexe se budeme potkávat i v rané gramatografické reflexi češtiny. Z rezervoáru pozdní antiky je konzervativní středověk životodárně předával, tradoval dalším stoletím. Jako se klasicisté a renesanční myslitelé obraceli *ad fontes* a reformátoři k poměrům, jaké zažívala *ecclesia primitiva*, tak to dělali i gramatici. Svým způsobem tak postupujeme i my, vydávající »části řeči« podobně, jako jsme to viděli u Dionysia Thraka, Aelia Donata i Isidora. (Hlavně) z Donatových gramatik si je pak přeříkával celý středověk a přidal k nim například veršovanou gramatiku zvanou *Doctrinale* normandského kanovníka Alexandra de Villa Dei (Villedieu, kolem r. 1190).⁷⁵ Základní rozdělení částí řeči zůstalo i gramatikám vernakulárních jazyků, budovaných často podle vzorů gramatik latiny (srov. 1.2.0). Vrcholný středověk přinesl navíc novou disciplínu, odklánějí-

⁷² Srov. Isidorus, *Etymologiae* 1,33,3 (latinsko-česky ISIDOR, *Etymologiae I—III*, s. 128—129).

⁷³ Srov. LÉON-DUFOUR aj. *Slovník biblické teologie*, s. v. jméno, s. 162—163 (heslo Henriho Cazellesa).

⁷⁴ Příběh dal jméno monumentálnímu zpracování názorů na mnohost jazyků Arna BORSTA (*Der Turmbau von Babel*); srov. ECO, *Hledání dokonalého jazyka*, s. 16—18.

⁷⁵ K středověké gramatice srov. GUDEMAN, *Grundriss der Geschichte der klassischen Philologie*, s. 139—167; AUROUX, *History of the language sciences*, 501—597.

cí se od gramatiky konkrétního literárního jazyka ke gramatice lidské řeči obecně — tzv. gramatiku spekulativní, jakousi obdobu filozofické a teologické scholastiky. Ani tato disciplína se v dalších věcích neztratí a zvláště v 17. století, libujícím si v šifrování, symbolice jazykových znaků a odhalování skrytých významů, bude mít znova velký vliv na jazykovou reflexi obecně a na gramatiku zvláště, například v proslulé Arnauldově a Lancelotově obecné mluvnici — *Grammaire générale et raisonnée* — z Port-Royal (1660); připomínáme ji tu jen okrajově, hlavně vzhledem k budoucímu exkurzu prvnímu.

1.1.4. Melanchthon a Alvarus:

reflexe jazyka, rozklížení konfesní univerzality a správnost slov (nebo opět škola)

První gramatiky češtiny však nepocházejí ze středověku — i když se o tradici donátů plně opírají. Dobou jejich vzniku je přelomové 16. století a navazující století 17. Nechceme sice ani sem zavádět nějakou ostrou hranici epoch (středověk/novověk?) — v souvislosti gramatik by to bylo bezúčelné —, ale pro dobré pochopení osvětí prvních gramatiků češtiny je důležité zdůraznit tendence projevující se v dobové vzdělanosti. Sledovali jsme transformace filologie a gramatiky ve starověku a na jeho sklonku, opakovali jsme, že hlavní proud jazykověreflexivní učenosti měl své konstanty, s nimž se budeme setkávat i v našem materiálu. 16. století pak přineslo významnou změnu svými konfesními spory: ne že by se něco měnilo na základní filologické tradici, ale v zaalpských (viděno z Itálie) zemích se v souvislosti s reformací v jednotlivých jazykových prostředí soustředí na jazykové otázky velká pozornost. Těžištěm je při tom překládání bible (srov. 3.5.1). Humanistické filologické úsilí je samozřejmě starší,⁷⁶ ale pro střední Evropu nemělo do reformace takový význam. První novou tendencí byl tedy výrazný impulz pro překládání Písma a dalších textů a filologickou reflexi této činnosti.

Druhou dobovou tendencí související s gramatografickou jazykovou reflexí spatřujeme v rozvoji školství v zaalpských zemích. Rozšířená výuka latiny, brány veške-

⁷⁶ Románský svět tu byl v osobách Laurentia Vally (jeho dílo připomene jako vzor svého přístupu i první gramatika češtiny — srov. 2.2.1), učeného tiskaře Alda Manutia (1449/1450—1515) nebo Julia Caesara Scaligera (*de causis linguae latinae*, 1540) samozřejmě v humanistickém studiu latiny napřed — srov. LEPSCHY, *History of linguistics III*, s. 2—14 (kapitola Mirka Tavoniho).

ré vzdělanosti, a případně i výuka jiných předmětů vyvolaly potřebu školských příruček. Na prvním místě se tu nabízel a byl využíván starý donát, prakticky adaptovaný, jak o tom byla řeč.

Školní pomůcka musí být v prvé řadě názorná a jasná, má látku podávat tak, aby ji žák snadno pochopil (srov. 3.2.5). Zájmem o jasnost výkladu, o jeho metodickou jednotu vynikl v 16. století Petrus Ramus (Pierre de la Ramée, 1515—1572). Příznačný rysem i jeho gramatografie je užívání metody »dichotomizace struktury dané disciplíny«⁷⁷ — vše se rozděluje na dvě podkategorie, silně tu vystupuje snaha o formalizaci a hledání logické struktury (*ratio*) úzu (mluvené) řeči.⁷⁸ Ať už měl Ramus zálibu v dichotomiích z platonizmu,⁷⁹ nebo z školní praktičnosti, rozdělil i svou gramatiku latiny (*Grammatica*, 1559) na dva oddíly (etymologii a syntax) a ostatní tradiční části (ortografii a prozódii) považoval za součást celé gramatiky jako krev a ducha v těle.⁸⁰ Ramus napsal i gramatiku francouzštiny (1562) a měl vliv na gramatografii německou, španělskou, anglickou a — jak uvidíme (2.2.5) — i českou.

Když však sledujeme »vliv«, musíme z mluvnic 16. století uvést především dvě gramatiky »světové« provenience, které se přetiskovaly i v českém prostředí. Jak ukázali na materiállové sondě Olga Fejtová a Jiří Pešek, první z nich je — narozdíl od mluvnic češtiny — dobře doložena v soupisech knižních pozůstalostí pražských a lounských měšťanských domácností v 16. století a na začátku století 17.;⁸¹ druhá byla standardní učebnicí řádovou. Jsou to gramatiky Melanchthonova a Alvarova. Každá z nich reprezentuje jedno konfesní prostředí — jejich hranice ale samozřejmě nebyla neprostupná, jak uvidíme i v případě českých gramatiků.

Philippus Melanchthon (1497—1560) byl jednou z vůdčích postav německé reformace. Jako univerzitní učitel a filolog pomáhal Martinu Lutherovi (1483—1546) při jeho překladu bible do němčiny — i pro českou jazykovou reflexi bude mocným podnětem právě překládání bible v 16. a 17. století. Reformoval školství v protestantském Německu, což mělo také vliv na jazykověreflektivní postoje budoucích studentů, i těch z českých zemí. Z osobních kontaktů s českým prostředím je zapo-

⁷⁷ OUTRATA, Vavřinec Benedikt Nudožerský jako typ humanistického vzdělance, s. 60.

⁷⁸ Srov. LEPSCHY, *History of linguistics III*, s. 11—12.

⁷⁹ Srov. PADLEY, *Grammatical theory in Western Europe 1500—1700: the Latin tradition*, s. 83.

⁸⁰ Srov. PADLEY, *Grammatical theory in Western Europe 1500—1700: the Latin tradition*, s. 85.

⁸¹ Srov. FEJTOVÁ, a PEŠEK, Gramatiky a slovníky v měšťanských knihovnách před Bílou horou, s. 345—346.

třebí připomenout zvláště přátelství s Matoušem Collinem, nám známým úpravcem donáta. Latinská gramatika muže, který se původně jmenoval Schwarzerd a své jméno humanisticky kalkoval do řečtiny (tak jako to udělá třeba gramatik Benešovský-Philonomus), vyšla, jak bylo řečeno, v českých zemích opakovaně, opatřovaná vernakulárními dodatky tak jako donáty (původně ortografie a »etymologie« neboli tvarosloví 1525, syntax a prozódie 1526),⁸² například roku 1580 u Jiřího Melantricha (Mel1580). Melanchthon odkazoval v jednodušších věcech na donáta (např. Mel1580 T6v; ale odkazem přechází třeba také základní tvary slovesa *esse*). Odkazuje i na rozsáhlejší starověkou gramatiku Priscianovu. Výklad začíná ortografickými otázkami týkajícími se liter a sylab. Pak pojednává *de nomine, de comparatione, de genere, de numero*; následují *figurae (simplex, composita)*, pády, deklinace, zájmena, slovesa (4 pravidelné konjugace, teprve potom slovesa nepravidelná a »složeniny« slovesa *esse*), participia, adverbia, prepozice a konjunkce; syntax je členěna opět podle tradičních částí řeči. Snaha o školskou přehlednost je na prvý pohled patrná z autorské strategie: výklad je členěn na jednotlivá pravidla (*regulae*) a ta jsou číslována.

O generaci mladší než německý reformátor byl portugalský jezuita Emmanuel Alvarus (Álvarez, 1526—1582). Sepsal gramatiku latiny o třech knihách s priscianovským titulem — *De institutione grammatica* (1572) —, která se stala hlavní a jednotnou učebnicí jazyka starých Římanů v jezuitském řádu, a to i v české provincii. Text byl proto opakovaně a na mnoha místech vydáván až do 18. století, tak jako donát a Melanchthonova mluvnice s domácími adaptacemi; byly z ní také pořizovány výtahy (tzv. *Principia*).⁸³ Jako u adaptovaných donátů a melantrichovského melachthona uvedme i tady jedno vydání z českých zemí, a to z roku 1598 (Alv1598). Kniha první obsahuje tardiční látku »etymologickou« — pro nás tvaroslovnou (Alv1598 2v—126r). »Fontes ipfos adij,« vyjadřuje se Alvarus už v předmluvě o materiálu, jehož latinské tvarosloví v gramatice, kterou mu představení uložili napsat, vykládá. V seznamu samozřejmě potkáváme známá jména autorit gramatických (Varro, Aulus Gellius, Quintilianus... Donatus nebo Priscianus) a — v tom už zůstává humanistický obrat trvalou součástí jazykové reflexe — vlastních latinských autorů, zvláště ze »zlaté« doby. Po pěti pravidelných deklinacích latinských jmen probere

⁸² Srov. *Knihopis II/V*, č. 5 470—5 487.

⁸³ Srov. *Knihopis II/I*, č. 130—193 (sic).

Alvarus *nomina anomala* a zájmena. Ve zpracování sloves si všimněme, že *verbum substantivum* čili sloveso *esse* je řazeno — narozdíl od donátů i gramatiky Melanchthonovy — před čtyři pravidelné konjugace. Uvidíme totiž, že takové řazení je jednoduchým rozpoznávacím znakem širší alvarovské inspirace u jezuitských gramatiků češtiny v 17. století (srov. zvl. 2.2.7&8). Podobným otcovským znamínkem, jak uvidíme, je u synů jezuitského řádu české kalkování pomocných slov u optativu (*utinam*) a konjunktivu (*cum*). Druhá, samostatně foliovaná kniha Alvarovy instituce je syntaktická (*constructio octo partium orationis*, 1r—88v). Po otázkách z pádové syntaxe, vazbách atd. je tu množství místa vyhrazeno také zapojování figur do vybroušenějšího latinského projevu (*figurata constructio*, 81v—84v) — tuto kapitolu se do české stylistiky pokusí přesadit Jiří Konstanc a Václav Jan Rosa. Třetí kniha Alvarovy učebnice, opět se samostatně číslovanými listy, je věnována metrice... příliš často bychom museli opakovat, že něco takového najdeme i v gramatikách češtiny. Alvarova mluvnice byla zkrátka předepsanou a osvědčenou příručkou,⁸⁴ kterou měli v mysli všichni jezuité — nemohla tedy zůstat bez vlivu na jejich vlastní práce, byť věnované češtině.

Předcházející stránky této kapitoly měly skicovat, co bylo před gramatikami češtiny, hlavně v tradici latinské gramatiky. Než se rozhlédneme po souvěkém snažení na poli gramatiky vernakulárních jazyků, zavede nás krátká úvaha mimo hlavní výkladový proud, k dílu muže, jehož dílo by bylo bez tradice latinské jazykové reflexe nepochopitelné, jehož dílo svou univerzalitou zároveň přesahuje samotnou jazykovou reflexi a jehož dílo má co do činění s kulturním děním v českých zemích.

⁸⁴ Srov. LEPSCHY, *History of linguistics III*, s. 14.

Exkurz první

Jan Caramuel z Lobkovic: anagramata, kombinatorika znaků a Bůh i svět v zrcadle liter

... ex duabus literis non nisi duas syllabas
habere potes, AB et BA (Comenius, *ODO II*, sl. 34).

Uprostřed kapitoly o tradicích, v jejichž proudění sledujeme předrosovské gramatiky češtiny i samu Čechořečnost, odbočíme touto úvahou k dílu Jana Caramuela z Lobkovic. Nebudeme se emauzským opatem zabývat bez důvodu. Je totiž příkladem elitního, mimořádně všestranně nadaného vzdělance 17. století (nadaného jazykově, technicky, logicky, paměťově a soudě podle jeho tvůrčí výkonnosti i fyzickou vytrvalostí), který v širším měřítku a s evropským rozmachem pracuje v podobném směru jako současní čeští gramatografové, zastává — mutatis mutandis — podobná stanoviska a má podobné intelektuální záliby i preference jako oni.¹

Jan Caramuel z Lobkovic (1606 v Madridě — 1682 ve Vigevanu) užíval přídomku po své matce z české šlechtické rodiny a otcem mu byl lucemburský architekt. Zemi jeho dětství bylo Španělsko. Jako cisterciák vystudoval filozofii a teologii a doktorát získal roku 1638 v Lovani. Kontakty s Habsburky ho nakonec přivedly jako představeného do pražských benediktinských Emauz, kláštera původně »slovanského«, pak »utrakvistického«, v té době však osazeného »černými Španěly« z Montserratu. Zůstal tu mezi léty 1647 a 1657 a mocně zasahoval — jako generální vikář arcibisku-

¹ Exkurz je založen na podrobnější studii, která byla uveřejněna dříve (KOUPILOV, K dílu Jana Caramuela z Lobkovic; tam i rozsáhlejší citace z Caramuelových děl, která nás k této úvaze inspirovala, a reference k literatuře). V českém prostředí měly průkopnický význam pro poznání Caramuelova myšlení práce Stanislava SOUSEDÍKA (srov. i studie Karla HUBKY a Petra DVORÁKA). Caramuel našel výtečné interprety ve svých dvou monografistech (PASTINE, *Juan Caramuel: probabilismo ed enciclopedia*; VELARDE LOMBRANA, *Juan Caramuel: vida y obra*). O jeho působení v Čechách: CATALANO, *Juan Caramuel Lobkowitz (1606—1682) e la riconquista delle conscienze in Bohemia*.

pa Harracha — i do záležitostí české církve. Dalším jeho působištěm byla různá místa Itálie. Zemřel jako biskup vigevanský.

Na první pohled jeho biografie ani bibliografie — neuvěřitelně obsažná, zaplněná množstvím rozměrných tisků i dosud nevydaných rukopisů — nevyvolávají myšlenku, že by tento učenec byl v jakémkoli vztahu k drobným svazkům českých prací o jazyce v 16. a 17. století. Teprve bližší pohled umožňuje srovnávání velmi nápadných paralel a typových shod. Onen první pohled je totiž do značné míry dán naším očekáváním, které se zakládá na dnešních zvyklostech v humanitních vědách, jejich systému a obsahu jednotlivých disciplín. Nacházíme-li Jana Caramuela z Lobkovic v takových kompendiích jako je Lexikon für Theologie und Kirche nebo Marienlexikon, celkem samozřejmě předpokládáme, že bude jeho dílo důležité z teologického hlediska. Píší-li o něm v českém prostředí převážně filozofové a logici, opět si Caramuela spojujeme s dnešním obsahem těchto disciplín. Jindy si ho uzavřeme do dějin architektury. Četba samotných knih Jana Caramuela pak přinese překvapení, svět, v němž hranice mezi obory lidského vědění vlastně neexistují — a když se rozlišuje, co je gramatika a co teologie (tyto dvě disciplíny má totiž Caramuel ve svém systému jako krajní: jako disciplínu nejzákladnější a disciplínu nejvyšší), pak se předpokládá paralelnost jejich obsahu, respektive paralelnost jejich vnitřních struktur. Existuje-li to a to pravidlo v gramatice nebo logaritmice, lze je s úspěchem přenést do filozofie nebo teologie — alespoň v rámci rétorického konceptu, nápadu, který je o to lepší, čím překvapivější paralelu autor představí. Učenost, vzdělání v základních vědách, Caramuel u svých čtenářů předpokládá jako samozřejmost, bez níž mu nebudou rozumět.

Chceme-li tedy vymezit pole literární činnosti Jana Caramuela z Lobkovic, dostaneme se do jistých potíží. Caramuela lze samozřejmě označit za teologa (především morálního, aktéra dobového sporu o probabiliorismus a probabilizmus) a je ho možno označit i za logika, kazatele, teoretického rétora, historika, politického argumentátora atd. Název té které knihy, autorské označení žánru, je právě u Caramuela často jen označením zacílení: argumentační materiál knih, kompaktní celek dobového univerzálního humanitního vzdělání, se opakuje a je jen uspořádáván tak, aby plnil různé funkce. Opakování je v případě Caramuelově umocněno kvantitou jeho produkce. Některé výklady se opakují a transformují do podobných výkladů téměř v každé knize. A je to dobrá ilustrace komplexnosti a encyklopedičnosti autorova myšlení: psát o něčem odděleně vlastně nelze, protože hlavním tématem je všechno, souvislost univerza.

Caramuel, jak řečeno, považoval za základnu dobového vědění — nikoliv bezdůvodně — gramatiku. Odpovídalo to i kurzu dobového školního humanitního vzdělání, postupujícího od (latinské) gramatiky k dalším předmětům. Pozornost věnovaná jazyku však znamenala pro Caramuelovu epochu (a doby starší) něco více. Humanizmus podtrhl ten rys evropské kultury, který můžeme sledovat daleko do minulosti, totiž velkou péči o texty a přiznání autoritativnosti i textům nesakrálním. Není to samozřejmě nic výlučně evropského, ale od pozdní antiky až ke Caramuelovi je patrný kontinuální zájem o texty různých tradic, a tedy zájem o porozumění jejich jazyku, zájem interpretační (včetně překladatelského) a konzervační. Pozornost věnovaná jazyku je jakési pojídlo Caramuelova světa: jak se věc pojmenovává, co se o ní vypovídá, paradoxní možnosti výpovědi o věci, dokonce fakt, že lze vypovědět i to, co nemůže být stvořeno, a také návrhy, jak by se mělo vypovídat, aby byla výpověď přesnější (z filozofického hlediska) — to jsou obecná témata, která u Caramuela nacházíme, ať mluví o Panně Marii, bělohorské bitvě nebo diskrétních výrociích, ať káže před císařem, píše dopis papeži nebo ve svém výkladu oponuje jezuitovi Arriagovi, dalšímu románskému filozofovi usedlému v Praze.

»Univerzum« by nám však jako příklad dobových rysů myšlení o jazyce neposloužilo; vypsali jsme si tedy z Caramuela jen drobnosti — ale takové, které můžeme srovnávat s tím, čím se zabýváme v českých jazykových knížkách 16. a 17. století. Ty drobnosti se týkají ANAGRAMAT, KOMBINATORIKY ZNAKŮ a OZNAČOVACÍ SÍLY JAZYKA.

Anagrama je pomezí verbální výkon: je to krátký slovesný útvar na hranicích poezie, filozofie jazyka a jazykovědy s lidovým etymologizováním a univerzalistickou učeneckou aluzí; hříčka odhalující možnosti uchopování světa zvláštním, materiálním pojetím jazykových znaků. Caramuelovými díly prostupují anagramata veskrze, bez ohledu na látku, jíž se zabývá, bez ohledu na rozsah textu, žánr, místo sepsání nebo tisku. Bezohledná anagramata se v různých spisech dokonce opakují a právě podle nich bezpečně poznáme caramuelovskou knihu, aniž čteme titulní list s autorovým jménem.

Vezměme si příklad: konceptualistická, rafinovaně prokomponovaná koláž Maria liber, která vyšla v Praze roku 1652 a o níž nedávno napsal studii Giovanni Pozzi, obsahuje oddíl »oratio anagrammatica«, oddíl čtyřicetistránkový. V maximální myslitelné míře je tu anagramaticky využito jméno »Maria«: je rozebráno na litery a přesmyčkami vyloženo jako latinská slova »maria« (tedy plurál ,moře'), »a rami«,

»a mira« (totiž »a myrrha«), »i [ad] arma«, »i aram«, »mi ara« (totiž »mihi ara«) a několika dalšími způsoby. Zvýrazněná materiállovost takového nakládání se slovy, práce se symbolickými zápisy písmem nám ne náhodou připomíná kabalistické postupy. Ano, Caramuel nejenom sdílel dobový zájem o kabal, šifrování, tajná písmena, písmena vzdálených kultur a písmena postihující více ideální filozofický jazyk... nejenom sdílel, ale bylo to jednoho z »jeho« témat, která se mu od raných knížek až k pozdním spisům vracela. Už v mládí ho nacházíme jako přispěvatele k spisku Erica Puteana *De anagrammatismo, quae cabalae pars est, diatriba* (1643): v části *Brevissimum totius cabalae specimen* podal Caramuel přehled kabaly jako »hebrejské teologie«, která má »sacras facultates« v počtu šest. Caramuelovy vlastní variace na jméno »Maria«, jak jsme je uváděli podle spisu *Maria liber*, bychom v terminologii rané knížky o kabale nazvali »theologia transpositiva«. Jiná metoda, »theologia transmaterialis«, je vedena principem »capitum dictionum enuntiatio«, čili rozvádění jednotlivých liter slova v celá samostatná slova, jako by byl každý lexém svého druhu »zkratkou«. Caramuel po celý život obměňoval například rozvedení slov »Adam« nebo »monachus«: každá litera mohla zastupovat nějaké latinské nebo řecké slovo. Záleží pak na dovednosti rozvádějícího, na tom, jak je učený a jak zná jazyky — podle toho vzniká výklad slova více nebo méně přínosný. Puteanus sám definuje cíl anagramatizmu slovy »ex uno nomine plura educere«. Caramuel se domnívá — výslovně o hebrejštině, ale v případě *Maria liber* tohoto pravidla užívá i pro latinu —, že slova, která sestávají z týchž liter, mají podobný význam — »analogam significati- onem«.

Učenci 17. století tedy zápis různých slov stejnými znaky podsouvá myšlenku nějaké jejich významové souvislosti, obsahové analogie, řekněme nearbitrárnosti jazykových znaků, nejen slov, ale i hlásek a dokonce liter. Vypočítávání, kolikrát můžeme obměnit přehazováním pořadí slovo o dvou, třech, pěti nebo deseti literách, závrat', kterou vyvolávají vysoké počty kombinací základních literních znaků, si lze vysvětlit nejen jako zálibu v »textové stroji«, který generuje mnoho skladebných kombinací, ale jako radost z odhalení kódu, jímž mnohost věcí a pojmů tohoto světa dostává řád: vytvářejí se celé rodiny o mnoha tisících nebo milionech členů, rodiny vět, které přece souvisejí, protože se v tom kterém jazyce píšou stejnými literami a skládají z týchž slov. Takovými kombinacemi okouzluje sebe i své čtenáře Caramuel z Lobkovic, takové možnosti napadají v předmluvě k Čechořečnosti o něco později Václava Jana Rosu: vychvaluje přednosti českého jazyka a všimá si i slovosledu, předpokládá ne-

omezené možnosti permutace slov ve větě o třech slovech, o čtyřech, o pěti... a těch je mnoho.

*Nemyslíme si, že by to byla jediná spojnice mezi Caramuelem a Rosou, kteří se v padesátých letech 17. století mohli v pražském souměstí potkávat. Jeden dokončoval studia, ženil se a začal sepsávat slovník, možná i nějaké přípravy ke gramatice, psal verše básně Discursus Lypirona a později se nadchl časoměrnými verši Jana Amosa Komenského. Druhý se v chladné zemi, odkud vyšla třicetiletá válka, zastavil na deset let jako na severovýchodním obratníku své pouti románským, germánským, slovansko-germánským a zase románským světem, světem vysoké učenosti a vysoké politiky 17. století. Ty dva, na první pohled vzdálené a míjející se, spojovalo mnoho rysů, které se nám z naší vzdálenosti od 17. století jeví výraznější, než mohly být pro ně samotné. Ty dva obklopoval svět mající všestrannou zálibu v literních znacích: skládal z nich anagramata, zkoumal jejich kombinatoriku a viděl v jejich zrcadle Bo-
ha i svět.*

1.2. STŘEDOEVROPSKÉ KONTEXTY

emanace, emancipace, embargo, emblém...⁸⁵

1.2.0. Raněnovověká emancipace vernakulárních gramatik

V roce 1986, devět let po své knize o latinské gramatice mezi lety 1500 a 1700, vydal G. A. Padley práci se stejným názvem, lišící se od té předcházející podtitulem a zaměřením na »trendy ve vernakulární gramatice«.⁸⁶ Takové pořadí odpovídá skutečnému stavu v dějinách kultury. Jazyková reflexe se pochopitelně soustředila především na jazyky, v kterých byla provozována vyšší kultura, na nosiče posvátných a teologických textů, filozofie a nauk obecně, textů politicky významných. Západ postupně zapomínal na řečtinu a nevěnoval se ještě posvátným jazykům semitským. Zůstala mu tedy latina — a gramatika latiny. Jak to odpovídá dějinám evropské slovesné kultury obecně, od jistých dob, různě podle země a jazyka, se těžiště vzdělanosti začalo přesunovat do vernakulárních jazyků. Dělo se to dlouho, vlastně nepozorovaně a latina si udržela význam déle, než jak to odpovídá dnešním běžným školským představám, ovlivněným národoveckým hledáním vlastních vernakulárních jazykových projevů v minulosti. V době, kdy vznikaly první gramatiky vernakulárních jazyků, i češtiny, bylo to z hlediska celku kultury a učenosti (například učenosti univerzitní) té které země spíše zajímavé než významné. Na významu nabyly takové práce postupem času, když se ukázaly jako počátky věcí budoucích. Z hlediska dobové vzdělanosti a jejích změn nutno připomenout, že konec 15. století a začátek 16. století znamenal zájem o gramatiky i jiných jazyků než latiny a jednotlivých vernakulárních: roku 1453 padne pod půlměsícem Kónstantinopolis a exulant Kónstantinos Laskaris vydává roku 1476 v Miláně svou mluvnici řečtiny (o osmi částech řeči, jak jinak), německý filolog Johannes Reuchlin publikuje roku 1506 trojknihou mluvnici hebrejštiny, vychází mluvnice arabštiny atd.

Přijmeme-li na okamžik ošemetnou perspektivu »kdo dřív« na roli vernakulárního slovesného snažení, můžeme rekapitulovat — spolu s týmem historiků lingvistiky vedených Giuliem Lepschym.⁸⁷ Jak se to v evropských dějinách opakovalo nesčetně-

⁸⁵ REJZEK, *Český etymologický slovník*, sekvence hesel na s. 155.

⁸⁶ Srov. PADLEY, *Grammatical theory in Western Europe 1500—1700: the Latin tradition; Grammatical theory in Western Europe 1500—1700: trends in vernacular grammar*.

⁸⁷ Srov. LEPSCHY, *History of linguistics III*, kap. 1.2.4 (The grammar of the vernacular languages), s. 29—44 (kapitola Mirka Tavoniho).

krát, vzedmula se i v tomto případě nejprve vlna románská, pak germánská a anglosaská a nakonec slovanská (počátek dílčí vlny české byl, jak uvidíme v druhé kapitole, překvapivě raný). Nelze samozřejmě začít jinde než v Itálii — tam vznikla pravděpodobně v letech 1437—1441 rukopisná gramatika toskánského úzu Leona B. Albertiho; vytištěna ve staré době nebyla. Prvenství tištěné mluvnice tak pomyslně ukořistil jiný Román, španělský filolog Antonio Nebrija se svou mluvnicí kastilštiny (1492). Ani jeden z těchto raných textů neměl ve své době větší vliv a nenavazují na ně další gramatiky. Italština, francouzština a další evropské jazyky, mezi nimi i čeština, získají své mluvnice v 16. století — můžeme je označit za století velkého výronu — emanace — mluvnic vernakulárních jazyků. Jak jsme už zdůrazňovali, vznikají většinou podle vzorů gramatik latiny. A postupně se od těchto vzorů emancipují, tak jako se emancipují překlady bible do národních jazyků (na které bylo dříve embargo) — ty dvě věci spolu také většinou úzce souvisejí, jedna je emblémem druhé. Náhodná sekvence slov vybraných v mottu této podkapitoly může sloužit jako charakteristika těchto dějů. Co z takových paralelně probíhajících emancipací mělo význam pro gramatiky češtiny? Uvedme to, co se odehrávalo geograficky nejbliže, v prostředí německém a polském.

1.2.1. Výhled přes hraniční hory: Německo

Jak uvidíme (1.3; 3.2.3), nejdůležitější ze vztahů k jiným jazykům byl pro starší (nejen) gramatografickou reflexi češtiny vztah k němčině. Netýká se to samozřejmě nadřazeného vztahu k latině jako hagiolektu, jazyku odbornému a ještě v 17. století i jazyku částečně diplomatickému a politickému (především v církevních kruzích). Latina ale byla jazyk neživý, nemateřský a kontakt s ní mohl pro reflektovaný a obhajovaný jazyk znamenat spíše nobilitaci než újmu a ohrožení. Jinak tomu bylo s jazyky živými, v českém případě s němčinou, užívanou jak německy mluvícími Čechy (*Bohemis*) uvnitř země, tak obyvateli většiny okolních zemí. Není tedy zapotřebí zdůvodňovat, proč je dobré vyhlédnout přes okraj území, kde najdeme »Slovany usedlé ve věnci hraničních hor českých«, ⁸⁸ vznést se nad onen »přírodní amfiteatr

⁸⁸ FLAJŠHANS, *Náš jazyk mateřský*, s. 4.

české země«⁸⁹ a načrtnout situaci gramatografické reflexe právě v jazykovém prostředí, které bylo gramatiky češtiny prostředím sousedním.

Zvláštní vztah českých jazykových reflektorů 16. a 17. století k němčině nebyl pochopitelně na německé straně symetricky doplňován zájmem opačným. Čeština byla z hlediska tehdejší němčiny, vstupující do unifikační fáze vedoucí k dnešní standardní němčině, jen jedním z jazyků, kterých se v rámci širokého německého jazykového území užívalo. Nová prestižní forma němčiny se hlavně vlivem reformace (*Lutherdeutsch*) rychle šířila a vytlačovala konkurující varianty němčiny (např. *Niederdeutsch*), jazyky blízké (fríštínu) i geneticky vzdálené (lužickou srbštinu), a to hlavně z užívání v prestižním prostředí církevním a postupně také v úředním úzu.⁹⁰ Zároveň — zvláště silně v 17. a 18. století — bylo s nelibostí poukazováno na módní (alamódní) využívání francouzštiny ve vyšších kruzích a na její vliv na němčinu. Asymetrie vztahu češtiny s němčinou se projevovala v tom, že němčina se do jisté míry podobně vyrovnávala s jazykovým vlivem románského západu a románských příchozích do vnitrozemí jako čeština s jazykovým vlivem germánského západu i vnitrozemí.⁹¹ V obou případech byla problematičnost jazykového ovlivňování spatřována především v tom, že bylo považováno nikoliv jen za jazykové — jazyk, jako mnohdy jindy, byl jen znamením odkazujícím k vyšším ideovým rovinám.

Peter von Polenz považuje rozhraní 16. a 17. století v dějinách jazykové reflexe za přelomové především proto, že se v něm postupně přešlo od napodobování autoritativního jazykového vzoru k argumentaci jazykových expertů vycházejících z jazykové imanence.⁹² Počátky gramatiky němčiny byly stejně jako počátky gramatik dalších evropských vernakulárních jazyků úzce napojeny na tradici mluvníc latinských a latinského školství. Právě v Německu se latinské školství v 16. století bohatě rozvinulo a měnilo (Melanchthon). Polenz shrnuje, že první německé grama-

⁸⁹ Překladatel a vydavatel díla Pavla STRÁNSKÉHO ze Zápské Stránky (*Český stát. Okřik*) na přebalu.

⁹⁰ Srov. POLENZ, *Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart 1*, s. 271 až 307.

⁹¹ Srov. POLENZ, *Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart 2*, s. 77nn.

⁹² Srov. POLENZ, *Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart 2*, s. 149 (opírá se o práci Dirka JOSTENA *Sprachvorbild und Sprachnorm im Urteil des 16. und 17. Jh.: sprachlandschaftliche Prioritäten, Sprachautoritäten, sprachimmanente Argumentation*. Frankfurt aj.: P. Lang, 1976).

tiky vznikaly proto buď pro potřebu vyučování latině, nebo pro potřebu (latinsky) vzdělaných cizinců učících se německy.⁹³

Řada mluvnic němčiny se začíná skromnou ortografií a jazykovými poznámkami Valentina Ickelsamera (pravděpodobně 1534). Po jisté pauze pak vyšly v letech 1573—1596 hned čtyři gramatiky němčiny, psané německy, s různými intencemi a pro různé publikum. Laurentius Albertus (Albrecht) vydal roku 1573 v Augsburgu svou *Teutsch Grammatik oder Sprachkunst*; psal ji krátce po konverzi ke katoliciзму, ovlivněn Donatem a Melanchthonem. Albertus mimo jiné srovnával v patrioticky obranném duchu bohatství svého jazyka s tezaury řečtiny. Jen o málo mladší (1573/1574? ve Štrasburku) je *Underricht der Hoch Teutschen Spraach: Grammatica seu institutio verae Germanicae linguae* Alberta Ölingera, zamýšlená jako učebnice němčiny pro Francouze. V roce 1578 vyslal svou mluvnici (*Grammatica Germanicae linguae, ex Bibliis Lutheri Germanicis et aliis eius libris collecta*) Johannes Clajus (Clay), ustalující představy o vzorové reformační němčině, o níž už byla řeč. Čtveřici doplnil Johann Becherer (1596), uvažující o významu studia němčiny pro studium obou klasických jazyků.⁹⁴

Zapamatujme si data, kdy tyto mluvnice němčiny vycházely, témata, která jsou v nich v literatuře zdůrazňována, a jejich intence. Při výkladu o souvěkých mluvnících češtiny mohou takové informace dokreslit paralelnost situace v německé a české gramatografii 16. století. Paralely dané příslušností německé i české gramatografie do společné evropské tradice najdeme samozřejmě i v 17. století; teoretická reflexe jazyka vedla v obou prostředích zároveň ke kulturněpatriotickým aktivitám i k zájmu o jazykový univerzalismus.⁹⁵ Pedagogický reformátor Wolfgang Ratichius (Ratke, 1571—1635) prosazoval (*Grammatica universalis a Köthener Sprachlehr*, 1619) německou gramatickou terminologii a *Grundrichtigkeit* jako jazykový vzor. Jeho pokračovatelem se stal mladší Christian Gueinitz (1592—1650) s dílem *Deutscher Sprachlehre Entwurf* (1641); tak jako jeho předchůdce Ratke prosazoval Gueinitz lutherskou a míšeňskou němčinu. Z tohoto směru, který můžeme označit za typický pro 16. století (úzus jazykové autority, jazyková prestiž regionů), se vymkl Justus Georg Schottelius (Schottel, 1612—1676). Jeho nejvýznamnější »prací« je *Ausführ-*

⁹³ Srov. POLENZ, *Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart* 2, s. 150.

⁹⁴ Takto LEPSCHY, *History of linguistics III*, s. 42—43.

⁹⁵ Srov. MEIER, *Die Literatur des 17. Jahrhunderts*, kap. Sprachtheorien, s. 140—155 (kapitola Steffena Martuse).

liche Arbeit Von der Teutschen HauptSprache (Schottelius, *Ausf. Arbeit*; 1663), rozsahem věrná svému názvu (jen číslovaných stran má 1466). Schottelius sahá při hledání jazykového ideálu nikoliv jen k osvědčenému úzu, ale také k vnitrojazykovému argumentu analogie, jasné pravidelnosti. Může se tak stát oporou severoněmeckých a jihoněmeckých oponentů »míšeňštiny« jako ideální podoby němčiny.⁹⁶

Pro komparaci s českou gramatografií si lze těžko představit lepší paralely: Schotteliův vrstevník Václav Jan Rosa bude chtít provést podobný radikální obrat k hledání analogie v českém prostředí (srov. 4.3.5). Podrobným přímým srovnáváním jednotlivých jmenovaných textů se soudobými gramatikami češtiny se — pokud víme — dosud bohužel nikdo nezabýval.⁹⁷

Středoevropský jazykový univerzalismus tu byl ilustrován exkurzem prvním, postavou Jana Caramuela z Lobkovic. Aktivity kulturněpatriotické lze dobře ukázat na případu německých jazykových společností.⁹⁸ Tyto instituce se inspirovaly italským vzorem působícím ve Florencii (*Accademia della Crusca*). Zakladatelem nejvýznamnější společnosti německé — *Fruchtbringende Gesellschaft*, sdružující od roku 1617 většinou nekatolické šlechtické členstvo — byl kníže Ludwig z Anhaltu-Köthenu, sám člen společnosti florentské. Činnost patrioticky zaměřených učených jazykových společností přímo souvisela s gramatografií — v roce 1618 povolal Ludwig do Köthenu Gueinitze, aby tu zavedl Ratichiovy vyučovací metody; na základě své gramatiky byl Gueinitz přijat do *Fruchtbringende Gesellschaft*. Podobně se Schottelioví dostalo členství na základě jeho knihy *Teutsche Sprachkunst* (1641). Společnost se napájela i z proudu symbolického a mystického prožívání jazykových otázek; projevovalo se to například udělováním zvláštních mluvících jmen členům: Gueinitz obdržel jméno *der Ordnende*, Schottelius *der Suchende*. Jazykových společností bylo v Německu více, i v jiných prostředích než mezi šlechtou (*Pegnischer Blumenorden*, *Deutschgesinnte Genossenschaft*). Existence institucionalizované čes-

⁹⁶ Srov. POLENZ, *Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart* 2, s. 150 až 155.

⁹⁷ Možnosti pro další bádání se nabízejí. Mezi Schotteliem (*Schottelius, Ausf. Arbeit*) a Rosou (RosaČech) je podobnost v uspořádání látky (pořadí ortografie, etymologie, syntax, prozódie), v terminologii i v stylizaci (*observationes*, *N. B.*, důsledné číslovaní odstavců, překlad termínů apod.); Rosově předmluvě k *Čechořečnosti* (srov. 4.3.5) by odpovídaly Schotteliovu *Lobreden* na němčinu. Zda by šlo jen o srovnání typová, nebo zda by se našly i přímé souvislosti (časová možnost pro ně je), nejsme zatím s to rozhodnout.

⁹⁸ Srov. MEIER, *Die Literatur des 17. Jahrhunderts*, kap. Literarische Sozietäten, s. 201—208 (kapitola Inga Breuera).

ké jazykové společnosti v 17. století není doložena. Přesto je zřejmé, že reflexe češtiny v době Rosově sblížovala jistý okruh osob — k této neoficiální »jazykové společnosti« se ještě vrátíme (4.2).

1.2.2. Výhled přes hraniční hory: Polsko

Hledáme-li paralelu k české gramatografii v slovanském světě, připadá nejspíš v úvahu polská *działaność gramatykopisarska* v prostoru »západoslovanském«. Podstatné totiž pro situaci vzdělanosti nebyla příslušnost k »větším« slovanštině (to je hledisko pozdější), ale k útvarům *Slavia Romana* a *Slavia orthodoxa*.⁹⁹ V té římské se psalo latinkou, ne cyrilicí, a jako liturgická *lingua sacra* tu fungovala latina, nikoliv církevní slovanština.

Polská situace¹⁰⁰ odpovídá české v tom, že s počátkem 16. století mohutní publikační činnost související s latinským školstvím. Pozornost věnovaná polštině začíná tak jako jinde po Evropě u otázek pravopisných. Pozoruhodně raný, současný obdobným pokusům italským, byl rukopisný *Traktat o ortografii polskiej* Jakuba Paroszowice (1440). Stejně jako v pravopisném pojednání Stanisława Zaborowského z počátku 16. století tu byl učiněn pokus označit zvláštními znaky hlásky, které neslovanské jazyky neznaly a nezapisovaly — *Slavia Romana* psala samozřejmě latinskou. Zatímco tento problém je podobný jako v případě pravopisu českého, v dalším se polská gramatografie vydala poněkud jiným směrem. Umožnil to fakt, že autorem první úplné mluvnice polštiny se nestal Polák, nýbrž protestantský francouzský učitel s mezinárodním humanistickým jménem Petrus Statorius (Piotr Stojęński). Více než dvoustránková práce s názvem *Polonicae grammatices institutio*, vydaná v Krakově roku 1568, se stala vzorem pro množství dalších mluvnic v 16. a 17. století, postupně kompilovaných a variovaných (M. Volekmar 1594, J. Roter 1616 ad.). je rozdělena na tři: probírají pravopis, části řeči a syntax. Jazykový materiál je vzat převážně z kalvínského autora Mikołaje Reje (1505—1569), ale i z katolíka Jana Kochanowského (1530—1584). Metodologie díla vykazuje podle Barbary Otwinowské

⁹⁹ Srov. LEPSCHY, *History of linguistics III*, kap. 1.3 (Roman Slavdom), s. 108—123 (kapitola Marie Delfiny Gandolfové).

¹⁰⁰ Souhrnně ji popsala Barbara Otwinowska (MICHAŁOWSKA, *Słownik literatury staropolskiej*, s. v. Gramatyka, s. 288—297). Komentovanou bibliografii jazykověreflektivní produkce týkající se polštiny podává STANKIEWICZ, *Grammars and Dictionaries of the Slavic Languages from the Middle Ages up to 1850*, s. 33—45.

románské vlivy, pochopitelné na základě autorova původu. Že však není těžké najít naopak u Statoria prvky, které jeho mluvnicí spojují s těmi českými, svědčí upozornění téže autorky na jeho hledání a dokazování »gramatičnosti« (tedy gramatické pravidelnosti) polštiny před nepolským publikem odkazy na analogie s latinou a dalšími posvátnými jazyky, řečtinou a hebrejštinou¹⁰¹ — zanedlouho po Statoriovi bude něco takového dělat v Praze Philonomus (srov. 2.2.3 a exkurz druhý).

Množství jazykověreflektivních prací polského 16. století souvisí jistě s obecným kulturním a literárním rozmachem, který zažívá polské prostředí, do té doby vzhledem k českému přijímatelné (biblický překlad, v některých dobách ve Slezsku úřední čeština). Je pozoruhodné, jak citlivě si všiml gramatograf češtiny Jan Blahoslav, že se v jeho době poměr obou kultur mění. Ve své mluvnicí poznamenává, že »počna od dvacíti let« prochází polská jazyková kultura velkým rozkvět, jak je vidět na polské bibli — »Čechům jest || zač se postyděti« (BlahGram 353r—v). Takové srovnávání a prožívání studu nebo hrdosti nad jazykovými výkony bylo odjakživa motivací pro jazykové obrany a (jen?) metaforické pojmenovávání jazykových a kulturních kontaktů militární (*obrana*)¹⁰² nebo soudní (*apologia*) terminologií.

1.3. ČESKÁ TRADICE JAZYKOVĚOBRANNÁ

... zvláště pak o vážnosti jazyka českého čili slovanského
v Čechách...¹⁰³

1.3.0. Jazyk se bránil

Zatímco předcházející podkapitoly mapovaly předpolí gramatografické reflexe češtiny souřadnicemi kontextů a tradic mimo české jazykové území, v podkapitole, která si parafrasticky vypůjčila nadpis knihy Alberta Pražáka, bude předmětem našeho zájmu toto území samotné. Jazyková reflexe dostávala vždycky silné podněty při kontaktu daného jazyka s jazykem jiným, a to jedním nebo i několika. Od jazykového kontaktu nebylo daleko k jazykovému komunikačnímu konfliktu. Změny

¹⁰¹ B. Otwinowska (MICHAŁOWSKA, *Słownik literatury staropolskiej*, s. 294—295).

¹⁰² Takový slovník a takové pojetí vztahů jednotlivých jazyků, expanze, obrany atd. si v 19. století oblíbilo jazykovězeměpisné bádání (srov. POLENZ, *Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart 1*, s. 25).

¹⁰³ BALBÍN, *O šťastném někdy, nyní však přežalostném stavu Království českého*, titul.

v užívání jazyků v té které funkci, v tom kterém žánru a v té které komunikační situaci umožňovaly zaujímat stále nové jazykověreflektivní postoje. V případě češtiny šlo většinou o postoje obranné — některé prvky těchto obran budeme sledovat v dlouhém časovém rozpětí jen na vybraných příkladech. Jsou součástí mnohem širšího kulturního procesu a jsme si vědomi, že vybíráme jen jeden aspekt věci. Nejde tu o problém vzniku a obrany *národa* v kterémkoliv z významů toho slova; naší snahou je vyšetřit pozitivní, motivační roli obran v českých jazykových dějinách a v reflexi češtiny, najít v historii příklady jistých jazykověobraných postojů (ne pořídit jejich úplný katalog), které pak můžeme rozpoznat u gramatiků 16. a 17. století. Nejsou to postoje nepodobné postojům apologetů jiných evropských jazyků.¹⁰⁴ Česká tradice jazykověobraná¹⁰⁵ je jeden z předpokladů gramatografické produkce 16. století.

1.3.1. Bořivoj, Přemysl, Dalimil a Karel

Jakýsi projev »jazykové obrany« potkáváme hned na počátku českých dějin a u jednoho z jejich nejstarších vypravěčů, v záhadné *legendě Kristiánově*. Pohanská reakce na konverzi vévody Bořivoje ke křesťanství povolává jiného vévodu, jakéhosi Strojmira (»Ztroymir«), který žil jako vyhnanec »apud Theutonicos«.¹⁰⁶ Vzbouřenci podle legendisty své volby brzy litovali:

Nam isdem eorum electus dux licet ex eisdem genitus foret, diuturna tamen exulacio eum proprie privaret labii eloquio.¹⁰⁷

Strojmir prý zapomněl mluvit svou řečí a byl svými stoupenci odmítnut; neúspěšný vládce byl nakonec po šarvátce příznivců obou stran na sněmovním poli, snad za ostrožnou jménem Praha, vyhnán z vlasti; Bořivoj, podporovaný moravským vládcem Svatoplukem a nedávno u něho pokřtěný arcibiskupem Metodějem, postavil nedaleko knížecího stolce kostel Panny Marie, jak byl slíbil pro případ návratu k vládě.

¹⁰⁴ Srov. např. KREJČÍ, *Obrany českého jazyka ze stanoviska literárního druhu*.

¹⁰⁵ Srov. PRAŽÁK, *Národ se bránil*; KREJČÍ, *Jazyk ve vývoji společnosti*, kap. IV. (Jazyk symbolem národa). Líčení dějin českého jazyka často s výkladem o jazykověobraných projevech splynulo.

¹⁰⁶ Srov. *Kristiánova legenda*, kap. 2, ř. 76—121.

¹⁰⁷ *Kristiánova legenda*, kap. 2, ř. 85—87.

V souvislosti budoucích jazykových obran nás musí zaujmout Kristiánem uváděný jazykověkomunikační (byť ne hlavní) důvod Strojnírova krachu — byl to ostatně důvod domněnky Václava Chaloupeckého o pozdějším původu tohoto pasu. Dušan Třeštík a Nad'a Profantová pravděpodobnost místa brání s tím, že tu není námitka proti němčině a že jde jen o neúspěch praktické komunikace.¹⁰⁸ Míra historicity a folklórnosti Strojnírovy postavy a jeho jazykového příběhu zůstává nejistá; ale když ne pro temné 9. století v Čechách, tedy určitě pro dobu Kristiánovu, pro konec 10. století, může tato kauza sloužit jako symbolická a modelová. Už v generaci Bořivojových vnuků konstituuje dvojice Václav a Boleslav rozměrnější a mocnější český stát, zároveň zapojený do dějin paralelně znovukonstituované říše i požívající zvláštěního a proměnlivě samostatného postavení. Nemělo by smyslu rekapitulovat tu nejstarší státní dějiny Čechů, kdyby se i raněnovověká jazyková reflexe neodvolávala na zemské základy a nenazývala slovanský jazyk užívaný v zemích, které potomci výše jmenovaných Přemyslovců podmaní a sjednotí, jazykem »svatováclavským«.

»Český« už je však — v naší terminologii — v té době i jazyk původních Bořivojových protektorů a pozdějších jediných Čechy podmaněných, Moravanů.¹⁰⁹ Obě země se pod přemyslovskou vládou rozvíjejí a zalidňují. V 13. století přichází kolonizační vlna z různých původních německých kmenů. Rozvoj měst je podnícen obchodně a civilizačně zdatným německým patriciátem. V rovině jazykové a slovesné tomu odpovídá kvetoucí německá literatura přemyslovského dvora,¹¹⁰ mocný podnět pro první zapisované literární komunikáty české.¹¹¹

Motivy jazykové reflexe jsou přítomny také v ambiciózní královské politice Přemysla Otakara II. době, kdy se zajímal o Prusko,¹¹² a později i Václava II., mířícího za velkopolskou královskou korunou (1300). Blízkost jazyka Čechových a Lecho-

¹⁰⁸ Srov. TŘEŠTÍK, *Počátky Přemyslovců*, s. 331—334; BLÁHOVÁ, FROLÍK a PROFANTOVÁ, *Velké dějiny země Koruny české I*, s. 239—242.

¹⁰⁹ To platí z hlediska dnešní terminologie, do 15. století i později se běžně mluví o *lingua Moravia* (k r. 1480 doloženo explicitní intelektuální vyjádření jazykové jednoty česko-moravské) — srov. ŠMAHEL, *Idea národa v husitských Čechách*, s. 61—64; MACEK, *Jagellonský věk v českých zemích (1471—1526) 4*, s. 186—188.

¹¹⁰ Srov. *Moravo, Čechy, radujte se!*

¹¹¹ Srov. LEHÁR, *Vznik české literatury: pokus o rekapitulaci problematiky*. Pro přesnější vyjadřování nám bude v dalších oddílech této podkapitoly chybět rozlišení dvou významů lexému *český*, totiž ‚náležející k Čechám‘ (*böhmisch*) a ‚jazykově slovansko-český‘ (*tschechisch*); adjektivům *latinskočeský* a *německočeský* schází protějšek... *českočeský*?

¹¹² Srov. VANÍČEK, *Velké dějiny země Koruny české III*, s. 70—71 a 447; Zdeněk UHLÍŘ (Národnostní proměny 13. století a český nacionalismus, s. 162, pozn. 22) je skeptický, co se týče hodnoty takovýchto dobových dokladů pro sledování vzniku »národního vědomí«.

vých potomků zdůrazňuje cisterciácký opat v královském pohřebním klášteře zbraslavském Petr Žitavský. Marie Bláhová i Vratislav Vaníček upozorňují na paralelní výskyt politických a učených jazykově-národních identifikačních projevů v té době po celé Evropě — umožnila je větší míra sociální komunikace a interakce.¹¹³ Máme tu příklady politicky motivovaného zdůraznění velikosti jazyka a jeho souvislosti s jinými — a jazyková reflexe 16.—17. století využije tento motiv pro jazykovou obranu.

Jednou z prvních úplně dochovaných památek náhle z nebytí vystupující české literatury je rýmovaná kronika, které se tradičně říká *Dalimilova kronika*.¹¹⁴ Jak ještě uvidíme (3.2.7.), měl text velký význam v jazykové reflexi 17. století. Kromě toho, že to byl pro pozdější století svědek toho, jak vypadal jazyk předků, tu spolupůsobil fakt, že už sám obsahoval jazykověreflexivní prvky. I jazyk byl pro autora, vyprávějího dějiny očima domácí šlechty (zemské obce),¹¹⁵ která cítila ohrožení ze strany vzrůstajícího se německého patriciátu královských měst, jedním ze znaků hodnot, o něž mu šlo. Záměrně tu mluvíme jen o jazyce, ne o národě, jehož vymezení v Dalimilově době není zcela jasné;¹¹⁶ navíc je nutno říci o jazyce v dnešním slova smyslu, protože staročeské slovo *jazyk* v sobě také neslo význam ‚jednojazyčné společenství‘;¹¹⁷ jazyková identifikace národů postupně sílila v celé Evropě.¹¹⁸ Na integrační charakter češtiny, o něž se autor rýmované kroniky mohl opírat, upozornil František Šmahel.¹¹⁹

Zneklidněný Dalimil přináší opakovaně zprávu o tom, že se panovnické děti na výchově v Německu nebo vychovávané od Němky odnaučí česky:

¹¹³ Srov. BLÁHOVÁ, Staročeská kronika tak řečeného Dalimila v kontextu středověké historiografie latinského kulturního okruhu a její pramenná hodnota, s. 81; VANÍČEK, *Velké dějiny zemí Koruny české III*, s. 446.

¹¹⁴ *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila 1—3*; srov. *Lexikon české literatury 1*, s. 510—512 (heslo Jaroslava Kolára).

¹¹⁵ Srov. UHLÍŘ, Pojem zemské obce v tzv. kronice Dalimilově jako základní prvek její ideologie, s. 7—32.

¹¹⁶ Srov. UHLÍŘ, Pojem zemské obce v tzv. Kronice Dalimilově jako základní prvek její ideologie, s. 14 (národ totožný s kolektivem šlechta); UHLÍŘ, Národnostní proměny 13. století a český nacionalismus; polemicky s ním MEZNÍK, Němci a Češi v Kronice tak řečeného Dalimila. Je opravdu nemožné i jen reprodukovat tady diskusi o vznikajícím »národním uvědomění« a nechceme se o to pokoušet; snažíme se opět jen rekapitulovat prvky, které nabyly na váze v reflexi češtiny v 16. a 17. století.

¹¹⁷ Srov. PEČÍRKOVÁ, Staročeská synonyma *jazyk* a *národ*.

¹¹⁸ Srov. MACEK, *Jagellonský věk v českých zemích (1471—1526)* 4, s. 172.

¹¹⁹ Srov. ŠMAHEL, *Idea národa v husitských Čechách*, s. 22—25.

Ciesar, Soběslavovi vieru sľubujě,
a jeho děti česky odučějě.¹²⁰
Němkyni němečskú čeled' bude jmieti
a německy bude učiti mé děti.¹²¹

K druhému z citovaných úryvků — o knížeti Oldřichovi — se přimyká i známé místo pojmenovávající emocionální vztah k vlastnímu »jazyku«:

Vřet' každému srdce po jazyku svému...¹²²

Komentátorka kritického vydání kroniky Marie Bláhová právem věnovala národnímu a jazykovému aspektu díla nemálo prostoru v průvodní studii.¹²³ Mnohá z dalimilovských míst jsou jistě jen projevem »prosté xenofobie«,¹²⁴ ale prozrazují — zvláště viděna v tradici jazykové obrany až do doby prvních gramatiků češtiny, k níž ve výkladu spějeme — svou »sílu«, potenciální pádnost využitelnou i ve velmi intelektuálních kontextech, jak to uvidíme například u Balbína. Jeho generace už bude mít k dispozici tisk kroniky, pořízený péčí Pavla Ješina (DalJeš, srov. 3.2.7). A tento pozdější emigrant vydá kromě Dalimila ještě další text pocházející z 14. století — návrh Karlova zemského zákoníku *Maiestas Carolina*, revokovaného roku 1355.¹²⁵ Ukáže tak — vedle dalimilovského patriotizmu — na druhý pilíř pozdějšího balbínovského pojetí českých dějin (srov. 1.3.3): na ideál zlaté doby Karlovy, zároveň přející českým zájmům i světové. Tento ideál vznikl už brzy po císařově smrti, byl rozvíjen katolickou stranou za husitství¹²⁶ a nakonec petrifikován v Hájkově *Kronyce české* (1541/1543).¹²⁷

¹²⁰ Dal 68/135—136 (*Staročeská kronika tak řečeného Dalimila 2*, s. 182).

¹²¹ Dal 42/25—26 (*Staročeská kronika tak řečeného Dalimila 1*, s. 493).

¹²² Dal 42/23 (*Staročeská kronika tak řečeného Dalimila 1*, s. 493).

¹²³ BLÁHOVÁ, Staročeská kronika tak řečeného Dalimila v kontextu středověké historiografie latinského kulturního okruhu a její pramenná hodnota, s. 7—323.

¹²⁴ UHLÍŘ, Pojem zemské obce v tzv. Kronice Dalimilově jako základní prvek její ideologie, s. 15.

¹²⁵ CAROLUS IV., *Maiestas Carolina*; srov. např. VANĚČEK, Karlova zákonodárná činnost v českém státě.

¹²⁶ Srov. ŠMAHEL, *Idea národa v husitských Čechách*, s. 167—169.

¹²⁷ *Knihopis II/III*, č. 2 867.

Není tu samozřejmě místo nastiňovat celý problém jazyka v dějinách, ale z Karlovy doby stojí s ohledem na gramatiky češtiny v 16. a 17. století zato zdůraznit některé jevy související s budoucím »barokním slavizmem«. Karel IV. využil jazykové komunikáty pro praktický cíl: aktivně vyhledával spisovatele schopné sestavit oficiální a reprezentativní historiografické dílo.¹²⁸ Jedním z nich, úspěšným a přeloženým záhy také do češtiny, byla *Kronika králů českých* Přibíka Pulkavy z Radenína. V něm najde ten, kdo hledá cestu k české gramatografii 16. a 17. století, ne jeden později aktualizovaný prvek. Jazyková obrana a zemská historická tradice se totiž k době Karlově, jak jsme řekli výše, obracejí jako ke zlaté; nacházejí pak například u Pulkavy nobilitující, až sakralizující výklady o tom, že latinské jméno Čech — *Bohemia* — je odvozeno od staročeského *bóh*.¹²⁹ Jak víme, není to pro středověk neobvyklá etymologická spekulace a známe jejího arcimistra Isidora. Přesto bude takový myšlenkový postup přijatelný i v dalších dobách: nemůže nám to nepřipomenout etymologické spekulace spojené se jménem *Bůh* u Jana Husa (srov. 1.3.2), Matouše Benešovského (BenešVýkl B3r—v), Jiljího od svatého Jana Křtitele¹³⁰ nebo u Václava Jana Rosy (srov. 4.3.5); paralely ostatně opět najdeme v mnoha jiných evropských jazycích. Výčty slovanských zemí v Balbínově *Apologii* (srov. 1.3.3) nebo v Rosově *Čechořečnosti* mají množství vzorů; takový výčet najdeme i u Přibíka Pulkavy, když líčí, jak Slované přišli z biblických zemí přes Řecko a kde se usadili.¹³¹

Tyto kroniky měly Karlovy státní myšlenky také ukotvit ve »světových« náboženských a politických dějinách. Císařova aktivita na poli jazykového slovanství už byla opakovaně zdůrazňována. Podobně jako mohly být na dvoře Přemyslově v době konfrontace s Rudolfem I. Habsburským citlivě vnímány myšlenky o česko-polské jazykové blízkosti, je v jedné formulářové sbírce dochován list Karla IV. srbskému caru Štěpánu Dušanovi, odvolávající se na jazykové společenství adresáta s odesilatelem

¹²⁸ Srov. BLÁHOVÁ, Staročeská kronika tak řečeného Dalimila v kontextu středověké historiografie latinského kulturního okruhu a její pramenná hodnota, s. 134—140; NECHUTOVÁ, *Latinská literatura českého středověku do roku 1400*, s. 136—140; BOBKOVÁ a BARTLOVÁ, *Velké dějiny země Koruny české IVb*, s. 201—206.

¹²⁹ Srov. PŘIBÍK, *Kronika Pulkavova*, s. 4 a 212, staročesky také *Výbor z české literatury od počátků po dobu Husovu*, s. 606.

¹³⁰ Srov. SVATOŠ, *Jiljí od sv. Jana Křtitele, Fridrich Bridel a jejich tázání: Co člověk?*, s. 125.

¹³¹ Srov. PŘIBÍK, *Kronika Pulkavova*, s. 4 a 211, staročesky také *Výbor z české literatury od počátků po dobu Husovu*, s. 606.

v době obav z Turků.¹³² Do poslední kapitoly říšského zákoníku, definitivně schváleného na sněmu v Metách roku 1356, tzv. *Zlaté buly*, prosadil Karel doporučení, aby se synové německy mluvících kurfiřtů učili od sedmi let také latinsky, italsky a slovansky.¹³³ Vzhledem k oběma exkurzům této práce nelze dále zamlčet, že Karel byl zakladatelem Emauz, slovanského kláštera na Novém Městě pražském (1347).¹³⁴ I když byl tento projekt výjimečný a původně snad měl mít ještě širší rozsah než fundaci jednoho kláštera, je také třeba vidět, že byl součástí komplexnější snahy protkat Prahu a české země celou sítí klášterů, řádů a liturgií, které měly kromě své základní funkce také reprezentativně symbolizovat světovou vládu zbožného panovníka.¹³⁵

K chloubám českých kulturních dějin právem patří ještě jeden podnik karlovske doby — první úplný překlad Písma svatého do živého slovanského jazyka. Staročeský překlad však k přímým aktivitám Karlovým pravděpodobně počítat nelze — z Prahy vyšlo nařízení jeho kanceláře o nevhodnosti biblických překladů pro laiky v Nizozemí (1369) a předpokládá se, že k překládání bible přistupoval podobně i v případě češtiny.¹³⁶

1.3.2. Hus, Cornelius, Philonomus a Sudetinus

Doba císaře Karla české země mohutně pozvedla a také internacionalizovala. Zároveň hospodářsky zesílil jazykově český živel a zvláště v Praze už se schylovalo k tomu, že se za husitských válek do náboženských a dalších dobových sporů zapojí také vypořádávání nacionální. Zmíněný opat Petr Žitavský (* 1260/1270, † po 1339)¹³⁷ si při příchodu Karlovy mladé manželky Blanky z Valois (1334) poznamenal, že tato Francouzka vládne jen svým rodným jazykem; že se ale začíná učit:

¹³² Srov. BOBKOVÁ, *Velké dějiny země Koruny české IVa*, s. 296 (a pozn. 80 na s. 621 s odkazy na práce Jaromíra Mikulky).

¹³³ Srov. BOBKOVÁ, *Velké dějiny země Koruny české IVa*, s. 336.

¹³⁴ Srov. PETR a ŠABOUK, *Z tradic slovanské kultury v Čechách* (sborník s odkazy na starší literaturu).

¹³⁵ Srov. ŽÁČEK aj., *Češi a Jihoslované v minulosti: od nejstarších dob do roku 1918*, s. 69—74 (v kapitole Jaromíra Mikulky); ZESCHICK, Benediktini a benediktinky v Čechách a na Moravě.

¹³⁶ Srov. KYAS, *Česká bible v dějinách národního písemnictví*, s. 54; explikační problém by vznikl v případě, že by měli pravdu Kyasovi odpůrci situující biblické překladaatele do augustiniánského kláštera v Roudnici nad Labem.

¹³⁷ Srov. NECHUTOVÁ, *Latinská literatura českého středověku do roku 1400*, s. 131—136.

Magno habemus pro gravamine, quod ipsa solum loquitur in sermone Gallico [...] Ut autem hominibus benignius possit convivere, lingwam Teutunicam incipit discere et plus in ea solet se quam in ligwaio Boemico exercere; nam in omnibus civitatibus fere regni et coram rege communior est usus ligwe Teutunice quam Boemice ista vice.¹³⁸

... že se začíná učit německy. Opat Petr, český Němec, zaznamenal cenný údaj o sociálním postavení češtiny v třetině 14. století. Jan Hus (asi 1371—1415),¹³⁹ vstupující do veřejného života na konci téhož věku, je pro nás zase mimo jiné svědkem toho, jak strmý byl sociální vzestup jazykově českého měšťanstva a jak se projevoval na češtině samé. Mnohokrát už bylo citováno místo z *Výkladu Desatera*, uvedené paralelou mezi jazykovou situací Čechů Husovy doby a židovského národa po návratu z babylonského zajetí. Hus se tu vlastně staví do role starozákonního Nehemiáše, varujícího před míšením židovského národa s národy okolními. Nehemiáš pokládal za důležitou stránku kontaktování národů kontakt jazykový a s nábožensky motivovaným odporem poukazoval na děti ze smíšených svazků, porušující čistotu »židovského« jazyka (Neh 13,23—27). Hus zase projevuje distanci od jazyka některých svých českých posluchačů:

Také mají se postaviti [totiž knížata, páni, vladykové a měšťané ve starosti o své lidi], aby česká řeč nehynula, pojme-li Čech Němkyni, aby děti ihned sě česky učily a nedvojily řeči; neb řeči dvojenie jest hotové závidění, roztržení, popuzenie a svár. Protož svaté paměti Karel ciesař, král český, přikázal jest byl Pražanom, aby své děti česky učili a na radném domu, jemuž německy říekají rothaus, aby česky mluvili a žalovali [...] nyníe hodni by byli mrskánie Pražené i jiní Čechové, jenž mluvie od poly česky a od poly německy, říekajíc tobolka za tobolka, líko za týko, hantuch za ubrusec, šorc za zástěrku, knedlík za šišku, renlík za trénožku, pancieř za krunieř, hunškop za konský náhlavek, marštale za konnici, mazhaus za svrchní sien, trepky za chódy, mantlík za pláštek, hausknecht za domovní pacholek, forman za vozataj. A kto by mohl vše vypsati, co

¹³⁸ PETR ŽITAVSKÝ, *Kronika Zbraslavská* 3,2, s. 320.

¹³⁹ Srov. FLAJŠHANS, *Náš jazyk mateřský*, s. 220nn.; *Lexikon české literatury* 2, s. 363—367 (heslo Emila Pražáka).

sú řeč českú již zmiatli, tak že kdy pravý Čech slyší, ani tak mluvie, nerozumie jim, co mluvie. A odtud pocházie hněv, závist, rozbroj, svárové a české potupenie.¹⁴⁰

Z uvedených příkladů je jasné, že Husovy výtky jsou dvojího druhu: zablívá českým mluvčím výpůjčky z němčiny a upozorňuje je na »chybnou« výslovnost, podle Husa také ovlivněnou němčinou. Jiří Daňhelka upozornil na to, že Hus tu mluví k Čechům, že to není pasus protiněmecký;¹⁴¹ němčina tu vystupuje jako faktor ovlivňující — podle Husa negativně — češtinu. Základní postoj je jasný a nám už dobře známý: péče o jazyk se už ve starověku projevovala mimo jiné péčí o jeho čistotu a slovní výpůjčky byly nejprůkaznější důkaz převládání jednoho jazyka nad druhým. Purismus týkající se slovní zásoby je však navíc ve výše uvedeném citátu doprovázen purismem dalším, a velmi nevšedním: Husův zájem o změny a regionální rozdíly v dobové výslovnosti češtiny a jeho předpoklad německého vlivu na zanikání starého rozdílu mezi dvěma *l/l* (a možná *i/y*) zaujaly samozřejmě badatele o dějinách češtiny jako unikátní dobová reflexe pohybu fonologického a fonetického systému jazyka. Hledáme-li drobné projevy obranné reflexe češtiny v nejstarších dobách, máme tu navíc před sebou ukázkou složitěji zvrstveného purizmu neulpívajícího na běžně přístupné úrovni lexika. Jak uvidíme i později, u Philonoma, u Blahoslava nebo u Balbína, není nic vzácného, když se purismus pojí s emocionální naléhavostí; obrana přechází jazykovým výrazem — vášnivostí a případně ironií — v útok. Hus příznačně používá mnohonásobných »bojových« pojmenování: důsledky jazykového míšení v rodině jsou mu »závidenie, roztrzenie, popuzenie a svár«; z toho, že některý užívá germanizmů a jiný — »pravý Čech« — mu nerozumí, povstávají zase »hněv, závist, rozbroj, svárové a české potupenie«. V bibli se Nehemiášovo varování sice týkalo míšení jazyka u židovských navrátilců do Jeruzaléma, ale cílem byla obrana náboženství, nikoliv jazyka samého. Husova aplikace citátu na česko-německé jazykové míšení v středověké Praze byla tedy poněkud nadnesená. Ale určitě byla účinná a zůstala v paměti české kultury. Svědčí o tom fakt, že místo přetiskne ve své grama-

¹⁴⁰ *Výklad delší na desatero prikázanie* Jana Husa, 40. kapitola *Výkladů* (HUS, *Výklady*, s. 189, tj. fol. 58r1—2 budyšínského husovského rukopisu). Místo také cituje a podrobněji vykládá DAÑHELKA, Husův postoj k slovům německého původu, s. 37—41.

¹⁴¹ DAÑHELKA, Husův postoj k slovům německého původu, s. 38—39.

tice Jan Blahoslav (srov. 3.2.3), který už bude mít k dispozici i Konáčův tisk *Výkladu* z roku 1520.¹⁴²

V roce 1827 objevil historik František Palacký v švarcenerském archivu v Třeboni jeden z mnoha rukopisů, do nichž si katolický kněz Oldřich Kříž z Telče (1435/1440—1504)¹⁴³ opisoval starší latinská i česká literární díla. Obsahoval také krátkou latinskou práci pojednávající o pravopise. Palacký a Šembera ji postupně pojmenovali *Orthographia Bohemica*, za jejího autora označil objevitel mistra Jana Husa. Dílo vydal později ve Vídni Alois Vojtěch Šembera,¹⁴⁴ nově a přesněji Johann Schröpfer.¹⁴⁵ Husovo autorství je dodnes vcelku přijímáno, jen Josef Pekař vystoupil s možností, že by autorem ortografického traktátu mohl být například břevnovský benediktin Jan z Holešova († 1436), mimo jiné autor komentáře k starobylé církevněslovanské písni *Hospodine, pomiluj ny*.¹⁴⁶

Otázka přesného určení autorství je pro nás celkem podružná, důležitá je jistota, že jde o jazykověreflektivní památku z doby Husovy. Obsahuje nejprve tzv. *abecedarium*, krátký text, jehož jednotlivá slova začínají jednotlivými písmeny abecedy (35r).¹⁴⁷ Následuje zdůvodnění, proč Češi (*Bohemi*) potřebují podobně jako jiné národy zvláštní litery a nestačí jim abeceda latinská. Autor vysvětluje, že *punctus* nad *f* je tam umístěn proto, »ut punctus teneat custodiam pro mollificatione soni ipsius s« (35v) — původní tečka už je tu v Křížově opise nahrazena výraznějším háčkem —, a že vytvořil spřežku *ch*; popisuje výslovnost příslušné hlásky. Čeština vytváří rozdíl od latiny slabiky *i* bez vokálu a Češi by se bezpochyby výslovnosti s vokálem v takových případech jako *prst* nebo *smrt* vysmáli; litery bez punktu se vyslovují jako v latině, s punktem odlišně (36r). V příkladech najdeme pěkné doklady na geografickou diferenciaci českého jazykového území: kombinace *čo*, *ču* se vyskytuje »in Morawis« (36v; srov. 3.2.8). Kombinaci *d'o* a *d'u* zná zase autor »in fermone ungarico«. Postupně jsou probrány příklady na jednotlivé litery a jejich kombinace. Za po-

¹⁴² *Knihopis II/III*, č. 3 266.

¹⁴³ Srov. *Lexikon české literatury* 2, s. 1025 (heslo Emila Pražáka).

¹⁴⁴ HUS, *Orthographia Bohemica/Ortografie česká* (i s českým překladem).

¹⁴⁵ HUS, *Hussens Traktat »Orthographia Bohemica«*; dále odkazujeme na čísla folií uvedené v této edici.

¹⁴⁶ PEKAŘ, Ve Sborníku k šedesátým narozeninám prof. V. Tilleho..., s. 202; myšlenku popíral mj. Václav Flajšhans (srov. BARTOŠ, *Literární činnost M. J. Husí*, s. 72—74); k Janovi z Holešova *Lexikon české literatury* 2, s. 243 (heslo Jaroslava Kolára). V dalším se opíráme o poznatky ŠEMBEROVY a SCHRÖPFEROVY (Einleitung).

¹⁴⁷ Srov. KUBÁLEK, HENDRICH a ŠIMEK, *Naše slabikáře*, s. 10.

zornost stojí jevy, které budou zajímat nebo tížit i gramatiky 16. a 17. století. Autor například ví o původu českého *h* ze slovanského *g*¹⁴⁸ a mysticky spojuje obyvatelské jméno *Bohemus* s českým výrazem *Bóh*, podobně jako výše (1.3.1) citovaný kronikář Přibík Pulkava:

olim bohemi dicebant bog Unde dictus fuit Bogemus. Sed iam dicunt boh et inde dicitur Bohemus (38r).

Výklady Jana Husa nám připomene naléhavost, s jakou *Orthographia Bohemica* žádá rozlišování *i* a *y*, tentokrát v pravopise (38v). Psaní se má opírat o českou výslovnost. Proti *i* stojí *y*, které se nazývá »grassum« nebo »grecum«. ¹⁴⁹ Kromě případů etymologicky náležitých, starých *y* se tu doporučuje i psaní spojky *i* pomocí ypsilon — podle Johanna Schröpfera v souvislosti s možnou dobovou výslovností (toto psaní známe i z »bratrského pravopisu« doby střední). Problém psaní *i/y*, předaný dalším dobám jako čistě pravopisný, většinou bez opory ve výslovnosti, mohutně ožije v 17. století (srov. 3.2.7). Pro autora našeho traktátu tady platí: »Habenda est differentia« (38v). Podobně se zastavuje u dvojího *l* (39r) — a i s touto věcí budou zápolit pozdější gramatici, nalézající hlavně v tisku *Kralické bible* dvojí literu *ll* a hledající pravidla, jak ji distribuovat, když ve výslovnosti už není oč se opřít.

V závěrečné části traktátu je probráno značení vokalické délky s pomocí čárky (»longa gracilis virgula« — 41r). Také tu jsou uvedeny české ekvivalenty některých gramatických termínů. Autor vyzývá užívat pro zápis češtiny grafické inovace a písařské zkratky; jako příklady textů volí modlitby *Otče náš*, *Zdrávas* a apoštolské vyznání víry. Ještě jednou pak opakuje:

Takym obycěgem včte fie Čěchowe pľati a nechcěteli wfěho zachowati alpoň miegte ||
rozďiel mezi *l*/ a mezi *y* (41v—42r).

Pamatujme si to — jako bychom to pak znova slyšeli u Štajera.

¹⁴⁸ Dává nápadný příklad *gus*.

¹⁴⁹ Prý podle toho, že »greci« mají stejnou hlásku; podobné odvolání najdeme u tvrdého *l*. Editor upozorňuje na možnost, že pod »Řeky« si autor představuje Slovany řeckého obřadu, východní.

Traktát *Orthographia Bohemica* sice nepatří do linie textů, které hájí češtinu ve vztahu k jiným jazykům, ale, jak bylo uvedeno, obsahuje mnoho témat, která s jazykověobránnou tradicí splynou v raněnovověké gramatografii.

Národněobránné prvky, propojené s věroučnými spory, pak sílily od univerzitních sporů o hlasy jednotlivých »národů« a vyvěřely v době husitských bouří, kdy se v husitských Čechách silně prosazuje »idea národa«, a po nichž přišel slavismus doby husitské a poděbradské, podle Františka Šmahela spíše defenzivní.¹⁵⁰

Podle Anežky Vidmanové má v pozdním 14. století svůj původ také text zvaný *privilegium Alexandrinum*, který se cituje například i v předmluvě k Rosově *Čechořečnosti*. Tento vzrušený slovanofilský projev podle ní vznikl jako rétorické *dictamen*, a to v Čechách někdy v posledním desetiletí vlády Karla IV.¹⁵¹ I on se později zapojí do jazykověobránné tradice — odkaz na něj bude tvořit obvyklou součást apologetických textů.

Jiná intelektuální atmosféra zavládla v jagellonské říši. Koncem 15. století se významně posunul sociální dosah a prestiž češtiny tím, že se slovanského jazyka začalo používat nejprve na Moravě (1480) a pak v Čechách (1495) při zápisech do zemských desk.¹⁵² U šlechty se prosazoval praktický bilingvizmus, zatímco v lidových vrstvách byly běžné protiněmecké výpady se silnými výrazy a rvačkami¹⁵³ — ozvěnu lidové zemitosti v tomto směru najdeme později i u Balbína nebo u Konstance. Šířící se humanismus, silně filologický nejprve ve vztahu k jazykům klasickým a později k vernakulárním, přináší všude po Evropě chvály o obrany jednotlivých jazyků. Viktorin Cornelius ze Všehrd (asi 1460—1520)¹⁵⁴ se stane pro obránce češtiny tím, kdo ukáže cestu k jejímu hodnotovému srovnávání s latinou a řečtinou. V předmluvě k překladu *Knih o napravení padlého*, díla svatého Jana Zlatoústého (349/350—407), z řečtiny hlásá, že

¹⁵⁰ Srov. ŠMAHEL, *Idea národa v husitských Čechách*, s. 206.

¹⁵¹ Srov. VIDMANOVÁ, Anežka. K privilegium Alexandra Velikého Slovanům, s. 115 (argumentace je textologická).

¹⁵² MACEK, *Jagellonský věk v českých zemích (1471—1526)* 4, s. 173.

¹⁵³ MACEK, *Jagellonský věk v českých zemích (1471—1526)* 4, s. 194.

¹⁵⁴ O něm např. TRUHLÁŘ aj., *Rukověť* 5, s. 486—488; HRABÁK, *Dějiny české literatury I*, s. 313—322 (kap. Emila Pražáka); MICHÁLEK, O jazykových otázkách v dílech českých národních humanistů.

tzožkoli řecky tzožkoli latinie o niemczinie nitz nynie neprawijm muož powiedieno by-
ti: to tež y czeŕky.¹⁵⁵

Cokoliv latinského i řeckého lze přeložit do češtiny. Myšlenková figura »cožkoli řecky, cožkoli latině...« se bude opakovat u Jana Bosáka Vodňanského († po r. 1534),¹⁵⁶ modifikujícího Všehrdova slova v předmluvě k slovníku *Lactifer* (1511), nebo u humanisty Václava Píseckého (asi 1482—1511),¹⁵⁷ kladoucího češtinu nad latinu rovnou vedle řečtiny,¹⁵⁸ a u jiných. Setkáme se s ní i u gramatiků (srov. 3.2.2). Na Cornelia i Píseckého odkazuje ve své gramatice Blahoslav.

A ještě jiná intelektuální atmosféra nastane v 16. století. Evropu pomalu dělí protestantská reformace, nemálo povzbuzující vědomou jazykovou reflexi němčiny, pomalu se ustaluje habsburské soustátí, v jehož širším prostoru se českým zemím dostane jiného postavení, než jaké měly dřív, a v němž bude také čeština více konfrontována s ostatními jazyky. Zásadního vlivu na literární jazyk a jeho hodnocení nabývá tiskařská praxe. V půlstoletí po uvolnění tiskařského monopolu, tedy zhruba v druhé polovině 16. století, se za kulturního rozmachu rudolfinské doby a v souvislosti s plodnou (byť konfliktní) diskusí pražské univerzitní vzdělanosti, česko-bratrských tiskáren a postupně silícího katolicizmu ustálí tiskařský úzus, který bude další generace okouzlovat (srov. 3.5.2). Ostatně jazykové otázky, které byly v těchto kruzích kladeny, byly dosti podobné otázkám budoucích generací — uvidíme to v případě stylistiky Jana Blahoslava a je to zřejmé například i z veřejného sporu o původ Čechů mezi mistrem Sudetinem a pražskou univerzitou (1614—1616).¹⁵⁹ Učení mistři pražského učení rozvíjeli dále ideje, které se k nim dostaly z kronik Karlovy doby, ze vzrušených argumentací doby husitské¹⁶⁰ i z další epochy, kdy se postupně snoubily s humanistickým hledáním dávných opor pro soudobé myšlen-

¹⁵⁵ Citováno podle rukopisu MK 25 F 2, fol. A3r (tisk z r. 1501, rukopis vznikl už v r. 1495; srov. *Knihopis II/III*, č. 3 581).

¹⁵⁶ Srov. *Lexikon české literatury I*, s. 279—280 (heslo Emila Pražáka).

¹⁵⁷ Srov. *Lexikon české literatury 3*, s. 922 (heslo Jaroslava Kolára).

¹⁵⁸ Srov. KEIPERT, *Tschechisch, Griechisch, lateinisch und Deutsch: Sprachprobleme bei Václav Písecký*.

¹⁵⁹ *Sudetinus, Orig. Boh.*. K Janu Matyášovi ze Sudétu TRUHLÁŘ aj., *Rukověť 3*, s. 294—297; o sporu např. KRÁLÍK, *Vliv Kromerův na českou historiografii XVII. a XVIII. století*, s. 376nn.

¹⁶⁰ Jeroným Pražský prý v Kostnici proklamoval teorii o řeckém původu Čechů (srov. ŠMAHEL, *Idea národa v husitských Čechách*, s. 207).

ky kulturní a politické. Následující rozruch před bělohorskou bitvou a po ní pochopitelně národně-jazykové a zemské otázky opět rozvířil a další aktéři české jazykové obrany se proto mohli snadno ideově přimknout k svým předchůdcům.

V téže době (1615) je generálním sněmem království, konaným na Pražském hradě, schválen artikulus »o zachování starožitného jazyka českého a vzdělání jeho«. ¹⁶¹ V letech 1613/1614 jsou v Praze zřízeny dva nové protestantské kostely, v nichž se má kázat německy. Tyto kroky a tyto události patří však už spíše do politických dějin češtiny a do jazykověpolitické historie českých zemí ¹⁶² — intelektuální a zdánlivě jen teoretické hledání původu Čechů, praktické legislativní opatření i konkrétní jednání nějak spojené s jazykem by v těchto obsažnějších rámcích bylo možno usouvztažnit, společně třeba s činností Jana Campana Vodňanského (1572—1622) ¹⁶³ nebo například Pavla Stránského.

1.3.3. Stránský, Balbín, Pešina a Rosa

Pavel Stránský (1583—1657) ¹⁶⁴ dobře symbolizuje kontinuitu předbělohorské a pobělohorské apologie češtiny. První prostředí, předbělohorské, poznal na počátku 17. století jako student pražské univerzity. V roce 1608 se stal mistrem a učil na jilské škole. Před univerzitní (celibátní) kariérou dal přednost sňatku a postupně se stal v Litoměřicích městským písařem a členem městské rady. V roce stavovské vzpoury sepsal *Proti hostinským v Čechách se do kostelův tlačícím jazykům na nedbalého Čecha učiněný okřik*, zkráceně dnes zvaný *Okřik*. ¹⁶⁵ Vzrušený apel je na začátku i na konci opatřen citáty z *Dalimilovy kroniky* — dovedem si představit, že nebylo těžké je vybrat; nedlouho po sepsání *Okřiku* bude veršovaná kronika koneckonců vydána tiskem (srov. 3.2.7). Uvádíme-li Stránského jazykověobranou výzvu mezi tradicemi

¹⁶¹ Srov. PRAŽÁK, *Národ se bránil*, s. 40—42 (včetně znění artikulu); povzdech Mikuláše Dačického z Heslova, že »to žádné platnosti neneslo« citují KUČERA a RAK, *Bohuslav Balbín a jeho místo v české kultuře*, s. 61.

¹⁶² Využívání jazykových opatření v politice, respektive vztah jazyka a politiky v celém tisíciletí historie českých zemí se snad také dočká nového zpracování s širšími obzory než jen národně-jazykovými a literárněhistorickými).

¹⁶³ O něm TRUHLÁŘ aj., *Rukověť 1*, s. 254—295. Campanova *Cechias seu Bohemia Heneta iudicum, ducum regumque* (1616, nově 1652 ve Zhořelci) navazuje na básnickou skladbu evangelika Pantaleona Candida (Rakušan Weiss, 1540—1608, o něm TRUHLÁŘ aj., *Rukověť 1*, s. 296) *Bohemais*, vydanou r. 1587 (srov. KRAUS, *Husitství v literatuře, zejména německé 1*, s. 249—251).

¹⁶⁴ O něm TRUHLÁŘ aj., *Rukověť 5*, s. 211—215.

¹⁶⁵ Z přepisu žitavské knihovny B 197a (fol. 43r—52r) vydal text Bohumil Ryba (STRÁNSKÝ, *Český stát. Okřik*, s. 361—380).

tvořícími myšlenkový svět prvních gramatik češtiny, musíme — bez ohledu na možnosti přímého navazování — upozornit, že v *Okřiku* nechybějí *loci communes* tohoto světa, jako odvozování jména *Němec* od *němoty* nebo citace Husova varování, aby se nedvojitel jazyk v bilingvních rodinách (srov. 1.3.2).¹⁶⁶

Když o Pavlu Stránském mluvíme jako o spojníku s prostředím pobělohorských obhájců češtiny, máme na mysli působení jiného jeho díla, latinského popisu českého státního ústrojí, vydaného v exilu pod titulem *Respublica Bohemiae* (1634), v druhém vydání *Respublica Bojema* (1643). Tímto dílem se stal učitelem jezuitské generace, která v době, kdy odcházel do exilu, teprve přicházela na svět. Když totiž chtěl jezuita Bohuslav Balbín získat pro historická studia mladšího světského kněze Tomáše Pešinu z Čechorodu, nedaroval mu při jeho návštěvě jinou knihu než právě Stránského syntézu.¹⁶⁷ Podobného spojitele předbělohorských snah s pobělohorskými v jazykověreflektivní oblasti bychom mohli hledat v Janu Amosovi Komenském (1592—1670)¹⁶⁸ — ukáže se to na příkladu jeho významu pro zájem českých gramatiků o časomíru (3.5.3).

Stránského knihu dal Pešinovi Bohuslav Balbín (1621—1688).¹⁶⁹ V podkapitole o »obraně« reflexi češtiny nelze přejít jeho vlastní text, který byl sám od svého vydání v roce 1775 »obranou« zkráceně a zástupně nazýván — *O šťastném někdy, nyní však přežalostném stavu Království českého, zvláště pak o vážnosti jazyka českého čili slovanského v Čechách, též o záhubných úmyslech jeho vyhlazení a jiných věcech k tomu příslušejících, rozprava krátká, ale pravdivá, tedy tzv. Apologii*.¹⁷⁰ Nedlouhý latinský spis pochází podle Milana Kopeckého pravděpodobně z »přelomu let 1672—1673«¹⁷¹ a původně byl určen pro soukromou potřebu svého adresáta, nám už známého kanovníka Tomáše Jana Pešiny z Čechorodu. Autograf¹⁷² se z pozůstalosti

¹⁶⁶ Fol. 46v a 47r—v (STRÁNSKÝ, *Český stát. Okřik*, s. 370—371).

¹⁶⁷ Balbínovu zprávu citují a před přečeňováním iniciačního významu příhody pro Pešinu jako historika varují KUČERA a RAK, *Bohuslav Balbín a jeho místo v české kultuře*, s. 147—148.

¹⁶⁸ O něm *Lexikon české literatury 2*, s. 812—820 (heslo Emila Pražáka, samozřejmě s odkazy na nepřehledně početnou literaturu).

¹⁶⁹ O něm REJZEK, *P. Bohuslav Balbín T. J.: jeho život a práce*; KUČERA a RAK, *Bohuslav Balbín a jeho místo v české kultuře*; *Lexikon české literatury 1*, s. 120—123 (heslo Zdeňky Tiché); POKORNÁ a SVATOŠ, *Bohuslav Balbín a kultura jeho doby v Čechách*.

¹⁷⁰ *Balbinus, Apologia*; srov. překlady: BALBÍN, *Rozprava na obranu jazyka slovanského, zvláště pak českého; O šťastném někdy, nyní však přežalostném stavu Království českého; Rozprava krátká, ale pravdivá* (»Obrana«). M. KOPECKÝ (Balbínovo »tractatio« a Pelclove edice, s. 121—122) nenazývá Balbínovu *tractatio* obranou, nýbrž oslavou.

¹⁷¹ KOPECKÝ, *K Balbínově Rozpravě neboli Obráně*, s. 196.

¹⁷² Dnes NK ČR XI A 12.

Pešinovy dostal do augustiniánského kláštera svatého Václava na Zderaze na Novém Městě pražském¹⁷³ a vydal ho nakonec po více než století František Martin Pelcl (1734—1801);¹⁷⁴ edice uvádí sice schválení císařské a královské cenzury, ale neobešlo se bez poměrně dramatického projednávání a *motus* po celé Praze.¹⁷⁵ Výklad díla by měl být komplexnější než jen v rámci obran češtiny. Emocionálně vzepjatá a persvazivní rozprava se týká nejenom jazyka, ale především stavu celého království po půli 17. století («de Regni Bohemiae [...] ftatu»); otázka jazyka je však podtržena už v nadpise («praecipue») a v odvolání na osobní rozhovor Balbínův s Pešinou, na jehož základě byl text sepsán.¹⁷⁶ Co Balbín zkoumá, je hned v titulu pojmenováno *authoritas linguae*; v průběhu 18 kapitol textu je pak k tématu shromážděno pozoruhodné množství historické argumentační látky.

Soukromý charakter spisu působí, že je v něm leccos nedořečeno, naznačeno, odbyto narážkou. Hlavní politicko-historická linka *Apologie* je často vedena na základě jazykového materiálu, přesněji řečeno výkladem o jazykové situaci a kulturní prestiži češtiny dnes a v minulosti. K jazykové komunikaci přitom autor přistupuje v rovině obecných hodnot — konkrétní (preskriptivní/deskriptivní) otázky užívání psaného a mluveného jazyka, neřkuli otázky gramatické, tu pochopitelně probírány nejsou. Balbín nechce, aby byl obviněn z přepjatého vztahu k vlasti a jejímu jazyku (*nationalitas*).¹⁷⁷ Opakovaně se proto odvolává na francouzské jezuitské autory, kteří proslavovali jako dovolenou a žádoucí umírněnou lásku k národu («Amor Nationis temperandus»)¹⁷⁸ Patriotismus *Apologie* je založen podobně jako u českých právníků 16. století, u Hájka nebo u Stránského v podstatné míře na vztahu a obdivu k právním institucím, k právnímu stroji království, umožňujícím veškerou prosperitu duchovní, kulturní i ekonomickou. Úpadek, jehož obraz Balbín předestírá před čtenářovy oči, je komplexní a jazyková složka je spíš jakýsi indikátor stavu země. Jako časové mezníky tohoto stavu nápadně vystupují data kolem začátku 17. století: česky vedené úřední spisy v některých městech do roku 1620, česky projednávané pře ně-

¹⁷³ Srov. *Balbinus, Apologia*, s. 70, editorova pozn.; srov. 4.2.

¹⁷⁴ Srov. *Lexikon české literatury* 3, s. 854—857 (heslo Lenky Kusákové).

¹⁷⁵ Výraz Voigtův cituje Jaroslav PROKEŠ (Osudy prvního vydání Balbínovy ‚Obrany jazyka českého‘, s. 245); cenzor K. J. Seibt dostal důtku; srov. PETRÁŇ, Josef. Vydání Balbínovy ‚Obrany jazyka slovanského‘ roku 1775 a její konfiskace. Drobné opravy Pelclovy edice (*Balbinus, Apologia*) uvedl KOPECKÝ, Balbínovo »tractatio« a Pelclova edice, s. 123.

¹⁷⁶ *Balbinus, Apologia*, s. 1.

¹⁷⁷ *Balbinus, Apologia*, s. 5.

¹⁷⁸ Např. *Balbinus, Apologia*, s. 53.

mecky mluvící české šlechty v té době, námi výše zmiňovaný zákon z roku 1615, sněm roku 1616,¹⁷⁹ proskripce a vykázní mnoha obyvatel po roce 1624...¹⁸⁰ K sémantice takových dat u gramatiků češtiny se vrátíme (3.2.6).

Méně jasné než ono *pro* v titulu rozpravy je, *proti* komu Balbín království a češtinu brání. Sám prý byl přímo popuzen nějakým nepřátelsky laděným spiskem.¹⁸¹ Obecně viní za špatný stav království správce země, zvláště Bernarda Ignáce Bořitu z Martinic († 1685),¹⁸² s nímž vedl spory i o vydávání svého spisu *Epitome*.¹⁸³ Formou obrany je přitom někdy stylistický a argumentační útok. Jazykové ohrožení cítí autor ze strany němčiny — neváhá proto zaútočit tradičním lidovým prostředkem, dehonestací jejích mluvčích. I v Rosově *Čechořečnosti* se potkáme s tím, že Češi se učí díky dobrým vlastnostem svého jazyka snadno cizím jazykům; stejně nadaným chlapcům vchovaným v němčině to však jde hůř.¹⁸⁴ Balbínovu pozornost samozřejmě přitahují výslovnostní obtíže německých mluvčích (*Germani*) v jiných jazycích, například u dvojic souhlásek lišících se znělostí. Účinnou zbraní je vtip a zesměšnění, a Balbín proto vypisuje příklady latinských výroků se souhláskami posunutými co do znělosti.¹⁸⁵ U Jiřího Konstance nacházíme v *Brusu* kryptický, nedorečený hrubý vtip, větu, na níž lze zkoušet správnou distribuci znělých a neznělých konsonantů u Němců mluvících česky (srov. 3.2.3). U Balbína je smysl srozumitelný zase jen při překladu do češtiny:

... est in bohemo fermone fententia, qua matrem noftram Vienna oriundam effe, patrem vero morari Pragrae dicimus, ea fententia fopulus est Germanorum, nam id tentantes dicere rem maxime alienam, & ridiculam proferunt, ut rifum, qui flauice norit, nemo tenere pollit.¹⁸⁶

Tedy matka svině, otec prase — vulgarita uprostřed záplavy historických a kulturních dat. Balbín argumentuje pokud možno v celém rétorickém rejstříku, od vzletných

¹⁷⁹ Srov. *Balbinus, Apologia*, s. 22—24.

¹⁸⁰ Srov. *Balbinus, Apologia*, s. 41—42.

¹⁸¹ Např. *Balbinus, Apologia*, s. 3.

¹⁸² Srov. *Balbinus, Apologia*, s. 71 (hříčka Bořita — »subversor et omnia diruens«).

¹⁸³ Srov. ZELENÝ, *Tomáš Pešina z Čechorodu*, s. 132—135; REJZEK, *P. Bohuslav Balbín T. J.: jeho život a práce*, s. 205—234.

¹⁸⁴ Srov. *Balbinus, Apologia*, s. 16, 46.

¹⁸⁵ Srov. *Balbinus, Apologia*, s. 47—48.

¹⁸⁶ *Balbinus, Apologia*, s. 17.

idejí a důvodů metafyzických přes etiku a historická fakta k ekonomice, kulturním výkonům a tučné lidové jadrnosti. Jan Hus hledal starozákonní paralelu k jazykové situaci, jak ji viděl, u biblického Nehemiáše; v případě této balbínovské jazykové zkoušky bychom mohli vzpomínat na tvrdé biblické *šibbolet* efraimských uprchlíků (Idc 12.5—6). Odporovaný fakt, že Češi se ochotně učí němčinu a případně latinu, využitelné pro komunikaci v širším prostoru a v různých společenských vrstvách, kdežto chuť Němců osvojit si češtinu je znatelně slabší, vykládá Balbín nikoliv z hlediska komunikačního uplatnění jednotlivých jazyků, nýbrž jako důsledek zvláštní výhodu češtiny být branou k ostatním jazykům:

flauica lingua ianua quaedam ad caeteras linguas esse videatur.¹⁸⁷

Pobabylónskou jazykovou mnohost nechce Balbín s církevními autoritami, na něž se odvolává, překonat jazykovou unifikací a zničením jiných jazyků, nýbrž tím, že apoštolové mluví po Letnicích všemi jazyky;¹⁸⁸ jazyková pestrost se tím pro obránce malého jazyka transsignifikuje z tíživé nesrozumitelnosti v ozdobu a bohatství.

Tu malost však vnímáme spíše my: pro autora *Apologie* je čeština prostě *lingua Bohemica seu Slavica*, je doširoka rozprostraněná (*amplitudo*) a má za sebou množství starobylých kulturních výkonů (*antiquitas*).¹⁸⁹ Mezi největší patří tradice, s níž jsme se setkali už v karlovských Emauzích: překlad bible do slovanštiny pořízený Dalmatincem svatým Hieronymem a užívání slovanštiny »in facris«. ¹⁹⁰ Opřen o autority — polského historika Martina Cromera (Marcina Kromera, 1512—1589) a uherského Petra Revu (Révaie, 1568—1622) — vypočítává Balbín hrdě seznam zemí patřících do »Slauonica regio«. ¹⁹¹ Goropius Becanus (1518/1519—1572/1573), který dal germánsky mluvit Adamovi a Evě v ráji, podle Balbína přehání. ¹⁹² Učený jezuita snáší co možná nejvíc obdobně nobilitujících kvalit slovanštiny a Slovanstva (kromě jmenovaných z Miechovia, Dubravia, Bonfinia, Baronia a dalších). Martinus Cromer je mu zdrojem sarmatského výkladu o původu Slovanů. ¹⁹³

¹⁸⁷ *Balbinus, Apologia*, s. 46.

¹⁸⁸ *Srov. Balbinus, Apologia*, s. 29.

¹⁸⁹ *Srov. Balbinus, Apologia*, s. 56nn.

¹⁹⁰ *Srov. Balbinus, Apologia*, s. 64nn.

¹⁹¹ *Srov. Balbinus, Apologia*, s. 61—62 (cituje z Revy).

¹⁹² *Srov. Balbinus, Apologia*, s. 59.

¹⁹³ *Srov. Balbinus, Apologia*, s. 60.

V 16. kapitole podává Balbín svou syntetickou představu o historických výšinách a pádech v dějinách království, respektive v dějinách jazyka.¹⁹⁴ Soustředíme-li se jen na poslední předbalbínovskou dobu, vidíme zlomy v tragickém požáru Hradu v roce 1541, v sankcích po rebelii roku 1547. Dobu maxmiliánskou a rudolfínskou hodnotí Balbín jako rozkvět. O své vlastní epoše se vyjadřuje spíš nepřímou, každý má pochopit, že *Obranu* píše proto, že stav království za dobrý nepovažuje. Vinu přitom nedává habsburským panovníkům. Dokonce i ve vztahu k češtině zaznamenává jejich pozitivní výkony. Z osobní zkušenosti znal Rafaela Mnišovského ze Sebusína (srov. 2.3), od něho slyšel vyprávění o mladém budoucím císaři Ferdinandu II., jak prý nejdnou zdravil svého otce ve Štýrském Hradci česky.¹⁹⁵ Zrovna této, 10. kapitole disertace, věnované vztahů panovníků k jazyku poddaných, chybí na začátku jedno folium. Josef Brambora odhadl, že nechybí náhodou a že jeho obsahem bylo doporučení, že panovník má znát jazyk svých poddaných¹⁹⁶ — jak známo, vládnoucí císař a král Leopold česky plyně pravděpodobně neuměl.¹⁹⁷

Všímalí jsme si tu opět hlavně prvků využitelných v interpretaci úsilí gramatických reflektorů češtiny v době, kterou sledujeme. Jak uvidíme, časově i ideově se *Apologie* stýká nejvíce s předmluvou k Rosově *Čechořečnosti* (srov. 4.3.5), ale kdo sleduje českou gramatografii 16. a 17. století jako celek, má pocit její myšlenkové spřízněnosti s *Apologií* jistě i jinde.

Mezi apologety češtiny v 17. století nemůžeme minout ani adresáta Balbínovy *Apologie* Tomáše Jana Pešinu z Čechorodu (1629—1680).¹⁹⁸ Není sice autorem žádného samostatného jazykověobraného textu, ale celek jeho patriotických a tradicionalistických aktivit lze vykládat ve vztahu k češtině velmi dobře. Podobně jako u Balbína je i u Pešiny otázka jazyka spojena s celým komplexem historizujících politicko-kulturních úvah. Pokus určit Pešinovi místo v dějinách jazyka však koneckonců už vykonán byl — Emanuelem Michálkem.¹⁹⁹ Zůstanem tu jen

¹⁹⁴ Srov. *Balbinus, Apologia*, s. 85nn.

¹⁹⁵ Srov. *Balbinus, Apologia*, s. 52.

¹⁹⁶ Srov. BRAMBORA, Obsah ztraceného listu Balbínovy Obrany (autor vyhledal analogická místa balbínových *Miscellanei III*).

¹⁹⁷ Srov. BERGER, *Tschechischunterricht in der Habsburgerfamilie ab 1526*, s. 65 (v otázce není jasno).

¹⁹⁸ Srov. ZELENÝ, *Tomáš Pešina z Čechorodu*; KUČERA a RAK, *Bohuslav Balbín a jeho místo v české kultuře*, s. 144—170; *Lexikon české literatury* 3, s. 878—879 (heslo Marie Schützové).

¹⁹⁹ Srov. MICHÁLEK, K jazykovému odkazu Tomáše Pešiny z Čechorodu.

u několika bodů a znova se s Pešinou shledáme v dedikaci Konstancova *Brusu* (2.2.8) a pak při rekonstrukci Rosova osvětí (4.2).

Víme, že Balbín daroval novoknězi Pešinovi na počátku 50. let Stránského *Respubliku* a tím ho podnítl k poznávání vlastenské historie. Asi o deset let později psal už Balbín Pešinovi ve velmi důvěrném tónu, ne nepodobně jako později v *Apologii*:

Pergat [Dominatio Vestra] Patriae recenti et mutatae (populo, lingua, legibus, privilegiis) prodesset; quoties hoc cogito, videtur mihi, quod nos pauculi, qui supersumus, ex Čechi, veteribus posteris Epitaphium veteri Bohemiae nostris Annalibus scribamus. Proh pudor! [...] Plura scribere non audeo. Sed viro docto, cordato, patrio, prudenti satis.²⁰⁰

Koncem 60. let naříkal Balbín nad zkázou vlasti ještě více: k tragédii už prý došlo a Balbínovi současníci nejsou už ani stíny svých předků.²⁰¹ Víme už, jak Balbín tento působivý modus historiků, kteří naslouchají tónu zborcené harfy slavné minulosti, rozvinul v *Apologii*. Pešina však nejen přijímal tyto Balbínovy projevy, ale sám vystupoval — kromě své strmé dráhy duchovního (od roku 1670 děkana svatovítské metropolitní kapituly v Praze a později i titulárního biskupa smedrevského), dráhy světské (od roku 1667 comes palatinus, s právem udělovat šlechtické přídomky) a prací historických — aktivně v oblasti jazykové. Zdůrazněme několik bodů z jeho životní linky, které takové tvrzení iluminují.

Výmluvný je v tomto směru už Pešinův přídomek »z Čechorodu«, udělený mu neznámo kým a kdy.²⁰² Nelze přitom nemyslet na titul Rosovy *Čechořečnosti*. Když měl pak Pešina sám právo udělovat přídomky, umožnil příteli tiskaři Janu Arnoltovi, aby se psal »z Dobroslavína« (srov. 4.3.4) — jménem pak připomínal jiného tiskaře z epochy, k níž celá balbínovsko-pešinovská generace hleděla s obdivem. V roce 1662 vypracoval Tomáš Pešina pro arcibiskupství jazykovou mapu lanšperského panství: sledoval jazyk farností a jazyk duchovních, kteří v nich kážou, a žádal kázá-

²⁰⁰ Z dopisu z 26. 4. 1664 cituje ZELENÝ, *Tomáš Pešina z Čechorodu*, s. 110.

²⁰¹ Srov. citáty z dopisu z 20. 3. 1668 — cituje ZELENÝ, *Tomáš Pešina z Čechorodu*, s. 111—112 (česky Martin Svatoš — KUČERA a RAK, *Bohuslav Balbín a jeho místo v české kultuře*, s. 407).

²⁰² ZELENÝ (*Tomáš Pešina z Čechorodu*, s. 19, pozn. 24) uvažuje o rodinách Slavatů nebo Martiničů.

ní slova Božího v českých osadách česky.²⁰³ Podobného charakteru bylo jeho naléhání při vizitaci v Plzni v roce 1672, po níž ještě o jazykových otázkách korespondoval s chotěšovským proboštem.²⁰⁴ Do svatovítské kapituly byl koneckonců přijat jako český kazatel.²⁰⁵ Když císař a král Leopold I. zahajoval za svého morového exilu v Praze sněm, poznamenával si Pešina, kdo mluvil německy a kdo česky.²⁰⁶ Výrazný tištěný projev jazykové obhajoby, respektive podpory češtiny v historiografii vytvořil Pešina v *Předchůdci Moravopisu*, jednak faktem, že ho na naléhání Čechů i Moravanů napsal »Właftenfkau fwau Ržečj«,²⁰⁷ jednak explicitními výroky v předmluvě:

Že pak w Gazyku Cželkým tuto mau Prácy na Swětlo wydávám, y potom wydati Aumyflu gfem/ to činjm ku Poctiwofnj Národu a Gazyka fwého Cželkého, gako y Morawfkého/ genž fe od nalleho nemnoho děljl: abych vkáza/ že gfem vpřjmny Ctiteľ fwé Włafti, a prawý Cžech/ a za fwau Właftenfkau Ržeč, že fe nestydjm.

Pohnulo mne k tomu gefftě/ že od dáwnjch Let newyfla žádná wěc Hystorycká w nalle Gazyku; w čemž mnozý z Kraganůw, negfauce giných Ržečj powědomj, nedoftatek fnáffeti mufej...²⁰⁸

Místo je samozřejmě známé, ale budeme mu rozumět ještě lépe, až budeme číst dedikaci Konstancova *Brusu* nebo se zamýšlet nad vztahem gramatiků češtiny v 16. a 17. století k územní rozrůzněnosti jazyka (3.2.8)

Předchůdcem Moravopisu jsme se dostali k Pešinovu zájmu o Slovanstvo. V 1. kapitole přemítá o původů Čechů a Slovanů vůbec a hledá jejich genezi v kontextu biblickém (Jáfet) i v kontextu antické historiografie (Sarmaté, Heneti).²⁰⁹ Podobná místa, přímo plamenné proslovanské výzvy najdeme v *Ucalegonu*, vyzývajícím mimo jiné ke sjednocení Poláky a Moskvany, tedy Rusy, a to také na základě

²⁰³ Srov. ZELENÝ, *Tomáš Pešina z Čechorodu*, s. 22—23.

²⁰⁴ Srov. ZELENÝ, *Tomáš Pešina z Čechorodu*, s. 79—85; úryvky z klášterních pamětí obsahující přepisy dopisů vydal F. Tadra (PEŠINA aj., *List Tomáše Pešiny z Čechorodu proboštovi Chotěšovskému*).

²⁰⁵ Srov. ZELENÝ, *Tomáš Pešina z Čechorodu*, s. 57.

²⁰⁶ Srov. ZELENÝ, *Tomáš Pešina z Čechorodu*, s. 160.

²⁰⁷ *Pešina, Prodromus*, fol. a6v (v novočeské transkripci vydal předmluvu, datovanou na sv. Cyrila a Metoděje, Jiří Rak — KUČERA a RAK, *Bohuslav Balbín a jeho místo v české kultuře*, s. 353—359).

²⁰⁸ *Pešina, Prodromus*, fol. a6v.

²⁰⁹ Srov. *Pešina, Prodromus*, fol. A1r—A2v.

jazykovém.²¹⁰ Detailně se Pešina věnoval původu Slovanů ve vydaném díle spisu *Mars Moravicus* — odtud pilně excerpoval Endre Angyal a Pešinu považoval (vedle Balbína a Juraje Křižaniče) za typické zástupce »barokního slavizmu«, který ve stopách Ruda Brtáně a dalších sledoval.²¹¹ Citový zájem vedl Pešinu a jeho přátele k vyhledávání nejrůznějších zmínek umožňujících nobilitaci Slovanstva v historii: například s jezuitou Janem Tannerem (1623—1694)²¹² si Pešina koncem 60. let dopisoval o Slovanech ve staré Itálii a Illyrii.²¹³ V 70. letech se sám stýkal se Slovany pobývajícími v Praze.²¹⁴

Historici jako Balbín a Pešina, navazující na starší autory, například na Stránského, tvořili důležitou součást světa gramatiků češtiny 2. poloviny 17. století. Jak jsme viděli, všímali si tito současníci Konstancovi, Štajerovi a Rosovi jazykových otázek v nemalé míře a zapojovali ideje tvořící podklad gramatických výkladů do mnohem širšího ideového rámce. To byl důvod, proč je tady připomínat.

1.4. SHRNU TÍ KAPITOLY

Podkapitoly 1.1 a 1.2 ukazovaly velmi výběrově některé kořeny raněnovověké reflexe českého jazyka. Spor o přirozenost označování věcí slovy a gramatika jako disciplína začínají dávno před tím, než se konstituuje čeština jako taková. Geograficky i časově jsme nesoustavně obhlíželi pole nesrovnatelně širší, než jaké práci o gramatikách češtiny mezi náměšťskou a Rosovou vlastně přísluší. Chtěli jsme však ukázat, že české 16. a 17. století lze v případě jazykové reflexe zkoumat i jako mikrokosmos tohoto velkého dění celku evropské kultury. Připomínané rysy a elementy starší filologie nejsou nějaké »překonané fáze« poznávání jazyka, ale spíše součásti, trvale přítomné součásti reflexe jazyka, ať už je starý jako řečtina, nebo nový jako čeština. Z uvedených příkladů je patrné, že i u gramatiků češtiny v 16. a 17. století jsou pří-

²¹⁰ Srov. KUČERA a RAK, *Bohuslav Balbín a jeho místo v české kultuře*, s. 154.

²¹¹ Srov. ANGYAL, *Die slawische Barockwelt*, s. 111. Za předchůdce celého myšlenkového komplexu považoval Václava Hájka z Libočan (s. 109); hájkovskou inspiraci lze s jistotou předpokládat u Balbína, který už v dětství Hájkovu kroniku několikrát přečetl, i u Pešiny, který svou moravskou historiografií vlastně Hájkovo dílo o Čechách kompletoval.

²¹² Srov. JIREČEK, *Rukověť II*, s. 285—286.

²¹³ Srov. ZELENÝ, *Tomáš Pešina z Čechorodu*, s. 117 (s odkazy na spekulace jezuita Athanasia Kircherera, na nějž Pešina odkazuje i ve spise *Mars Moravicus*).

²¹⁴ Srov. ZELENÝ, *Tomáš Pešina z Čechorodu*, s. 152.

tomny staré a zdánlivě vyřešené otázky a zároveň stejné otázky, jaké si kladou lidé v jazykově odlišném sousedství. A chceme také naznačit, že tyto obecné věci — v jiném světle a jiných formulacích — jsou motivací reflexe jazyka i dnes. Podkapitola 1.3 zase ukazuje trvalost některých problémů v jazykovém kontaktu, ovšem problémů, které často provokují kulturní aktivitu...

S kapitolou první se skončí její neklidné tematické přeskoky, nutně vytvářející krátká a deformovaná spojení. Je snad aspoň nastíněno okolí, kontexty, to, co předchází a obklopuje a dokresluje české gramatiky 16. a 17. století jako východisko. Po této *repetitio sine qua non* postupme dále, k nim samým, k českým jazykovým knížkám, a zvláště ke gramatikám češtiny.

2. Gramatiky češtiny 1

Exiverunt meo tempore aliquot Grammaticæ Boëmicæ...

(RosaČech A6r).

2.0. PŘEHLED KAPITOLY

Tradice a kontexty, o nichž byla řeč v kapitole první, lze považovat za jakési podhoubí, motorický zdroj psaní gramatik češtiny. Chceme k nim dále přistupovat jako k celku (je to *corpus*, systém, soubor; dokonce bychom sáhli i k slovu struktura, kdyby ovšem nebylo terminologicky tak zatížené), jako k celku vycházejícímu z onoho »tradičního« podkladu, a jím tedy formovaného. Jenže i tady se skrývá nutnost vymezovat a rozlišovat, co vlastně »gramatika« v tomto pojetí je a které texty budeme dále zkoumat (2.1). Je zapotřebí představit jednotlivá *membra corporis*, údy celku, jednotlivé gramatiky (2.2). Gramatografie je vždycky součástí celku jazykověreflexivního úsilí, a proto připomeneme několik typů textů jiných (2.3).

2.1. PŘEDROSOVSKÉ »GRAMATIKY« ČEŠTINY: VÝMĚR

Tak zběhlý geft w Czeškém gazyku/

až Grammatiku fmj wydáwati (KonstBrus 131).

Tématem této práce je gramatografická produkce let 1533—1672, tedy doba mezi prvním vydáním tzv. mluvnice náměšťské a rokem, kdy vyšla Rosova *Čechořečnost*. Korpus textů označitelných jako mluvnice, *grammaticae*, lze hledat různými cestami. Knížka mohla svou příslušnost mezi gramatiky deklarovat v názvu (např. hned mluvnice náměšťská), nebo mohla jen splňovat obecnější obsahovou představu o gramatice, aniž se »gramatikou« nazývala (např. v ní byla vypsána skloňovací a časovací paradigmata jako v Štajerově tzv. *Žáčkově*). Deklarace a obsah si přitom nemusely

odpovídat: už náměšť'ská mluvnice se sice titulem všech svých vydání prohlašuje za »mluvnici«, ale ti, kdo se zabývali její analýzou, ji za gramatiku »vlastně« — ve vlastním slova smyslu — nepovažují.¹ Upustíme-li od pokusu vymezit, co je gramatika, předem, zjistíme, že se celá skupina textů jasně vyděluje už intencí pisatele napsat něco takového, jako jsou gramatiky latinského jazyka a knihy o jejím užívání, ať už se to týká pravopisu, morfologie nebo otázek stylistických: intence napsat knihu o užívání jazyka je rozhodující. Psát o užívání jazyka, ne deskribovat jazykový systém; řešit konkrétní jednotlivé pravopisné, tvaroslovné a stylistické problémy, ne podat vyvážený výklad celku. V širším smyslu: podat nějakou informaci o jazyce. Proto používáme skoro jako termín sousloví »jazyková knížka«: pod tento pojem shrnujeme všechno uvedené a hranice pojmu necháváme velkoryse otevřené.

Jinou intenci bychom mohli nazvat snahou napodobit latinskou mluvnici v její funkci učebnice (ambicí být učebnicí češtiny vykazuje mluvnice Benešovského a ještě i Rosova *Čechořečnost*; svým způsobem se k této skupině blížily už počesťované donáty, i když jaksí z opačné strany: vyučovaným jazykem tu byla latina, čeština výchozím). Autory vede takováto intence pochopitelně k výčtům tvarů a k stanovování regulí. Po intencích emancipačních, vedených touhou vyrovnat se mluvnictví latinskému, už se žánr gramatiky jazyka českého ustálil — v podstatě od díla Benedikta z Nudožer — a tíhl k systematickosti; s pozoruhodnou výjimkou Štajerovou, který psal *Výborně dobrý způsob* z důvodů natolik praktických, že se opět ocitl ve fázi prakticky zaměřené nesystematické sbírky jednotlivin, byť vypracoval pravopisná pravidla pro obtížné situace, deklinaci substantiv a adjektiv i základy konjugace. Štajer se vhodně vyhnul i jen nároku na úplnost výkladu, a to literární formou své práce, tím, že psal dialog o nejtíživějších jednotlivostech, o tom, co nejvíce zaměstnává tazatele, »žáčka«, tedy Štajerova adresáta.

Pro výměr staré »gramatiky« je tedy pro nás rozhodující autorská intence napsat »mluvnici«. Projevuje se trojím možným způsobem:

- (1) je zjevná z titulu i obsahu (např. NudGram nebo RosaČech);
- (2) je hlavně jen deklarována titulem (Nám1);
- (3) je inkarnovaná do textu, titulem nedeklarovaná (ŠtVýb1 a KonstBrus).

¹ Za všechna starší vyjádření: »Spíše než mluvnice v dnešním chápání je to však stylistika...« (KARLÍK aj. *Encyklopedický slovník češtiny*, s. v. gramatiky češtiny [heslo Radoslava Večerký]).

2.2. PŘEDROSOVSKÉ »GRAMATIKY« ČEŠTINY: VÝČET

2.2.0. *Membra corporis*

Texty, které vykazují některý ze znaků, které byly uvedeny na konci předcházejícího oddílu, tvoří dohromady *corpus*, vnitřně provázanou soustavu. Hlavním úkolem druhé kapitoly je představit jednotlivá *membra corporis*.²

2.2.1. Mluvnice náměštská 1533

Jako výchozí časový mezník už byla jmenována MLUVNICE NÁMĚŠŤSKÁ. Stojí na počátku celé řady. Už v jejím titulu nacházíme *terminus* »grammatyka«. Sepsali ji a Václavovi z Lomnice a na Náměšti věnovali Beneš Optát, Petr Gzel a Václav Philomathes. Její tisk provedl u Kašpara Prostějovského písař Václava Lomnického a tiskařský samouk Matěj z Dvoříšť; práce byla ukončena v Náměšti nad Oslavou 7. června 1533.³

² K výkladu o každé mluvnici je připojena takto strukturovaná poznámka: **zkratka** (ze seznamu 0.2.A1) — **edice** (včetně reprintů) — **o autorovi/autorech** (literatura o původci/původcích textu nebo iniciátorovi jeho přetisku) — **o díle** — **o tiskaři** (resp. o tiskárně) — **z příruček** (výběr míst). Sekundární literatura je uvedena výběrově, a to s ohledem na informační hodnotu (podrobnější popis obsahu apod.) a závažnost interpretační; jednotlivé položky jsou řazeny chronologicky.

Strukturované bibliografie týkající se starší české gramatografie už podali Edward STANKIEWICZ (*Grammars and Dictionaries of the Slavic Languages from the Middle Ages up to 1850*, s. 3—16), Josef VINTR (Česká gramatická terminologie do r. 1620, s. 151—160) a Radoslav VEČERKA (*Die Anfänge der slavischen Sprachwissenschaft in den böhmischen Ländern*, s. 69—75; srov. starší verzi: NECHUTOVÁ, ŠLOSAR a VEČERKA, *Čítanka ze slovanské jazykovědy v českých zemích*, s. 26—35). Ze starších přehledů gramatik češtiny (uvádíme z nich jen ty autoritativní) zná v 19. století pozoruhodně úplné údaje Emanuel MÍŘIOVSKÝ (Příspěvek k historii českých gramatik). Jirečkovu *Rukověť* se z dostupných tisků snažil na počátku 20. století doplnit Vincenc PRASEK (K dějinám škol Olomouckých; K dějinám škol Olomouckých II). Neodkazujeme opakovaně na přehledový článek Věry PETRÁČKOVÉ (Výrazné osobnosti českého mluvnictví 16.—17), na syntetické heslo Radoslava Večerky o gramatikách češtiny (KARLÍK aj., *Encyklopedický slovník češtiny*, s. 158 až 162), na vlastní předchozí pokus o přehled předrosovských gramatik češtiny (KOUPILOV, *Překlad části Rosovy Čechořečnosti s úvodem a komentářem*, s. vi—xxxv) ani na podnětně sestavenou učebnici Jiřího MARVANA (*Cesty ke spisovné češtině — prvních tisíc let [800—1800]*).

³ Nám1. — **Edice**: OPTÁT aj., *Grammatyka Česká: die Ausgaben von 1533 und 1588*; text i ve vydáních Blahoslavovy gramatiky, srov. následující poznámku. — **O autorech**: [o Optátovi:] HREJSA, Beneš Optát; KRÁLÍK, Humanismus a počátky českého mluvnictví; [o Gzelovi /nebo »Gzelovi«:] TRUHLÁŘ, Dodatky a opravy k biografii starších spisovatelů českých a k starší české bibliografii, s. 170—171; [o Philomathovi /nebo Filomatesovi:] TRUHLÁŘ, Příspěvky k dějinám studii humanistických v Čechách II: Václav Philomathes; KRÁLÍK, Humanismus a počátky českého mluvnictví; HORYNA, Václav Philomathes: osudy autora a jeho

Struktura gramatiky je popsána v jejím titulu. Je to mluvnické dílo »w dwogij fráńce«: »PRZEDKEM« podávají první dva z autorů, Optát a Gzel, pravopisná pravidla, »POTOM« představuje Václav Philomathes »řamým latinijkom« tzv. etymologii, tedy překladatelské poznámky k českému tvarosloví a frazeologii. Obě části mají samostatnou předmluvu. Tisk sám o sobě je zajímavý tím, že v titulcích používá místo lomených typů verzálek humanistické antikvy, postrádající diakritiku. Na toto neobvyklé typografické řešení autoři sami upozorňují a prohlašují je za první užití antikvy při sazbě češtiny (»latijnřkými literami« — Nám1 A1v). Beneš Optát a Petr Gzel byli k sepsání Orthographie inspirováni předlohami svého překladu Nového zákona. Sami to popisují takto:

My když řme Nowý teřtament/ podlé Erazmowy náprawy řelky wykládali: wiđuće tu p<r>wú Orthographij/ w latinřské řeči/ y w liter přanij/ y w pu<n>ctów položenij. Také w našřij řelké řeči abychom to obě/ y w přanij/ y w punctowánij/ zachovali. Tehdy Orthographij řeskú (namagijce hotowé odkud wzyti) řme wyhledali. w pilném rozwáženij wřřech kterijř řelřú biblij wyřikli/ yak ře w tom kde frownáwali/ neř nefrownawali/ a kterij neymjrměgij přali: a podlé té řme ře w přanij/ y w tiřřřenij zachowali (Nám1 A2r).

Přidaly se ještě dvě další okolnosti, pedagogické příležitosti pro učitele v rodině aristokrata Lomnického:

díla. — **O díle:** -bk, O gramatice bratra Jana Blahoslava a o předchůdcích jeho I—VI; JEDLIČKA, Dodatky a opravy k biografiiím starřích spisovatelů řeských a k starří řeské bibliografii: dvě poznámky k řeským gramatikám Beneře Optáta a J. Blahoslava; TRUHLÁŘ, Přispěvky k dějinám studií humanistických v Čechách II: Václav Philomathes; KYAS, První řeská mluvnice a její místo ve vývoji spisovné čeřřtiny; FREIDHOF, Zur Sprache der Grammatyka Česká (1533); NECHUTOVÁ, ŠLOSAR a VEČERKA, *Čitanka ze řlovanské jazykovědy v řeských zemích*, s. 12—13; PORÁK, Význam a úloha náměřřské mluvnice; HOMOLKOVÁ, Výklady o příslovcích a spojřkách v náměřřské a Blahoslavově mluvnici; BAYEROVÁ, Naděřřda. Gramatická pojmenování v náměřřské mluvnici. — **O tiskaři:** MIKOVEC, Paběrky dějepisné a starožitnické I: Matěj z Dvořišř, knihtlačitel samouk na Moravě; CHYBA, *Slovník knihtiskařů v řeskoslovensku od nejstarřích dob do roku 1860*, s. 215. — **Z přířruček:** DOBROVSKÝ, *Podrobná mluvnice jazyka řeského v redakcích z roku 1809 a 1819*, s. 12—13 (1809: IX; 1819: VI); JUNGSMANN, *Historie literatury řeské*, ř. IV.5, s. 128; JIREČEK, *Rukovět I*, s. v. Gzel, s. 212; JIREČEK, *Rukovět II*, s. v. Optát, s. 62—63; JAKUBEC, *Dějiny literatury řeské I*, s. 640—641; VLČEK, *Dějiny řeské literatury I*, s. 309; TRUHLÁŘ aj., *Rukovět 4*, s. 165—166; *Lexikon řeské literatury I*, s. 836—837 (Gzel, heslo Jaroslava Kolára); *Lexikon řeské literatury 3*, s. 685—686 (Optát, heslo Jaroslava Kolára) a 901—902 (Philomathes, heslo Markěty Selucké).

Y že sme tehdy také dijtky wallij milofti/ pľati a čijfti věili: A rowně tehdy také Matiey z dwořifft/ v wallij. m<i>lofti>. slouže/ Pres (tomu fe yak žiw od žádného neučiw) dělal: Protož chtěgijce s obú ftran/ tau pracý fwau/ předkem dijtám wallij. m<i>lofti>. a potom komužby koli toho bylo potřebij/ poslužiti. Ted sme tu Orthographij z nowa floženú/ nowým prefe<m> vytiskli || Aby ony jako ten dobrý Tymotheus/ a ona dobrá Zuzanna/ z mladofti w zákoně páně čtauce/ w pijfmijch fwatých fe vyučowali (NámI A2r—v).

Optátova a Gzelova Orthographia (NámI A3r—C2r) se dále dělí na dvě části, pojmenované stejně jako dvě hlavní části náměšťské mluvnice »STRANKA« — tato shoda vedla další vydavatele mluvnice k uvádění různého počtu *stránek*, aniž se knížka sama nějak zásadněji měnila (srov. 2.2.6). První z nich se týká liter a breviatur (A3r—B4r), druhá punktů (B4r—C2r).⁴ Litery jsou pro náměšťské gramatiky nositeli zvuku, »punctowé rozdielný fmyfl vkazugij« (A3r). Diakritická znamínka se nazývají »wrřlky« a mění přirozený zvuk té které litery. Při výkladu o diftonzích podávají Optát s Gzelem svědectví o změnách českého vokalického systému: odmítají psát vokály *ou* a *ie*, které znají z knih, protože neznají lidi, kteří by jich užívali; dlouhé *í* (psané *ij*, místo *ie*) jim zní »woftře« (A4r—v). Dále dávají příklady českých slov, v jejichž zápisu se jednotlivých liter používá. Punktování neboli interpunkce má dvojí funkci: členění na menší celky usnadňuje odhalit smysl sdělení, ale interpunkční znamínka slouží i praxi hlasitého čtení — »k oddechnutij když fe čte«. Náměšťští gramatici si neodpustí kritiku rozdílné pečlivosti, která se virgulím a jiným znamením věnuje v různých tiskárnách (B4r). Popisují i s příklady šest punktů (virguli, dvojtečku, tečku, otazník, dělítka, závorky) a opakovaně prozrazují svůj (nejen) ortografický vzor — Erasmovu úpravu Nového zákona.⁵

Jindřichohradecký rodák Václav Philomathes — jak bylo řečeno — předeslal »KAZDEM V PRZIMEMV CZTENÁŘI« své Etymologie vlastní předmluvu. Jako poukázali Gzel s Optátem na autoritu své Orthographie, totiž na Erasma Rotterdamského, tak poukazuje Philomathes zase na autority své, které mu představují dobrý

⁴ Stejnou strukturu bude mít Optátovo *Isagogicon* (OptátIsag), učebnice z roku 1535, spojující »předkem« Ortografii (také rozdělenou na dvě stránky, o literách a zkratkách a pak o interpunkci) a »potom« Aritmetiku.

⁵ O obsahu Orthographie KYAS, První česká mluvnice a její místo ve vývoji spisovné češtiny, s. 143—144.

stylus v latině (C2v): je to především Laurentius Valla (1407—1457), italský humanista v papežských službách, a jeho *Liber elegantiarum* (tisk až 1471), poučující, jak se vyvarovat »wřelých barbarismů a solecismů«, nebo také církevní otcové Hieronymus a Ambrosius (asi 340—397); odstrašujícími negativními vzory »s kuchyňskou latinou« jsou Philomathovi ve shodě s klasicizujícími humanisty celé Evropy středověcí teologové a filozofové Scotus, Tomáš Akvinský nebo Albert Veliký. Čechové se prý dopouštějí stylistických prohřešků při mluvení, dokonce i při psaní. »Zvláště pak a naděšněcko« v překladech bible: už opakovaně v nich »mnohá slova neupřímně z latiny vyložili« (C3r).

Ještě v předmluvě se Philomathes pustil do kritiky některých jednotlivostí, na kterých mu zvláště záleželo. Nesouhlasil s kladením některých tvarů zájmen, s koncovkou Gpl *-úw* (místo *-ú*), a s monoftongem *-ú* drženým v instrumentále singuláru feminin s a-kmenovým skloňováním (C3r). Dále už předem ohlásil, že ve výkladu o slovese zavrhně užívání pomocného slovesa *býti* v 3. osobě singuláru i plurálu préterita (»perfekta«, např. »Počal se gest«); výtku podepřel vtípem o tom, jak všechno v takto pojmenovaných činnostech dělá »yakýs/ Gest« (C3r). Podobně napadl — výrokem v literatuře často citovaným — imperfektum:

Ten pak nebohý/ *bijfle/ obogijho fa pohlawij/ a rozličných stawúw/ diwné wěcy púfobjfle* (Nám1 C3r).

S topem jazykověreflektivních textů o úpadku jazyka současného kritikovi kontrastuje bezprostřední pokračování právě citovaného místa, které přímo obrací tradiční argumentaci:

Hle co činij porušené wýmluwnosti následowánij: A čijm wijce obyčegom porušeným wdidla se paufftěgij/ tjem dále se probijhagij/ *šprawedliwoft pak w tom hynúti muý. Protož dobré g<e>t zlým o|byčegom ža [!] čafu búynošt zařawiti/ aby řnad dáwnij řwau řtarobylořtj/ w přirozenij se nezměnili* (Nám1 C3r—v).

Philomathes tedy nestaví hráz aktuálnímu kažení jazyka současníky, ale právě naopak: jejich bujnosti v užívání archaizmů, která hrozí zavést nefrekventovaný, exkluzivní jazykový prostředek do běžného úzu. Vladimír Kyas při zkoumání »zlidovění«

literárního jazyka v 16. století postavil tuto Optátovu snahu proti Blahoslavovu úsilí o konzervativní kultivaci literárního jazyka.⁶

Ještě v předmluvě si Philomathes také vyhradil, že nepopíše tvarosloví jako celek — »každé<h>o flova deklinacy/ per casus/ et te<m>pora« —, nýbrž probere »gen ta flowa/ kterýchž obyčey zle vžijwá/ tak w pñanij/ yako y w mluwenij« (C3v). Svou práci vzhledem k promiskuitnímu užívání češtiny a latiny neurčil pro toho,

ktož prwé z Donátu poléwky flkolfkee ne zakufyl/ a latijnau fobě aust ne proplákl/ [...]

A p<ro>tož [Etymologia] gen kněžijm kteříž latijně vměgij/ Pijfařom Literátom/ a žákom fe hodij (NámI C3v).

Pro tyto vzdělané nebo vzdělávající se adresáty⁷ sepsal Philomathes osm »stránek«, pojednávajících *de nominibus* (C4r—D3r), *de pronomibus* (D3r—G1v), *de verbis* (G2r—H1r), *de adverbis* (H1v—H3v),⁸ *de participio* (H3v—I1v), *de coniunctione* (I1v—I4r),⁹ *de prepositionibus* [!] (I4r—v) a *de interiectionibus* (K1r—v). V dodatku (K1r—v) se věnuje jednotlivým skloňování některých jmen a slov v biblických překladech (*Iesus, Mose, Christianus*), eventuálně se smiřuje s tím, že se některé ustálené biblizmy nepřekládají, i když by to bylo možné (*amen, alleluia*). Že jsou všechna tato témata podřízena zastřešující intenci podat návod, jak správně překládat, poznáváme také z dvojité definice etymologie jako disciplíny, která je uměním dobře mluvit, ale také uměním »prawé<h>o mijrné<h>o/ jedno<h>o yazyku w druhý wykłádanij« (C4r).¹⁰

Ačkoliv se autor ohrazoval, že neuvede školská paradigmata, nachází jeho čtenář v druhé »stránce« paradigma deklinace zájmen *jeho/suus*, členěné podle tří rodů, dvou čísel a pěti pádů, totiž nominativu, genitivu, dativu, akuzativu a ablativu (E4r).

⁶ Srov. KYAS, *Česká bible v dějinách národního písemnictví*, s. 161, kde také odkaz na Kyasovu disertační práci na toto téma. Kyas novým způsobem rozvíjel opozici »lidovosti« a stylistické vypjatosti, kterou znal i Martin Hattala (u něho »obecná« čeština, srov. pozn. k 3.2.8).

⁷ Vladimír KYAS (První česká mluvnice a její místo ve vývoji spisovné češtiny, s. 142) nadhodil možnost, že Philomathes psal »patrně přímo pro Optáta«.

⁸ Tady najdem i zájmena jako *mecum*.

⁹ Včetně spojovacích výrazů jako *autem, enim* apod.

¹⁰ S takovýmto vymezením etymologie polemizuje BlahGram 62v: »ne samať etymologia« je překladatelskou teorií (srov. i BlahGram 63v). O obsahu Philomathovy Etymologie podrobně KYAS, *První česká mluvnice a její místo ve vývoji spisovné češtiny*, s. 144—146.

V dodatku pak přistupuje v paradigmatu deklinace jména *Jesus/Jézus* i vokativ (K2r). V »třetí« stránce Etymologie je zase vypočteno paradigma slovesa *slýchat* (G3r).¹¹

Soustavně však Philomathes paradigmata konjugací neuvádí. V části *de verbis* se vrací k náznakům v předmluvě a brojí proti archaizmům — reaguje tak na bratrské překlady Nového zákona, které byly zase konzervativní reakcí na inovace *bible Benátské*, vyřazující z tradiční bibličtiny především jednoduchá préterita staré češtiny (srov. 3.5.1). Philomathes se v argumentaci, proč imperfekt, aoristů, ale také tvarů duálových neužívat, odvolává na soudobý úzus, mluvený i psaný (dodejme: nebiblický):

Tiech flow vžijwati máme/ kteráž fau nynij w čelkém yazyku neyzwykleyflij: Neb fluffij mluwiti y pľati ne wedlé obyčeege starobylé<h>o/ ale wedlé obyčeege zwyklofti/ kterýž nynij naywijce mezy lidmi běžij... (Nám1 G2r).

Aby ale nevznikl dojem, že arbitrem jazykové správnosti byl u Philomatha úzus jako takový, citujme dále (a připomeňme si zároveň, jak Philomathes obdivoval v latinském stylu humanistu Vallu, bourajícího pozdněstředověký latinský »úzus« vzorem klasických autorů):

... A to geflti obyčey dobrý/ neb zlého náśledowati nemáme. To proto prawijm/ neb fau mnohá flowa/ tee gefltie wetchee Czeřłtiny/ hrubá: gimiz fe mnozý bez potřeby zanepražňugij/ tak w pľanij/ yako y w mluwenij (Nám1 G2r).

A následuje výčet výše uvedených archaizmů: tedy výčet slov, která v »úzu« byla — jinak by nemělo smyslu je potírat —, ale v »úzu« nesprávném, neřídícím se dobrými pravidly. Philomathes pak k jednotlivým případům doplňuje, jak lze totéž říci »fluffně/ a práwě« (G2r).

Ještě téhož roku 1533 vyšel v Náměšti nad Oslavou překlad *Nového zákona*, práce Optátova a Gzelova, mocně ovlivněná Philomathovou Etymologií (srov. 3.5.1).¹² Ve-

¹¹ Komentátoru Janu Blahoslavovi chybí pro přehlednost výčet tvarů v »stránce« *de participio* (BlahGram 127v).

¹² Zásady popsané v mluvnici a jazykovou realitu náměšťského překladu podrobně srovnal TRUHLÁŘ, Příspěvky k dějinám studií humanistických v Čechách II: Václav Philomathes, zvl. s. 292—300; tam doklady k následujícímu výčtu. Věmosti Optáta překladatele Philoma-

den záměrem obou překladatelů, tiskl výše zmíněný Matěj z Dvořišť zvaný Pytlík, zmiňovaný v předmluvách ke gramatice i k Novému zákonu. »philomathovsky«, a to v překvapivé kvalitě a stylové typografické čistotě.¹³ Respektoval Philomathova modernizační, ale hlavně racionalizační pravidla: nepoužíval pomocného slovesa být v 3. osobách složeného préterita; *enim* je tu zčeštěno jako *zajisté*; vylučovány jsou některé hebraizmy, jako *syn zatracení*; péče je věnována správnému užívání zájmen, rozlišuje se adjektivní koncové *-ú* a *-ou* podle pádu (Asg proti Isg fem.), »genitiv plurálu« na *-ív* (*Bůh otcív našich*) a »ablativ« na *-ú* (*od hříchú* — předložka je tu podle latiny a podle významu pokládána za »ablativní«; sem zařazena i posesiva jako *synu Davidú*), Asg *ho* (animatum) a *jej* (inanimatum) a tvary *jeho*, *jehož*, *jich*, *jejich*; i zesilovací částice/afix *-ž* se užívá tak, jak jsme to nacházeli v náměšťské mluvnici. Už z těchto shod a ještě více ze skladby náměšťské mluvnice samé je patrné, že tuto mluvnici je zapotřebí vykládat vždy v souvislosti s překladatelskou aktivitou jejích autorů: jinak bude působit jako kusá, neúplná, nedokončená, a bude se spolu s Blahoslavovou mluvnici jevit jako »pouhé shromáždění materiálu«.¹⁴

Předlohou Optátova a Gzelova překládání byl Nový zákon vydaný uznávaným evropským humanistou Erasmem Rotterdamským (1466/1469—1536) poprvé v roce 1516 jako řecko-latinská bilingva. Jeho latina byla zbavena neklasických prvků a vzorná péče byla věnována i pravopisné stránce edice. To byl pro náměšťské překladatele velký podnět a pro českou filologii přihláška k humanistickým pracovním metodám, v zaalpské střeoevropské biblistice, a zvláště v českém prostředí dosud neběžným. Humanistická orientace byla vykládána jako působení Vídně, onoho »předmostí humanistické Itálie za Alpami«, a také erasmovské a frobeniovské humanistické Basileje.¹⁵ Ano, Beneš Optát vídeňskými studii prošel. Ale nejen on: jazykový direktor náměšťských překladatelů Václav Philomathes studoval ve Vídni také, dokonce tam vydal svou tištěnou prvotinu (*Musicorum libri quattuor*)¹⁶ a přesto

thovi gramatikovi si ostatně všimal už Jan Blahoslav a našel v novozákonním překladě formy, které Philomathes nepřipouštěl, např. *nohama svýma, dva slepá* (BlahGram 107r).

¹³ Pytlíka jako tiskaře chválili nejen Optát s Gzelem, ale dokonce v nové době Vladimír KYAS (*Česká bible v dějinách národního písemnictví*, s. 152), považující úpravu Nového zákona z r. 1533 za lepší, než mají »vydání moderní«.

¹⁴ HATTALA, Rec. edic Mistra Jana Husi Ortografie česká a Jana Blahoslava Grammatika česká, s. 290—291.

¹⁵ KRÁLÍK, Humanismus a počátky českého mlvnickví, s. 274.

¹⁶ Edice s překladem: PHILOMATHES, *Čtyři knihy o hudbě*. V zájmu o hudební teorii a praxi bude mezi gramatiky češtiny následovat Philomatha Blahoslav (*Blahoslav, Musica*, srov.

pocházejí jeho biblické citáty v Etymologii nikoliv z tlumočení Erasmova, ale překvapivě z tradiční hieronymovské *Vulgaty*.¹⁷

Volba předlohy biblického překladu samozřejmě na zájem překladatelů o filologickou stránku díla působila, ale nepřímo, jakousi analogií mezi latinou a češtinou. Vladimír Kyas však hledal i odpověď na otázku, zda tu nemohla být nějaká přímější pobídka pro psaní české gramatiky, totiž inspirace v gramatice německé, dosti pochopitelná právě u Optáta, který syna Václava Lomnického vyučoval i němčině.¹⁸ Za možnou předlohu považoval Kyas dílo Valentina Ickelsamera (srov. 1.2.1),¹⁹ eventuálně i Johanna Kolroßa (1529/1530).²⁰

Ačkoliv byla náměšťská mluvnice v době svého vzniku tolik vázána na překladatelskou činnost dvou ze svých autorů, ukázala se jako životaschopná a samostatná; ještě dvakrát se v dalším výkladu setkáme s její reedicí (srov. 2.2.4&6). Její druhý život začal po deseti letech v Norimberce. Norimberský tisk (hypoteticky Nám2) se — pokud víme — nedochoval. Pravděpodobně se příliš nelišil od vydání náměšťského: Jan Blahoslav totiž v *Gramatice české* opsal, komentoval a doplnil právě toto vydání, pořízené »v Nermberce, skrze Jana Günthera, léta Páně 1543« (BlahGram 156v). Ještě v několika případech uvidíme, že chronologie vzniku mluvnic v naší řadě je relativní: některé texty se vydávají znova a vstupují do nového kulturního kontextu a do rozdílné jazykové situace; některé texty jsou zase napsány a v staré době buď vůbec nevydány, nebo vydány se zpožděním, po smrti svých autorů. I tato časová komplikovanost je nám důkazem souvislosti řady zkoumaných jazykových knížek a pobídkou, abychom se jí snažili uchopovat jako komplex.

2.2.2. Mluvnice Jana Blahoslava (do roku 1571)

Jan Blahoslav (1523—1571) měl v 50. letech 16. století za sebou studia na školách

3.5.3), který snad podle Vladimíra HELFERTA (Muzika Blahoslavova a Philomathova, s. 150) využíval i Philomathových podnětů.

¹⁷ Srov. TRUHLÁŘ, Příspěvky k dějinám studií humanistických v Čechách II: Václav Philomathes, s. 300.

¹⁸ Byl ostatně už v r. 1524 jihlavskou městskou radou žádán o překlad dopisu z němčiny do češtiny; v dochované odmítavé odpovědi se Optát omlouvá, že jeho slovní zásoba na to nepostačuje (HREJSA, Beneš Optát, s. 285—286; na s. 285 i přepis Optátova listu); v dedikaci *Isagogica* se Optát také zmiňuje o tom, že má Znatu, syna pana Václava, učit »fluffně Czelky/ ypřitom Niemecky pšáati a čijfli« (OptátIsag A3v).

¹⁹ Tato gramatika se však dnes obvykle datuje až do r. 1534, tedy po vydání náměšťské.

²⁰ Srov. POLENZ, *Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart I*, s. 183; *Deutsches Literatur-Lexikon 9*, s. 204—205.

jednoty bratrské na rodné Moravě i na luteránských školách v Německu (Goldberg, Wittenberg). Vykonal cestu do Královce a krátce pobyl také v humanistické Basileji. Potkal se tam s filologem Zikmundem Hrubým z Jelení (1497—1554),²¹ pracovníkem Frobeniovy tiskárny a autorem slovníku *Lexicum symphonum* (1537 a 1544),²² předvádějícího harmonii slovních forem řeckých, latinských, německých a slovan-
ských; »v Bazilii u Gelenia« (BlahGram 352v) také potkal mluvčí jiných slovan-
ských jazyků. V době nemoci, kdy pobýval přímo v Geleniově domě, se tam měl
možnost seznámit s neformálním humanistickým kroužkem, kterému jistě vděčil za
filologickou i praktickou tiskařskou a nakladatelskou inspiraci.²³ Po návratu na Mo-
ravu vyhledal za pobytu v Prostějově v nedalekých Mostkovicích

staříčkého již Beneše Optata. Ze zachované jich rozmluvy se dovídáme, že Optat své
stanovisko radikálně novoutravvistické uchoval si do stáří. B<ratr>. Blahoslav || poznal
v něm muže velmi bystrého, pobožného kněze, jemuž rovného kališného nikdy nevi-
děl.²⁴

Tato epizoda symbolicky snoubí první dva články naší řady gramatik personální vaz-
bou: starý Optát se tu potkal s mladým Blahoslavem, který někdy v té době začal
shromažďovat materiál ke své vlastní budoucí mluvnici. BLAHOSLAVOVA
GRAMATIKA ČESKÁ²⁵ se samozřejmě s náměšťskou mluvnici spojovala vždycky,

²¹ Srov. MATHESIUS, *Co daly naše země Evropě a lidstvu*, s. 134—137 (příspěvek Bohumila Ryby).

²² *Knihopis II/III*, č. 3 218—3 219.

²³ Srov. ODLOŽILÍK, *Blahoslav a severní humanisté*, s. 36—43; ČERVENKA, *Basilejský hu-
manismus a Jan Blahoslav*, s. 50—63.

²⁴ HREJSA, *Beneš Optát*, s. 284—285. Záznam o této příhodě pořídil sám Blahoslav
v oficiálních *Aktech jednoty bratrské*.

²⁵ BlahGram. — Edice: BLAHOSLAV, *Jana Blahoslava Grammatika Česká dokonaná l. 1571*;
BLAHOSLAV, *Gramatika česká Jana Blahoslava*; edice částí: BLAHOSLAV, *Pochodně zaž-
žená*, s. 59—78; 203—261; MOLNÁR, *Česko-bratrská výchova před Komenským*, s. 174—188
(ed. A. Gregor); NECHUTOVÁ, ŠLOSAR a VEČERKA, *Čítanka ze slovanské jazykovědy
v českých zemích*, s. 73—82; samostatně byla vydávána také Červenková-Blahoslavova příslo-
ví. — O autorovi (výběr z nepřeberného množství): NOVOTNÝ a URBÁNEK, *Sborník Bla-
hoslavův (1523—1923)*; VÁŠA, *Jan Blahoslav*; GREGOR, *Dva příspěvky k životopisu Jana
Blahoslava*, s. 136—139; monografie JANÁČEK, *Jan Blahoslav*. — O díle: HRADIL, *Ruko-
pis grammatiky české Jana Blahoslava*; HATTALA, *Rec. edic Mistra Jana Husi Ortografie čes-
ká a Jana Blahoslava Grammatika česká*; -bk, *O gramatice bratra Jana Blahoslava a o před-
chůdcích jeho I—VI*; JEDLIČKA, *Dodatky a opravy k biografickým spisovatelů českých
a k starší české bibliografii: dvě poznámky k českým grammatikám Beneše Optáta a J. Blaho-
slava*; DUŠEK, *Pokud Jirí Konstanc užil grammatiky Blahoslavovy*; NOVÁK, *O rhetorické
stránce Grammatiky Blahoslavovy*; VLČEK, *Několik slov o Blahoslavově Mluvnici české*;

protože vznikla jako její komentovaný opis s dodatky, ale v příhodě setkání aktivního jazykového tvůrce Blahoslava, kterého v té době teprve čekala práce na jeho vlastním zčeštění *Nového zákona* (srov. 3.5.1), se starým farářem v Mostkovicích, jehož novozákonní překlad byl už dvacet let na světle Božím, tedy v této příhodě jako by byla kondenzována kontinuita jazykověreflektivního úsilí v české kultuře 16. století. Bratrský duchovní si až do smrti utrakvistického faráře váží:

Byl muž pilný etc., jemuž rovného kněze to<h>o svěcení římských biskupů, v pobožnosti op<ra>vdové, i v věrném Pánu Bohu (pokudž věděl a znal) sloužení, na Moravě nikdy sem neviděl (BlahGram 7r).

Neznamená to však, že by Optáta obdivoval jako odborníka v jazykových a biblistických otázkách: naopak, výklady Optátovy Orthographie kritizuje skoro stejně ostře jako Philomathovu Etymologii, dokonce neváhá napsat, že po jazykové stránce »více byl Němec nežli Čech« (BlahGram 12r).²⁶ K textu Philomathovu je sice poněkud příkřejší, ale to je snad dáno i tím, že původní text Philomathův je delší a týká se tvarosloví a frazeologie, kde je polemických témat samozřejmě více. Zdá se, že Philomatha navíc Blahoslav osobně neznal;²⁷ věděl však o něm, že byl kněz.

TRÁVNÍČEK, Poznámky o Blahoslavově gramatice; KRÁLÍK, Humanismus a počátky českého mluvnictví; KYAS, První česká mluvnice a její místo ve vývoji spisovné češtiny; MICHÁLEK, O jazykových otázkách v dílech českých národních humanistů; ŠLOSAR, Příspěvky k poznání české kvantity v 16. století; ŠLOSAR, Poznámky k vývoji české interpunkce v 16. století; GREGOR, Jan Blahoslav als tschechischer Philologe; GREGOR, K moravské historické dialektologii; POSPÍŠIL, Jan Blahoslav — jazykovědec a literát; MICHÁLEK, Z minulosti naší jazykové kultury (K jazykovému odkazu Jana Blahoslava); GREGOR, Vznik, koncepce o osudy Blahoslavovy Grammatiky české; VINTR, Terminologický systém Grammatiky české Jana Blahoslava; BIMKA a FLOSS, *Jan Blahoslav, předchůdce J. A. Komenského* (bibliografie M. Bohatcové, s. 188—204, o gramatice na s. 197—198); ŠILHAN, Kdy vznikl dochovaný rukopis Blahoslavovy Grammatiky; ŠLOSAR, Ještě k rukopisu Blahoslavovy Grammatiky; NECHUTOVÁ, ŠLOSAR a VEČERKA, *Čítanka ze slovanské jazykovědy v českých zemích*, s. 13; ČEJKA, K pojetí významu v Blahoslavově Grammatice české; ŠLOSAR, Slovo-tvorba v Blahoslavově gramatice a v gramatikách pozdějších; HOMOLKOVÁ, Výklady o příslovcích a spojkách v náměšťské a Blahoslavově mluvnici; BOHATCOVÁ, Konečně vyšla Blahoslavova gramatika!; ČEJKA, Střídání kódů u Jana Blahoslava a Martina Luthera (Několik poznámek k tzv. kulturní diglosii). — **Z příruček:** JUNGMANN, *Historie literatury české*, č. IV.7, s. 128; JIREČEK, *Rukověť I*, s. 74—84; JAKUBEC, *Dějiny literatury české I*, s. 690 až 693; VLČEK, *Dějiny české literatury I*, s. 320—326; HRABÁK, Josef (ed.), *Dějiny české literatury I*, s. 374—376 (v kap. A. Škarky); *Lexikon české literatury I*, s. 246—248 (heslo Jaroslava Kolára).

²⁶ Jak víme, sám kněz Beneš své němčině tolik nedůvěřoval.

²⁷ Neznamená-li však formulace »kdožkoli byl« (BlahGram 59r) pouhou distanci (asi jako: »ať už byl jakkoliv významný«).

Gramatika česká vznikala dlouho a vlastně mimochodem, vedle jiné práce, kterou autor považoval za vážnější, tedy vedle práce teologické a překladatelské. Ta druhá mu byla dokonce radou jednoty bratrské uložena jako jeho vlastní úkol: »vykládání Zákona do češtiny« bylo pro Blahoslava zároveň s podílem na redakci kancionálu (s Janem Černým a Adamem Šturmem) *officium a toto synedrio impositum*, stejně jako měl starší bratr Matěj Červenka sepisovat teologickou syntézu jednoty a po Blahoslavovi měli přijít — a přišli — bratrství překladatelé Starého zákona.²⁸ Blahoslav také práci na gramatice, kterou pociťoval jako úlevnou (»sem jako ad leviora studia se utekl« — 362v) a při níž se zároveň nemohl zbavit výčitek, že se odklání od prací vážnějších, omlouval jako podpůrnou pro své textografické úkoly v jednotě bratrské i pro následovníky překladatele (363r). Pomocný charakter poznámek k náměšťské mluvnici a vlastních doplňků vysvětluje dlouhý vznik textu; ten Blahoslavovi

sic enim inter manus per tot annos, scilicet fere 20, excrevit (BlahGram 361v).

Blahoslav tedy psal mluvnici zhruba od doby, kdy se vrátil z Basileje a setkal se s Optátem, téměř až do své smrti, tedy po celý svůj aktivní autorský život. Tyto okolnosti jistě snadno vysvětlí, že v *Gramatice české* před sebou nemáme tradiční knižní dílo, ale spíše velmi pestré kompendium, sbírku poznámek tu více tu méně propracovaných, a snadno pochopíme, že zůstalo v rukopise.

Dlouho se předpokládalo, že tento rukopis — unikátní a objevený až v 50. letech 19. století knihovníkem Ignácem Hradilem v knihovně Tereziánského ústavu ve Vídeňském Novém Městě²⁹ — je přepis Blahoslavových žáků a pochází ještě z 16. století. Podle použitého papíru byl však později přiřazen k roku 1670. Tím ovšem vystala otázka mnohem závažnější, totiž kdo měl zájem na tom, přepisovat objemný rukopis úzce spjatý s překladatelským úsilím jednoty bratrské ještě sto let po jeho vzniku, kdy se už změnila takřka všechny myslitelné kontexty, do nichž dílo původně vstupovalo; a kde je předloha, z níž se opisovalo.³⁰

²⁸ Je však otázka, jak slovům *officium impositum* rozumět — výklad, že novozákonní překlad byl Blahoslavovým doslova oficiálním úkolem, popírala BOHATCOVÁ, Blahoslavovy edice kancionálu a Nového zákona ve světle domácí vydavatelské tradice, s. 146—147.

²⁹ Zpráva a stručný popis nálezu: HRADIL, Rukopis grammatiky české Jana Blahoslava.

³⁰ O papíru ŠILHAN, Kdy vznikl dochovaný rukopis Blahoslavovy Grammatiky; k opisu ŠLOSAR, Ještě k rukopisu Blahoslavovy Grammatiky. O možnostech dochování jiného rukopisu díla uvažoval GREGOR, Je rukopis Blahoslavovy Grammatiky opravdu unikát?

Z časového rozpětí, v němž Blahoslavova mluvnice vznikala, je jasné, že to není jen teoretická příprava na překládání Nového zákona ani jen syntéza zkušeností nabytých při překládání, ale to všecko — příprava, sběr jednotlivostí v průběhu práce i dodatečné ohlédnutí — najednou. O překladu Nového zákona se ostatně Blahoslav zmiňuje jako o vydaném, např. na fol. 103v, 259r nebo 151v, kde najdeme pozoruhodný stesk na drobné tiskařské chyby. Gramatika nakonec prošla i závěrečnou redakcí:

Nyní pak to vše přehlednuto jest, pilně zkorygováno i doplněno a některým toliko k užívání vydáno; leta 1571 (BlahGram 2r).

Tito *někteří toliko* a v Závírce jmenovaní budoucí vykladači Starého zákona jsou adresáty díla. Dedikace je namířena na tajemného »N.«. Byl ztotožňován s různými osobami, v edici Dušana Šlosara, Mirka Čejky a Jany Nechutové s bratrským biskupem Janem Černým-Nigrinem. On a Blahoslav jistě mohli nad redakcí bratrského kancionálu v »pobožných rozmlouváních« přemítat »o pravé vlastnosti jazyka českého« (2r), ale Nigrinus zemřel už roku 1565. Dedikace ovšem může být starší; v Závírce už o »N.« není zmínky. Podnětů a adresátů ostatně za dvacet let práce muselo být více, mnohé důvody k psaní byly nepochybně vnitřní, vyplývající z četby a vlastní jazykové aktivity a všímavosti. Blahoslav, vytvářeje nezbytný *locus humilitatis*, popisuje všecko takto:

od některých pobožných mužů příčinu sobě || k tomu danou, nětco sem byl toho, což mi se k grammatyce české příležitě vidělo, poznamenávati počal; a čta Grammatyku od kněze Beneše a druhého, kterýž slove Filomátes, vydanou, nemalo sem toho tam do ní na některých místech vepsal; ostatek v obláštní knížku tuto tak shromáždiv jakž naspěch býti mohlo, příčinu opět další někomu dáti chtěje, z nynějších nebo budoucích, aby o tom šířeji přemejšleje, nětco potom dostatečnější, pořadně a srozumitedlně jazykem českým sepsal, a pro obecný užitek všechněm vůbec vydal (BlahGram 162v—163r).

Jako *factum* a danost zůstává, že Blahoslavova gramatika zůstala do objevu a publikace rukopisu v roce 1857 gramatikou netištěnou. Přesto se jí od doby vydání podaří-

lo zastínit výchozí text náměšťský³¹ — díky rozsahu, nadšení z objevu v 19. století, ale především samozřejmě pro velikost autora, projevujícího na jejích stránkách nenapodobitelným stylem svou jazykovou bravuru, svévoli, citlivost i znalosti.

Další využití textu po jeho sepsání zůstává nejasné, stejně jako motivace pozdního opisu. Starší spekulace o užívání textu v bratrských školách³² vystřídaly otázky po možné genetické souvislosti Blahoslavovy *Gramatiky české* s pozdější českou gramatografií.³³ Nejplodnější však zůstává pozornost věnovaná mluvnici samotné.

Nejpozoruhodnější obecný rys, vystupující s každou další stránkou gramatiky, lze vyjádřit takto:

Na rozdíl od Optáta je Blahoslav velmi sčetlý v starých spisovatelích, má veliký smysl pro tradici jazyka...³⁴

Ano, a platí to nejenom pro Optáta, ale i pro Philomatha. Blahoslavova sčetlost a konzervativní láska k starým textům a staršímu jazyku vůbec jde například až k úvahám o možnostech alespoň grafického zachování diftongu *ie* (BlahGram 14r až 17v) nebo k zajímavému místu, na němž český bratr Blahoslav vytyká náměšťským kališníkům (Optátovi) teologické námitky proti slovu *svátost* poukazem na starobylé katolické užívání slova *sacramentum* v hieronymovské *Vulgatě* a v starých českých překladech Písma, »na pergaméně dávno před mnoha lety psaných« (30v—31r).

Obsáhlá Blahoslavova práce (po korekci chybné tradiční paginace celkem 362 fol.) je v podstatě dvojdielná: první částí je opis mluvnice náměšťské s Blahoslavovými stručnými poznámkami nebo i delšími komentáři k obsahu Optátova-Gzelova nebo Philomathova textu, případně k jazykové stránce jejich výkladu — Blahoslavův text je v tomto případě pozoruhodnou sekundární, metametajazykovou reflexí (1r—160v); druhou, rozsáhlejší část zabírá sedm knih Přidání ke gramatice, s úvodem a Zavírkou (162r—363v). Náměšťská mluvnice je v první části »povysvětlená, nemalo

³¹ Rehabilitační objev náměšťské provedl po nenápadných studiích starších Oldřich KRÁLÍK (Humanismus a počátky českého mluvnictví).

³² O tom, že učení podle *Gramatiky české* »není naprosto podobné«, psal HATTALA (Rec. edic Mistra Jana Husi Ortografie česká a Jana Blahoslava Grammatika česká, s. 290), který už znal její text; o studujících mládencích je v textu gramatiky zničehonic řeč na začátku VI. knihy Blahoslavových Přidání (BlahGram 271v).

³³ Srov. DUŠEK, Pokud Jiří Konstanc užil gramatiky Blahoslavovy.

³⁴ KYAS, První česká mluvnice a její místo ve vývoji spisovné češtiny, s. 146.

i napravená a rozšířená« (1r), a to »pro vysvětlení, doplnění a v něčem i napravení« (160r), v Přidáních se pak dodávají témata z jazykových rovin, kterými se náměšťští ani nezabývali, hlavně z rétoriky a frazeologie, ovšem stále ze stejného »funkčního hlediska«, totiž především z hlediska použití češtiny v biblickém překladu. Struktura první části je tedy dána komentovaným náměšťským textem; obsahové členění knih svého Přidání vysvětluje Blahoslav v úvodu k druhé části (166v—167r).

Není samozřejmě bez důvodu, že z první, komentářové části Blahoslavovy mluvnice se obvykle citují emfatické projevy nesouhlasu, ironické šlehy nebo i odsudky předchůdců. Není to ale všecko: nejenže si Blahoslav vážil Beneše Optáta, mnohokrát tam taky najdem chválu Václava Philomatha — hodnocení jako »nezle«, nebo i »dobře«, »dosti pěkně«, »není velmi křiv«. Nebo se setkáme se souhlasem s jeho tvrzením, které Blahoslav nějak doplní — na to ještě upozorníme níže. Vztah k Philomathovi si Blahoslav řeší dokonce přímo v textu a snaží se oddělovat řešení jazykového problému od posuzování dobrého úmyslu předchůdců:

Velmi zlý Čech ten dobrý muž Filomát (BlahGram 129v).

Ve výkladu o náměšťské mluvnici (2.2.1) jsme vytkli několik bodů různých jazykových plánů, které se její autoři rozhodli regulovat, čili ustanovili pro ně pravidla. Co k těmto místům dodává Blahoslav?

Philomathovy regule o distribuci zájmen *ho*, *jej* a dalších Blahoslav sice uznává, ale jejich jednoduchost a kovovou ráznost rozleptává zaváděním výjimek podle dalších kritérií — eufonie (»iudicium aurium« — 98v), překladatelského úzu (»pro zvyk« — tamtéž) nebo vykázaním pravidla do jiného prostředí stylistického nebo sociálního (»Valet haec regula [*ho* pro animata místo *jej*]; maxime apud rusticos« — 99r). U zvrtných zájmen se Jan Blahoslav s Philomathem ztotožňuje a souhlasí s tím, jak je »na tabuli rozprostřel« (88v).

Výjimky na základě stejných kritérií zpochybňují Blahoslavův souhlas s Philomathovým lišením Gpl na *-úv* od »ablativu« na *-ú*, pojmenovává však tuto diferenci jako rozdíl mezi Gpl substantiva (*několik Davidův*) a posesivem (*žalm Davidů* — 72v).³⁵

³⁵ K postupnému rozlišování obou tvarů na *-óv*, resp. *-úv* od staré češtiny do nové srov. KUČERA, Spojení typu Ezopů pes v češtině 16. a 17. století (v pravidlech Philomathových

Naprosto odmítá Blahoslav rozlišování akuzativu a »ablativu« (Isg) femininních substantiv a adjektiv zakončeními *-ú/-ou*. Považuje tvary s *-ú* za dialektizmy (moravskoslovácké, slezské), »Čechům« neznámé (13r). Zpochybňuje ale nejenom realitu Philomathem stanoveného pravidla v jazyce, ale i jeho potřebnost: »lejk« tento rozdíl v pádu znát nepotřebuje, »učeny v latině Čech« ho pozná z kontextu (13v).

V případě Philomathových připomínek k slovesným tvarům v biblických překladech — archaickým imperfektům a *býti* v 3. osobě préterita — se projevila Blahoslavova tendence bránit starší jazyk. V zásadě souhlasí s vynecháváním *jest* a *jsou*; ale jen v zásadě, nikoliv beze zbytku. Připouští výjimky, aby dosáhl »plnosti« a »hladkosti« — modernizující tendenci pocítuje stále ještě jako příliš lidovou (»jako by sedlák mluvil« — 109r).

U imperfekta *bíše* upozorňuje Blahoslav na to, že při překládání bez tohoto tvaru nastanou překladateli problémy se slovesným videm (111v—112v). Chápal tedy snahu bratra Lukáš oživit imperfektum po *bibli Benátské* z praktického jazykového hlediska. A nejen to: Blahoslav sice s lítostí uznával zánik imperfekta v českém jazykovém úzu své doby (»škoda, že jest vyšlo z obyčeje« — 61b), ale spor měl ještě i jiný rozměr. Nesmíme zapomínat, že Blahoslav byl oddaným členem jednoty bratrské, z které archaizující novozákonní překlady počátku 16. století vyšly, a že jejich kritiky byli kališníci publikující v Náměšti. Své mínění o bratru Lukášovi Blahoslav vyjádřil jasně: byl to nejlepší český teolog svého věku (»suo tempore theologus nulli in tota gente nostra secundus«) a »svatý muž« (178v; srov. 60v). Sám Blahoslav nebyl jazykově tak konzervativní, aby zaváděl neživé imperfektum, byť do vznešeného biblického stylu (61v), ale byl loajální k staršímu českobratrskému řešení. Nelíbila se mu Philomathova výsměšná ironie namířená na Lukáše (61r), ačkoliv sám nebyl bezmezným obdivovatelem jeho archaizujícího jazyka (179r).

Stejná stanoviska jako u jiných jevů uplatňuje Blahoslav i při posuzování hebraizmů v biblických překladech (69v—70b; např. genitivní vazby jako *syn zatracení*): diferencuje, některé přijímá »pro starou zvyklost« (70r). I v této otázce se Blahoslav jeví jako člověk jazykově prostoupený starými texty a zakořeněný v tradici, v úzu starých překladů. Ve věci příklonných afixů *-t'* a *-ž* víceméně souhlasí s Philomathem

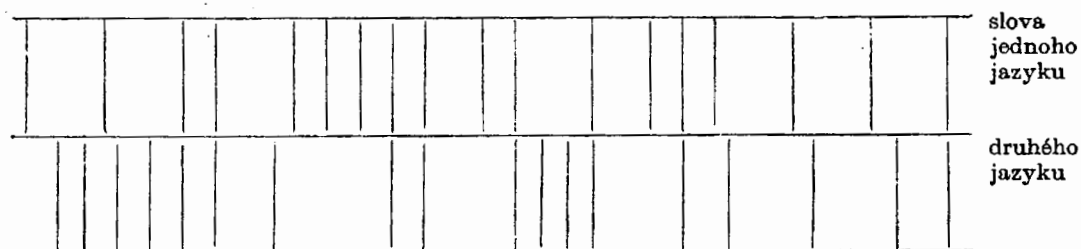
i Blahoslavových vidíme však spíše pokus voluntárně racionalizovat užívání záměnných dublet než projev dobové jazykové tendence). S problémem rozlišení těchto kolísajících tvarů se setkáme znova u Rosy (srov. 4.3.1).

(114v—115v); se současným územ se vyrovnává na základě kritérií estetických: užívání afixů mu někdy »plněji a vstřeji vzní« (262r—v; srov. 96v—97r; 115r—116r).

Blahoslav pro nás zachytil i vliv, který měla náměšťská mluvnice na českou jazykovou praxi do jeho doby. Připomíná to u výkladu o *bíše* a kritizuje ty, kdo se řídili zásadami náměšťských gramatiků podle jeho soudu nekriticky a přijímali je »tamquam oraculum ex tripode« (132r).

Ani Blahoslavova gramatická Přidání se úplně nevzdalují tématům nadhozeným náměšťskou mluvnici: autor se v nich opakovaně vrací k polemickým místům probraným v první části a mnohé věci svým předchůdcům vytýká znova.

I. kniha Přidání (167r—219r) pojednává o »vlastnosti« (*proprietas*) čili správném způsobu, správné podobě slov (167v—189v) i frází (tj. skládání nebo spojování slov, 190r—219r). Je tu shromážděn *thesaurus*, opravdová pokladnice jednotlivostí k biblickému překladu. Shody a rozdíly vazeb v jednotlivých jazycích nakonec vedou Blahoslava k závažnému teoretickému závěru — nakreslení »dramatu« čili schématu o neparalelním členění významu slov v různých jazycích:

BlahGram 218v; reprodukováno z edice BLAHOSLAV, *Gramatika česká Jana Blahoslava*, s. 219

Takový pohled na význam v jazykových systémech, při překládání vzájemně beze zbytku nepřevoditelných jeden na druhý, je dobrým příkladem Blahoslavovy překladatelské zkušenosti, citu pro jazykový detail, diferenci a významový odstín; je to vlastně cit pro anomálii a kontrastuje s analogistickou snahou jiných starších českých gramatografů najít v jazykové praxi pravidla s co nejobecnější platností — o této snaze budeme mluvit častěji níže (srov. 3.2.5).

II. kniha Přidání je v Blahoslavově *Gramatice české* (219v—225r) věnována stylistické figuře zvané od starověku metafora. Vlastně se tu ale neprobírá básnická fi-

gura v užším slova smyslu, ale spíše přenesené významy slov obecně, a dokonce i vulgarizmy. S takovým přenášením terminologie z rétoriky a poetiky do hláskosloví nebo morfologie a sémantiky se v starších českých gramatikách také potkáváme častěji. Konstanc i Rosa budou v 17. století uvažovat, které jevy by mohly v češtině zařadit pod vznešené řecké termíny jako *synkopé* nebo *apokopé* a budou se zamýšlet i nad tím, zda čeština disponuje stejným množstvím figur a tropů jako klasické jazyky.

V III. knize Přidání (225v—234v) se Jan Blahoslav zabývá cizími slovy. Slovní zásoba a její původ (*origo*) byl starostí jazykových reflektorů odjakživa, v první kapitole jsme v zahloubání nad ní zastihli Varrona a svatého Isidora. Blahoslavova doba, druhá půle 16. století, se lexiku věnovala s velkou intenzitou. Na Blahoslava zapůsobil v Basileji Zikmund Hrubý z Jelení a jeho *Lexicum symphonum*; o něco později se purifikací české slovní zásoby bude věnovat Philonomus (BenešVýkl); po Blahoslavovi také vystoupí nakladatel a slovníkář v jedné osobě, český Varro Daniel Adam z Veleslavína (srov. 2.2.5). Blahoslav nehledá »symfonii« slov v různých jazycích a proti Philonomovi uplatňuje mnohem diferencovanější přístup k slovní zásobě — hlavní zásadou je mu ohled na recipienta mluveného nebo psaného komunikátu:

I protož, šetře toliko, jaké máš posluchače a neb čtenáře, jimž mluviš a nebo pišeš, budeš moci toho, což by bylo k vzděllání (t. buď k vlastnosti, krátkosti i slušné ozdobnosti) užívati (BlahGram 226v—227r).

Blahoslav citlivě připomíná, že jiným výpůjčkám rozumějí učenci, jiným lidé u dvora, klerici, vojáci, řemeslníci a jiné skupiny; »některým pak již i sedláci rozumějí« (226v). Právě v této Blahoslavově stylistické a komunikační citlivosti, jazykové akomodaci, najdeme cenné projevy a popisy dobové sociální stratifikace jazykových prostředků (srov. 3.2.8). Narozdíl od apriorního stanoviska Philonomova k cizím slovům je Blahoslav v této věci otevřený živému úzu a dává i na vybranou v případech, že k cizomluvu existuje adekvátní ekvivalent český (srov. 232r—v). Jemnější rozlišování »cizosti« jazykových jevů prokázal Blahoslav i obráceným směrem: jeho pozornost se nezastavuje u lexikálních jednotek a jejich původu; v překladech si všímá také »následování phraseon« (233r a dále; srov. už 190r—219r) originálů, spojení slov a způsobů pojmenování hebrejského nebo jiného původu.

IV. kniha (235r—255v) sleduje v českém překládání bible figuru zvanou *enallagé*.

»Figurou« — jak už bylo zmíněno výše — se tu myslí nejen neobvyklé poetické využití nějakého jazykového prostředku, ale obecně »záměna«, a to i taková, kterou Blahoslav považuje za chybu. Spadají sem i nepochopené relikty staršího stavu jazyka, např. *Asg* rovný *Nsg*. *Enallage* je tu probírána systematicky: záměna slovního druhu podle jednotlivých částí řeči, s podkategoriemi jako *genus*, *numerus*, *casus*, resp. u sloves *numerus*, *genus*, *tempus*, *persona*. Jako *ennalage accentuum* jsou sem zařazeny problémy týkající se vokalické délky.

I v V. knize (256r—271r) se setkáme s širším chápáním figur. Jako menší figury jsou tu pojímány jevy hláskové. Figurami Blahoslav opravdu chápal variantnost, »potenciálnost jevů jazykových« v různých vrstvách jazyka, a to i bez ohledu na původ jednotlivých variant. Příkladem buďtež tyto rovnocenné příklady figury zvané *prothesis*: *jsou*<*sou* a *voběd*<*oběd* (256r—v).

Blahoslavova kritika, soustředěná v komentáři k náměšťským a v prvních knihách *Přidání* se v VI. knize (271v—340v) obrací v uvádění pozitivních příkladů, které tu konečně přicházejí ve větším měřítku (*farrago vocum et phraseon elegantissimarum*): čtoucím je podán seznam vhodných slov a obrátů (272r—274r), jsou jim doporučeny vhodné texty (274v—276v) a představen historický přehled autorů z jazykového hlediska kanonických (276v—283r) — ten ovšem blahoslavovsky, tj. s výhradami. Řada je dotažena až po bratrské autory Blahoslavovy doby, jako byli Augusta, Michalec, Červenka nebo Šturm. Přiložen je i seznam dobře přeložených frází (283v—285r) a přísloví z Červenkovy pozůstalosti (285v—314r); jak Blahoslav čestně uvádí, »větší těchto přísloví díl« (286v) shromáždil bratr Červenka. Další přejímkou je sbírka stylisticky vhodných obrátů (314v—329r) od neznámého autora, členěná tematicky (o slovu Božím, o člověku, o almužně...). Pozitivní *farrago* ze začátku knihy je nakonec přecejzen doplněna i o *farrago* výrazů špatných (329v—333v) a kritiku jednotlivostí k Červenkovu překladu *Žaltáře*³⁶ (334r—338v). Právě v této knize *Přidání* se také nachází proslulý zápis staré ukrajinské písně o vévodovi Štefanovi (352r—v).³⁷

V knize VII (341r—361v) jsou shromážděny drobnosti »de synonymis, epithetis,

³⁶ *Knihopis II/IX*, č. 17 555.

³⁷ V českém prostředí k tomuto zápisu HORÁLEK a HORÁLKOVÁ, Ukrajinská píseň o vojvodovi Štefanovi v zápisu ze XVI. století; ZILYNSKYJ, Stará ukrajinská píseň o vojvodovi Štefanovi a její význam pro dějiny slovanské lidové písně; HORÁLEK a HORÁLKOVÁ, Ještě k písni o vévodovi Štefanovi.

dialectis, pronunciatione« (341r). Blahoslavovým pozorováním (*observationes*) o »dialektech« byla věnována zvláštní pozornost.³⁸ Bratrský učenec tu otvírá vrátka, kterými se brzy po něm pokusí vykročit na cestu k poznání slovanského jazykového prostoru Matouš Philonomus v *Knížce slov českých vyložených*. Blahoslav samozřejmě neliší »jazyky« a »dialekty« v dnešním terminologickém slova smyslu, a proto čteme v této knize Přidání také koncentrovanou zprávu o česko-moravských jazykových rozdílech — těchto jevů si i jinak Blahoslav všimal soustavně, opřen o vlastní jazykovou zkušenost z různých částí českého jazykového prostoru (348v až 350v; srov. 3.2.8).

Na konec připsal Blahoslav ke gramatice Zavírku (361v—363v). Je to pozoruhodná autorská tiráž, svědectví o motivaci a tvorbě textu, dokonce o autorových vnitřních pochybnostech o práci (»i hanba mne byla za to...« — 362r) i jeho nadšení (»mysl má častokrát jako pochodně zažžená hořala« — 362r). Pro celek Blahoslavovy překladatelské a gramatykářské práce jsou důležité informace o organizaci textografické práce v jednotě bratrské — připomněli jsme je už výše. Blahoslav se tu neváhá odvolat na příklad Husův, Červenkův a Rohův, kteří také věnovali pracovní pozornost jazyku a jazykové praxi (363r). Blahoslavova mluvnice je ale spojena perspektivou s dalším, v té době ještě nevykonaným překladatelským dílem, protože hlavní cíl spisu pojmenovává Blahoslav takto:

Příklad a pravidlo pravé češtiny budoucím Zákona Páně starého vykladačům, a zvláště synům mým v Pánu milým pozůstávati, zdálo mi se netoliko býti užitečné, ale téměř povinné (BlahGram 363r).

Vyplnění pak tento plán nenašel nikde jinde než ve vydání *bible Kralické* (srov. 3.5.1). Není to tedy jen tak, že by kraličtí Blahoslavovu práci později prostě využili; on s touto návazností sám počítal.³⁹

Blahoslavovo dílo je monumentální i v dochované podobě komentáře a poznámek k jednotlivostem; jen těžko si lze představit, jak rozsáhlý a závažný text by mohlo tvořit, kdyby mu byl jeho autor přikládal v celku své činnosti větší význam. Možná

³⁸ Srov. SKUTIL, *Slovanské jazyky a česká nářečí v Blahoslavově Gramatice*; PETR, *K pojetí nářečí a nářečních jevů v Blahoslavově mluvnici*.

³⁹ K pestrému obsahu BlahGram srov. »věcný rejstřík lingvistický«, vypracovaný v kritické edici BlahGram (s. 385—394) Mirkem Čejkou a Dušanem Šlosarem.

by však dokončení, případně publikace znamenaly také otupení svěží sršatosti a bezprostřednosti jednotlivých formulací a zakryly některé autorovy výrazně individuální důrazy. — Místo spekulace však považujeme za potřebné uvědomit si na tomto místě rozdílnost přístupu Blahoslavova a jeho předchůdců, s nimiž v *Gramatice české* diskutuje. Nesejde možná tolik na jazykových jednotlivostech a rozdílných preferencích. Ty jsou totiž dány obecnějšími stanovisky gramatiků — tím, na čem Blahoslavovi nebo Philomathovi především záleželo. Ti dva proti sobě stojí jako výrazné typy, jejichž rysy budeme pozorovat i u dalších gramatiků, v různých měrách a poměrech.

Philomathovi je řešením jazykového problému nález pravidla, čím čistšího, jasnějšího a jednoznačnějšího, tím lépe. Konzervativní přístup Blahoslavův — jak jsme upozorňovali průběžně už výše — je založen na znalosti starších textů, staročeských rukopisů, prvních tištěných českých biblí a částí bible a textové tradice bratrské. Kolikrát umí Blahoslav, jistě popaměti, citovat obrat z některé starší písně nebo biblický verš. V teorii pak principiálně netíhne k jednoznačnému pravidlu, autoritou je mu doložená, byť formálně nedůsledná jazyková realita. Náměštití jsou sice také poučení o předchozí tradici, ale berou v úvahu hlavně tištěné bible z posledních desetiletí. Blahoslavův historický výhled je širší, a jazyková variantnost se mu i proto zdá samozřejmější. Jak jsme se zmínili, poukazovalo se na to, že Philomathes více hledí k mluvenému úzu své doby.⁴⁰ Nemůžeme však říci, že Blahoslav zase vidí jen jazyk psaný, případně jen bibličinu; proti tomu svědčí jeho četné postřehy o mluvené češtině. Jeví se nám to spíše tak, že Philomathes opravdu sledoval mluvený úzus své doby a následoval ho v případech, kdy tento úzus tíhl k zjednodušení a jasnosti, k pravidelnosti; a Blahoslav že také sledoval mluvený úzus, ale srovnával ho se svou bohatou znalostí staršího úzu autoritativních textů psaných, a nehledal tedy jednoduchá pravidla, ale spíše upřesňující výjimky z pravidel. Spojitost se základními otázkami evropské jazykové reflexe je tu opět nasnadě (srov. 1.1.2).

Už jsme připomínali, že Blahoslav nehodnotí své předchůdce výhradně kriticky a záporně: že je i chválí. Jedno ani druhé však většinou není jen tak beze všeho — že Blahoslav téměř vždycky potřebuje k nekomplikovaným pravidlům dodat výjimky nasbírané v textové praxi, se nám vysvětlí právě tím, o čem byla řeč v předchozím

⁴⁰ TRUHLÁŘ, Příspěvky k dějinám studií humanistických v Čechách II: Václav Philomathes, s. 292—293; KYAS, První česká mluvnice a její místo ve vývoji spisovné češtiny, s. 146.

odstavci: Philomathes a Blahoslav jsou v tom protikladné typy, jednoho to puďi abstrahovat pravidlo, druhý usilovně hledá své »ano, ale«. ⁴¹ O platnosti náměšťských regulí používá Blahoslav adverbii jako »nevždycky« (72v) nebo »nevšudy« (94a), vydává o Philomathově práci jakási částečně kladná vysvědčení jako »nezle poněkud« (69v). Regulí všech regulí je pro něj heslo »Nulla regula est sine exceptione« 99r (o distribuci *fej*); výjimky zdůvodňuje, jak jsme viděli, zvukovou ladností, vžitostí, negativní stylistickou příznačností. Samo úsilí o stanovení jednoduchých, obecně platných pravidel pro detaily v jazyce, považuje například ve výkladu o zvrtném *se* za nesmyslné:

Ale takovou rozličnost regulemi chtíti obsáhnouti (exiguae esset utilitatis, laboris vero pene infiniti), ač by snad nebylo nemožné, však maličko užitečné a velmi pracné, vtipného a pilného člověka zvyk bez regulí to zpraví (BlahGram 114r).

Co však Philomatha s Blahoslavem naopak spojuje, jsou jejich různé temperamety, projevující se vzrušeným stylem a radikalitou formulací, zvláště těch kritických. A dále je to humanistické školení obou mužů, excerptce a citace materiálu — jak to dělá např. Blahoslav, odkazuje na folia kancionálu *Pisně velké*⁴² bratra Jana Roha (18r—29v).

Po údivu 19. století, že v *Gramatice české* a ani v gramatice náměšťské není ani zdaleka to, co se v »gramatice« obvykle nachází, přišel Jan V. Novák na počátku století 20. s upozorněním, že v těchto pracích zároveň nacházíme mnoho věcí, které konvenční představu o »gramatice« naopak překračují: ostatně i z našeho předcházejícího výkladu je patrné, jak velkou roli hraje u Blahoslava stylistika a rétorika.⁴³ Stylistické názory Blahoslavovy lze pohodlně sledovat v terminologii, které užívá pro hodnocení jazykových prvků. Vybereme tu aspoň některé.

V souladu s tradicí pojmů *hellénismos* v řečtině a *latinitas* v latině hledá Jan Blahoslav »vlastnost« (*proprietas* 61r; srov. 2r), ideální individuální realizaci češtiny. Shromáždíme-li jeho výroky o tom, kdo takového »vlastního« jazyka používá, nebo

⁴¹ Na tento »zásadní rozdíl jazykového myšlení« Philomathova a Blahoslavova upozornil už KRÁLÍK, *Humanismus a počátky českého mluvnictví*, s. 265—266.

⁴² Tj. *Pisně chval božských* (*Knihopis II/VII*, č. 12 856).

⁴³ NOVÁK, O rhetorické stránce Grammatiky Blahoslavovy; o pojmech jazykové »vlastnosti«, »ozdobnosti« a »hojnosti« MICHÁLEK, Z minulosti naší jazykové kultury.

když vyloučíme ta prostředí, kde se ho naopak neužívá, ukazuje se, že »vlastní« prostředí češtiny je definováno průsečíkem charakteristik sociálních a geografických (srov. 3.2.8). »Vlastnost« jazyka je souborem jeho »vlastností« — a »jemu jeho vlastností i ozdob ujímati« je totéž jako »český jazyk chuditi« (106r). »Vlastnost« má i účinky estetické, podporuje »ozdobnost« jazyka:

A protož take se musí šetřiti jazyka vlastnosti, abychom nezavrhlí aneb nezšeredili ozdobnosti, ale při obojím bedlivě šetřili náležitě slušnosti (BlahGram 110r).

V titulu Přidání vytyčuje Blahoslav cíl náležitého užívání jazyka: »vlastně, pravě a ozdobně česky mluvíti i psáti« (162r). Pro estetické kvality jazyka užívá i výrazu *ornatus*; *proprietas* pak souvisí i s čistotou (*puritas*):

Chtěl jsem rád nětco jazyku našemu ad veram tum puritatem tum ornatum napomoci (BlahGram 362r).

Blahoslav nezapomínal při stanovování stylistických cílů ani na komunikační úspěch:

Potřebí figur bývá, když bez nich nelze věci, kterouž předložiti máš, čacky a světle a srozumitedlně vypovědíti; někdy propter vitandam amphibologiam (BlahGram 235v).

Jazykové prostředky, které takovým cílům (stylistické *čackosti*) slouží, jsou »elegantia, pulchra, significantia, sonora, vlastní, jadrná« (272r). Obratným užíváním vhodných elementů, např. střídáním synonym, vzniká žádoucí stylistická pestrost, *varietas* (341r). Stylisticky vyšší jsou pro Blahoslava prostředky archaické a biblizmy (»theologica vox« — např. 267v), po nichž často sáhne kazatel, zatímco stylisticky nižší prvky obsahuje řeč matky s dítětem nebo hovor s čeládkou (225r).

U Blahoslava se však setkáváme také se stylistickou terminologií sloužící k negativnímu hodnocení. Najdeme výrazy jako »verštatně« (109v) nebo »hochovská věc« (120v). V »čackých věcech« a v písních se má stylista vyhnout hiátu a žádoucí není ani nelibozvučná *asperitas* (138r). Velmi četné jsou až nepřátelské poznámky o mluvě sedláků: tradiční termín *rusticitas* je skoro synonymem stylistické neobratnosti a jazykové nevhodnosti. Ale i obvyklé opozitum k venkovanství a sedláctví — *urbani-*

tas — je u Blahoslava ambivalentní: někdy je výrazem pro městskou uhlazenost, »městský způsob« (123v) v dobrém slova smyslu: jindy jí kromě toho přikládá Blahoslav negativní významový odstín podle svatého Pavla: *urbanitas* pak může značit »šprymování oplzlé« (221r, v duchu Eph 5,4).

Svou zvýšenou stylistickou citlivost si Blahoslav musel uvědomovat; vedla ho k povzdechu nad nedbalostí současníků (tím se ostatně přidal k tradičnímu topu jazykové reflexe o zkažení přítomného jazyka); ne všichni pro něj byli »dobří Čechové« (334r):

Nebo se to mnohým Čechům zdá byti maličká věc, marná a pohrdnutí hodná, o vlastnost a ozdobnost jazyka českého péči, a ovšem s tím nějakou práci míti (BlahGram 333r).

2.2.3. Mluvnice Matouše Benešovského 1577

Náměšťská gramatika i dílo Blahoslavovo byly plodem venkovské aktivity kališníků pod protekcí Václava Lomnického a jednoty bratrské, mající silná sídla mimo velká kulturní centra. S pokračujícím 16. stoletím však především sílil význam vydavatelských a duchovních aktivit v centru českého jazykového území, v Praze. Nepřekvapuje tedy, že poté, co nastoupil na český královský trůn Rudolf II. (1576), vyšla roku 1577 další gramatika češtiny v Praze, u předního pražského tiskaře Dačického. Byl to útlý svazek kněze Matouše BENEŠOVSKÉHO *GRAMMATICA BOHEMICA*, dedikovaný mladému panovníkovi.⁴⁴

Jejímu autorovi Benešovskému-Philonomovi je věnován **exkurz druhý** této práce, uvažující o obou autorových jazykových knížkách, *Gramatice* i *Knížce* o původu

⁴⁴ BenešGram. — **Edice:** BENEŠOVSKÝ, *Grammatica Bohemica. Knížka slov českých vyložených*; ukázky: NECHUTOVÁ, ŠLOSAR a VEČERKA, *Čítanka ze slovanské jazykovědy v českých zemích*, s. 83—87. — **O autorovi:** KOUPIL, Matouš Benešovský zvaný Philonomus a jeho jazykové knížky (s odkazy na starší literaturu; srov. i literaturu v následující poznámce). — **O díle:** NOVÁK, *O Gramatice české M. Vavřince Benedikta z Nudožer* (vyd. r. 1603); VINTR, *Grammatica Bohemica Matouše Philonoma Benešovského z roku 1577*; KOUPIL, Matouš Benešovský zvaný Philonomus a jeho jazykové knížky. — **O tiskaři:** CHYBA, *Slovník knihtiskařů v Československu od nejstarších dob do roku 1860*, s. 73. — **Z příruček:** DOBROVSKÝ, *Podrobná mluvnice jazyka českého v redakcích z roku 1809 a 1819*, s. 12—13 (1809: IX; 1819: VI—VII); JUNGSMANN, *Historie literatury české*, č. IV.9, s. 128; JIREČEK, *Rukověť I*, s. 60—64; JAKUBEC, *Dějiny literatury české I*, s. 747—748; VLČEK, *Dějiny české literatury I*, s. 446—450; TRUHLÁŘ aj., *Rukověť 4*, s. 172; *Lexikon české literatury I*, s. 202 (heslo Emila Pražáka).

českých slov. Zde, ve »výčtu« celé řady gramatik, je zapotřebí zdůraznit časovou blízkost dokončení metagramatického textu Blahoslavovy *Gramatiky české* a mluvnice Benešovského. Časová kontinuita jde pak paralelně s kontinuitou ve způsobu uvažování obou autorů; zvláště nápadné je to, když uvažujeme nikoliv jen o vztazích jejich gramatik, ale když Blahoslavovu gramatiku porovnáme s oběma jazykovými knížkami Benešovského, když tedy přibereme i *KNÍŽKU SLOV ČESKÝCH VYLOŽENÝCH...* z roku 1587.⁴⁵ V *Knížce* sice nemůžeme vidět gramatiku v pravém slova smyslu, ale přesto s gramatikami něco společného má. Vlastním etymologickým výkladům je v ní předeslán pravopisný úvod, a navíc je poučné postavit ji právě vedle mluvnice Blahoslavovy. Benešovský tu totiž vykazuje s Blahoslavem četné typové podobnosti: jsou to především zájem o biblický překlad, ostrý tón v polemice s jazykovými odpůrci i například rozhled po slovanském světě.

V mluvnici se Benešovský po vyjmenování hlásek a donátovských akcidencií jména ihned pouští do toho, co se pro něj v budoucnu stane zápornou i kladnou charakteristikou: začne vypočítávat paradigmatata. Mezi nimi víc a více spoří autorskými komentáři, a tak už na konci výkladu o deklinacích tápeme v nejistotě, jak vlastně chtěl jména rozčlenit. Deklinační systém — jenž je společný pro substantiva i adjektiva a jehož určovacím kritériem je zakončení Nsg — rekonstruuujeme takto:

declinatio	A [in vocalem desinentium]	1, subst. masc., fem., communium et dubiorum in <i>-a</i> (»Starosta«, »Panna«)
		2, subst. masc., fem., neut. in <i>-e</i> (»Hospodyně«, »Pachole«)
		3, subst. neut. in <i>-o</i> (»Slowo«)
		4, adiect. in <i>-ý</i> et <i>-é</i> (»dobrý«, »dobré«)
		5, subst. neut. in <i>-í</i> (»množství«, »Stánj«)

⁴⁵ BenešVykl. Vydal Čeněk Zíbrt v *Českém lidu* (BENEŠOVSKÝ, Matouše Benešovského Philonoma *Knížka slov českých vyložených*, odkud svůj počátek mají, totiž, jaký jest jejich rozum 1587); nově vydáno spolu s BenešGram (BENEŠOVSKÝ, *Grammatica Bohemica. Knížka slov českých vyložených*). Ukázky: NECHUTOVÁ, ŠLOSAR a VEČERKA, *Čítanka ze slovanské jazykovědy v českých zemích*, s. 88—90. Z literatury srov. ŠTRAUS, *Knížka českých etymologií ze XVI. století*; NOVÝ, *Východoslovanské jazykové prvky v práci českého gramatika šestnáctého století*; HUŇÁČEK, *K otázce emauzského Philonoma*; HUŇÁČEK, *Kláster Na Slovanech a počátky východoslovanských studií u nás*; NECHUTOVÁ, ŠLOSAR a VEČERKA, *Čítanka ze slovanské jazykovědy v českých zemích*, s. 12 a 15; HUŇÁČEK, *K počátkům české rusistiky*; KOUPIL, *Matouš Benešovský zvaný Philonomus a jeho jazykové knížky*.

		6, fem. subst. in <i>-á</i> («dobrá») et adiect. in <i>-i</i> («Pani»)
B [in consonantem desinentium]	1	»Dráb«, »Sedlák« ⁴⁶
	2	»Pijfař«
	3	<i>Húl</i> , Gsg <i>Holi</i>
	4	»hřjch«
C (?) anomala ⁴⁷		»Vcho«, »Dijtě«

V metodě nekomentovaných skloňovacích paradigmat pokračuje pak Benešovský i u zájmen; uvádí jich překvapivé množství. Už tady vidíme snahu ukázat bohatství (*copia*) českých slov, snahu, které se jedinečně rozvine při prezentaci české konjugace. Tu prochází Benešovský vlastně dvakrát, jednou v základním přehledu slovesných tvarů a potom v grandiózním pokusu vypsát pro čtenáře či studenta »bohatší konjugace« (*copiosiores coniugationes*). V následující tabulce jsou uvedeny (a) vzory základní, (b) vzory pro ony obohacené časovací tabulky:

coniugatio	I	(a) <i>Mám</i> , (b) <i>Chapám</i>
		frequentatium <i>Mijwám</i>
	II	(a) <i>Chřadnu</i> , (b) <i>Skloňugi</i>
	III	(a) <i>Widijm</i> , (b) —
verbi substantivi (<i>Gfem</i>)		

Je vidět, že hlavním kritériem členění sloves do konjugací bylo Matouši Benešovskému zakončení pers. 1. sg. ind. praes. act.; vyčlenil podle ní slovesa končící

- (I) na *-ám*,
- (II) na samohlásku (*-u/-i*),
- (III) na *-ijm*.

Paradigmata zahrnují aktivní i pasivní slovesné tvary, pokud možno obsahují ekvivalenty všech slovesných kategorií latinského slovesa, a nejen to: mezi singulárem a plurálem jsou vždycky uváděny také formy pro 3 osoby duálu, mechanicky obmě-

⁴⁶ Abychom dosáhli počtu 4 souhláskových skloňování, deklarovaného Benešovským (Beneš-Gram B3r), slučujeme tyto dva vzory — blíže nerozlišené — do jedné deklinace.

⁴⁷ O těchto volně přiřazených typech slov se změnou rodu mezi sg. a pl. předpokládáme, že stojí mimo základních deset deklinací.

ňující tvary plurálové. *Coniugationes copiosiores* jsou navíc ohromující přehlídkou všech slovesných tvarů, které mohl autor mluvnice k svým lemmatům přiřadit. Jsou to *praesens*, *praeteritum perfectum* a *plusquamperfectum*, *imperativus*, *futurum*, *optativus* (s přacími *obych*) a *coniunctivus* (vlastně kondicionál, ve třech časových rovinách, kupodivu i ve futurální), jejichž paradigmata Benešovský usilovně násobí různými rozšířeními (rozlišuje například *chopilt'* od *chopil* jako *magis emphasticum*) a variacemi.

Vypisování tvarů — už bez komentáře, jen s mezititulky hlásajícími jméno času a způsobu následujících tvarů, je nepřehledné pro čtenáře, bylo obtížné pro tiskaře (jak poznáváme z jeho přehlédnutí a přehazování řádků) a muselo být únavné i pro samotného autora. Ten ve své píli nakonec ochabl a odkázal čtoucí na analogii s tvary, které byly uvedeny výše:

... cum cętera in ijs quę iam polita sunt formari possint (BenešGram G1r).

Co ho odvedlo od časování, byl předmět nepoměrně vznešenější — ukázky metrické poezie v českém jazyce. Parafrázemi prvních osmi biblických žalmů zaplnil zbytek spisu *Grammatica Bohemica* (BenešGram G1v—G7v).⁴⁸

Ještě něco je užitečné. Podívat se na bádání o pracích Matouše Benešovského jako na obecný model postupu filologického zkoumání. Postupně přibývalo jednoduchých charakteristik obou knížek. To, co jednotliví badatelé v řadě od Dobrovského přes Nového a Huňáčka k Vintrovi v jejich textech objevovali, zůstávalo v dalším bádání přítomno a přebíralo se z jedné charakteristiky do druhé. Není to v bádání o starších textech vůbec nic neobvyklého, ale pro špatnou dostupnost starých tisků *Gramatiky* i *Knížky* je to případ velmi výrazný. Minulé bádání do značné míry předurčuje traktování a bádání další; jiné, zatím bádáním neobjevené a neprobrané stránky dílek mohou setrvávat ve stínu: například časomíře v Benešovského *Gramatice* bylo dosud věnováno méně pozornosti (i když k ní byl Josef Král celkem vstřícný, srov. 3.5.3), proto ani v širších pojednáních o časoměrné tradici nezabírají novátorské pokusy veršotepce Benešovského příliš mnoho místa. Vůbec nezkoumanou a netraktovanou stránkou díla Matouše Benešovského je pak například jeho práce s biblickými pře-

⁴⁸ Obsah gramatiky podrobně popsal VINTR, *Grammatica Bohemica* Matouše Philonoma Benešovského z roku 1577.

klady, českými (kritika starší překladatelské tradice v *Gramatice*) i slovanskými (edice několika církevněslovanských žalmů v *Knížce*). Úplně stejné je to v případě zapojení Benešovského *Knížky* do bratrsko-jezuitské polemiky (Sylvius Uberinus versus Václav Šturm) nebo se zkoumáním jeho zdrojů a excerpce Hájkovy kroniky pro *Knížku*.⁴⁹ Zato s obraty parafrázujícími Dobrovského charakteristiku, že Benešovského mluvnice sestává »bloß aus Paradigmen«,⁵⁰ se setkáváme téměř v každé zmínce o této jazykové knížce.

2.2.4. Mluvnice náměšťská 1588

Benešovského *Gramatika* a o deset let později i jeho *Knížka* vyšla, jak bylo uvedeno, u Jiříka Jacobea Dačického (činného podle K. Chyby v Praze v letech 1568—1619). A tentýž tiskař vydal už v červenci roku 1588, rok po *Knížce*, další jazykovou knížku, TŘETÍ VYDÁNÍ NÁMĚŠŤSKÉ MLUVNICE Optátovy, Gzelovy a Philomathovy.⁵¹

Pozoruhodná ediční aktivita tedy vedla pražského vydavatele obou knížek napsaných Matoušem Benešovským k novému tisku titulu vzniklého pětapadesát let předtím na Moravě v souvislosti s konkrétním překladem Nového zákona do češtiny. I takováto fakta patří do kulturní jazykové reflexe češtiny v 16. století, a pokud víme, nebyl na ně dosud brán velký zřetel. Bude nutno připustit, že zeď mezi »dějinami knihtisku« a historickou lingvistikou může padnout a *Mediengeschichte* se stane prostorem umožňujícím zkoumání komplexního celku. Obchodně zdatný knihtiskař Dačický,⁵² konkurující tiskařským magnátům z melantrišsko-veleslavínské tiskárny, úžeji spjatým s univerzitou a vydávající »oficiální« český překlad Písma, tzv. melantrišky, volí dvě jazykové knížky týkající se (u Benešovského zčásti, u náměšťských zcela) právě biblického překladu a pocházející od »necentrálních«, »periferních« autorů, kteří k onomu konglomerátu pražské univerzity a velké tiskárny nepatří. Zájem o nové, zdánlivě okrajové věci, jejichž významnost odhalí budoucnost, můžeme

⁴⁹ K biblickým místům, reakcím na Uberina a přejímkám z Hájkovy kroniky srov. odkazový aparát společné edice *Gramatiky* a *Knížky*; o dobové polemické česky psané literatuře nově KUBIŠTA, *Václav Šturm a jeho polemiky s českými bratry*.

⁵⁰ DOBROVSKÝ, *Podrobná mluvnice jazyka českého v redakcích z roku 1809 a 1819*, s. 13 (= 1819: VI).

⁵¹ Nám3. — Edice: OPTÁT aj., *Grammatyka Česká: die Ausgaben von 1533 und 1588*. — O tiskaři: srov. pozn. k 2.2.3.

⁵² Kolem r. 1570 prý zřídil v Praze s T. Mitisem, J. Kantorem Hadem a J. Jičinským knihkupectví (srov. CHYBA, *Slovník knihtiskařů v Československu od nejstarších dob do roku 1860*, s. 73).

u Dačického, který bývá líčen jako český bratr, respektive kalvinista, pozorovat i v tom, že u něho tiskli autoři mnoha názorových proudů, i těch ne zrovna většinových, a dokonce polemicky proti sobě.

Dačického otisk náměšťské mluvnice vychází z prvního vydání. Je dosti věrný a reprodukuje dokonce i takové detaily jako nepatřičné *-h-* v mottu vybraném z *Catonových distich* («CATHO» — Nám3 A1v). Zároveň je tu v mottu nesmyslně rozvedena zkratka, když se čte »anni sapiencia« místo patřičného »animi«. Tiskař už neexperimentuje s antikvovými verzálkami pro sazbu českých titulků, zato sází antikvovými verzálkami a minuskami latinské výrazy, kdežto Matěj z Dvořišť ještě i pro latinu sahal k typům lomeným. Kromě těchto znaků, vyjadřujících typografický pohyb uplynulých desetiletí a ustalování zvyklostí, se Dačického tiskárna snaží zachovat i formát a typografickou podobu prvního vydání. Stejně jako ono sice používá dvojího *h*, ale nedůsledně, stejně jako ono sice přepokládá dvojí *ll*, ale i při sazbě příkladů (např. u dvojice homonym *lež/lež*) zná jen jednoduché *l* bez klíčky. Přetištěno je z náměšťského vydání dokonce i závěrečné impresum s datem a k němu je přidáno další, Dačického.

Jak ještě uvidíme, ani tímto přetiskem, který vcházel do zcela jiné doby než původní vydání, ještě druhý život náměšťské gramatiky neskončil. Osmdesátá léta 16. století už sice neprožívala spory o udržení nebo opuštění staročeských jednoduchých minulých časů slovesných, už sice měla v několika vydáních autoritativní a »oficiální« překlad bible a králičití překladatelé už sice vydávali šestidílnku, ale Optátovo, Gzelovo a Philomathovo dílo se stále těšilo nakladatelskému zájmu. A to mělo uplynout ještě dalších pětapadesát let do dalšího edičního návratu první české gramatiky (srov. 2.2.6).

2.2.5. Mluvnice Vavřince Nudožerského 1603

Od textů, o nichž byla řeč výše — textu venkovských překladatelů, rukopisu bratrského učence, gramatičky výstřední postavy církevního života v Praze a reedice oné první gramatiky —, přecházíme teď k práci, která vznikla v elitním okruhu české jazykové kulturní vrstvy sklonku 16. a počátku 17. století, totiž v okruhu melantrichovsko-veleslavínsko-univerzitním — právě v tom prostředí, jehož jazyková produkce ponese v následujících věcích hodnotící (a hodnotící) zastřešující pojmenování »zlatý věk«. Jde o GRAMATIKU VAVŘINCE BENEDIKTA NUDOŽERSKÉHO (1555—1615). Její autor, pocházející ze Slovenska, se po tradiční dráze učitele na

menších školách včlenil do kolegia pražských univerzitních mistrů, k práci byl vybidnut samotným Veleslavínem a její tisk svěřil pražské otmarovské tiskárně roku 1603.⁵³

Rodné Horní Uhry opustil Vavřinec Benedikt natrvalo, když osiřel a odešel za příbuznými na Moravu. Na latinské škole v Jihlavě poznal i svého budoucího univerzitního kolegu Jana Campana. Od roku 1594 učil v Uherském Brodě; jak ve verších vložených do gramatiky (NudGram A8v) sám svědčí, na gramatice začal pracovat už tehdy. Práce probíhala paralelně s dalším Benediktovým studiem a byla dokončena až v době, kdy jako magister spravoval ve škole v Německém Brodě. Z dalších učitelských míst důležitých pro intelektuální formaci Benedikta z Nudožer zvýraznil Jan B. Čapek⁵⁴ pobyt v Žatci (od března 1599), především proto, že se tam Benedikt setkal s latinsky i česky píšícím humanistou Matyášem Gryllem z Gryllova (1551 až 1611).⁵⁵ Snad prý i jeho působením, které se mohlo pojit s inspirací vyzařovanou spisy Veleslavínovými (zvláště předmluvou k slovníku *Sylva quadrilinguis*), se Benedikt později věnoval parafrázování žalmů v češtině. Bacháček z Nauměřic povýšil Vavřince Benedikta na magistra roku 1600; roku 1604 začal Nudožerinus univerzitní pedagogickou činnost. V Praze setrval až do smrti.

K naší řadě významných reflektorů češtiny v 16. a 17. století patří Benedikt z Nudožer hned ze dvou důvodů: jako český časoměrný básník (srov. 3.5.3) a jako autor uvedené gramatiky, totiž spisu *Grammaticae Bohemicae ad leges naturalis methodi conformatae, & notis numerisque illustratae ac distinctae libri duo*. Tyto *Dvě knihy*

⁵³ NudGram. — **Edice a překlady** (části): NECHUTOVÁ, ŠLOSAR a VEČERKA, *Čítanka ze slovanské jazykovědy v českých zemích*, s. 98—103 (s překladem Jany Nechutové); BENEDIKT Nudožerský, Vavřinec Benedikt Nudožerinus o adverbii; BENEDIKT Nudožerský, *Grammaticae Bohemicae, ad leges naturalis methodi conformatae, et notis numerisque illustratae ac distinctae, libri duo*. — **O autorovi**: ČAPEK, Příspěvky k životu a dílu Vavřince Benedikta-Nudožerina; KOLÁRIK, *Vavřinec Benedikt Nudožerský*; OUTRATA, Vavřinec Benedikt Nudožerský jako typ humanistického vzdělance. — **O díle**: NOVÁK, O Gramatice české M. Vavřince Benedikta z Nudožer; HENDRICH, Pierre de la Ramée a gramatika Vavřince Benedikta z Nudožer; NECHUTOVÁ, ŠLOSAR a VEČERKA, *Čítanka ze slovanské jazykovědy v českých zemích*, s. 13—14; PETRÁČKOVÁ, Význam Rosovy Čechořečnosti pro vývoj českého mluvnictví; SMITH[ová], Introduction. — **O tiskaři**: CHYBA, *Slovník knihtiskařů v Československu od nejstarších dob do roku 1860*, s. 72—73. — **Z příruček**: DOBROVSKÝ, *Podrobná mluvnice jazyka českého v redakcích z roku 1809 a 1819*, s. 12—13 (1809: I; 1819: VII); JUNGSMANN, *Historie literatury české*, č. IV.10, s. 128—129; JIREČEK, *Rukověť I*, s. 57—59; JAKUBEC, *Dějiny literatury české I*, s. 748—749; TRUHLÁŘ aj., *Rukověť I*, s. 182—188; *Lexikon české literatury I*, s. 187—188 (heslo Zdeňky Tiché).

⁵⁴ ČAPEK, Příspěvky k životu a dílu Vavřince Benedikta-Nudožerina, s. 17.

⁵⁵ O něm TRUHLÁŘ aj., *Rukověť 2*, s. 238—240.

české gramatiky už svým titulem hlásají, že je to první gramatika češtiny systematicky uspořádaná. Kontrastuje tím s třemi »gramatikám«, o nichž jsme psali výše. Narozdíl od mluvnice náměšťské a Blahoslavovy pokrývá české tvarosloví komplexněji a se snahou zachytit mnohem více jevů a rovin celku jazyka; narozdíl od práce Matouše Benešovského, která se na začátku pouští do podobně systematického popisu, je v ní takový prvotní úmysl dotažen do konce. Systematičnost hlásaná v titulu, promyšlené členění látky, výklady jazykových jevů v opozicích či dichotomiích nejenže jsou školsky praktické a ukazují Benešovského jako zkušeného pedagoga, ale navíc prozrazují jeho inspiraci, intelektuální a metodologické vlivy, kterými byl při psaní gramatiky zasažen. Jednoznačně rozpoznal tento vliv Josef Hendrich:

... vzorem a předlohou byla Benediktovi latinská gramatika Petra Rama, Pierra de la Ramée.⁵⁶

Václav Philomathes se v náměšťské mluvnici odvolával na autoritu Laurentia Vally, Už Jan Blahoslav přistupoval k české překladatelské stylistice vůbec z pohledu člověka vyučeného v západní humanistické tradici. U Benedikta je však inspirace u Petra Rama (srov. 1.1.4) opravdu metodologicky podstatná: právě pohled na Ramovu gramatiku latiny ho vedl k pokusu uspořádat i českou mluvnici do snadno vyučovatelného systému, maximálně pravidelně členěného do dichotomií. Latinský vzor nebylo pro odlišnosti češtiny možné sledovat při psaní výkladu ve všech jednotlivostech; Hendrich konstatoval větší vliv ramovské předlohy v Benediktově syntaxi (2. knize) než v jeho morfologii (1. knize).⁵⁷

Z elegických distich vložených za předmluvu *Dvou knih české gramatiky* lze vyčíst nejen to, v kterých Brodech vznikaly, ale najdem tam i jména Nudožerinových konzultantů:

Amplificans Pragæ post expolit auctor eandem,⁵⁸

Quod studium illius primus Hubere probas.

⁵⁶ HENDRICH, Pierre de la Ramée a gramatika Vavřince Benedikta z Nedožer, s. 366.

⁵⁷ HENDRICH, Pierre de la Ramée a gramatika Vavřince Benedikta z Nedožer, s. 367.

⁵⁸ Tj. první část gramatiky, načatou v Uherském Brodě.

Approbat & Daniel, reliquis pertexere iuffis,

Quæ fuerant reliquo constituenda libro (NudGram A8v).

Zajímavé je, že ani jeden z nich nepocházel přímo z univerzitního prostředí, ale oba s ním přesto byli v kontaktu. Adam Huber z Risenpachu (1546—1613)⁵⁹ byl lékař, pedagog a majitel pivovaru; Daniel Adam z Veleslavína (1546—1599)⁶⁰ své působení na univerzitě ukončil, když se začal věnovat práci tiskařské a vydavatelské. Za zvláště důležitou považujeme spojnici vedoucí k Veleslavínovi, jehož slovníkářské práce byly příznačným projevem dobové jazykové reflexe (srov. 2.3). Uvážíme-li **dohromady** Adamovu činnost ediční, slovníkářskou, jeho předmluvy k překladům a vliv uplatňovaný při vzniku Benediktovy systematické gramatiky, vysvitne důvod, proč se češtině sklonku 16. století začalo říkat »veleslavínská«. Daniel Adam před našima očima vystoupí jako velký organizátor dobové reflektivní péče o češtinu. Jak uvidíme (3.5.3), dostalo se mu za to od Campana čestného titulu.

Sice už Matouš Benešovský použil jako jazyka výkladu ve své *Gramatice* latiny, ale po vstupních textech už podával svá paradigmata jaksi »bez komentáře«, a meta-jazyk se tak postupně z knihy vytratil. Blahoslav zase ve svých gramatických komentářích češtinu a latinu střídal. V případě *Dvou knih české mluvnice* máme před sebou latinský spis v plném rozsahu, latinský metatext protkaný českým příkladovým materiálem. Odpovídá to ostatně filologickému humanistickému prostředí, k němuž jejich autor jednoznačně patří. Latina je mu přirozeným výkladovým médiem a je pro odborný výklad dobově zcela přirozená. Její volba ostatně ukazuje, jaké čtenáře a studenty, jaké adresáty Benedikt u své gramatiky předpokládal. Nejenom ty, kteří si propláklí ústa latinskou gramatikou, aby poznali pády, časy, čísla apod., ale navíc i takové, kteří byli zvyklí na latinský odborný výklad.

Obsáhlá a učená je předmluva Nudožerinovy gramatiky (A2r—A8r), obracející se na ty, jimž je kniha dedikována (»paftores ecclefiarum, scribæ rerum publicarum, meccœnates, fautores« a — pozoruhodné a jedinečné věnování Benediktovy práce — »iuuentus«). Autor psal a »brousil« dílo téměř devět let (A2v) a obhajuje se tu proti možné výtce, že píše gramatiku češtiny jako Slovák (»Slauus« — A3v). Přirovnáním

⁵⁹ Srov. TRUHLÁŘ aj., *Rukověť' 2*, s. 364—368.

⁶⁰ Srov. KOPECKÝ, *Daniel Adam z Veleslavína*; TRUHLÁŘ aj., *Rukověť' 1*, s. 38—41; CHYBA, *Slovník knihtiskařů v Československu od nejstarších dob do roku 1860*, s. 45; *Lexikon české literatury 1*, s. 28—30 (heslo Jaroslava Kolára).

k malíři se přihlašuje k zásadě vycházet při psaní gramatiky z úzu, nikoliv z čistě racionálních pravidel:

Vt enim pictor non talem leonem aut cervum pingit, qualem fortassis in suo cerebro effinxerit, sed qualem oculis contemplatus esset, & cujus idea<m> diligentissimè animo complexus esset: ita Gram<m>aticus modum loquendi non finget, regulas non aliunde, quam ex usu præstantissimo dicendi magistro, deducet: intuebitur eos qui optimè loquuntur & scribunt, inde exempla petet, similibus comparabit, & inde generales notiones comprehendet, regulis includet (NudGram A3v).

Málokde v starší české gramatografii najdeme tak průzračnou formulaci metodologického východiska. Nelze samozřejmě spoléhat, že Nudožerský skutečně je steno-
grafem češtiny nejlepších mluvčích a spisovatelů své doby, ale poznáváme tu úběžník, k němuž ideálně směřoval. Univerzitní učitel Nudožerský je příkladem vyrovnanosti: ačkoliv vychází z Rama, není čistým milovníkem pravidelnosti a pravidel; ačkoliv se chce držet úzu, popisuje ho formou dichotomických pravidel. Racionalizující přístup je u něho velmi silný ve formě sdělení, naopak se v citovaném místě explicitně staví proti racionalizaci samotného jazyka a vymyšlení pravidel (srov. 3.2.5). Benediktova předmluva je stylizována jako *epistola dedicatoria* a opakovaně přivolává na pomoc autority latinských »gramatiků« Varrona, Caesara a Cicerona; Nudožerskému byli vzorem hlavně v péči o vlastní jazyk (»lingua domestica« nebo »vernacula« — A4v) — a jako výzva k obdobné péči také vyznívá celek dedikační předmluvy.⁶¹

Jak ohlašuje už titul knížky, látka je rozdělena do dvou knih, vedle Etymologie (1r—75r) je tu i Syntax (75v—96v). Tyto dvě položky známe už ze starších textů naší řady, ale zde jsou nadpisy obou dílů naplněny relativně úplně. Nudožerský nevyděljuje samostatnou knihu o pravopise a prozódii; je si toho vědom a o obou chybějících částech tradiční gramatiky píše, že jsou rozptýleny v ostatním textu (1r).

Benediktovy *Dvě knihy české mluvnice* jsou svým ramovským zpracováním na první pohled odlišné od dalších starších gramatik češtiny. Výklad se skládá z číslo-

⁶¹ O předmluvě nově OUTRATA, Vavřinec Benedikt Nudožerský jako typ humanistického vzdělance, s. 63—64, i s upozorněním, že také ona je (včetně výběru citátů) ovlivněna Petrem Rammem.

vaných výroků, zpravidla dichotomicky členících jevy do kategorií, podkategorií, skupin a podskupin. Definice jsou co nejstručnější, podrobnosti jsou ukryty v kurzivních poznámkách. Pečlivost autorská je doplněna účelnou typografií tisku, náročnějšího například vloženou tabulkou, (opět dichotomicky) členící litery do skupin (»typus doctrine literarum«), k straně 7r. Když srovnával fonetiku češtiny s fonetikou klasických a posvátných jazyků, neváhal humanisticky vzdělaný gramatik přinutit tiskaře české gramatiky k užívání řeckých a hebrejských typů; ostatně v této pasáži osvědčil své klasické školení také tím, že podle Priscianových popisů upozorňoval na »původní«, klasickou, dnes bychom řekli restituovanou výslovnost latiny (6v).

Nudožerinus ve svém výkladu vystupuje od liter k syllabám a dále k slovům (*vox*). Všimne si také kombinatoriky liter a významových změn — slovem Trávníčkovým — v »proudu« liter. Jednotlivá slova pak podle tradice rozdělí na *nomina* (sem kromě substantiv zahrnuje samozřejmě i adjektiva, zájmena a i participia), *verba* a pak nesklonná slova (ta probírá jen stručně, jak se to ostatně v mluvnících z praktických důvodů dělá dodnes). Deklinace se ramovsky rozpadá vedví: podle počtu slabik v Nsg a Gsg rozlišuje mistr Vavřinec tak jako v latině *parisyllaba* a *imparisyllaba*, deklinace jmen stejnoslabičných a nestejnoslabičných. Systém deklinací a výběr vzorových jmen u něho vypadá takto:

Declinatio	parisyllaba	feminina	I (»Prawda«)		
			II	mollis (»Mjle«, »Lázeň«)	
				dura (»Ulice«, »Obec«)	
	neutra (»Stwořenj«) & pauca feminina (»Panj«)				
	imparisyllaba	feminina (»Koft«, »Moc«)	masculina	I	animalis (»Kapaun«) & neutra (»Práwo«) & nomina maris in -a (»Družba«)
inanimalis (»Dům«)					
		II	animalis (»Towaryfs«) & neutra (»Kuře«) ⁶²		

⁶² NudGram 25v nerozlišuje, zda typ »Kuře« patří k II. deklinaci nestejnoslabičných maskulin životným, nebo neživotným.

				inanimalis (»Děšť«)
--	--	--	--	---------------------

Jak je vidět, některé vzory Benediktův systém jaksí přesahují (jsou připojeny k jiným a označeny »&«); mimořádným případem tohoto druhu jsou maskulinní původní a-kmeny typu »Družba«, které jsou přiřazeny k starým o-kmenům a zároveň se správně upozorňuje, že se tu deklinace kombinuje se stejnoslabičnými femininy prvního typu, tedy starými ženskými a-kmeny typu »Prawda«. Množství anomálií je odsunuto do poznámek k uvedeným základním typům, aby struktura zůstala přehledná — ačkoliv se autor v dedikaci hlásil k pozorování živého úzu, ponechal si pedagogickou soudnost a přisvojil si ramovskou metodu »když členit, tedy přehledně, dichotomicky«.

Adjektiva dělí Benedikt z Nudožer — jak jinak než dichotomicky — na *unius finis* (»Božj«, »Gegj«, »Tifýcy«) a *trium finium* (»Dobry«, »Janůw«). Samozřejmě ani důmyslné členění deklinací, ani dvě skupiny adjektiv nepojaly Benediktovi všechna *nomina*, a proto stanovuje ještě sběrnou kategorii *nomina anomala* a počítá k ní slova jako »Gá«, »Můg«, »Geho/Něho«, mnohé číslovky apod. V hustém lese českého tvarosloví a tvoření slov se Nudožerinus dále zastavuje u stupňování (*comparatio*) a zdrobňování (*diminutio*) — zvláště ten druhý, slovtvorný postup bude pro svou rozvinutost a mimořádnost v češtině v centru pozornosti i u dalších gramatiků 17. století. Poznámku učiní Benedikt i o »substantivech« typu »Málo«.

Nemálo péče, podobně jako jeho předchůdce Matouš Benešovský, vynaložil slovenský mistr Vavřinec na popsání slovesného systému. U sloves (*verba*) rozlišuje tyto časy/způsoby, resp. tato paradigmata:

praesens, praeteritum I, praeteritum II, imperativus, optativus praeteriti I, optativus praeteriti II, infinitivus, participium I, participium I.

Počet kapitol nutných k výkladu se musí znásobit dvěma, protože se u jednotlivých časování (*conjugatio*) rozlišují slovesa *thematicis praesentis* a *thematicis futuri* — toto rozlišení poslouží budoucím (srov. 4.3.2).⁶³ Konjugace jsou ve *Dvou knihách české mluvnice* rozlišeny stejně jako u Matouše Benešovského podle zakončení pers. 1. sg. ind. praes. act.; celý systém vypadá i s příslušnými vzory takto:

⁶³ Benediktovu nauku o slovesech porovnal s Rosovou František KOPEČNÝ (Vid ve starých českých mluvniciích (do Dobrovského); K dobrým počátkům české gramatické tradice).

conjugatio	in <i>-ám</i>	thematis praesentis (»Wolám«)	
		thematis futuri (»Dám«)	
	in <i>-ím</i>	thematis praesentis (»Činjm«)	
		thematis futuri (»Včinjm«)	
	in vocalem	<i>-u</i>	thematis praesentis (»Nefu«)
			thematis futuri (»Přinefu«)
		<i>-i</i>	thematis praesentis (»Sfigi«)
			thematis futuri (»Vřigi«)
	verbi substantivi (»Gfem«)		

Jde tu samozřejmě o konjugace aktivní; *periphrasis verbi passivi* typu »Chowán gfem« je pak probrána odděleně.

Po stručných kapitolkách o nesklonných slovních druzích přejde pak nudožerský gramatik k skladbě. Celý výklad tu určuje dichotomie vztahů *convenientia/rectio*, probíraných postupně u jednotlivých slovních druhů. Připojena je kapitola XX, o interpunkci, u níž se znova podotýká, že tato látka je vzata *ex prosodia et orthographia* (NudGram 95v). Autor při této příležitosti zároveň udílí instrukce o čtení a dýchání při četbě; abychom však nepodlehli dojmu dokonale propracovaného systému dobové rétorické interpunkce, všímáme si tu zároveň povzdechů nad nejednotnou praxí současníků... Vydavatelská pečlivost, na niž jsme poukazovali výše, se projevuje i na samém konci svazku: najdeme tam errata s obecným dovětkem o dalších možných chybách, které si čtenář opraví sám podle pravidel uvedených v mluvnici. Pro celou periodu střední češtiny je příznačné, že tyto potenciální chyby se podle autora nejspíše najdou při psaní *i/y* a *l/l* — bude o tom řeč ještě níže (srov. 3.2.7).⁶⁴

Mistr Benedikt nemá sice tolik jazykového materiálu jako Blahoslav, není tak osobní a osobitý, neprozrazuje své stylistické záliby, ale právě tyto rysy jeho práce jsou v české gramatografii novem: myšlenku napsat gramatiku češtiny dotáhl na úroveň srovnatelnou se základními mluvnicemi latiny až on. K systematickosti a jistě chladnější akademičnosti díla přispěla jistě i autorova učitelská zkušenost a možná také zodpovědnost před univerzitním prostředím, kam měl brzy po vydání přímo vstoupit a kde měl mnoho kolegů, tedy i posuzovatelů toho, co napsal.

⁶⁴ O obsahu mluvnice NOVÁK, O Gramatice české M. Vavřince Benedikta z Nudožer.

2.2.6. Mluvnice náměšťská 1643

S údivem jsme se zamýšleli nad tím, že útlá jazyková knížka, jakou byla »první česká gramatika«, vydaná roku 1533 v Náměšti nad Oslavou, vzbudila v 16. a 17. století zájem opakovaně a v tak odlišných situacích. Viděli jsme, jak vznikla v 30. letech 16. století v úzkém sepětí s překladem Nového zákona, na němž pracovali Beneš Optát a Petr Gzel. Pomineme-li nedochované vydání norimberské (Nám2), které spatřilo světlo světa brzy po náměšťském, viděli jsme oprášenou náměšťskou mluvnici znova vycházet v 80. letech 16. století v Praze. A pak, ačkoliv se toho po českém stavovském povstání, jeho porážce a v peripetích třicetileté války tolik změní, je důvod, proč starou knížku vydat tiskem, nalezen ještě jednou. Jako by už staří uvažovali o náměšťské mluvnici podobně jako v polovině 20. století Oldřich Králík:

Je v ní něco doktrinářského, ale stejně je to velmi sympatická knížka.⁶⁵

A to nesmíme zapomenout, že dochovaný opis mluvnice Jana Blahoslava, obsahující náměšťskou také, vznikl — jak už bylo řečeno — podle rozboru papíru až kolem roku 1670. Nyní je však v našem výčtu čas zabývat se jejím posledním starým vydáním knižním: s dovolením kardinála Harracha vyšlo v jezuitské akademické tiskárně na Starém Městě pražském léta Páně 1643 pod slovosledně invertovaným názvem *Česká gramatyka* a s poněkud změněným počítáním jednotlivých »stránek«.⁶⁶

Co je v tomto vydání na první pohled nápadné, je absence původní dedikace a dvou předmluv náměšťské gramatiky. Kromě kardinála Harracha, jmenovaného v titulu, žádá svazek o přízeň ještě dalšího mocného současníka. Namísto dedikační předmluvy Optátovy-Gzelovy čteme dedikační text jiný, určený rytíři Přibíkovi Jeníškovi z Újezda († 1651), pánu na Březnici a Tochovicích, císařskému a královskému radovi, královskému místodržícímu a nejvyššímu písaři v Království českém (1640). V době vydání mluvnice »písaři« Jeníškovi je to už několik let, co tento muž, který uprchl před stavovským povstáním a později získal některá konfiskovaná panství, podporoval na Březnici a okolí jezuity, zpočátku hlavně Alberta Chanovského.

⁶⁵ KRÁLÍK, Humanismus a počátky českého mluvnictví, s. 264.

⁶⁶ Nám4. — O podepsaném editorovi Zikmundu Lévoovi: *Knihopis II/IV*, před č. 4 826; k otázce připsání edice J. Ferovi srov. LINKA, Kult českých patronů v díle Jiřího Fera-Plachého SJ, s. 324—325. — O tiskárně: CHYBA, *Slovník knihtiskařů v Československu od nejstarších dob do roku 1860*, s. 283—285.

Později na Březnici založil spolu s manželkou jezuitskou kolej a byl tam posmrtně převezzen.⁶⁷ Dedikace (A2r—A4r) je podepsána Zikmundem Lévou a datována — nepostrádá to symboliku — na svatého Václava 1643. Poněkud zvláštní setkání: zatímco Přibík Jeníšek dlel během stavovského povstání v krátkém bavorském a vídeňském exilu a potom se stal prokurátorem při procesu předcházejícím staroměstské exekuci vůdců stavovského povstání, podepsaný Zikmund Léva z Brozánků vydal oslavnou báseň *Vítání aneb Vinš k šťastnému příjezdu J. M. řádně zvoleného krále [...] Pána Frydrycha*, vytištěnou u dědiců Jiřika Dačického roku 1619.⁶⁸ Knihtiskař Léva konvertoval k církvi katolické a roku 1629 se stal správcem akademické knihtiskárny, tedy právě té jezuitské tiskárny, která v roce 1643 vydala náměšťskou mluvnici. Podepsal se zároveň jako měšťan Starého Města pražského. Jak ukazuje Jan Linka, není nepodložená hypotéza, že akademické vydání náměšťské mluvnice v roce 1643 lze vztáhnout k anonymním vydavatelským aktivitám jezuitu Jiřího Fera-Plachého, kterému bylo připisováno autorství jakési české mluvnice už v dobových jezuitských bibliografiích.⁶⁹ Jisté je spojení Jiřího Fera s Přibíkem Jeníškem z Újezda: jednak byl jezuitský pater rytířovým pražským zpovědníkem, jednak se kstáru do Přibíkovy fundace na Březnici nechal umístit a zemřel tam, už v době, kdy tam i Přibík v cínové rakvi doputoval z pražského Klementina.⁷⁰ Otázka autorství se samozřejmě vztahuje hlavně na novou dedikační předmluvu ke gramatice.

Ať už byl jejím autorem kdokoliv, je nutno se u ní zastavit. Těch několik stránek osvětluje motivy aktualizace staré gramatiky tak jasně, že se otázka o jejich původci jeví mnohem méně podstatná. Proti vydání náměšťské mluvnice u Dačického máme výhodu, že můžeme ze substituované předmluvy usuzovat na úmysly spojované s novou edicí. A navíc je to text důležitý tím, že reprodukuje některé dobové jazyko-věreflektivní postoje v podobě téměř krystalicky čisté.

⁶⁷ Srov. *Ottův slovník naučný XIII* (1889), s. v. Jeníšek z Újezda, s. 229 (heslo Martina Koláře); TICHÝ, *Národ Mariánský 15: Přibík (Adaukt) Jeníšek z Újezda a soudruzi*; VOLF, *Březničtí jezuité před vznikem koleje a gymnasia*.

⁶⁸ *Knihopis II/IV*, č. 4 826. Jan LINKA (*Český překlad životů svatých Petra Skargy aneb Tvorba Šebestiána Vojtěcha Scipiona*) připomíná, že týž tiskař vydal 2. vydání Bellarminova katechizmu zčeštěného jezuitou Berličkou, jedním z jazykových vzorů českých jezuitů 17. století (srov. 3.2.6). Jako faktor akademické tiskárny je Léva uváděn v letech 1636—1644, resp. 1629—1645 (CHYBA, *Slovník knihtiskařů v Československu od nejstarších dob do roku 1860*, s. 284).

⁶⁹ Argumenty shrnuje Jan Linka v článku připravovaném pro *Listy filologické*.

⁷⁰ Srov. VOLF, *Březničtí jezuité před vznikem koleje a gymnasia*, s. 215 a 217.

poněvadž Allamodycký Swět nyněgfých Czařůw/ Allamodycká Słowa do fwých Ržeči
mocy wtrufuge/ a od || Starožytnoſti fwého Yazyka přilifš daleko odfupuge (Nám4
A3v—A4r).

Pozoruhodný text dedikace přímo označuje i adresáty reedice:

Nepochybugi/ že Kancellářfkým/ Dworfkým, y Měſťfkým Pjfařům k Naprawenj flaužití
bude (Nám4 A4r).

Nové vydání náměšťské gramatiky mělo tedy motivaci značně praktickou. Bez zají-
mavosti není ani kardinálské dovolení na titulním listě. Je ovšem pravda, že takovým
zaštítěním byly v té době opatřeny i jiné užitkové české tisky, například spisek pro-
testanta Sebastiana Francka (1499—1542) *Potvorný drak apokalyptický (12. kap.)
s sedmerou hlavou, to jest Hanebné a ohavné opilství*, přeložený Janem Petříkem
z Benešova pro Severýnovu tiskárnu také velmi dávno (1537) a znova vydaný také
v akademické tiskárně skoro v téže době jako náměšťská (1642),⁷¹ shodou okolností
svázaný s akademickým vydáním náměšťské gramatiky do jediného muzejního
svazku 26 F 24.

Které vydání posloužilo jako předloha reedice? V dedikaci je zmínka o vydání
náměšťském i pražském, včetně dat vydání, ale tyto údaje bylo možno opsat z kolo-
fonu vydání Jiříka Dačického. To bylo v akademické tiskárně typograficky napodo-
beno, a proto se domníváme, že jako předloha sloužilo právě ono; za tohoto předpo-
kladu se i pravopisné úpravy textu jeví jako plynulé (ale srov. níže o tvaru *říkej*).
Předpokládáme také lepší dostupnost pražského tisku z roku 1588 než 110 let starého
tisku náměšťského. Na ten pražský taky vztahujeme slova o tom, že nové vydání se
děje »pro nedoftatek Exemplářůw« (A3v).

Nové vydání Optátovy, Gzelovy a Philomathovy práce se od předchozích liší nej-
více v tom, že — jak bylo řečeno — vynechává oba vstupní texty, tolik závažné pro
pochopení původní autorské intence. Jména autorů a dokonce ani jméno Václava
Lomnického zamlčena nejsou, dedikační předmluva je svědomitě připomíná. V čem
se nové vydání odlišuje dále?

⁷¹ *Knihopis II/III*, č. 2 578. Podle sdělení Jana Linkypatří i tento tisk k ferovským edičním aktivi-
tám.

Především: tisk akademické tiskárny je nedbalý a nezřetelný. Litery v něm na hrubém papíře neukázněně poskakují, občas jsou vynechány (např. »PARicipium« — Nám4 107), nepořádná je paginace a některé části velmi špatně čitelné. Vynikne to zvláště ve srovnání s tiskem téhož textu u Dačického a s úhledným a pečlivým tiskem samouka Matěje z Dvořišť, o více než sto let starším.

Stejně jako tisk Jiříka Dačického z roku 1588 nepoužívá jezuitská edice náměšťské mluvnice pro sazbu českých titulků antikvu. Opouští nejen tento typografický experiment, ale i jiné znaky, které byly příznačné pro české tisky 16. století. Nejdeme v ní archaické pravopisné prvky jako *ij* pro [í]: používá jen *j*, resp. *y*, jak je to běžné v 17. století. Není v tom úplně důsledná — čteme v ní např. »obě Lodij« (Nám4 104). Místo *ie* má *ě*: např. »Dětem Swým« (Nám4 63) tam, kde dříve stálo »Dietem fwým« (Nám3 D5v = Nám1 F1v). Sledujeme-li všechny tři dochované podoby náměšťské mluvnice, můžeme dále pozorovat pravopisný posun *aj>ej*: »nay-wyššlij« (Nám3 F8v; Nám1 I1v taky »nay-«) > Nám4 114 »Neywyššlý«; podobně »neřijkey« (Nám3 G3v; Nám1 I3v dokonce »neřijkey«, jako i v jiných případech) > »Neřjkey« (Nám4 124a⁷²). Obdobné pravopisné modernizace lze zaznamenat i mezi tiskem Dačického a vlastním vydáním náměšťským: mizí např. gemináty *aa* pro [á] a *ee* pro [é]; pozoruhodný je ale detail, o kterém už padla zmínka výše: Dačického tiskárna opakovaně tiskne »neřijkey«, pravopisně archaizující oproti původnímu náměšťskému *-ej*; můžem tu snad předpokládat vliv tiskárenského úzu u frekventovaného slova, o rozdílu zvukovém nemůže být podle našeho názoru na konci 16. století v Praze řeč.⁷³

Drobný, ale pozoruhodný doklad rozdílu v hláskosloví zaznamenal Gerd Freidhof: vydání akademické tiskárny — proti stavu v dochovaným vydáním předcházejících — odstraňuje protetické *v-*:⁷⁴ např. »oftřegšlý znění« (Nám4 3) × »woštřeyšlij znění« (Nám 1 A3v = Nám3 A4v). Zda jde o záměrnou úpravu, nebo je to náhoda vzniklá při tisku knihy, neodvažujeme se soudit.

Rozdíly v pravopisných předpisech není snadné zhodnotit. Příklady na psaní *b*

⁷² Příklad nepečlivé paginace: za s. 123 následuje dvakrát 124 a pak dvakrát 125; rozlišujeme je podle pořadí na a—b.

⁷³ Pozdní chronologie udávaná historickými mluvnici je dána důvěrou v grafický záznam (srov. KOMÁREK, *Historická mluvnice česká I: hláskosloví*, s. 156; BAUER, LAMPRECHT a ŠLOSAR, *Historická mluvnice češtiny*, s. 116).

⁷⁴ Srov. FREIDHOF, *Zur Sprache der Grammatyka Česká* (1533), s. 133 (neprověřovali jsme, zda ve všech výskytech).

(Nám4 8) jsou znejasněny zavedením velkého *B* v příkladech na měkké *b*; u dvou příkladů tvrdého *se* — abychom tak řekli — zdá být použita klička, ale s jistotou to pro špatnou kvalitu tisku tvrdit nemůžeme. *l* je v základním textu jediné, v titulcích a v příkladech tištěných poněkud většími typy však dvojí: např. »Příkladowé«, ale »rozličného« (Nám4 14).

Obsahových rozdílů v novém vydání náměšťské mluvnice není ve vlastním výkladu mnoho a týkají se spíš příznačných jednotlivostí. Náměšťskými preferovanou podobu Kristova jména »Gézus« — kořenící, jak víme, ve zvýšené senzitivě první půle 16. století pro »původnost« v biblickém textu a opírající se o analogie v jiných jazycích — najdeme i tady, když ji úpravce nechá v příkladu (např. Nám4 67 a mnohde jinde). Ale ne všude tam, kde byla dříve: »totiž Gežjřlowi« (Nám4 76 × Nám3 E2v a Nám1 F4v), »Gežjřs« (Nám4 101 × Nám3 F3v) apod. Rozhodující je pak rozdíl v závěrečném deklinačním paradigmatu tohoto jména: »úprava« textu v tomto případě zcela obrací původní doporučení. Argumentace se v 16. století opírala o to, že Latiníci, Němci a jiní přebírají z řečtiny »Gézus«:

K tomu také *y* w Czeſké Ržeči w celoſti ſwé/ bez proměněníj té ſyllaby/ *zus*/ w žijřs/ vtěſſené má zněnij (Nám3 G6v; slovně stejně Nám1 K1v).

V roce 1643 zní upravený výklad takto:

W Czeſké Ržeči pak proměně tu Syllabu (*Zus*) w (*Žjřs*) welmi vtěſſené má zněnij (Nám4 129).

Nové znění tak doporučuje tradiční českou adaptaci *Ježíš*; srovnavateli může přeběhnout přes rty lehký úsměv, když zjišťuje, že se tu postupuje od znění utěšeného k velmi utěšenému. Jako v jiných případech mezitextových vztahů (srov. 3.3) i tady nahlížíme starým gramatografům přes rameno a sledujeme je při konkrétních textových operacích a dialogu s předchůdci. Úpravce dává zdomácnělé podobě biblického jména přednost i u jména »Mogžjřs« (Nám4 131). Výklad o překladu *christiani* jako »Kryſtyánowé« (Nám3 G7r—v; Nám1 K2r—v) — to proto, aby se nové označení jako v řečtině a v latině etymologicky průhledně opíralo o titul *Kristus*, nikoliv o slovo *křest* — je ve vydání z roku 1643 úplně vynechán. Nejde tu o opomenutí: v původním textu se vyskytuje odvolávka na Erasma, jehož jméno zmizelo z celé grama-

tiky;⁷⁵ a navíc se novému vydavateli nemusely zamlouvat Philomathovy připojené theologizující výklady o křtu. Jiná vynechání jdou spíše navrub tiskařské nepečlivosti: na konci osmé »stránky« (*de interiectionibus*) je vynechán poslední odstavec o »anna« (Nám3 G6r; Nám1 K1v); uvažovat v tomto posledním případě o případných theologických výhradách k výkladu obratu *hosanna* by snad bylo až příliš odvážné. Ostatně po theologické stránce náměšťská mluvnice ve vydání z roku 1643 nijak přísně posuzována nebyla: zůstává tu například víceznačná poznámka v závorce o slově *svátost* (Nám4 B3v) — a vzpomeňme si, jak naopak s odvoláním na latinskou katolickou tradici vzplanul na tomto místě Blahoslav —, zůstává tu výklad k citátu I Cor 10,16 (uváděnému kvůli otazníku!), a přitom třeba v klementinském exempláři 54 F 163 tisku Dačického, patřícím původně jičínské jezuitské koleji, je toto místo ručně přeškrtnuto.

Vždycky znova bude na jezuitské edici staré náměšťské gramatiky udivovat posun kontextu — historického, theologického i jazykového prostředí, do něhož po takové době vstupovala. Tentýž text po přesazení do nového světa nutně působil naprosto odlišně. Byl vypojen z návaznosti na překladatelské aktivity svých tvůrců a jejich experimentátorský zápal. Jak jsme uvedli, experimenty s nezavedenými podobami známých vlastních jmen byly sice eliminovány, ale i nová náměšťská gramatika drží — téměř v půli 17. věku — experimenty jiné, například *regulam de diphthongo* o Asg a Isg adj. fem. (-ú a -ou).⁷⁶

Opět je tu příklad relativní chronologie námi zkoumaných gramatik: přetisknou-li se Philomathovy výzvy používat co nejobvyklejších slov (rozumějme nyní, aktuálně nejobvyklejších!) i s jednotlivými příklady po době delší než století, staví se celá novátorská iniciativa tak trochu na hlavu — ledaže by se čtenář vzdálil od konkrétních doporučení, zapamatoval si jenom ono *nyní* a vztahoval je vždy na svou epochu.

Ale náměšťská mluvnice mohla splnit i očekávání konkrétnější a praktičtější. Nabízela přesný návod k užívání liter nebo rozlišení *i/y*, podávala i výklad o participiích

⁷⁵ Např. Nám4 B8v (× Nám3 B2r—v), C4r (× B7v), F2v (× D7r). S Erasmem mizí i odkazy na »Erazmem napraweny« Nový zákon v češtině, tedy překlad Optátův a Gzelův (např. Nám3 D1v—D2r [= Nám1 H1r]).

⁷⁶ Mohlo by se dokonce zdát, že opravuje nedůslednosti v uplatňování tohoto pravidla a tiskne »před Stolicy [?] Cýřařowau ftogjm«, ne jako v předchozích vydáních »Cýřařowú« (Nám1 I4v; Nám3 G4v). Příklad však snadněji vysvětlíme jako projev výše popisované modernizace.

(Nám4 107—115) — téma, které se bude opakovaně vracet v dalších jazykových knížkách.

Už z faktu, že se nové vydání uskutečnilo, a z dikce přemluvy je však jasné, že se příručka jevila pro dobové *nyní* 40. let užitečná. Jak například víme z vpisku učiněného do exempláře NK ČR 54 E 137, bylo nové vydání staré mluvnice vřazeno ještě téhož roku do fondu svatoklimentského jezuitského juniorátu (o tom, že například jičínský jezuité vlastnili vydání z roku 1588, už byla řeč). V samém závěru stojí místo kolofonu předchozích vydání jezuitsko-národovecká devíza:

Wlfecko k Wětflý Cti a Sláwě Božj/ a k Prospěchu Yazyka Nafšeho Čzelkého (Nám4 132).

Toto obecné vyjádření můžeme pak vztáhnout na několik dalších jazykových knížek: jsou jezuitské i zapálené pro jazykově českou knižní produkci. I právě představený tisk byl součástí proudu, který nás zavede k postavám Jiřího Konstance a Václava Štajera, koneckonců i k Václavu Janu Rosovi. Ale nepředbíhejme, v roce, kdy náměšťská mluvnice vyšla naposledy, byl ještě naživu autor následující, jezuitské gramatiky češtiny; ta byla pravděpodobně už napsána, ale až do roku 1660 ležela jako rukopis. Jistě aspoň nepřímo — díky tiskárně — začíná rokem 1643 éra jezuitských mluvnic.

2.2.7. Mluvnice Jana Drachovského 1660

Ano, přímý jezuitský příspěvek u posledního vydání náměšťské gramatiky je hypotetický (byť je předpoklad Ferovy iniciace dobře odůvodněn) nebo spíše technický (jezuiti vedená tiskárna). V případě dalších mluvnic je však původ z Tovaryšstva deklarován jasně.

Že byla potřeba mít gramatiku češtiny mezi jezuiti pocíťována a že ji pro své školy potřebovali, o tom svědčí svérázná ediční poznámka, kterou tvoří titul hned první z nich, té, o níž jsme se zmínili, že ležela dlouho v rukopise. Je to anonymně vydaná gramatika, vytištěná u Víta Jindřicha Ettela roku 1660 v Olomouci a nadepsaná takto:

Grammatica Boëmica| in V. Libros divifa, à quodam Patre Societatis JESV| Jam pridem
in gratiam| Tyronum Boëmicæ linguæ| composita,| Et multorum ejuřdem linguæ| Studi-

oforum fæpè manibus defcripta,| tritâque, Hoc demum Anno| à partu Virginis.| 1660.| In plurium ufum. & utilita-| tem Typis excufa. & vulgata.

Ediční poznámkou nazýváme titul knihy v tomto případě proto, že nás seznamuje s dějinami textu a jeho vydání: byla napsána »už dřív«, a to pro začátečníky, nováčky (*tirones*, původně ‚nováčky vojenské‘) v českém jazyce; zdůrazňuje se pozdější časté opisování a užívání textu »mnohými studenty téhož jazyka«; důvodem tištěného vydání bylo zpřístupnit ho pro »užívání mnohých«.

Poněkud překvapí, že tu není jmenován autor: původ textu je skryt pod řádovou fasádu. Onen »quidam pater e Societate Jesu«, »jeden otec z Tovaryšstva Ježíšova«, je odhalen až později. Předběhneme-li na okamžik ve výčtu gramatik k další z nich a nahlédneme do *Brusu* jezuita Jiřího Konstance, čteme před skloňovacím paradigmatem zájmena »Wſſechen«:

... Adjectivum Wſſechen [...] celé tu položjm/ gak ge v Pátera Drachowia nacházým (KonstBrus 58).

Jezuita Konstanc tu prozradil, že autorem gramatiky z roku 1660, odkud je paradigma převzato (*DrachGram* 65—67), je jezuita Jan Drachovský. Zcela otevřeně to Konstanc udělal ještě jednou — a z tohoto místa se dozvídáme také o zásadním vlivu Drachovského textu na Konstancovu českou jazykovou praxi:

Yá fám v knihách fwých před ſſeltj lety k tiknutj daných tak fem chybowal;⁷⁷ negináč ze flyſſenj a čjtánj knjh tohoto wěku wynaučen. Až mne potom ofwjtila Grammatyka Pátera Drachowkýho S. J. w Holomaucy/ léta 1660. přičiněnjm P. Mathiæ Steier, také S. J. na fwětlo wydaná: a až mne w tom ofwjcenj potwrdili ginj ſtarſj Gramatycy; obwzłáſſně pak čtenj nevměleyſjch w té přjčině Czeſkých Auktorů (KonstBrus 171).

Z tohoto pozoruhodného místa a z míst dalších víme tedy nejenom o autorství Drachovského (toho pak znají jako autora např. RosaČech 11 aj.), ale i o tom, že jeho text nadepsaný *GRAMMATICA BOËMICA*⁷⁸ vydal ve zmíněné olomoucké ettelovské

⁷⁷ Chyby se týkaly gramatické shody přechodníků (v rodě a čísle).

⁷⁸ *DrachGram*. — **O díle:** VINTR, *Grammatica Boëmica* jesuity Jana Drachovského z roku 1660,

tiskárně další český jezuita, Matěj Václav Štajer, o jehož samostatné práci tu bude řeč níže (2.2.9).

Autor Jan Drachovský (1577—1644) byl v době vydání své gramatiky v roce 1660 už poměrně dlouho po smrti. Narodil se v roce vydání útlé gramatiky Matouše Benešovského, dospěl — a tedy nabyl jazyka své doby — ještě v 16. století, v »zlatém věku« češtiny. Mohl se setkat... nemusíme jistě spekulovat dál. Propast ve vydávání nových gramatik češtiny mezi lety 1603 a 1660 lze tedy vysvětlit praktickými překážkami dramatické válečné doby a je tímto způsobem možné hájit pozvolnou kontinuitu jejich autorů: Drachovský byl jen o generaci, o 22 let mladší než Nudožerinus.⁷⁹

Už k roku 1594 je Drachovský doložen jako člen Tovaryšstva Ježíšova. Narodil se v Třeboni, ale úkoly v jezuitském řádu plnil na Moravě. V Lulči u Vyškova polemizoval v letech 1607—1611 s habrovanskými a musel si získat v oboru polemiky značné renomé: v korespondenci Viléma Slavaty s agilním jezuitou Jiřím Ferem-Plachým, nám už známým, nacházíme informaci o tom, že se Slavata chtěl s Janem Drachovským setkat právě kvůli polemikám s nekatolíky⁸⁰ — dvě Drachovského česky psané polemiky s jednotou bratrskou se v Slavatových *Pamětech* dochovaly. Tedy i polemická literatura spojuje Drachovského s 16. stoletím a z gramatiků zcela nečekaně s Matoušem Philonomem a jeho *Knížkou slov českých vyložených*, jež — jak jsme poznamenali (2.2.3) — vstoupila do polemiky jezuita Václava Šturma s českými bratry, a to víceméně na straně jezuitské. V roce 1624 se stal Drachovský prvním rektorem nové znojemské koleje. Zemřel roku 1644 v Brně, kde už tehdy žil několik let.

Stejně jako předcházející gramatik Vavřinec Benedikt zvolil Drachovský pro svou mluvnici jako metajazyk, jazyk výkladu, latinu. *Grammatica Boëmica* je rozdělena do pěti knih velmi různého rozsahu. Pojednávají

s. 173—183; VINTR, *České gramatické myšlení v XVII. století*, s. 222—223; FIALA, *Z minulosti české filologie na Moravě*. — **O tiskaři**: CHYBA, *Slovník knihtiskařů v Československu od nejstarších dob do roku 1860*, s. 84. — **Z příruček**: DOBROVSKÝ, *Podrobná mluvnice jazyka českého v redakcích z roku 1809 a 1819*, s. 12—15 (1809: X; 1819: VII); JUNGSMANN, *Historie literatury české*, č. V.21, s. 257; JIREČEK, *Rukověť I*, s. 170; JAKUBEC, *Dějiny literatury české I*, s. 901—902; VLČEK, *Dějiny české literatury I*, s. 585; *Lexikon české literatury I*, s. 596—597 (heslo Emila Pražáka).

⁷⁹ Uvažujeme tu stejně jako dříve (KOUPILOV, *Překlad části Rosovy Čechořečnosti s úvodem a komentářem*, s. xxv).

⁸⁰ SLAVATA, *Paměti nejvyššího kancléře království Českého Viléma hr. Slavaty I*, s. 8.

- (I) *de nomine* (DrachGram 1—74),
- (II) *de pronomine* (74—81),
- (III) *de verbo* (81—137),
- (IV) *de postremis orationis partibus* (sem patří *adverbia, præpositiones, coniunctiones* a *interiectiones*, 137—148),
- (V) *de orthographia & quantitate* (149—177!).

Rozsáhlá kniha I, o jméně, odděluje pasáž o substantivech od části věnované adjektivům. Jak je vidět na pozdějších mluvnicích, zvláště na Rosově *Čechořečnosti*, Drachovský zaujal své následovníky výklady, které předeslal deklinačním paradigmátům: o přechylování jmen, odvozování substantiv od adjektiv (typ »Studeno« < »Studený«, který už známe od Nudožerina v podobě »Málo«) a zdrobňování. Drachovský opustil všechny »společné« a »neurčité« jmenné rody a podržel jen trojici mužský/ženský/střední. Rozeznává český člen (určitý, *articulus*) a učí ho studenty skloňovat jako první (»Ten«, »Tento«, »Tyž«). Podle zakončení Gsg na samohlásky *a, e, i, o* a *u* vymezuje v češtině pět jmenných deklinací (přehled DrachGram 28):

declinatio	1	Gsg -a	Nsg -o (»Słowo«)
			Nsg in consonantem exceptis quibusdam in -c/g/l/n/r/š/št/z (»Pán«)
	2	Gsg -e	Nsg in vocalem (»Kaně«)
			Nsg in consonantem -c/g/l/n/r/š/št/z (»Král«)
	3	Gsg -y/i/i	Nsg in vocalem (»Ryba«)
			Nsg -i/i (přirození, indeclinabilia, Isg »Přirozenjm«)
			Nsg -d/t (»Czeleď«)
	4	Gsg -o	Nsg -i/y (»Kočj«)
	5	Gsg -u	(»Prft«)

Stejně jako Nudožerský hledí navíc Drachovský k počtu slabik slova v Nsg a Gsg; v 2. deklinaci s Nsg zakončeným na samohlásku tak navíc rozlišuje parisyllaba typu »Kaně« od imparisyllab, např. »Pachole«; celé vzorové sklonění neutrálního podtypu však už nevypisuje. Při dělení typů však postupuje obráceně: (ne-)stejnoslabičnost, příp. i jmenný rod jména je mu rozlišovacím kritériem až na posledním místě. Podle Gsg rozeznává vlastně po vzoru latiny staré kmenové skupiny substantiv, anomálie vzniklé posilováním významu jmenného rodu v češtině uvádí s dalšími výjimkami a doplňky v poznámkách, jiné mechanicky slučuje s jinými typy.

Po následujících adjektivech pak Drachovský sestavil přehled časování sloves. Počínal si stejně jako předtím Benešovský a Benedikt z Nudožer a vyšel ze zakončení pers. 1. sg. ind. praes. act. Zvlášť — a to na první místo — zařadil sloveso existence:

conjugatio	»gfem«	
	1	-ám (»ffaukám«)
	2	-i/u/y (»hnigi«)
3	-ím/ým(-ym) (»Sedjm«)	

Drachovský pracuje s těmito slovesnými časy/způsoby:

indicativi praesens, praeteritum (»byl gfem«), plusquamperfectum (= praeteritum + »byl«), futurum, imperativus (praesentis, např. »ffaukeg«, a futuri, např. »ffaukni«), optativus (»O bych byl« nebo s »o kyž«), conjunctivus (= »když« + indicativi praesens), infinitivus, participium (praesentis, např. »hnigje «, a praeteriti, např. »hniwſe «.

Jezuitský autor pak uvádí množství příkladů na »kompozici« sloves s předponami. Možnost odvozovat další slovesa prefixací sloves už známých byla jevem, který kulturní reflexi češtiny v 17. století mohutně přitahoval — v podobě důsledného principu rozhojňování slovního pokladu se s ní setkáme například v *Thesauru* Václava Jana Rosy (srov. 4.3.4).

Pasivní konjugaci probírá Jan Drachovský odděleně od aktivní, jako kombinaci slovesa »gfem« a pasivního *participia*. *Participiim* vůbec věnuje značnou pozornost a kromě zmíněných pasivních rozeznává participia »aktivní«. V této pasáži získáváme přístup i do autorova pramenného zázemí: jmenuje tu totiž — a je příznačné, že se tak děje v kapitole o přechodnicích, která i po Drachovském vzbuzovala diskusní zájem — své prameny:

An Neutrum , a/ e/ finitum, idem fit cum masculino? Alij asserunt, & testatur Grammatica à Georgio Melantricho ab Aventino A. 1580. item Schumanianis Typis edita A. 1616. infuper Scriptura, quæ masculina non distinguit à neutro [...] Alij dubitant, ut M. Matthæus Colinus in sua Grammatica Pragæ Typis Thomæ Mitis & Joannis Capri A. 1564. vulgata (DrachGram 132).

Jak je vidět, rodová příslušnost přechodníků typu »padna« a »Ljhage« nebyla zcela jasná ani gramatikovi 17. století, ani jeho předchůdcům ve století šestnáctém (srov. CollGram Q3v).⁸¹ Koneckonců právě v tomto místě najdeme i známý rozdíl mezi staročeským stavem a novočeskou kodifikací přechodníků. Drachovský se staví na stanovisko, že neutrum v tomto případě splývá s maskulinem:

Nobis affirmativa placet (DrachGram 132).

Z výše uvedeného citátu už víme, koho tato pasáž o přechodnících a jejich rodovém lišení »osvítla« v 60. letech 17. století — neváhal celou pasáž *de constructione participii* z Drachovského mluvnice doslovně přetisknout (KonstBrus 175—177).

Stejné okouzlení jako z jasného rozlišení přechodníků ale musel Jiří Konstanc po-
ciťovat nad pátou knihou spisu *Grammatica Boëmica*, nad výkladem o ortografii a kvantitě sylab, který následuje za krátkou, jaksi zbytkovou knihou čtvrtou. Konstanc totiž Drachovského metrické zásady ve svém *Bruse* opět přímo přetiskl. S magnetickou atraktivitou časomíry pro staré gramatiky češtiny jsme se už setkali u Blahoslava, Benešovského i Nudožerina — a nezbude než se k ní vrátit samostatně později (3.5.3). Drachovský tu otvírá téma velmi důležité pro jeho následovníky, zvláště pro Václava Jana Rosu. A nezůstává u poučení, jak délku slabik, přirozenou i poziční, měřit, podáváje navíc příklady měřených českých slov i celých veršů převzatých z antického poetického pokladu. Editor Štajer zařadil na konec za obsah erata tisku (DrachGram 178). Jednal tedy stejně jako předtím Nudožerský a jako potom Konstanc a obecně i Rosa; sám svůj postup zopakoval ve své vlastní jazykové knížce.⁸²

Josef VINTR upozornil na fakt, že Drachovského počet pěti knih gramatiky je v naší řadě poněkud překvapivý.⁸³ Domníváme se, že nás neobvyklé číslo pět nemá odradit

⁸¹ Mistr Collinus, autor této mluvnice latiny (srov. 1.1.3), poukazuje v pasáži o přechodnících na nedostatky v jejich užívání i mezi vzdělanci a chválí přehled *Tabula barbalectica* Tadeáše z Hájku (srov. 2.3); jinak se mluvnice češtinou nezabývá. Pokračujeme tu v přesnější identifikaci těchto míst, kterou zahájil VALÁŠEK, *Barokní gramatikové, jejich úzus a postoje k jazyku*, s. 134.

⁸² O obsahu Drachovského mluvnice VINTR, *Grammatica Boëmica* jesuity Jana Drachovského z r. 1660.

⁸³ VINTR, *Grammatica Boëmica* jesuity Jana Drachovského z roku 1660, s. 173—174.

od srovnání s možnými předlohami spisu *Grammatica Boëmica*. Za takovou předlohu považujeme tři knihy *De institutione grammatica* Emmanuela Alvara (srov. 1.1.4). Počet tři a pěti knih ovšem shodný není, ale máme zato, že lze na několika příkladech poukázat na stavební podobnost gramatiky Jana Drachovského s Alvarovou jednotnou jezuitskou učebnicí latiny. Tak předně — narozdíl ode všech donátů — je konjugace slovesa *býti* u Drachovského předřazena před číslované konjugace pravidelných sloves (Alv1598 21r nn.); Nudožerský zařadil předtím sloveso existence za ostatní slovesa, Benešovský také, a to jako starý Aelius Donatus. Působení latinské gramatiky, a tedy i Alvarovy, můžeme přičíst členění jmen do deklinací primárně podle zakončení Gsg; Drachovskému se dokonce shoduje — narozdíl od Nudožerina, který také hleděl ke Gsg (ale, jak víme, ne primárně) — i počet českých deklinací s počtem deklinací v latině. Nepřehlédnutelné je také to, že Drachovský rozpoznává v češtině tytéž časy jako Alvarus v latině a uvádí na ně podobné příklady: zvláště nápadné je to u »optativu« (lat. s »utinam«, čes. s »o kyž«) a »konjunktivu« (lat. s »cum«, čes. s »když«). Konečně i přechod k výkladům o metrice a spojení metriky s ortografií jsou u Drachovského stejné jako u Alvara.

Nesmí nás přitom mást rozdíl v počtu knih: ten je pouze formální, rozvržení látky je velmi podobné. V jezuitském prostředí, z něhož vyšel autor, editor a zjevně i uživatelé, oni *tirones* této mluvnice češtiny, byla ostatně nápodoba Alvarovy gramatiky pedagogicky velmi výhodná; latině i češtině se člověk mohl učit obdobným způsobem, na základě latiny už věděl, co kde v gramatice hledat, a navíc se mohl opírat o analogie mezi latinou a češtinou, které se mu paralelně vedeným výkladem nelivnucovaly, tedy aspoň nabízely. Co muselo znalci Alvarovy mluvnice v Drachovského práci chybět, to byla samostatná kniha druhá, syntax. Nejde ani tak o to, že by chybělo poučení o vazbách, o pádové syntaxi apod., které je její hlavní součástí. Musely chybět kapitoly řekněme stylistické, např. *de figurata constructione* nebo kapitoly o vyslovených chybách (*vitia*). Tento deficit už zanedlouho vyprovokuje k úvahám o slovních figurách v češtině Konstance a v reakci na Konstance pak Rosu.

Chtěli bychom znát důvod a okolnosti sepsání i motiv pro posmrtné vydání Drachovského mluvnice. Ale narozdíl od vydání náměšťské mluvnice v 40. letech 17. století nenacházíme v olomouckém tisku z roku 1660 ani slovo prozrazující motivaci některého z jezuitů zapojených do vzniku knížky — kromě citovaného titulního listu a latinských veršů *ad lectorem*, vyjadřujících obvyklé autorské (zde snad editorské?) přání, aby dílo zdokonalili jiní. Z titulního listu a z celkového uspořádání

je zřejmé, že knížka sloužila nějaké výuce. Ale kde, když jí byl Jiří Konstanc »osvícen« teprve po jejím veřejném vydání v roce 1660? Uvážíme-li výše citovaná Konstancova slova, musíme připustit, že tento česky publikující jezuita jazykovou příručku svého řádového kolegy — podle titulního listu tolik užívanou už v rukopisné podobě — do té doby neznal. A kdy ji Drachovský mohl psát? Josef VINTR se domnívá, že byla sepsána v druhé polovině 20. let 17. století;⁸⁴ důkazy nám ovšem chybějí. Jistý zůstává *terminus ante quem*, rok Drachovského smrti (1644). Štajer se s Drachovským v jezuitském řádu ani nemohl potkat: byl jako sedmnáctiletý přijat teprve v roce 1647⁸⁵ a Drachovský žil nejpozději od roku 1638 do smrti v Brně. Ani Jiří Konstanc, starší než Štajer a přijatý do Tovaryšstva už v roce 1628, se ve výše uvedeném citátu z *Brusu* nezmiňuje o osobním setkání s Drachovským, nýbrž o veřejném vydání jeho mluvnické práce.

Jisté je, že ediční akt třicetiletého Štajera, studujícího v Olomouci teologii,⁸⁶ se jeví jako srozumitelný, přihlédnem-li k tomu, co se dělo později, co dělal sám Štajer a co dělal Konstanc. Drachovského posthumní opus pro ně bylo podněcující a inspirativní: oba mladší jezuité jsou horlivě činní při vydávání knih, oba během několika let sepíší svá vlastní mluvnická díla, na Drachovského práci víceméně postavená, právě oni dva jsou arcibiskupem Sobkem pověřeni vydáním českého Nového zákona. A je to Štajer, který ze svých vlastních peněz a z odkazu své matky založí Svatováclavské dědictví, mající za úkol podporu vydávání českých knih (srov. 2.2.9).

Už výše jsme naznačili, jaký význam měla Drachovského mluvnice pro jeho bezprostřední následovníky, jezuity tak jako on, Konstance a Štajera. Ne nepodstatnou součástí tohoto vlivu byla záliba v české časoměrné poezii. A zatímco slyšíme Jana Amosa Komenského v exilu skládat parafrázované časoměrné žalmy po vzoru Nudožerinově, na jeho rodné Moravě sedí jezuita vytvářející pro týž druh básnění pravidla. Oba proudy, ten od Komenského i ten jezuitský, se mají sejít u Václava Jana Rosy. Přítomnost metrických pravidel už v praktičtěji zaměřených gramatikách Drachovského a Konstancově kontrastuje s běžnou představou, že smyslem jezuitských gramatik 17. století bylo především pomoci v nejzákladnější praxi pedagogické, pí-

⁸⁴ VINTR, *Grammatica Boëmica jesuity Jana Drachovského z roku 1660*, s. 181.

⁸⁵ SVATOŠ, *Osobnost, život a dílo Matěje Václava Štejera T. J. v podání jezuitských pramenů*, s. CLVIII (překlad anonymního Štajerova elogia).

⁸⁶ SVATOŠ, *Osobnost, život a dílo Matěje Václava Štejera T. J. v podání jezuitských pramenů*, s. CLIX (také v elogiu).

sařské a tiskařské. Znenadání v nich potkáváme časoměrnou poezii — i to je důkaz kontinuity v naší řadě gramatik češtiny. Vždyť myšlenku časomíry známe už z 16. století jako věrnou průvodkyni humanistické reflexe češtiny. »Humanistická« ve smyslu humanistické vzdělanecké orientace je tedy i jezuitská reflexe češtiny po třicetileté válce, počínající dílem Jana Drachovského. Zároveň je to prvek, který starší české gramatiky pevně váže k evropské gramatografii (srov. 3.5.3).

2.2.8. Brus Jiřího Konstance 1667

Výše nás plašila myšlenka, jak těsně souvisí jezuita Drachovský s prostředím druhé půle 16. století, »zlatého věku«. Téměř na konci této epochy, rok poté, co mistr Nudožerský vydal tiskem své parafrázované časoměrné žalmy, přišel na svět v Řepíně u Mělníka v evangelické rodině muž, který v naší řadě propojí »zlatý věk« s epochou už zcela novou: Jiří Konstanc (1607—1673). Po absolvování jezuitských škol a konverzi ke katolicizmu byl přijat do Tovaryšstva Ježíšova (1628). Nevíme, do jaké míry byl stržen ediční aktivitou feroovského okruhu v české jezuitské provincii. V padesátých a šedesátých letech 17. století, zatímco mění místa svého misionářského a pastýřského působení, je sám publikačně velmi činný, a to latinsky i česky, spisy původními i překlady. Než je roku 1670 s Matějem Václavem Štajerem povolán připravovat Nový zákon budoucí bible Svatováclavské, vydá v pražské akademické tiskárně roku 1667⁸⁷ spis *LIMA LINGVÆ BOHEMICÆ, TO JEST BRUS JAZYKA ČESKÉHO*.⁸⁸

⁸⁷ Karel CHYBA (*Slovník knihtiskařů v Československu od nejstarších dob do roku 1860*, s. 283) uvádí z literatury převzatý údaj, že řádovým prefektem jezuitské tiskárny byl právě v r. 1667 »J. Constantin«. Vzhledem k tomu, že provizorní seznam jezuitů české a slezské provincie (FISCHER, *Catalogus (generalis) provinciae Bohemiae (1623—1773) et Silesiae (1755—1773) Societatis Jesu*) muže tohoto jména neuvádí, domníváme se, že by mohlo jít o našeho Konstance — motiv pro psaní jazykové příručky by pak u představeného tiskárny byl jasný.

⁸⁸ KonstBrus. — **Edice** (části): NECHUTOVÁ, ŠLOSAR a VEČERKA, *Čítanka ze slovanské jazykovědy v českých zemích*, s. 111—114; KONSTANC, *De Orthographia, To jest: O dobrém Českém Psání a Tištění*. — **O autorovi**: TRUHLÁŘ, *Dodatky a opravy k biografím starších spisovatelů českých a k starší české bibliografii*, s. 179. — **O díle**: DÚŠEK, *Pokud Jiří Konstanc užil gramatiky Blahoslavovy*; KRAUS, *K zdrojům normativnosti českých gramatik*; VINTR, »Lima linguae Bohemicae — To jest Brus jazyka českého« Jiřího Konstance z roku 1667; VINTR, *Pravidla označování kvantity vokálů v barokní češtině podle »Brusu« Jiřího Konstance z r. 1667*; VINTR, *České gramatické myšlení v XVII. století*, s. 223—224; VALÁŠEK, *Barokní gramatikové, jejich úzus a postoje k jazyku*, kap. 2. — **O tiskaři**: srov. pozn. k 2.2.6. — **Z příruček**: DOBROVSKÝ, *Podrobná mluvnice jazyka českého v redakcích z roku 1809 a 1819*, s. 14—15 (1809: X; 1819: VIII); JUNGSMANN, *Historie literatury české*, č. V.22, s. 257; JIREČEK, *Rukověť I*, s. 386—387; JAKUBEC, *Dějiny literatury české I*,

S Drachovským jsme se loučili připomínkou jeho zalíbení v české časomíře. U Konstancova *Brusu* zase nemůžeme začít jinak než připomínkou okouzlení, jaké mu musela Drachovského metrická pravidla přinést. Jak už víme, byl »osvícen« jeho pravidly o užívání přechodníku a ve své mluvnici je přetiskl; stejně naložil právě s Drachovského výkladem *de quantitate carminis*.

Při úvahách o reflexi češtiny v 17. století už padlo (1.3.3) a ještě padne jméno svatovítského kanovníka Tomáše Pešiny z Čechorodu (nebo »z Čechorod«, jak píše Konstanc — KonstBrus a2r). Tomuto schopnému organizátorovi a obránci starobylých tradic českých a zvláště těch, které se pojily s pražskou katedrální kapitulou a katedrálním chrámem samotným, byla jazyková knížka Jiřího Konstance dedikována (KonstBrus a2r—a5r): jako učenci, jako kanovníkovi, jako »Hyftorykowi Morawfkému«, který »přepěknau Latinskau řečj« sepsal aktuální historicko-politický agitační spis *Ucalegon*, ale který taky podal svůj úvod do dějin moravského markrabství⁸⁹ programově česky — »wšle owšem z lásky k wlaštenfké řeči« —, a především jako tomu, kdo byl s prací na *Bruse* seznámen už dávno:

Žeby pak W<affe>. W<elebná>. D<úftognoft>. nercyli Czeštinu/ ale y wjce gegj čistotu a dokonalost milowala/ tjm zná||ti dáwá/ že před pětj lety ftrog tohoto mého čistjcyho Brufu widěwflí/ hned sobě z něho nětco zaznamenati ráčila pro budaucý swého Morawopisu Impresfory. Ať mlčjm o giných dalfljch gegjch této mé práce a snažnosti schwalovánjch a k wydánj gi na swětlo ponaukánjch (KonstBrus a4r—v).

Viděl-li Pešina pracovní podobu nebo poznámky k *Brusu* (jeho »ftrog«) už roku 1662, znamená to, že Konstanc se do příprav gramatiky pustil nedlouho po Štajerově vydání mluvnice Jana Drachovského, snad ještě pod dojmem »osvícení«, o němž jsme ho nechali vypovídat výše. Zároveň je z dedikace jasné, že věnování právě tomuto kanovníkovi nebylo formální: v dalším odstavci dedikace je dokonce Pešinův přímý vliv na dílo popsán tak, že kanovník k jeho vydání »miloftně ponauká«.

Na *Bruse* jako na knize čtenáře něco na první pohled zarazí. Za dedikací najde obsah, ale také errata (a7r—v). Vstupní strany musely tedy být vtištěny až po skončení

s. 902; VLČEK, *Dějiny české literatury I*, s. 585—588; *Lexikon české literatury 2*, s. 839—840 (heslo Mojžíra Otruby).

⁸⁹ *Prodromus Moravographiae (Knihopis II/VI, č. 7 034)*.

tisku celé knihy (její archy jsou označeny velkými písmeny a strany jednotlivě číslovány). Následuje, už zcela nečekaně, doplněk k Ortografii, čtvrtému dílu vlastní knihy, *de interpunctionibus* (a8r—b2r), a pak teprve doplněk k Prozódii, dílu třetímu, tvořený přetištěnou pasáží z gramatiky patera Drachovského (b2v—b4v). S titulní listem tvoří vstupní partii osm listů archu »a« a čtyři listy půlarchu »b« (ten však není v tisku označen písmenem). Jako nejpravděpodobnější vysvětlení předkládáme tuto hypotézu: V době, kdy už byla kniha vytištěna, byly dedikace, obsah a errata natištěny pro úsporu na jeden arch. Zbývalo místo, v Ortografii chyběl výklad o interpunkci, Konstanc ho tedy doplnil. Překročil však opět hranici archu a na novém půlarchu opět zbývalo místo. Přetiskl tedy zajímavé strany z Drachovia jako doplněk své Prozodie. Vznikl nesourodý celek. Pro umístění na začátku bylo rozhodující, že obsahoval dedikaci — ta nemohla stát jinde než na tomto čestném místě knihy. Rozhodně byla kompozice *Brusu* měněna ještě v závěru tisku; informací sice přibýlo, ale došlo k rozdělení souvisejících výkladů. V obsahu se ostatně počítá s tím, že interpunkční pravidla budou »paulo poft« (a6v), tedy za stranou 287.⁹⁰

Brus je dále výjimečný jazykovou stránkou svých výkladů. Jeho autor podává toto vysvětlení:

Imò totam hanc Limam primâ vice folo Boëmico idiomate, ut vides in toto contextu, conscripseram: verum quia aliqui pro Latina explicatione instabant, & absq<ue> hóc multa non niñi latinè tradere oportet (quia ita ufus fert etiam in aliarum nationum Grammaticis) ideò folum tam multum Latinæ explicationis inféro, quàm multum necessarium est (KonstBrus 3).

Původní záměr psát česky, byť neuskutečněný, predikuje skupinu možných adresátů. Konstanc sice předpokládá, že umějí »dofti čerftwè česky« (KonstBrus 2), zároveň se ale také mohou z *Limy* teprve učit (3). Nakonec tvrdí, že hlavními adresáty příručky jsou »Pofitoři/ neb Skládači Liter w Imprefých«, pro něž prý psal především (7). Výsledkem je text částečně paralelní latinsko-český, částečně asymetrický, když za

⁹⁰ O tom, že mezi tiskem jednotlivých archů měl Konstanc možnost práci ovlivňovat, svědčí i fakt, že jsou i v textu *Brusu* zařazeny odkazy na jednotlivé strany (např. KonstBrus 185, 212 nebo 287). Na dodatečný tisk vstupních částí poukazuje i údajná existence tisků *Brusu* s paralelním titulním listem (zkracujícím autorovo jméno na pouhé iniciály) a bez dedikace (srov. *Knihopis... Dodatky II/IV*, k č. 4 307).

stručnou latinskou větou následuje podrobnější rozvedení v češtině, případně i text čistě český, jen s latinskými titulky a termíny. Co se týče určení *Brusu*, má se vztahovat na jazyk mluvený, psaný i na jazykovou praxi v tiskárnách (7: »mluwic/ pjšlic/ tišknauc«); i u pozitorů Konstanc předpokládá, že jsou »Latinšij Grammatyštowé«, mají ponětí o latinské gramatice.

Výmluvný nadpis *Brus (Lima)* je založen na metaforice, kterou známe už od starověkých filologů a i z naší gramatografické linie: už náměšťským a Blahoslavovi znělo to nebo ono *vostře* nebo *vostřeji*. A i dnes jsme ochotni nazvat propracovaný jazykový komunikát vybroušeným. Konstanc rozvádí titulní metaforu do obrazu: podává své dílo jako nástroj sloužící k broušení, čtenáři jsou jako nože a pily, jenže tupé, mají tedy dobrý základ, ale potřebují doostřit (1—2). V rámci tohoto obrazu vytvořil jezuita i stylistickou či jazykověhodnoticí terminologii: kdo mluví nebo píše správně, mluví »ostřeji«, kdo špatně, produkuje místo čistých řezů »drtiny«. Svéráznému termínu *drтина* se nevyhneme ještě níže (4.3.3), až nám prozradí skrytou komunikaci mezi Konstancem a Rosou na stránkách *Čechořečnosti*. Truhlářskou metaforiku drží Konstanc v češtině, ne tak důsledně v latině: jedním jazykem píše o »pooprawenj a naostřenj řeči Czešké« (KonstBrus 2) a druhým »DE RESTAVRATIONE IDIOMATIS BOEMICI« (1).

Vstupní stránky (4—8) jsou věnovány příkladům *drtin*. Konstanc tu nesoustavně navrhl příklady jazykových pochybení velmi různé povahy, od drobností pravopisných a hláskoslovných přes záměny předpon s různým významem až k nedostatkům, třeba i zdánlivým, v pádosloví. Po improvizovaných stránkách vložených před začátek vlastní knihy nepůsobí ani tato část dojmem promyšlené kompozice. Konstanc všechno napraví až dále a dělí svůj výklad zcela tradičně do čtyř částí (česky jim říká *kus*):

- (I) *de etymologia* (9—162),
- (II) *de constructione* (163—226),
- (III) *de prosodia* (227—277),
- (IV) *de orthographia* (278—288).

Nesmíme zapomínat, že části III a IV mají své dodatky. Přeneseme-li se přes hranice jednotlivých částí, nacházíme i tady členění látky odpovídající tomu, nač byl jezuita zvyklý při studiu latiny, tedy odpovídající Alvarovi.

Nejrozsáhlejší *kus*, Etymologii, zahajuje Konstanc přehledem hlásek a už tady připomíná příklady z české jazykové minulosti, jak je to pro něj v celém *Bruse* velmi

charakteristické (srov. 3.2.7). Při rozdílech mezi psanou a mluvenou podobou jazyka (psané *au* a vyslovované *ou*) se odvolává — a to Horatiovými slovy, která jsme citovali v poznámce k preliminární úvaze — na úzus. Poměrně podrobně se dále věnuje pravopisu »Cyzonárodských« slovíček. Ožívuje v české gramatice pět jmenných rodů: ale ani na *genus commune*, ani na *omne*, s kterými i v praxi u zájmen běžně počítal třeba Philomathes (např. Nám I E3v, F2r), se pak prakticky nijak neohlíží. Více ho po vzoru Drachovského zajímá praktická otázka, jak podle zakončení poznat rod českého substantiva.

Návaznost na řádového kolegu Drachovského, o níž jsme hovořili výše, je markantní v systému deklinací. Drachovského členění skloňovacích typů, uplatňující pro češtinu totéž kritérium, kterého se používá v gramatikách latinských (zakončení Gsg), přebírá včetně pořadí deklinací. Kromě 5. deklinace zaměňuje skloňovací vzory:

declinatio	1	Gsg -a	Nsg in vocalem (»Semenó«)
			Nsg in consonantem (»Měšťan«)
	2	Gsg -e	Nsg in vocalem (»Země«)
			Nsg in consonantem (»Kazatel«)
	3	Gsg -i/í/y/ý	Nsg in vocalem (»Sýla«, »gměňj«)
			Nsg in consonantem (»twář«)
	4	Gsg -o (»Kregčj«)	
	5	Gsg -u (»prft«)	

Jak to udělal dříve Drachovský, tak i Konstanc skryl do typu »Země« i typ »Hrabě«. Kromě skloňování substantiv samostatných myslí Konstanc také na substantiva složená, ať už skutečné složeniny, nebo ustálené kombinace substantiva a adjektiva jako »Králowé Hradec«. Vtipné je, že jako příklad uvádí i šlechtické přízvisko kanovníka Pešiny, jemuž *Brus* obětoval; »Czechorod« přitom doporučuje deklinovat podle svého vzoru »Měšťan« (46; ve výše citované dedikaci tedy použil Gpl). Na stejné straně vůbec defiluje kromě Čechoroda poněkud bizarní sestava kompozitních vlastních jmen: mezi nimi »Nezamyfl«, »Slawata« (!) a comeniiovský »Wřudybud«.

Následujícími stránkami Etymologie se kromě doporučovaného broušení řeči opakovaně vrací další Konstancova představa, jak pečovat o jazyk: derivací, kompozicí i neoterizací se má dosáhnout »rozšířenj« (např. 49) českého jazyka, tedy rozšíření

slovní zásoby a výrazových prostředků vůbec. Konstanc se tu vyslovuje jako zkušený překladatel, kterému muselo zákonitě leckdy leccos v slovní zásobě češtiny chybět, např. odborné výrazy rozlišující latinskou *meditatio* a *contemplatio* jako odborná pojmenování různých stavů či fází modlitby v literatuře o duchovním životě. Z vlastních Konstancových neologizmů zaujme *nemocnice* místo *infirmaria* — jak ale zjišťujeme, Jungmannův slovník zná doklady starší než z Konstance.⁹¹ Autor *Brusu* však zároveň doporučuje cizomluvy do češtiny hláskově adaptovat (50) nebo je zachovat jako profesionalizmy v určitých skupinách (160—162), tedy jako Blahoslav.

Deklinaci adjektiv probírá Konstanc stejně jako Drachovský odděleně od deklina-
ce substantiv. Neopomíjí ani stupňování — koneckonců taky způsob, jak množovat
jazykový *thesaurus* češtiny. Jako u Drachovského (a taky u Donata a Alvara v latin-
ských ekvivalentech a u mnoha gramatiků češtiny) nechybějí ani u Konstance mezi
zájmeny (po osobních a mezi přivlastňovacími) »Naffinec« a »waffinec« (71—72).

U sloves rozlišuje pater Konstanc »dwoge Thema« (75):

Prwnj a přednj Thema gefť prwnj ofoba Præfentis Indicativi: A to magj toliko ta Slowa/
která w přjmým smyflu wyznamenáwagj čas přjtomný: Gako Ńapám/ hnigi/ včjm. Od
nichž se formugj Ńapal/ Ńapey/ Ńapati/ Ńapage: hnil/ hnig/ hnji/ hnige: Včil/ vč/ včiti/
vče.

[...]

Druhé a to ne tak přednj Thema gefť prwnj ofoba Futuri Indicativi. A to Thema gefť těch
Slow/ která w přjmým a Ńprostým smyflu wyznamenáwagj čas budaucý: Ńapjm/ Ńapnu;
djm/ kleknu (KonstBrus 76).

Ano, tu terminologii i ten princip už známe: Konstanc převzal slovesná témata od
Vavřince Benedikta z Nudožer; níže ještě uvidíme, že tak významně přispěl Václavu
Janu Rosovi v jeho bádání o vidu českého slovesa (4.3.2). Rozdělení konjugací na-
jdeme u Konstance stejné jako u Benešovského, Nudožerského i Drachovského: tito
autoři se liší jen pořadím konjugací pravidelných sloves (vycházejí vždycky z pers.
1. sg. ind. praes./fut. act.) a zařazením slovesa *býti* buď (alvarovsky) před ostatní slo-
vesa, nebo (donatovsky) za ně. Pořadím konjugací i postavením slovesa *býti* se Kon-

⁹¹ JUNGSMANN, *Slovník česko-německý 2*, s. v. nemocnice.

stanc liší od Nudožerského; v pořadí konjugací se shoduje s Benešovským, ale klade jinam sloveso *býti*; dokonalá shoda pak panuje mezi Konstancem a jeho hlavním vzorem, Drachovským:

coniugatio	verbum substantivum (»Gfem«)	
	1	-ám (»Sflapám«)
	2	-i/u (»Hnigi«)
	3	-ím (»Včjm«)

Konstanc stále pamatuje na broušení, a proto prokládá časovací typy upozorněními na *drtiny*: mezi nimi skončí například i tvar »ty feš« (pers. 2. ind. praes.) slovesa *býti*. Repertoár slovesných časů a způsobů je shodný s gramatikou Jana Drachovského, včetně konjunktivu a optativu s pomocnými tvary »když« a »kyž«, jak je jezuité znali ze své latinské mluvnice Emanuela Alvara. Konstanc se tu s Drachovským shoduje i v pořadí časů a způsobů a modifikuje jen drobnosti. Mladšímu z nich se nezdá rozlišení dvojího imperativu, a protože »toliko to rozkazugem/ co se budaucně má dělati« (86), ruší *imperativus praesentis* a považuje všechny imperativní tvary za futurální. Na doplnění Drachovského, jak jsme viděli výše, neváhal Konstanc použít gramatiku Nudožerského: před kapitolu o participiích tedy vložil kapitolu o *participiálích*, nejenom na Nudožerského navazující, ale otevřeně, jmenovitě se k němu hlásící (»quidam Laurentius Benedictus Tevtobrodenfis Rector« — 91). Ne jen tak beze všeho. Celá úvodní pasáž (91—92) je uvedena jako citát z Nudožerského, dokonce citát přímý (»ejus verbis refero«). Pozornějším čtením však zjistíme, že Konstanc Nudožerského přetiskuje s podstatnou změnou: mění přiřazení jednotlivých přechodníkových zakončení k jmenným rodům. Zatímco Nudožerský (NudGram 49v) si představuje, že přechodník přítomný rodu středního má stejné zakončení jako přechodník rodu ženského, Konstanc spojuje tvar neutrální s tvarem pro maskulinum. Jak víme, byl Konstanc ovlivněn (»osvícen«) v této věci Drachovským: citát z Nudožerského, který ostatně nebyl v souladu ani se stavem staročeským, tedy upravil podle Drachovského a jeho vzorů; iluminující místo z Drachovského, které jsme už citovali, přetiskl také.

Ve stopách Drachovského dále Konstanc probírá odděleně od aktiva české slovesné pasivum. Po výkladu o dvojicích sloves s podobným významem a různým videm přejde ke kapitolám *de praepositione*, *de adverbio*, *de interiectione* a *de coniunctio-*

ne. Tento sled známe z latinských i starších českých gramatik a nepřekvapí nás. *Novum* je kapitola *de metaplasmo* (134—149), tedy o změnách, odpadání nebo přistupování liter ve slovech, o jakési literní proměnlivosti slov. Konstancovými adresáty byli často *tirones*, začátečníci, stejně jako u Drachovského; u této kapitoly ale výslovně podotýká, že jde o věci náročnější a své adresáty nazývá v rámci vojenské metaforiky *veterani*. Inspiroval se opět u Emmanuela Alvara (134), jen mění pořadí a látku přenáší z Prozodie do Etymologie. Metaplazmy nazývá Konstanc jako Alvarus a uvádí je mnemotechnickými verši s jejich názvy — verše přetiskuje latinsky a adaptuje i do české rýmovánky (136). Následují příklady na devět figur: *prothesis*, *apheresis*, *syncope*, *epenthesis*, *apocope*, *paragoge*, *antithesis*, *metathesis*, *tmesis*. Princip je to stejný, jaký jsme poznali u Jana Blahoslava, totiž navázat ve výkladu o různých jevech v oblasti hláskosloví a pravopisu na terminologii, která se původně vztahovala k úmyslným obměnám přirozeného jazyka v starověkých poetických textech. Nejenže si Konstanc podobně jako předtím Blahoslav vypůjčil ušlechtilá řecká jména poetických figur k pojmenování jevů běžných (jako to dodnes děláme s termíny jako *elipsis*), ale dokonce k pojmenování chyb (jako *zeugma*). Epentezí a synkop se proto v češtině může podle Konstance najít pro neumělost a nepozornost písařů a impresorů »hanebná fýla«; naopak »dobří Auctores« jich neužívají (139). Jak uvidíme, zaujala tato Konstancova kapitola Rosu (srov. 4.3.3).

Další významný Konstancův příspěvek v české gramatografické tradici následuje hned za metaplazmy: kapitola *de archaismo*; ještě se k ní vrátíme, a to podrobně (3.2.7).

Druhý, syntaktický *kus* Konstancova *Brusu* je o poznání kratší než ten první; je to ostatně příznačné pro veškerou starší gramatografickou produkci, nejenom tu českou, a pro vývoj reflexe jazyka vůbec — od hledání původu jednotlivých slov k tvarosloví a spojování slov, frazeologii až k větám a celým textům. Výklad je uspořádán tradičně, podle jednotlivých částí řeči, u každé zvlášť se probírá její *constructio*; Konstanc nezvolil cestu Jana Drachovského, který stručná pravidla pro konstrukci připojil za tvaroslovné výklady o jménech a slovesech. Konstanc měl látky více a mohl vyčlenit samostatnou knihu jako Alvarus. Výsledkem je však spíše směs jednotlivostí, obsahující dosti odkazů k autorovým vzorům: čteme tu jméno Drachovského (195) a Alvarovo (197), anonymně vystupuje »gakys Grammatykář« (192); i tady zastihujeme Konstance v pilné a přiznávané rozmluvě s předchůdci (srov. 3.3). Dosti lze z Konstancovy konstrukce vytěžit i pro poznání jeho jazykových vzorů (srov. 3.2.6).

Výše už jsme upozornili na to, že Konstanc mohla absence samostatné syntaxe v mluvnici jezuitského soudruha a gramatického prekuzora Drachovského vyprovokovat k jejímu vypracování. Konstanc naplnil alvarovský model opravdu beze zbytku, včetně »stylistické« kapitoly *de figurata constructione* (211—226). Jak poznamenává sám Konstanc (211), je to jakýsi pandán kapitoly o metaplazmech z tvaroslovné partie. V obou paralelních textech má ambici překonat Drachovského a srovnat úroveň, na níž se mluví o češtině, s úrovní výkladů o jazycích klasických. Je si vědom, že takovému pasáži píše užší skupině čtenářů:

... pro folis bene peritis Patriæ linguæ & valdè limatè loqui conantibus (KonstBrus 211).

Kdo už jsou zkušenými mluvčími vlastenské řeči, nebo kdo aspoň usilují o velmi vybroušenou mluvu, mají se držet tří zásad. Jejich řeč má být:

- (1) *emendata*,
- (2) *dilucida*,
- (3) *ornata*,

tedy napravená podle regulí (bez barbarizmů a soloikizmů), »frozumitedlná a patrná« a rétoricky zdobená (211—212). Jsou to tytéž požadavky jako u Alvara, požadavky tradiční. Význam Konstancovy adaptace těchto kritérií pro češtinu je v konkrétním provedení. Tomu, kdo chce svou řeč ve vytyčených směrech vybrousit, se dostane poučení z jazykových autorit (srov. 3.2.6) a zdobnosti může navíc dosáhnout užíváním figur, podle Alvara (214). Jako bychom se přenesli do IV. knihy Blahoslavových Přidání, sledujeme nejprve různé příklady »figury« zvané enallagé. Následují *eclipsis*, *zeugma*, *syllipsis*, *archaismus*, *hellenismus*, *hebraismus* a *latinismus*. A stejně jako Blahoslav zahrnuje Konstanc pod tyto pojmy jevy nejrůznější úrovně; opět zachycuje variantnost v jazyce, všímá si, že něco může stát »místo« něčeho jiného, tedy substituuje a pozitivně nebo negativně hodnotí výsledek takové substituce.

Ano, jak jsme už poznali, témata i příklady se v starších mluvnicích češtiny vracejí. A tak stejně jako v mluvnici náměšťské — ostatně znova tištěné v jezuitské tiskárně za Konstancova dospělého (a řeholního) života — i v *Bruse* potkáváme mezi hebraismy známé příklady jako *syn zatracení*.

Jiřího Konstanc »osvětila« mluvnice Jana Drachovského na úrovni tvaroslovné — jasnými pravidly o přechodníkových tvarech. Stejně pro něj musela být podnětná

svými úvahami a příklady *de prosodia*. Rozsah třetího *kusu Brusu* svědčí o vážnosti, jakou Konstanc látce přikládal. Spojil v této partii *Brusu* dvojí látku: převažují v ní pravidla pro označování vokalické kvantity obecně — těmi se podrobně zabýval Josef Vintr⁹² — a okrajově (a v dotištěném přídavku) tu najdeme také informace o kvantitě v časovém básnictví (jen 276—277; srov. 3.5.3). Původnost svých pravidel Konstanc výslovně vystavil:

Kteréby pak ty čárčičky neb Accenty mji měly/ nětco fem z Patera Drachowkého wy-
táhl a wjce fám wyfkaumal (KonstBrus 233).

I nadále se opírá o Alvara, ačkoliv už pochopitelně jen ve věcech obecných, a jmenuje ho (např. 233).

Stručný poslední *kus Brusu*, pravopisný, otevřel Jiří Konstanc návratem k původní, titulní metafoře své jazykové příručky: v ortografii je nejvíce »zubů«, které je potřeba brousit (278). Obecně radí autor šetřit v češtině verzálkami; pro starou dobu výjimečná je jeho zmínka o grafickém vyznačování v sazbě (279). Že nemluví jen k tiskařům, ale i k písařům, je zřejmé z varování před »protahovánjm« liter (280). Následují drobné poznámky k užívání jednotlivých liter.

Celý *Brus* je uzavřen obvyklým výrazem autorské skromnosti (*locus humilitatis*), výklad je jím dokonce přetržen: o interpunkci se má čtenář poučit jinde. Jak víme, Konstanc si ještě ukončení spisu jednou rozmyslí a dodá vstupní partie. I závěr je tedy důkazem, že původní intence se v závěru tisku změnila. Není také jasné, z jakého důvodu se do sazby knihy v druhé polovině (od Prozódie) dostává dvojí *l/l̄* a dvojí *b/b̄*. Sám autor *Brusu* sice mluví o ztenčené výslovnosti *b* (282, jen pro psaní následujícího *i/y*), ale pravidlo o dvojím *l/l̄* přebírá a zjevně se od něho distancuje (286).⁹³

Konstanc sdělil svým čtenářům mnoho o svých názorech na jazyk, o svých autoritách, a omluvíme-li podivné postavení přídavků na začátku knížky, podal svou látku i dosti systematicky a podrobně. Vyšel z Drachovského, ale už rozsah jeho *Brusu* svědčí o tom, že musel mnoho sestavit samostatně. Říkáme »sestavit«, protože kompilace předchůdců byla Konstancovou neskrývanou metodou: vstoupil do dialogu se

⁹² VINTR, Pravidla označování kvantity vokálů v barokní češtině podle »Brusu« Jiřího Konstan-
ce z r. 1667.

⁹³ O obsahu Konstancovy mluvnice VINTR, »Lima linguae Bohemicae — To jest Brus jazyka
českého«.

staršími gramatografy a syntetizoval je. Jeho práci nemůžeme ještě spojovat s jeho největším životním překladatelským úkolem, s prací na *bibli Svatováclavské*: v době psaní *Brusu* toto dílo na Konstancu teprve čekalo, jako *officium* pozdního věku. Ale přesto Konstanc překladatelsky už dávno činný byl, a proto je spojení jeho *Brusu* s překládáním obecně a s českým knižním provozem oprávněné. Sám se na své překládání v *Bruse* rozpomíná a impresory opakovaně jmenuje jako své adresáty. I když u nich předpokládal aspoň základní znalost latinské gramatiky, jistě si uvědomoval, že českou mluvnici s českým výkladovým jazykem publikovali dosud jenom náměšťští — jejich text byl přístupný i v »harrachovském« vydání, ale nemohl už v 60. letech 17. století jako praktická příručka plně uspokojovat. Drachovského práce i samotného Konstancu »osvítla«, z Nudožerského přetiskoval, ale ti oba použili jako metajazyk ve svých gramatikách latinu. Snad tedy tohle byl přímý popud k vydání *Brusu* v době relativně krátké po Štajerově edici mluvnice Jana Drachovského. Konstanc podává navíc v *Bruse* jakéhosi Drachovského pro pokročilé (čili pro *milovníky* češtiny, jak je jmenuje), majícího na zřeteli i rétorické zdobení jazykového projevu, rozlišujícího češtinu starou a novou, znalého tiskařské praxe za posledních sto let, kladoucího si obecnější otázky vyšší kultivace jazyka, založené na kánonu osvědčených autorů (srov. 3.2.6).

Jiří Konstanc je postava symbolická: vyšel na začátku 17. století z nekatolické rodiny, stal se jezuitou, citoval nekatolické gramatikáře, doporučoval nekatolické autory, dokonce a především nekatolický překlad Písma svatého, a později pracoval na autoritativním biblickém překladu katolickém. Jak uvidíme, nejenom v něm byl v české jazykové praxi přítomen i po své smrti. Živě na něj reagoval Václav Jan Rosa (srov. 4.3.3), za veliký vzor byl postaven v opakovaně vydávané gramatice Janditové, tam společně s Rosou. Pomohl tak k dalšímu životu i těm, které citoval a o které se opíral — žil dál s náměšťskými, s Blahoslavem (kterého snad nepřímě, podle Vavřince Duška, znal a používal),⁹⁴ s Nudožerským a hlavně s Drachovským a jeho editorem Štajerem.

2.2.9. Žáček Matěje Václava Štajera 1668

Po vydání Konstancova *Brusu* česká gramatografická produkce českých jezuitů neu-

⁹⁴ Srov. DUŠEK, Pokud Jiří Konstanc užil gramatiky Blahoslavovy.

stala. Hned v následujícím roce 1668 tiskla táž akademická tiskárna pozoruhodné dílo muže, jehož jméno padlo v předcházejícím oddíle a s nímž jsme se už v tomto výkladu setkali jako s editorem mluvnice Jana Drachovského. Byl to *VÝBORNĚ DOBRÝ ZPŮSOB, JAK SE MÁ DOBŘE PO ČESKU PSÁTI NEB TISKNOUTI* Matěje Václava Štajera.⁹⁵

Časová blízkost tisku obou prací, *Brusu* i *Výborně dobrého způsobu*, se dobře doplňuje s jistou podobností jejich autorů, Konstance a Štajera. Oba byli jezuité, oba pracovali na překladech, i společných překladatelských projektech. Ale jako autorské typy se velmi liší ve způsobu, jak v díle prezentují sami sebe. U patera Jiřího jsme si zvykli, že o svých pramenech, osobní motivaci i svých postojích prozradí na stránkách *Brusu* nevídaně mnoho. Jeho gramatika je geneticky průhledná, dovoluje sledovat gramatografa při práci. Jiné je to u patera Matěje Václava. Už výše jsme znejistěli, když jsme si položili otázku, jaký je Štajerův autorský podíl v mluvnici Jana Drachovského, kterou vydal. Už i fakt, že ji vydal, nám neprozradil Štajer sám, nýbrž opět Konstanc, natož abychom mohli sledovat podrobnosti o vzniku edice. Nepřekvapí proto, že ani ve *Výborně dobrém způsobu* nenajdeme jméno jeho autora, a ani hledáme-li v jezuitských výkazech literární činnosti a řádových souhrnných hodnoceních Štajerova díla, jazykověreflexivní knížku z roku 1668 tam nenacházíme.⁹⁶ Narozdíl od Konstance nebo Rosy potlačuje Štajer sebe sama i sebou vydávané jazykové knížky mocně do stínu anonymity. Sleduje výhradně své téma, v tomto případě českou jazykovou praxi — o té pak mluví osobitě a expresivně, jako silně individualizovaný slovesný tvůrce. Ve vztahu k sobě ale mlčí. Ostatně, už jsme takové pracovní postupy, takovou autorskou strategii v českém jezuitství viděli — v první

⁹⁵ ŠtVyb1. — **Edice:** ŠtVyb2; ŠtVyb3; ŠTAJER, *Žáček aneb Výborně dobrý způsob, jak se má dobře po česku psáti neb tisknouti*; ukázky: *Chrestomatie k vývoji českého jazyka*, s. 349—354; NECHUTOVÁ, ŠLOSAR a VEČERKA, *Čítanka ze slovanské jazykovědy v českých zemích*, s. 109—110. — **O autorovi:** KROUPA, M. W. Stejer v zrcadle *Catalogi triennales II*; SVATOŠ, *Osobnost, život a dílo Matěje Václava Štejera T. J. v podání jezuitských pramenů*. — **O díle:** VASILJEV, K jazykové politice protireformace; STICH, Štejerův *Žáček* a jeho kulturní poslání; NEČAS, Rozmlouvání mezi mistrem a žákem o psané češtině; KOUPIL, Jak prv psávali Čechové; VALÁŠEK, *Barokní gramatikové, jejich úzus a postoje k jazyku*, kap. 3. — **O tiskárně** srov. pozn. k 2.2.6. — **Z příruček:** DOBROVSKÝ, *Podrobná mluvnice jazyka českého v redakcích z roku 1809 a 1819*, s. 14—15 (1809: X; 1819: VIII); JUNGSMANN, *Historie literatury české*, č. V.14, s. 257; JIREČEK, *Rukověť II*, s. 265—266; JAKUBEC, *Dějiny literatury české I*, s. 902; VLČEK, *Dějiny české literatury I*, s. 584—585; *Lexikon české literatury* (připravovaný díl 4, rukopis hesla Václava Petrboka).

⁹⁶ Srov. SVATOŠ, *Osobnost, život a dílo Matěje Václava Štejera T. J. v podání jezuitských pramenů*.

půli 17. století u Jiřího Fera-Plachého. A pro Štajera nebyl Ferus někým z dávné minulosti: vždyť zemřel v březnické koleji v roce předcházejícím roku vydání gramatiky Drachovského.

Několik fakt z životopisu Matěje Václava Štajera (1630—1692) už bylo uvedeno v oddíle věnovaném Janu Drachovskému. V roce 1647, jak bylo řečeno, byl přijat do Tovaryšstva Ježíšova. Jak to bylo obvyklé, uběhla od přijetí k složení všech řádových slibů — chudoby, čistoty, poslušnosti v řádu a poslušnosti papeži⁹⁷ — poměrně dlouhá doba (1665); byla však už vyplněna studiem i plnohodnotnou prací v řádu. Z pečlivých jezuitských záznamů o schopnostech jednotlivých řeholníků vyplývá, že Štajer působil zprvu jakýmsi mdlejší dojemem.⁹⁸ Uvážíme-li, jakým směrem pak tento muž napjal své síly, můžeme udávané schopnosti chápat spíš jako tendenci k praktičnosti, podporovanou povahovou nekomplikovaností a osobní nenáročností. Chápeme pak i jezuitovu rezignaci na další studia ve prospěch péče o duše⁹⁹ a to, že jeho »literární ambice« byly podřízeny jeho dušpastýřským zájmům. Starost v péči o duše se projevovala starostí o texty, v níž překladatel a upravovatel kombinoval askezi a agilitnost:

Nechtěl si dopřát ani chvilku oddychu, nýbrž trávil čas na modlitbách nebo opravoval své i cizí knížky pro tisk.¹⁰⁰

I když známe i Štajerovy latinsky psané práce (např. *Auxilia humaniorum scholarum*),¹⁰¹ jeho starost o duše se v literární práci týkala speciálně duší česky mluvících. Pociťovaný nedostatek praktické katolické duchovní literatury v češtině ho vedl k organizaci pozoruhodné nadace, která měla mít v dalších desetiletích velký význam pro jazykově český knižní provoz, nejen v Čechách. Jak už bylo řečeno, ze svých vlastních peněz a z vkladu své matky Marie vytvořil fond, z něhož měla být dotována bezplatná distribuce českých náboženskyvzdělávatelných knih. Nadace byla příznač-

⁹⁷ Srov. např. FRANK, *Dějiny křesťanského mnišství*, s. 115.

⁹⁸ Srov. KROUPA, M. W. Stejer v zrcadle *Catalogi triennales II*.

⁹⁹ Srov. SVATOŠ, *Osobnost, život a dílo Matěje Václava Štejera T. J. v podání jezuitských pramenů*, s. CLIX (překlad elogia).

¹⁰⁰ SVATOŠ, *Osobnost, život a dílo Matěje Václava Štejera T. J. v podání jezuitských pramenů*, s. CLX (překlad elogia).

¹⁰¹ Na význam spisu i pro bohemistické bádání upozornil SVATOŠ, *Osobnost, život a dílo Matěje Václava Štejera T. J. v podání jezuitských pramenů*, s. CLXVI—CLXVII.

ně postavena pod ochranu hlavního patrona království a »dědice« české země knížete Václava Svatého. Dědictví svatého Václava bylo později podpořeno arcibiskupem Janem Bedřichem z Valdštejna (1675—1694): dar celého nákladu novozákonního svazku *Svatováclavské bible*, kterou prelát finančně sponzoroval a jezuita spolu s řádovým kolegou Konstancem překládal a adaptoval, zajistil nadaci prostředky k dlouholetému fungování.¹⁰²

I v případě, že ohlédneme od českých knih a hlediska jazykového vůbec, vidíme Štajerův silný vztah k Čechám i v jiných oblastech: autor *Výborně dobrého způsobu* kupříkladu »v předvečer svátků svatých patronů království« líbal ostatním bratřím v refektáři nohy a z úcty a kajícího jedl na zemi.¹⁰³ Ano, je to projev podobného vlastenectví, jaké jsme pozorovali u Tomáše Pešiny kreslicího na lanšperském panství jazykové mapy a u Bohuslava Balbína projíždějího a oslavně popisujícího Bohemii (srov. 1.3.3).

Výborně dobrý způsob je jazyková knížka drobná, ale v mnoha směrech pozoruhodná. Je psána jako dialog dvou postav, učitele (*mistra*) a toho, kdo se učí (*žáčka*). Už velmi záhy se pro ni ujal zkrácený název *Žáček* — nejpozději počátkem 18. století, jak dokládá tzv. mluvnice Janditova (např. JandGram2 25: »Podiweg fe do Žáčka...«). Tento poetický a sympatický titul není samozřejmě tak sdělný jako ten původní: podle toho jde o knihu, která popisuje »Způsob Jak fe má dobře po Čěku pľáti/ neb tľknauti« (ŠtVýbl A1r), tedy udávající pravopisná pravidla, ne o mluvnici v jakkoliv dobově chápané úplnosti. Výše (2.1) jsme zdůvodňovali, proč lze *Žáčka* počítat do řady »gramatik«; na tomto místě zdůrazňujeme jiný aspekt této knížky. Jedině uvědomíme-li si, kolik toho — i v očích autorových současníků — Štajerově práci do gramatiky chybělo a že sám ji nazval *způsobem* správného psaní a tomuto hledisko podřídil všechny její výklady, můžeme pochopit, že dílko bylo i tak krátce po vydání gramatiky Drachovského a Konstancova *Brusu* předmětem nakladatelského zájmu. Štajer sám také nepřišel s žádnou zásadně novou »gramatickou« koncepcí. Použil schéma dělení pěti deklinací i tří konjugací, jak je našel u Drachovského, jehož opus posthumně vydával, i u Konstance, Drachovským i v této věci »osvíceného«. Nová byla forma sdělení ortografických informací: vtipný, až fraškovitě roze-

¹⁰² Srov. SEDLÁK, Nepomuk. Dějiny Dědictví sv. Václava (1669—1900); *Lexikon české literatury* (připravovaný díl 4, rukopis hesla Václava Petrboka).

¹⁰³ SVATOŠ, Osobnost, život a dílo Matěje Václava Štejera T. J. v podání jezuitských pramenů, s. CLX—CLXI (překlad elogia).

hraný dialog, protkaný příslovími a rčeními, umožňující klást *žáčkovými* ústy naivní, ale praktické dotazy, a *mistrova* rozšafnost, která maximálně simplifikuje udávaná pravidla.¹⁰⁴ Náběh k takovému postupu podnikl už Konstanc v třetím *kuse Brusu*. Oba jezuitští překladatelsko-nakladatelští praktici uložili do svým jazykových knížek zjevně to, s čímž se potýkali jejich tiskaři a oni sami jako korektoři.

Ani Konstanc, ani Štajer však jako motivaci své gramatografické práce neuvádějí nové překládání bible do češtiny. Štajer staví svá doporučení — stejně jako Konstanc — z velké části na odpozorované praxi kralických překladatelů a jejich vzorné tiskárny. U Štajera dokonce musíme připomenout, že zakomponoval odkaz na tisk *Kralické bible* přímo do titulu *Žáčka*. Nechtěl podat jen tak beze všeho dobrý nebo nejlepší *způsob* ortografie, nýbrž právě *způsob*, kterého užili kraličtí, *způsob*

Wytažený z Czeſké Bibli/ která na několik Djlů rozdělena/ a weyklady po kragich polo-
ženými wyfwětlena bywſſi/ mezy Nekatolickými geft v weliké wážnoſti. Ale pro kacý-
řké bludy od Katoliků ani čjſti/ ani chowati fe nemá (ŠtVýb1 A1r).

Aniž kralickou *Šestidílkou* jmenoval, přesně ji tu Štajer popsal. Ortografii vytaženou z *bible Kralické* však nedoporučoval, jak uvidíme, bez výhrad. Přesto ji postavil jako úběžník svého pravopisu a uváděl její zvyklost i tehdy, když ji nepřijímal.

Že ani Konstanc v roce 1667, ani Štajer o rok později neinzerují svou práci na *bibli Svatováclavské*, není divu. Oficiálního arcibiskupského pověření se jim, jak víme, dostalo později, až roku 1669. Konstancova práce na bibli netrvala dlouho. V Praze pobýval natrvalo od roku 1670 a už záhy, roku 1673 umřel. Štajer první etapu díla dokončil a roku 1677 dovedl k veřejnému vydání *Nový zákon*. Jezuité Konstanc a Štajer, s obdivem odkazující na pravopis a jazyk *bible Kralické* a tisků konce 16. století a začátku 17. století vůbec, se v novém biblickém překladu, opřené o starší české bible (vedle *Kralické* i o *Benátskou*), stali sami mocnými činiteli v českých ja-

¹⁰⁴ Ke »komunikační situaci« v *Žáčkově* srov. STICH, Štejerův *Žáček* a jeho kulturní poslání (se zdůrazněním literárního charakteru díla); KOUPIL, Jak prv psávali Čechové. Poněkud hrubším vtipem, jistě využitelným jako mnemotechnická pomůcka, je okořeněn vlastní autorský výklad a jsou jím zatraktivněny i příklady; že byl humor autorsky chtěným účinkem knihy, napovídá opakované užití citoslovce *ha*: »ha ha ha!« (ŠtVýb 87 [83]; za s. 48 [= E2r] následuje v tisku ŠVýb1 s. 54 [= E2v], tady i dále uvádíme nejprve číslo uvedené v tisku a v hranaté závorce skutečné pořadové číslo strany; o paginaci v tiscích *Žáčka* a v novodobé edici srov. KOUPIL, Jak prv psávali Čechové, s. 317).

zykových dějinách: přenesli ideál biblické češtiny do dalších časů (srov. 3.5.1); jejich bibli začala být v nové době v analýzách Josefa Vintra věnována odpovídající pozornost.¹⁰⁵

Jak jsme řekli, výklad *Výborně dobrého způsobu* je rozdělen do replik dvou hlavních postav, *mistra* a *žáčka*. Tyto repliky («Propověděnj») nejsou stejně dlouhé a celkem je jich 103 [vlastně 99] číslovaných a 3 nečíslované jako errata. Mluvíci se střídají, začíná *žáček*, žádající, aby ho *mistr* naučil psáti (ŠtVýbl 1) — je prý hanba, že mnozí Čechové neumějí napsat krátký český text bez chyby. Později se nicméně ukazuje, že pravopis, o němž *mistr* mluví, se vztahuje na tisk a že *mistr* podněcuje *žáčka*, aby se nebál uplatňovat ortografické zvyklosti tiskařů i v písarské praxi (73 [69]). Ptáme-li se, zda jde víc o psaní, nebo o tisk, mějme za odpověď obrat »pláti/ neb tífknauti« z titulu knížky. Praktický cíl poučit o problematických místech českého pravopisu měl vliv na strukturu Štajerova výkladu: nezačíná hláskoslovím, repertoriem liter nebo podobnou sice vhodnou vstupní, ale celkem neproblematickou látkou, nýbrž úplně zprostředka, abychom tak řekli ze srdce české ortografické bolesti, od psaní písmen iota a ypsilon (srov. 3.2.7). Poměrně dlouhá pasáž má jeden z vrcholů v příkladu praktické aplikace uvedených pravidel o psaní *i/y* v adjektivech v jedné konkrétní větě (26—28!).

V členění deklinací jsme u Štajera už rozpoznali vliv Drachovského a Konstančův. Zásadní rozdíl tkví však v tom, že Štajer výčtem tvarů pro jednotlivé pády substantiv nesděljuje, jak se podobná slova skloňují, ale jaké *i/y* se píše v jednotlivých pádech, případně jaká je vokalická délka. Tvarosloví tu samozřejmě vyloženo je, ale až jaksi na druhém místě; »Napomenutj« po jednotlivých deklinacích se týkají právě *i/y* a v rámci tohoto pravopisného problému celá deklinace do rozhovoru *mistra s žáčkem* dobře zapadá. Štajer popisuje skloňování podstatných jmen na základě zakončení Gsg takto:

declinací	1. -a	»Zeman«, »Pořák« ¹⁰⁶
	2. -e	masc. »mečjř«, »řjditel«

¹⁰⁵ VINTR, Bible Svatováclavská; VINTR, Josef. Bible Svatováclavská — Die Sankt-Wenzel-Bibel (srov. KOUPIL, Rec. Svatováclavská bible).

¹⁰⁶ S anomálními skloněními »Bratřj« a »oči« (ŠtVýbl 32); je pozoruhodné, že Štajer nemá zvláštní vzor pro neutra 1. deklinace — srov. však následující poznámku o Štajerových alternativních vzorech.

		fem. »země«
		neutr. »tele«
	3. -y/i/i	fem. »gehla«, »ctnost«, »wěc«
		neutr. »zbožj«
		masc. »władyka«
	4. -o	masc. »kregčj«, »hłáfný«
	5. -u	»zwon«, »łtatek«

Štajer skloňuje vzorová jména se členem a kromě vzorů použitých zná ještě další, alternativní.¹⁰⁷ Deklinace adjektiv je uvedena zvlášť, mimo substantiva; za ní je načrtnutá konjugace, ale jenom tak, aby se vyřešilo problematické psaní *i/y*, *l/ł*, označování vokalické délky diakritickým znamínkem apod. Slovesa jsou v zásadě jen rozdělena, kromě ind. praes. se uvádějí jen tvary složeného préterita — aby mohl být podán návod pro psaní *i/y* — a drobnosti o imperativech, infinitivech a participiích. Konjugace se vydělují, jak už jsme v předcházejících gramatikách češtiny uvykli, podle zakončení 1. sg. ind. praes./fut. akt.:

conjugací	1. -ám	»mám«
	2. -i	»płáči« ¹⁰⁸
	3. -ím	»hledjm«

Četba *Výborně dobrého způsobu* nás ani dále nenechává na pochybách, že jde o příručku co nejvíce praktickou. Zároveň nám dosvědčuje mnohé, co je ve »vyšší« jazykověreflexivní literatuře potlačeno: najdeme tu četné reálie dobového jazykového a nakladatelského provozu. Vysvitnou dobové spory mezi zaběhlou písařskou praxí (podle Štajera »pauhá nawykłost« — 73 [69]) a poměrně racionalizovaným systémem pravopisu tisků, kterému my dnes říkáme pravopis bratrský — takové označení by ovšem Štajer přes obdiv k bratrským tiskům nevítal... Autor *Žáčka* dále prozrazuje, že jistá vrstva zdánlivě pravopisných řešení ve starých tiscích nepatří ve skuteč-

¹⁰⁷ ŠtVýbl 29: *pán, slovo, káně, kniže, ctnost, paní, ryba, sudí, kočí, zvon.*

¹⁰⁸ Štajer tu kupodivu a narozdíl od Drachovského a Konstance nezná (nebo spíš pro stručnost neuvádí) zakončení *-u* a jako příklady přináší dokonce tvary »žehři«, »teffi«, »vřeži« nebo »trefcy« (ŠtVýbl 56 [52]).

nosti do ortografie, nýbrž zůstává v rovině typografické (srov. 3.6.2 a pozn.): leccos je dáno například nouzí o tu kterou literu, např. o verzálky s akcenty.¹⁰⁹

Jak bylo zmíněno, nepřijímal Štajer ortografické zásady abstrahované z kralického tisku bez výhrad. Zjevně podléhal i vnitřnímu sváru, jak s některými jednotlivostmi naložit. Náslovné *ú-* (nebo možná *u-*), psané tradičně literou *v-* a pochopitelně bez čárky (což mátko, protože jinak se délka vokálu důsledně označovala), mu bylo asi příliš vzdálené od běžné výslovnosti, od diftongizované *ou-* (psaného *au-*): Štajer spor vyřešil poněkud zvláštním rozdělením svého doporučení: mělo by se psát *v-*, dokonce by se to mělo dělat »bezpochyby«, sám *mistr* (Štajer?) však podle výslovnosti »raději« píše *au-* (78 [74])! Výběr toho, kdy chtěl Štajer psát »podle výslovnosti«, byl ovšem individuální: například estetický účinek protetického *v-* v tiscích (snad narozdíl od mluvené řeči) přirovnával ke kráse jezdeckého sedla připjatého na vepřovém dobytku — »fluff/ jako fwini fedlo« (79 [75]) — a zásadně s ním nesouhlasil. Aby nedošlo k omylu, že nejde v ani jednom z těchto případů o nějaké vědomé obrany »spisovného jazyka« proti prvkům »obecné češtiny« — vzpomeňme si, že uším staršího Blahoslava zněly lépe naopak tvary s protézou a že jak diftongizace *ú>ou*, tak protetické *v-* byly už dávno v 16. století běžné nejenom v jazyce jako takovém, ale i v tiscích.¹¹⁰ Nepromítejme ani do 16., ani do 17. století představy o hodnotě a umístění toho kterého prvky jazykového systému vzniklé v pokročilejším 19. století. V jiném podobné jevu Štajer opět váhá: kraličtí drželi *y* »podlé Staročeského způsobu«, ale »nynj« řjkáme místo něho *ej* — a Štajer sám to nejen říká...

yá také tak pjffj [!]/ aby fe pjfmo neprotiwilo řeči. Ty čiň yak chceš (ŠtVýbl 80—81 [76—77]).

Vedle problému s *i/y*, kterým se Štajer zabývá v celém textu průběžně, může *záčka* tížít psaní náslovného *s-/z-*. Autor i tady stanovuje pravidla, a to pokud možno názorná. Nakonec ještě trochu pozmění svůj autorský záměr a vedle budoucích písařů/tiskařů chce poučit zvláštními pravidly o označování vokalické délky *proužkem*

¹⁰⁹ K ostražitosti při rozlišování hláskosloví, pravopisu a typografie zvláště v 16. století srov. KOUPIL, Matouš Benešovský zvaný Philonomus a jeho jazykové knížky, s. xxxii.

¹¹⁰ Srov. PORÁK, *Humanistická čeština*, s. 120—133; KOMÁREK, *Historická mluvnice česká I: hláskosloví*, s. 147—149 a 116; BAUER, LAMPRECHT a ŠLOSAR, *Historická mluvnice češtiny*, s. 110—111 a 98—99.

»nerozené Čechy« (91 [87]). A v úpném závěru jsou shrnuta nejdůležitější z probíraných pravidel do krátkých formulí určených k memoraci: ano, praktický pedagogický talent musel mít Štajer v nevšední míře.

Po skončení textu jsou překvapenému čtenáři předloženi ještě *omylové: žáček* přichází od bakaláře s cedulkou obsahující corrigenda k předcházejícímu tisku; *mistr* je — stále v rámci rozmlouvání — předčítá. Autor se nakonec loučí konstatováním, že litery je těžké přesně uhlídat:

Menšjt' geft litera/ než kráva/ a k tomu ty [bratře mistře] giž nepřiwidjš/ jako neboštk
Gehňátko (ŠtVýb1 I4v).¹¹¹

Záhadný Jehňátko drobný dvanáctkový svazek *Žáčka* uzavírá. Svěží a i dosti praktická knížka se těšila zaslouženému zájmu. Cituje ji tzv. mluvnice Janditova na začátku 18. století, v akademické tiskárně vyjde ještě jednou v téměř nezměněné podobě roku 1730 (ŠtVýb2). Počínající a silně historizující zájem o češtinu vedl pak v okruhu rytíře Neuberka k nové edici (ŠtVýb3, 1781).

Nutno však mít stále na paměti nesrovnatelnost *Žáčka* s gramatikami, které mu byly současné. Byla to cíleně vytvořená praktická pravopisná příručka. Ivo Vasiljev připsal *Výborně dobrému způsobu* důležité místo v »jazykové politice protireformace« a v důrazně kladném oceňování díla ho následovali další.¹¹² Štajer měl ostatně i u Dobrovského a těch, kdo ho v té věci parafrázovali, celkem dobrou pověst jako ten, kdo doporučuje ustálený pravopis *bible Kralické*. Pozorujeme-li však výroky Konstancova *Brusu* nebo předmluvu k poslednímu vydání náměšťské mluvnice (1643), nemůžeme se zbavit dojmu, že s »držením« jazykového ideálu je to v 17. století záhadnější. O tom však až v pravý čas (3.6.6).

2.2.10. Anonymní a nedatovaná *Prima principia*

Když opouštíme oddíl o Štajerovi, musíme se zmínit ještě o jedné gramatice. Protože není známo jméno jejího autora, protože je stručná a nenese téměř žádné zvláštní, individuální rysy, které bychom neznali odjinud, bývá celkem zvykem ji přehlížet a

¹¹¹ V číslování posledního archu I je, zdá se, zase chyba: text končí na fol. I3r, pak je fol. I3v značeno jako I2.

¹¹² Srov. VASILJEV, K jazykové politice protireformace, s. 175—176; dále např. STARÝ, *Ve jménu funkce a intervence*, s. 100—101; STICH, Štejerův *Žáček* a jeho kulturní poslání.

nepočítat mezi významnější gramatografické práce 17. století. Nese název *PRIMA PRINCIPIA* a byla vytištěna opět v jezuitské, akademické tiskárně; jezuitská je i de-
vizou *ad maiorem Dei gloriam* na závěr; jméno jejího autora ani rok vydání uvedeny
nejdou.¹¹³ Je to dvanáctka o pouhých dvou složkách.

Za alvarovským nadpisem *Prima principia*, řadícím knížku mezi elementární,
»prvopočáteční« příručky, následuje i alvarovský obsah. Po představení abecedy a
skloňování členu »tento« a osobních a přivlastňovacích zájmen (PriPrinc A1v—A4v)
člení autor substantiva: vychází mu pět nám známých Drachovského deklinací, inspi-
rovaných Alvarem a rozlišených podle zakončení Gsg a sekundárně, v rámci dekli-
nace podle rodu, případně i dále:

declinatio	1 Gsg -a	masc. (»Zeman«, »Polák«)	
		neut. (»Słowo«)	
	2 Gsg -e	masc.	[animata] (»Rytjř«, »Kazatel«)
			inanimata (»Měfýc«)
		fem. & neut. (»Země«, »Tele«)	
	3 Gsg -i	masc. (»Wládyka«)	
		fem.	[in vocalem] (»Brána«)
			in consonantem (»ctnoft«)
		neut. (»zbožj«)	
	4 Gsg -o (= masc.) (»Kregčj«)		
	5 Gsg -u (= masc. inanimata in consonantem) (»zwon«, »stateg«)		

Většina vzorů je stejná jako v Štajerově *Výborně dobrém způsobu*, doplněn je vzor
pro staré neutrální o-kmeny, opět chybí femininní typ *paní*. Po substantivech přichá-
zejí na řadu adjektiva, včetně komparace. Slovesa se otvírají konjugací *býti*, grama-
tička disponuje konvenčními časy/způsoby, které známe z mluvnice od Drachovského
dále (i s optativem a konjunktivem). Nemohou nenásledovat tři konjugace, které už
známe taky; rozlišeny jsou však nápaditě podle zakončení pers. 2. ind. praes., aby se
zabránilo variantnosti zakončení osoby první:

¹¹³ PriPrinc. — srov. MATHESIUS, *Co daly naše země Evropě a lidstvu*, s. 195—197 (odstavec
Bohuslava Havránka).

conjugatio	1. -áš	»trháš«
	2. -eš	»milugeš«
	3. -íš	»činjš«

Vzory pro časování sloves tedy jsou rosovské (srov. 4.3.2). Pasivní konjugace je jako v jiných mluvnicích probrána v příručce *Prima principia* odděleně od aktiva. Za nimi nacházíme ve svazečku už jen poznámky o rodu substantiv. Se znalostí latinské gramatiky se samozřejmě počítalo: výklad je veden v latině a kratičká pasáž *de syntaxi* se odvolává na syntax latinskou a uvádí jen »aliqua specialia« (B8v) — jsou to spíš drobnosti týkající se kongruence, pádových vazeb a předložek. Podobný charakter jako Štajerův *Výborně dobrý způsob* a části Konstancova *Brusu* určené pro impresora mají závěrečné čtyři stránky mluvnice *Prima principia*, obsahující několik ortografických regulí: psaní *i/y* po tvrdých, měkkých a obojetných souhláskách, označování vokalické délky, upozornění na redundantní prvky písařského pravopisu. Než se omezený prostor daný dvěma archy skončí, stačí ještě autor připsat drobnou kurzivou výmluvný odkaz na praxi, omlouvající všecko, co v mluvnici chybí:

Reliqua ufus docebit (PriPrinc B12v).

Prima principia přebírají, jak jsme viděli mnohé z ostatních mluvnic. Josef Dobrovský je označoval za krátký výtah z Drachovského.¹¹⁴ Kompilační charakter má celá tato mluvnice. Bohuslav Havránek spojoval česká *Prima principia* s podobně nazvanou a také jezuitskou gramatikou lužické srbštiny, se spiskem *Principia linguae Wendicae* Jacoba Ticina z roku 1679.¹¹⁵ Ano, je tu shoda v alvarovském názvu, ale věci obsahové, protože je přejímají už *Principia* česká, jsou vlastně — ať přímo, nebo zprostředkovaně — přebrána z mluvnic starších.

Vůbec můžeme *Prima principia* označit jako mluvnici kompilační, ale umně sestavenou. Co je nejasné, je chronologie: a nevíme-li, z které doby *Prima principia*

¹¹⁴ Srov. DOBROVSKÝ, *Podrobná mluvnice jazyka českého v redakcích z roku 1809 a 1819*, s. 14 (= 1809: X).

¹¹⁵ MATHESIUS, *Co daly naše země Evropě a lidstvu*, s. 196.

pocházejí,¹¹⁶ nevíme ani, kdo co od koho přejal. Vzhledem k stručnosti a výtahovému charakteru předpokládáme, že *Prima principia* exploatují obsáhlejší, minucióznější a pochybnostmi, usilovností a otázkami protkané texty Konstancův a Štajerův — *terminus post quem* by tedy byl rok 1668, rok vydání *Žáčka*. Ale zda si jejich autor vypůjčil od Rosy (1672) vzor »Měfýc«, nebo tomu bylo naopak, lze říct jen těžko, protože Rosova *Čechořečnost* je přecejzen psána jinak.

Pozoruhodným rysem příručky *Prima principia* je způsob, jakým její autor své předchůdce kompiluje. Eliminuje možnosti výběru — záleželo mu zjevně na stručnosti — a vybírá tvary pozoruhodně starobylé. V skloňování dlouhých adjektiv vůbec nezná tvary s *ej*<*ý*, pozoruhodně »přesné«, tj. starobylé jsou jeho přechodníky apod. Vedle infinitivu »býti« zná však i »beyti« a »být« (PriPrinc A11r). Kdybychom měli jiný cíl a zkoumali, kterým tvarům kdo dával přednost, byla by *Prima principia* důležitým bodem, bodem redukce variantnosti, kterou předestřeli svým čtenářům gramatici druhé třetiny 17. století. Taková otázka ale leží mimo náš obzor. Stejně jako Štajerův *Žáček* byla i *Prima principia* přetištěna v 18. století.

2.2.11. Čechořečnost Václava Jana Rosy 1672

Dostali jsme se na konec naší řady mluvnic češtiny mezi lety 1532 a 1672. Než se budeme věnovat vlastní ROSOVĚ ČECHOŘEČNOSTI, vydané v Arnoltově tiskárně roku 1672,¹¹⁷ připomeneme si — ještě jednou — relativnost chronologie vzniku jed-

¹¹⁶ Josef JUNGMANN (*Historie literatury české*, č. V.24, s. 257) je datuje »asi 1678«, odtud se tento údaj dále opakuje.

¹¹⁷ RosaČech. — **Edice** a překlady (i části): *Chrestomatie k vývoji českého jazyka*, s. 355—357; NECHUTOVÁ, ŠLOSAR a VEČERKA, *Čítanka ze slovanské jazykovědy v českých zemích*, s. 116—131 (překlad Jany Nechutové); repr. ROSA, *Čechořečnost seu Grammatica linguae Bohemicae. Micro-Pragae 1672*; ROSA, *Czech Grammar (Čechořečnost) 1672*; ROSA, *O Etymologii I—XVIII*; ROSA, *Předmluva k Čechořečnosti*; ROSA, *Václav Jan Rosa o českém slovese*; KOUPIL, *Rosova pravidla pravopisu (s překladem Rosovy Ortografie)* — český překlad *Čechořečnosti* postupně je scelován. — **O autorovi**: PODLAHA, *Drobné příspěvky k dějinám starší literatury české*; PETRÁČKOVÁ, *Příspěvek k životopisu V. J. Rosy*. — **O díle**: HAUSER, *Dobrovského práce o tvoření slov a domácí mluvnická tradice*, s. 26 až 42; KOPEČNÝ, *Vid ve starých českých mluvnicích (do Dobrovského)*; KOPEČNÝ, *K dobrým počátkům české gramatické tradice*; PORÁK, *Rosova mluvnice a vývoj češtiny a české lingvistiky v 17. století*; NECHUTOVÁ, ŠLOSAR a VEČERKA, *Čítanka ze slovanské jazykovědy v českých zemích*, s. 19—20; MARVAN, *Introduction*; PETRÁČKOVÁ, *Význam Rosovy Čechořečnosti pro vývoj českého mluvnictví*; TYL, *Tři jubilejní kapitoly rosovské I: k osudům Rosova literárního díla*; VINTR, *Václav Jan Rosa und die ältere tschechische Grammatographie*; ĎUROVIČ, *Rosa and Doležal*; VINTR, *České gramatické myšlení v XVII. století*, s. 225—227; MARVAN, *Brána jazykem otvíraná aneb O češtině světové*; VALÁŠEK, *Barokní gramatikové, jejich úzus a postoje k jazyku*, kap. 4. — **O tiskaři**: CHYBA, *Slovník knihtiskařů v Československu od nejstarších dob do roku 1860*, s. 49. — **Z příruček**: DOBROVSKÝ, *Po-*

notlivých zkoumaných gramatik. Podle všeho teprve dva roky předtím, než Arnolt z Dobroslavína, tiskař usazený tehdy už na Malé Straně, vydal syntetizující *Čechořečnost*, na neznámém místě (snad ve východních Čechách?¹¹⁸) tři písaři opisují Blahoslavovu *Gramatiku českou* — a ta v sobě zase obsahuje mluvnici náměšťskou. Do takové míry jsou si všechny naše mluvnice blízko, i časově!

A tato blízkost byla také důvodem, proč řadu Rosových předchůdců tak podrobně představovat. Už v lineárním výčtu jsme viděli, jak se mnoho věcí opakuje a v obměnách vrací, jak je nemožné přistoupit ke kterémukoliv z jmenovaných mluvnic jako k izolované jednotce. *Mutatis mutandis* i tady platí Donnovo *no man is an island*; ani gramatiky češtiny nebyly ostrůvky. Abychom tento charakter celku mluvnic v dalším výkladu postihli, budeme s nimi — když jsou představeny jako jednotliviny — v kapitole třetí nakládat jako s celkem. Chceme tak rekonstruovat svět starší české gramatografie a postihnout jeho vybrané charakteristické rysy (3.3 a 3.5). Vlastní Rosova *Čechořečnost* bude pak na takto rekonstruovaný myšlenkový podklad položena v kapitole čtvrté.

Výčet gramatik češtiny vydaných mezi lety 1533 a 1672 je u konce, skončila se epocha. Anonymní autor jednoho jezuitského elogia napsal:

Zdálo se, že ten dvaadevadesátý rok tohoto století proběhne velmi příznivě, protože nikdo vážněji neonemocněl, kdyby se náš počet ke konci školního roku nebyl zmenšil náhlou, i když ne nenadálou smrtí...¹¹⁹

Starý jezuita odchází v babím létě z vyšehradského kostela svatých Petra a Pavla, kde jako obvykle o nedělích a svátcích kázal. Ze zprávy v elogiu není jasné, zda se ještě vydal na cestu kolem Philonomových a Caramuelových Emauz, zda mohl pohléd-

drobná mluvnice jazyka českého v redakcích z roku 1809 a 1819, s. 14—15 (1809: X; 1819: VIII); JUNGSMANN, *Historie literatury české*, č. V.23, s. 257; JIREČEK, *Rukověť II*, s. 195; JAKUBEC, *Dějiny literatury české I*, s. 904—905; VLČEK, *Dějiny české literatury I*, s. 588 až 590; *Lexikon české literatury 3*, s. 1273—1274 (heslo Jana Lehára).

¹¹⁸ Vydeme-li z postřehu Dušana ŠLOSARA (Příspěvky k poznání české kvantitativy v 16. století, s. 93) o severovýchodočeských nářečních prvcích v dochovaném opise mluvnice bratrského biskupa. Týž autor však zároveň upozorňuje, že takové dialektizmy lze najít i v gramatických autografech (*Akta jednoty bratrské*) a že tedy mohou pocházet i v gramatice od něho.

¹¹⁹ SVATOŠ, *Osobnost, život a dílo Matěje Václava Štejera T. J. v podání jezuitských pramenů*, s. CLVIII (překlad elogia).

nout přes řeku směrem ke katedrálnímu chrámu s kaplí svého křestního patrona, patrona svého »podniku« a hlavního patrona země svatého Václava, zda si pod Hradem všiml střech Malé Strany, kde byla o dvacet let dříve vytištěna v Arnoltově tiskárně Rosova *Čechořečnost*. Měl v plánu dostat se k novoměstské řádové koleji. Dovnitř už nevešel, do dveří *collegia* byl vnesen. Jmenoval se Matěj Václav Štajer a týž den — 7. září 1692 — zemřel.

Jak řečeno, skončila se epocha, uzavřel se život posledního žijícího gramatika z řady, jejíž úsilí jsme tu sledovali a jejíž práci a postoje syntetizoval a v jiném směru zase překročil — podle našeho názoru — Václav Jan Rosa.

2.3. NEGRAMATIKY

Předcházející výčet neměl naznačovat, že by gramatografie byla jedinou formou reflexe češtiny v sledovaném období. Mohli by být sestaveny podobné řady, podobná *corpora* i jiných žánrů jazykových knížek. V této podkapitole mají být tyto jiné žánry typově představeny a stručně komentovány — ne doplněny »pro úplnost«, nýbrž právě naopak: aby bylo zjevné, co všechno by k vyváženějšímu komplexnímu obrazu jazykové reflexe 16. a 17. století chybělo. O takový obraz nám tu nejde, primárním předmětem zájmu pro nás zůstává gramatografická reflexe češtiny.

Tyto typy mohou zastupovat celé skupiny textů:

- (a) slovník,
- (b) konverzační příručka,
- (c) gramatika jiného jazyka,
- (d) sbírka přísloví,
- (e) šifrovací pomůcka
- (f) slabikář a praktická česká jazyková pomůcka

Ad (a). Se slovníky¹²⁰ a jejich autory už jsme se při sledování příběhu české gramatografie setkali. Blahoslav pobýval za studií u Zikmunda z Jelení, autora harmonizačního slovníku *Lexicum symphonum* (srov. 2.2.2). Benedikta z Nudožer inspiroval a oslnil český Varro Daniel Adam z Veleslavína (srov. 2.2.5), autora nejvýznamněj-

¹²⁰ Srov. PÁTA, Česká lexikografie: stručný nástin dějin českého slovníkářství.

ších českých slovníků 16. století, které adaptoval a rozhojnil pod názvy *Nomenclator quadrilinguis* (1598, už 1586 varianta trojjazyčná)¹²¹ a *Sylva quadrilinguis* (1598).¹²² Tyto slovníky zasluhují pozornost nejen jako díla lexikografická, ale i jako obecnější práce jazykověreflektivní, s významnými předmluvami a celkovou autorsko-redaktorskou intencí.¹²³ Už dříve adaptoval podle Petra Dasypodia († 1559) své slovníky — latinsko-český (1560) a česko-latinský (1562)¹²⁴ — jihočeský katolický farář a překladatel Tomáš Rešelius (asi † před 1562).¹²⁵ K žánru slovníku se svým heslovým parcelováním výkladu blíží i *Knížka slov českých vyložených* Matouše Benešovského.¹²⁶

Ad (b). Příkladem jakéhosi oživlého slovníku a frazeologické příručky je konverzační česko-německá příručka Ondřeje Klatovského z Dalmahorstu. *Knížka v českém a německém jazyku složená, kterakby Čech německy a Němec česky čísti, psáti i mluvíti učiti se mohl*¹²⁷ vyšla poprvé v Praze roku 1540. Její autor, pocházející z Klatov, studoval na pražské univerzitě a spřátelil se tam s Matoušem Collinem. V době vydání díla byl staroměstským měšťanem (Klat1564 IIr); později se stal i staroměstským purkmistrem, ale roku 1547 během rebelie ustoupil davu a byl vypovězen ze zemí královských (nakonec si vymohl zmírnění a uchýlil se na Moravu). *Knížka* však bez ohledu na autorovy osudy neztrácela oblibu a vycházela dál. Jak jsme viděli na příkladu náměšťské mluvnice, jazykové knížky vzniklé v první polovině 16. století mohly být aktuálně využívány a vydávány ještě o sto let později; je to i případ konverzační příručky Ondřeje Klatovského: byla vydána ještě u Mikuláše Hradeckého v Olomouci roku 1641.¹²⁸

¹²¹ *Knihopis II/III*, č. 3 636—3 637 (adaptace díla Hadriana Junia).

¹²² *Knihopis II/III*, č. 2 253 (adaptace díla Helfrika Emmelia); srov. pravděpodobně jezuitskou *Sylvulu quadrilingvis*, snad z poloviny 17. století (*Knihopis II/VIII*, č. 15 413).

¹²³ Srov. ROTHE, Die Vorworte in den Drucken des Daniel Adam von Veleslavin.

¹²⁴ *Knihopis II/III*, č. 1812—1813.

¹²⁵ Srov. *Lexikon české literatury* 3, s. 1238 (heslo Jaroslava Kolára).

¹²⁶ Anotovanou bibliografii slovníků češtiny podal STANKIEWICZ, *Grammars and Dictionaries of the Slavic Languages from the Middle Ages up to 1850*, s. 16—22; srov. H. BRAUNER, Die tschechische Lexikographie des 16. Jahrhunderts. Breslau 1939; srov. VARCL aj., *Antika a česká kultura*, s. 249—250; Hana Sobalíková.

¹²⁷ Srov. Klat1564 (vydání z r. 1564; vydání první pochází z r. 1540 — srov. *Knihopis II/IV*, č. 3 938—3949. Z literatury srov. JIREČEK, *Rukověť I*, s. 345—346; v poslední době byla *Knížce* věnována také pozornost české germanistiky.

¹²⁸ *Knihopis II/IV*, č. 3 949.

Knížka Ondřeje Klatovského obsahuje kromě dedikační předmluvy, vysvětlující dobře postaveným mladíkům, jak je se v zemi jménem »Behmerlandt« (IIIv) důležité učit česky i německy —

Nebo Země Czeſká ſwým položenijm w proſtředku Německých Ze||mij gľaucy položená/ mnohým přijbuzenſtwijm a přátelſtwijm s nimi geſt ſpogena (KlatI 564 IIr—v)

—, základní počení o výslovnosti obou jazyků, o artikulech (nebo vlastně rodu substantiv a rodové kongruenci adjektiv) a především sled dialogů, pozoruhodně nabitých praktickou slovní zásobou, frazeologií a smyslem pro živě mluvený jazyk. Už z citovaného úryvku z dedikace je jasné, že narozdíl od gramatik češtiny, které vztah obou jazyků v tradici jazykových obran dramaticky představovaly a brousily a čistily germanizmy v češtině, je stanovisko Klatovského neutrální: učí oběma jazykům zároveň (i když na prvním místě stojí téměř vždy věta česká) a je v celém textu oboujazyčný. Z bohemistického hlediska zaujme rozlišení odlišné výslovnosti *i* (vyslovuje se »woſtře« — Xr) a *y* (»tupěgij« — Xv), která »ſe welmi dělſij« (Xv), a také dvojího *l/l* (XIIv); *b* zato zůstává (»blybt«) stále jako v latině (XIr). Opravdovým jazykovým a literárním pokladem jsou vlastní rozmluvy. Aby dosáhl živosti, věrohodnosti a praktičnosti, představuje po krátkých veršovaných životních poučeních vázaných k biblicko-klasické řadě autorit (Šalomoun, Pythagoras, Quintilianus, Cato, Seneca) komponovaný »příběh«, sled výstupů z různých sociálních prostředí, nebo lingvisticky řečeno komunikačních situací: čtenáři projdou školou, hospodou, jsou u kováře, přijedou domů, nakupují sukno, hovoří s manželkou o ženách, zásobují krám a cestují do Norimberka nebo do Vídně. Přitom jsou v bohaté míře, ale aniž je to na újmu živosti replik, zahrnování slovní zásobou pro oba jazyky, hovorovými obraty, rčeními a příslovími. Musejí se při učení smát vtipným situacím a učit expresivním výkřikům; a my získáváme mimovoně nevšední vhled do dobových reálií. Ne, Klatovského *Knížka* si musela získávat své čtenáře a byla jistě i přes absenci skloňovacích a časovacích paradigmat — nebo možná právě pro ni — doboru praktickou příručkou »pro pokročilé«.

Ad (c). Zmínili jsme se o přátelství klatovského Ondřeje s Matoušem Collinem z Chotěřiny. Vzali jsme ho v první kapitole (srov. 1.1.3) za příklad jiného typu reflexe češtiny v 16. století. Hlavní pozornost věnujeme v této práci gramatikám češtiny. Ale bez významu nejsou ani gramatiky jiné, primárně popisující některý jiný ja-

zyk než češtinu, a to v případech, že počítaly se studenty nebo čtenáři, kteří vycházejí z českého jazykového prostředí. Jak víme z první kapitoly (1.1.3), bývaly pak opatřovány českými ekvivalenty příkladů a skloňovacích nebo deklinačních typů. Vznikaly jakési podoby konfrontačních, srovnávacích gramatik, nebo aspoň mohly být takto vnímány. Collinova gramatika latiny pro české žáky (CollGram) byla ještě velmi dlouho po svém vzniku považována i za gramatiku češtiny, aspoň v otázce participií (JandGram1 167, JandGram2 115).¹²⁹

Do této skupiny patří i Komenského gramatiky latiny.¹³⁰ Byť vycházely v exilu, jejich vliv a obecně Komenského názory na jazyk nutno považovat za součást jazykové reflexe a reflexe češtiny v 17. století. Vztah Komenského a domácích jazykových reflektorů zasluhuje větší pozornost, ale v této práci se chceme dotknout jen některých aspektů tohoto vztahu (srov. 4.2 a 4.3.4) a hlavně časoměrné poezie (srov. 3.5.3).

Ad (d) Ve výkladu o gramatice Jana Blahoslava jsme se dotkli sbírky přísloví, která je do ní včleněna, dílo Červenkovovo a Blahoslavovo. Zájem o přísloví a frazeologii provází všechna obsáhlejší díla české gramatografické tradice, už náměšťské, zmíněného Blahoslava a v 17. století výrazně Konstance a Štajera. Byly vydávány také samostatné sbírky českých přísloví. Nejvýznamnější je *Dicteria seu proverbia Bohemica* (1582) Jakuba Srnce z Varvažova († 1586).¹³¹ Sbírkou byla přetiskována i později, roku 1682 a kolem roku 1705 — tuto poslední edici, upravenou Františkem Ondřejem Horným, si vybral k vydání Josef Dobrovský s Antonínem Pišelym (1804).¹³² A opět ani v příslovnictví nelze obejít jméno Komenského a jeho *Moudrost starých Čechů*.¹³³

Ad (e) Do jazykověreflektivní literatury neváháme zařadit ještě jeden žánr, šifrovací pomůcky. Obliba šifer, anagramat, »křesťanská kabala« nabyly na oblibě zvláště v 17. století a například pro habsburský dvůr této epochy to byla běžná součást elitní

¹²⁹ K české humanistické filologii souhrnně VARCL, *Antika a česká kultura*, s. 227—229.

¹³⁰ Srov. některé např. v souboru *Comenius, ODO*.

¹³¹ O Srnci nebo Smovcovi apod., mj. radovi nad apelacemi, TRUHLÁŘ aj., *Rukověť 5*, s. 156 až 161 (tam upozornění na chybu v popisu tisku *Dicteria seu proverbia Bohemica* v *Knihopise II/VIII*, č. 15 642 — *Rukověť 5* se drží var. B, tj. exemplářů KNM 26 E 14, NK ČR 54 K 11 023).

¹³² Na titulní list vsadil nám známý (1.3.1) dalimilovský verš »Vřet' každému srdce...«; srov. edici: DOBROVSKÝ, *Českých přísloví sbírka*.

¹³³ Srov. KOMENSKÝ, *Dílo Jana Amose Komenského 1*, s. 267—389 (ed. F. Svejkovský).

kultury, jak jsme viděli v prvním exkurzu.¹³⁴ Z takového prostředí také pochází rukopisná »gramatika« Rafaela Soběhrda Mnišovského ze Sebusína a z Horštejna (1580—1644).¹³⁵ V mládí tento muž, který studoval u jezuitů, pomáhal Paprockému s češtinou jeho *Diadochu* (1602).¹³⁶ Velkou kariéru udělal jako tajemník mocného místodržícího v Rakousích kardinála Melchiora Khlesla. Po Bílé hoře byl radou apelačního soudu a zasedal v reformační komisi pro Moravu a Kladsko. V starší literatuře se vytvořila představa, že rukopis jeho jazykové příručky z 1628, uložený dnes v Uppsale, je »návod k psaní česky«.¹³⁷ Nově rukopis popsala Carin Davidssonová a odhalila v něm českou adaptaci Trithemiovy *Polygraphie*, oblíbené právě v prostředí »křesťanských kabalistů« 17. věku.¹³⁸ Zůstávala hypotéza, že spis nějak souvisí s výukou češtiny v císařské rodině, která vždycky přitahovala pozornost bohemistů.¹³⁹ Podle Jaroslava Kašpara však nejde o pomůcku k výuce češtiny, ale o pomůcku k šifrování pomocí češtiny, o kryptografickou příručku.¹⁴⁰

Ad (f) Jako poslední typ jazykověreflektivních textů 16. a 17. století jsme jmenovali zdánlivě »nižší« knižní produkci týkající se jazyka — slabikáře. Jak ale víme i z představovaných gramatik češtiny, není hranice mezi slabikářem a gramatikou v starší době tak neprostupná: i z mluvnic, aspoň z některých, se podle autorské intence mohl čtoucí jazyk učit (např. BenešGram, RosaČech). V monografii o českých slabikářích zaujímá významné místo Optátovo *Isagogicon* (OptátIsag) i s edicí textu.¹⁴¹ V mnoha slabikářích najdeme na začátku totéž jako v gramatikách — abecedy a poučení o pravopise. Slabikáře pak nabízejí ještě další rozměr a nové předměty zkoumání: metodiku čtení, zapojení memorovaných modliteb do výuky, vynalézavé mnemotechnické pomůcky pro čtení (řikanky, obrázky svatých atd.). To, že se české slabikáře zatím řadily do »dějin pedagogiky«, neznamená, že ještě nebude odhalen jejich význam pro dějiny jazyka a širší jazykovou reflexi. Platí tu analogicky to, co jsme podotýkali o významu knihtisku a jeho dějin (2.2.4), detailů z výroby textů

¹³⁴ Srov. EVANS, *Vznik habsburské monarchie 1550—1700*.

¹³⁵ Srov. TRUHLÁŘ aj., *Rukověť 3*, s. 364—366.

¹³⁶ *Knihopis II/VI*, č. 6 843.

¹³⁷ *Ottův slovník naučný XXIII* (1905), s. v. Soběhrd Mnišovský...

¹³⁸ Srov. DAVIDSSON[ová], *Johannes Trithemius' Polygraphia als tschechisches Lehrbuch*.

¹³⁹ Srov. BERGER, *Tschechischunterricht in der Habsburgerfamilie ab 1526* (s odkazy na starší literaturu). Tilmanu Bergerovi (Tübingen) děkuji za poskytnutí soukromých výpisků z ohledání rukopisu.

¹⁴⁰ KAŠPAR, *Tajná písma v novověku*, s. 177—209.

¹⁴¹ KUBÁLEK, HENDRICH a ŠIMEK, *Naše slabikáře*, s. 271—290 (bez Aritmetiky).

(2.2.8). I technika čtení a praxe vyučování, instrukce pro konzumaci textů jsou předmětem širšího pohledu na jazykovou reflexi v dějinách kultury.

Seznam samozřejmě není ukončený. Mohli bychom přidat nejrůznější praktické tisky příležitostné povahy, jakési přehledné tabulky. Jako příklad jmenujme tisk *Tabula barbaralectica* Šimona Hájka (1549) — dnes není evidován žádný jeho výtisk, ale známe ho z pochval Jana Blahoslava (BlahGram 5r; 239r).¹⁴² Mimo příkladové typy zůstává také reflexe vyšších jazykových rovin, jakou najdeme v příručkách rétorických, ať už obecných (*Balbinus, Verisimilia*), nebo speciálních kazatelských (např. v Blahoslavových rukopisných *Vadách kazatelův*, asi z r. 1570, a ve *Zprávě a naučení o kazatelství* Komenského, 1651).¹⁴³ A jmenujeme-li už Komenského, je nutno připomenout, že jsme se tu vyhnuli obecným, spíše filozoficky experimentátorským pokusům v jazykové reflexi — konstrukci ideálních jazyků. Do tohoto světa jsme nahlédli jinudy: oknem emauzské opatské cely Jana Caramuela z Lobkovic v prvním exkurzu.

2.4. SHRNU TÍ KAPITOLY

V druhá kapitole byla představena linie českých mluvnic, shrnut jejich obsah a uvedeny důležité práce, které se jimi zabývaly. Pokusili jsme se také zařadit gramatiky do souvislosti práce jejich autorů. Vznik jednotlivých textů a jejich autorství nejsou zcela vyřešeny, možná ani nikdy nebudou; filologům by v těchto otázkách mohlo přispět budoucí historické, hlavně archivní bádání. K výčtu mluvnic byl dále připojen typový přehled jiných jazykových knížek.

Jak jsme ale uvedli na začátku kapitoly, představení jednotlivých gramatik má sloužit hlavně k tomu, abychom pak s nimi mohli nakládat jako s celkem (*corpus*). Nakládejme.

¹⁴² Srov. *Knihopis II/III*, č. 2 854; o spise se zmiňuje, jak víme, i Matouš Collinus (CollGram P7v; srov. 2.2.7) a říká, že vyšel 15 let před jeho mluvnicí, tedy pravděpodobně r. 1549.

¹⁴³ Edice: BLAHOSLAV, *Vady kazatelův*; KOMENSKÝ, *Dílo Jana Amose Komenského 4*, s. 9 až 120 (edd. J. Lehár aj.).

3. Gramatiky češtiny 2

3.0. PŘEHLED KAPITOLY

Je čas přistoupit k starší české gramatografii jako k celku, vnitřně provázanému souboru textů, které se vzájemně vysvětlují a pro svou shodu ve vazbě na předmět — český jazyk — a shodu žánrovou se jistým způsobem vzájemně podobají. Podobnosti a odlišnosti jednotlivých mluvnic v tomto celkovém pohledu jasněji vynikají.

Vstupní podkapitola (3.1) znova upozorní na metodologický problém filologického zkoumání jazykověreflektivních textů (srov. 0.0). Výhodou přístupu k celku je možnost nakládat s mnoha jeho položkami najednou: povedeme tedy napříč mluvnicemi tematické řezy, zkoumající jejich společný myšlenkový svět (3.2). *Corpus* nás samozřejmě vybídne k hledání intertextuálních vztahů mezi jednotlivými jazykovými knížkami (3.3). Pojmenujeme časové podskupiny českých gramatik (3.4). Prozkoumáme některé možnosti motivace k psaní gramatik (3.5). Nakonec připomeneme, jak se s gramatikami nakládalo v jejich edicích a zamyslíme se nad možnostmi, které v této věci čekají (3.6).

3.1. ZKOUMAJÍCÍ A ZKOUMANÉ

Vůbec rozum, když skutečně myslí,
je tím, čím jsou jeho předměty.¹

Jednoho obecného problému se při práci se starými jazykovými knížkami nezbavíme. Je to stejné, jako když se novodobý historik začne zabývat starými kronikami a jejich autory nebo když se při práci musí opírat o jejich výklady.

¹ Aristoteles, De anima 431b (česky ARISTOTELÉS, *O duši*, s. 100).

Kronikáři jsou jednak jeho předchůdci v psaní historie — v děje-pise —, jednak součást jím zkoumaných událostí — dějin —; jsou jeho spolupozorovateli i pozorovaným materiálem, předmětem jeho bádání i součástí dějin tohoto bádání. Autor jazykové knížky je také svého druhu předchůdce dnešního lingvisty, když spolu pozorují český jazyk té které doby. Ale právě jen svého druhu: ten nový lingvista totiž zároveň pozoruje svého spolupozorovatele a studuje jeho pozorování. Nový dějepisec i nový jazykovědec mění *modus* nebo lépe řečeno měřítko svého pozorování, a přibírají si do zorného pole kromě svého primárního předmětu («jazyka», »dějů») předmět širší. Dělalí jakýsi úkrok a v kaskádě pozorovatelů a pozorovaných se posunou do další řady. V tom, co píšou, vzniká vrstevnatější mimetický obraz, který lze jen s obtížemi řadit k nějakému »oboru« definovanému popisovaným předmětem.

Vrátíme-li se k problému pozorovaného předmětu a spolupozorovatele v případě jazykových knížek, vidíme, že při psaní o nich se vlastně nikdo nevyhnul směšování obou rovin: na jazykových knížkách se paralelně zkoumalo, jaký »je« dobový jazyk i jak ho jejich autoři zkoumají a co si o něm myslí. Nelze to asi dělat jinak: reflexe jazyka konaná jazykem v jazykové knížce takové dvojrovinné přístupy předurčuje. Jen je zapotřebí brát ohled na převažující *modus* té které partie jazykové knížky, na to, zda převažuje spontánnost dobového jazykového projevu, která knížce dává hodnotu výsostnějšího jazykového pramene, nebo zda je dobový jazykový komunikát z tohoto hlediska zatížen svým reflektivním zaměřením, tedy intencí obrácenou k samotnému jazyku. Svědecká hodnota textu jako primárního jazykového pramene je nepřímou úměrná míře jazykové reflexe; čím víc jednoho, tím míň toho druhého.

Jazyková reflexe, pozorování, upravování i programování jazyka, jeho prestižní formy podle nějakého historického vzoru nebo racionalizujícího konceptu (dobově: pulerování, broušení, ostření, Konstancovo odstraňování *drtin*) byly v případě všech kulturních, kultivovaných a kultických jazyků běžným a zákonitým jevem. I starší gramatiky češtiny jeví tendenci vstupovat do jazykové praxe své doby, mají tendenci opravnou. Jejich autoři nechtějí popsat jazyk, jaký je, ale určit, jaký by měl aspoň v některých rovinách být. Ano, citovali jsme tu častá odvolání na úzus, ale souhlasná jen v případě, že úzus odpovídá představám gramatikovým. Je navíc vždycky nutné položit si otázku, čí úzus má autor na mysli.

Jako pozorovatelé chceme uvážlivě sledovat pozorované gramatiky z hlediska

jejich zájmů a intencí, pojímat jazykovou reflexi jako součást širší, obecné kultury; svědectví o jazyce střední doby u nich hledáme až sekundárně, s vědomím těch ostatních aspektů: tedy nejprve »proč, pro koho, kdy, v souvislosti s čím...«, až pak »co« o jazyce. Na následujících stránkách se pokusíme rekonstruovat myšlenkový a kulturněhistorický svět starších českých gramatikářů, přiblížit se mu natolik, abychom jako pozorující pochopili a přejali jazyk pozorovaných.

3.2. PŘÍČNÉ ŘEZY

3.2.0. Příčné řezy: proč

Jak bylo řečeno, máme teď pozorovat *corpus* mluvnic češtiny jako vnitřně provázaný celek, jako jednu tradici. Její jednotu a některé základní prvky budeme ukazovat na jednotlivostech vybíraných napříč texty. »Příčné řezy« mají představovat jiný pohled na tentýž materiál, který jsme tu už probrali lineárně, autora po autorovi, text po textu. V lineárním průchodu soustavou mluvnic češtiny vyniká singularita každého textu, individuální přínos; ztrácí se naopak jejich podstatná společná základna (i když jsme se snažili zdůraznit aspoň jejich nejnutenější provázanost). V příčných řezech by měl vystoupit právě společný základ, společné postoje a společná místa — *loci communes*² — našich autorů. Singularita jednotlivých gramatografických výkonů se však neztratí: pořád bude platit Blahoslavova poznámka »kolik písarův, tolik grammatyk« (BlahGram 61r).

3.2.1. Předmluvy a autorské intence

Za nejdůležitější pro porozumění té které mluvnici i pro porozumění jejich celku považujeme rozpoznání gramatikovy intence, případně intence gramatografů jako jakési autorské skupiny. Intenci lze zkoumat v různých částech a rovinách starých gramatik, ale nejvíc se zdá prosvítat ze znění dedikací a předmluv, kterými autoři svým textům zjednávali správný směr v procesu recepce.

Autor tu sám sebe většinou paradoxně zobrazuje jako skromného, ale celkem sebevědomého znalce jazyka, který se na něčí žádost, na základě poznání nějaké potřeby nebo souhrou nějakých okolností nechal pohnout k sepsání díla, případně

² Zvýrazněním tohoto termínu i metodou příčných přeskoků mezi texty a zřetelem k jejich společným, shodným prvkům se přiznáváme ke curtiovské inspiraci »řezů«.

k vydání díla sepsaného už dřív. Pojmenování jsou obdarování — ti, jimž byla mluvnice věnována —, beze jména zůstávají *utrhálkové* a další kritici; někdy jsou předpokládáni i jen budoucí kritici a nespokojenci (srov. 4.3.5). Obdarování, pravděpodobně nějak zapojení do vzniku díla (finanční nebo morální podporou), pocházeli většinou z vyšších vrstev: náměšťští i jezuité vydávající jejich text v 17. století zvolili šlechtice, Matouš Benešovský dokonce krále a císaře, Konstanc svatovítského kanovníka, Rosa pražského arcibiskupa (jezuité vydávající náměšťskou mluvnici se k arcibiskupovi a kardinálovi v titulu hlásí také). Výjimečný je tu Vavřinec Benedikt z Nudožer, protože si zvolil mimo jiné i studenty (podobný je mu v tomto směru Benešovský, který věnoval etymologickou *Knížku* pánům úředníkům, a Nám4, jmenující kancelářské, dvorské a městské písaře). Záhadou je obestřen Blahoslavův »N.« — koneckonců to může být i zástupná litera pro doplnění libovolného jména (*Nomen*). Nikomu dedikována není mluvnice Drachovského ani enigmatická gramatika *Prima principia*. Obdarovaný není samozřejmě jediným adresátem gramatiky; často jsou to *milovníci* češtiny (KonstBrus, *obzvláštní české řeči milovník* je také Přibík Jeníšek, kterému dedikována Nám4), ti, kdo se jí učí (zvláště RosaČech), tiskaři a písaři (částečně KonstBrus, zcela ŠtVýb1), časoměrní básníci³ (hlavně RosaČech) a jiní praktici jazyka (pěkně jsou vypočítáni v titulu RosaČech). Na výsledné dílo však působili i zmínění kritici a utrhači, případně rádcové: Konstancovi radili měnit metajazyk, Rosa nechtěl svou práci vydávat. Mnohé z toho vypadá tajemně, ale víceméně jen proto, že to skrývá vélum historie; jiné věci, zvláště rétoricky účinnou konstrukci typu »mám nejmenované nepřátele, ale jen kvůli věci samé je i sebe překonám a dílo vydám«, lze snad do značné míry vyložit jako *locus humilitatis*.

Obvyklé východisko gramatikovy práce je špatná jazyková praxe jeho současníků — nejlepším pojmenováním tohoto stavu je »Allamodycký Swět« z citované dedikace z roku 1643 (srov. 2.2.6). Intence práce je pak jasná: neblahý stav napravit, vybrousit, zostřit apod. Zajímavé konkrétní čtyři jazykové důvody pro psaní podává Jiří Konstanc (i v tomto bodě výmluvný a sdělný):

(1) Bojuje svým *Brusem* proti přílišnému rozšíření soloikizmů (KonstBrus 170; např. chyb v rodové shodě přechodníků).

³ Jako »Otcowlkého Gazyka Milownjk« se podepsal i Komenský v předmluvě k časoměrnému překladu Catonových distich (*Comenius, Cato 1670*, fol. A1v).

(2) Horuje pro užívání zvratného přivlastňovacího zájmeně *svůj* v pers. 1. a 2. (KonstBrus 187).⁴

(3) Zastává se genitivních vazeb sloves, zvláště genitivu záporového a partitivního, jak je zná z biblických překladů (KonstBrus 191—193).

(4) Nejvíce mu pak leží na srdci značení náležité vokalické kvantity a věnuje jí třetí *kus* svého *Brusu* (KonstBrus 227—228).

Zamyšlení nad špatným stavem jazyka v gramatikově současnosti — musíme mu rozumět hlavně jako tradičnímu *topu* zkaženosti oproti zašlému zlatému věku — vedlo gramatiky velmi často k srovnávání češtiny s jinými jazyky a k úvahám o jejich hodnotové hierarchizaci.

3.2.2. Hodnotová hierarchizace jazyků

Francouzští gramatici spekulovali o historickém spojení francouzštiny s řečtinou, jiní o Keltech, o Skytech...⁵ O čem snili a s čím srovnávali svůj jazyk gramatici češtiny?

Na prvním místě se vychovancům humanistické tradice a lidem vyrostlým v západní křesťanské kultuře nabízelo srovnání s latinou a řečtinou, případně i hebrejštinou. Byly to jazyky, jimiž dal Pilát napsat tabuli na Ježíšův kříž,⁶ jazyky biblické a jazyky staré křesťanské liturgie, a zároveň jazyky vzdělanosti — ať už té tradiční pozdněanticko-středověké (srov. 1.1.3), nebo obrozené, ale principiálně a co do zdrojů vlastně podobné vzdělanosti humanistické —, jazyky, jimž bylo věnováno nejvíc jazykověreflexivního úsilí a v případě latiny stále ještě o jazyk mezinárodní komunikace. Rozhodně se pro všechny jednalo o jazyky s nezpochybnitelnou prestiží, média nejvyšších hodnot, představující hodnotový vrchol, střechu jazyků. Jevily se jako v mnoha směrech dokonalé. Kdyby se prokázalo, že čeština je jim podobná, byl by malý slovanský jazyk nobilitován; kdyby navíc příslušnou vlastnost postrádal některý jiný živý jazyk, byla by tím dána i hodnotová excelence češtiny nad tímto jazykem. Řešila se tedy otázka podobnosti, v různých rovinách se čeština s latinou a řečtinou srovnávala a posuzovala. Napomáhalo tomu navíc metodologické východisko prakticky všech gramatik: gramatiky latiny nebo překládání z latiny a

⁴ Užívání zvláštních zájmen pro jednotlivé osoby je následování latiny a němčiny a »vrážen j dobrý Češtiny [...] nefefytedlné [...] až hanba a pľuy« (KonstBrus 187). Šlo o oblíbené místo sporu vydavatelů biblí a gramatiků 16. století.

⁵ Srov. LEPSCHY, *History of linguistics III*, kap. 1.2.5, s. 44—59 (kapitola Mirka Tavoniho).

⁶ Srov. Io 19,20.

řečtiny. S *topem* »cožkoli řecky, cožkoli latině...« jsme se ostatně setkali už v první kapitole, v překladatelsko-slovníkářském prostředí na přelomu 15. a 16. století (1.3.2).

Philomathovi je, jak víme, vzorem pro péči o češtinu broušení latiny, jak je prováděl Laurentius Valla, odstraňující z latiny příměsky z jiných jazyků a středověké neologizmy. Blahoslavovi tanulo srovnávání na mysli zvláště u českých přechodníků:

V tomť jest bohatší jazyk český nežli latinský (BlahGram 128r).

...in participiis eorumque varietate mnohem jest bohatší jazyk český nežli latinský, a toho nemalo má spolu s řeckým jazykem. A kdybych řekl, že někdy v některém slovu česká řeč více může nežli i řecká, nevím, bych zle pověděl (BlahGram 145r).

K druhému z citátů je zapotřebí dodat, že hodnotová hierarchizace se týkala i »posvátných« a klasických jazyků: Philomathes odvozoval latinu od řečtiny a chtěl tím také říci, že odvozená latina stojí přecejenom níže než neodvozená řečtina. Když je na tom čeština *in participiis* stejně jako řečtina a lépe než latina, pak ...

Zatímco v *Gramatice*, vydané nedlouho po Blahoslavově skonu, shledával Matouš Benešovský podobnost mezi češtinou a řečtinou (BenešGram A4r), o desetiletí později, v etymologické *Knížce*, vyrostl v jeho očích mateřský jazyk ještě výše:

Wjme také o tom/ že ani řecká ani latinfká řeč/ nemůže fe Slowanfkému yazyku wrownati (BenVýkl A4v).

Myslí se tu hlavně na územní rozšíření jazyka a čeština je tu zastupována slovanštinou; slovanské souvislosti Benešovskému slouží k výrazné hodnotové nobilitaci češtiny.⁷

Nudožerský se zase snaží ukázat, že gramatografie vernakulárního jazyka nemusí zaostávat za mluvnictvím latinským ani řeckým. Snaží se zachytit a odhalit v češtině stejnou »analogiam artis« jako v klasických jazycích, jakkoliv je jeho pokus nedokonalý (NudGram A7r—v).

⁷ Srov. KOUPIL, Matouš Benešovský zvaný Philonomus a jeho jazykové knížky, s. xxv.

Ani jezuité po třicetileté válce neustávají ve srovnávání a hodnocení češtiny ve vztahu k latině a řečtině. Drachovský ujišťuje, že u Čechů existuje tolik druhů básní jako v literatuře latinské a při časomíře že se užívá týchž stop (DrachGram 172). Mnohem širší a ambicióznější postoje se pak skrývají za sporými, ale významnými výroky Konstancovými na toto téma. V češtině nemáme ablativ stejně jako Řekové, »náfs před wěky w zemjch východnjch bljzký faused a towaryfs« (KonstBrus 19). U dvou slovesných témat ho u tematické litery, která zůstává nezměněna v celé konjugaci, napadne, že je to »gako v Ržekůw (gimž fme w tom rownj)« (KonsBrus 83). To, že čeština například postrádá gerundia, lze jaksi napravit: Konstanc zná hned několik možných alternativních překladových prostředků, a je tedy jasné, že čeština v tom za latinou nepokulhává:

A tak hle tu widijs/ že wflechna tři Gerundia fnadno wykládáme (KonstBrus 89).

Ve výkladech o futuru českého slovesa uvádí jezuita opisný způsob (infinitiv s *býti*), podobně jako Nudožerský (NudGram 48v), navíc však poznamenává: »... gako Ržecký národ činjwá« (KonstBrus 116). Vysvětlit v češtině helénizmus nečiní Konstancovi nejmenší obtíže — jazykovým kontaktem, společnou historií, která staví Čechy jaksi do záře helénského slunce:

A že fe Slowanké meze s gegich mezmi fteykaly/ mnoho gegich Phrazý y my
Czechowé fme pochytili (KonstBrus 224).

Za příklad slouží ono opisné futurum a dále fakt, že se latinské konjunktivy překládají do češtiny participiem, »řeckau Phrafi«. U Konstance, který se se Štajerem soustředil na dobové ortografické problémy, překvapí tvrzení, že český pravopis je přesnější i než latinský, a to tím, že vyžaduje značení vokalické kvantity (»quantitates scribimus accuratiùs quàm Latini« — KonstBrus 236). Výše uvedený citát o slovanských mezích je rozvinut etymologizační direktivou připomínající v mnohém Benešovského pokusy o výklady původu českých slov: etymologie místních jmen Konstancovi svědčí o monumentální české či slovanské historii:

A kyž fe také od giných národu pjffe a mlujw Kladlko od kladenj/ Mohuč od mohu/
Pomořj Pomerania od po a moře/ gako Pořjčj od po a řeka/ Roztok od roztečenj Stetin/

Wjdeň etc. wědělbý každý těch dery||wacý powědomý kdo těm mjftů gména dali
a nepochybně nimi wládli/ a fnad ge y wyftawěli (KonstBrus 286—287).

Tyto střípky v Konstancově *Bruse* svědčí o dalekosáhlých historických, a vlastně historickopolitických úvahách Konstancových o velké národní minulosti, odvíjejících se od jazyka.

Viděli jsme, že Jiří Konstanc spolu s jinými sleduje podobnost češtiny s klasickými jazyky a považuje ji za nobilitující přednost. Ale myšlenka o vysoké hodnotě češtiny byla natolik silná, že vedla i k opačnému stanovisku: nejen shoda, i rozdíl může češtinu pozvedávat nad jiný jazyk. Když má čeština některý jazykový prostředek například ve srovnání s latinou navíc — je to případ přechodníků (po Nudožerském zvaných *participialia*) —, kompariruje Konstanc takto:

Z frany těch Participiálnjeh flowjček řeč Cžefká geft bohatŕj/ než Latinká: poněwadž
gich Latinjcy nemagj (KonstBrus 95).

Z Rosovy *Čechořečnosti* stačí na tomto místě odkázat na předmluvu (srov. 4.3.5), kde se vyjmenovávají důvody pro přednost češtiny před jinými jazyky. Rosa se snažil vytvořit pravidla pro časoměrné básnictví, napodobující literaturu řeckou a latinskou; i to lze chápat jako součást zápasu o místa v hodnotové hierarchii jazyků. Rosův zvláštní zájem se, jak známo, soustředil na vlastnosti českých sloves (srov. 4.3.2) — a samozřejmě i tady nacházel nobilitující unikátní vlastnosti, které češtinu stavějí hodně vysoko. O slovesech jako »sedávám« nebo »sedávávám« píše:

Talia autem verba Latina Lingva, aut germanica non habet (RosaČech 198).

Otázka hodnotové hierarchizace jazyků a používání komparatistické argumentace v jazykových obranách neustalo se střední dobou. Objev vztahů sanskrtu k západním indoevropským jazykům v 18. století postavil různé teorie o významné příbuznosti některých jazyků do jiného, historičtějšího světla. České národní obrození, jak výstižně ukázal Vladimír Macura, vytáhlo vztah češtiny k starobylým (a hodnotným)

jazykům jako poměrně silný argument ze skříně jazykověobraných zbraní s úspěchem znova.⁸

Zvláštním případem hodnotového srovnávání češtiny s jiným jazykem bylo po celou dobu historické češtiny (srov. 1.3) srovnávání a vyrovnávání se s němčinou.

3.2.3. Čeština vedle němčiny

Non possunt id Tevtones (JandGram1 136).⁹

Nejde nám samozřejmě o to, postihnout historické kontakty češtiny s němčinou (a to ani náznakem, protože je to problém naprosto odlišný),¹⁰ ale spíše o rekonstrukci toho, jak gramatici češtiny smýšleli o působení němčiny na češtinu — asi tak, jak jsme to sledovali u Husa (1.3.2).

Začněme tím, co kritizoval Hus: stíráním rozdílu mezi dvojím *l*. Tato diference se uchovala do střední češtiny jako ortografická, jako dvojí *ll*, které mělo téměř všem gramatografům připravit značné obtíže. Beneš Optát v *Isagogiku* žádá psaní dvojího *ll* a špatná výslovnost, výslovnost nerespektující rozdíl v grafémech, mu zní »posměšně, z Němec«.¹¹

Vlivů sousední němčiny — sousední samozřejmě zvnějšku, ale také v jednotlivých regionech a v mnoha případech »sousední« i v hlavách bilingvních nebo aspoň oba jazyky do jisté míry ovládajících mluvčí — si byl intenzivně vědom Jan Blahoslav. U výslovnosti, kterou považuje za špatnou, může předpokládat vliv němčiny (BlahGram 36r—v). Kontakt s němčinou působí necitlivost sluchu a jazykového rozlišování: Optát prý »více byl Němec nežli Čech«, a proto neslyšel staré diftongy *ie* a *uo* (BlahGram 12r). Ke kažení češtiny dochází v českých knihách tehdy, když je píše nebo překládají »přirození Němci« (BlahGram 3v, 79v). Bratr Lukáš byl z Prahy, »kdež mnoho německý mluví« (BlahGram 279r), a to mu zkazilo češtinu. Chybná slovesná vazba může znamenat, že se pisatel dopustil latinizmu a germanizmu, a to je velká chyba:

⁸ Srov. MACURA, *Znamení zrodu: české národní obrození jako kulturní typ*, s. 133—138; OUŘEDNÍK, *Hledání ztraceného jazyka*; OUŘEDNÍK, *Vláda nového myšlení: jazykový mesianismus v 19. století*.

⁹ O možnosti měnit slovosled...

¹⁰ Starší názory shrnul a debatu o tématu oživil BERGER, *Nové cesty bádání v česko-německých jazykových vztazích* (na příkladu hláskosloví).

¹¹ Srov. KYAS, *První česká mluvnice a její místo ve vývoji spisovné češtiny*, s. 143; Optát přitom v Náměšti vedle češtiny učil, jak víme, i němčinu; v edici: KUBÁLEK, HENDRICH a ŠIMEK, *Naše slabikáře*, s. 276.

»Pohlaveks dal grammatyce a vlastnosti české« (BlahGram 103r).

Je-li pro Blahoslava český jazykový prvek *vlastnost* neboli *proprietas*, musí být německý (nebo latinský atd.) rys projevem pozice opačné, *cizosti* — a je tedy hodnocen negativně. Případný německý původ té které jazykové jednotliviny lze omluvit, je-li už součástí běžného úzu, je-li »v obecném mluvení« (BlahGram 113r).

...mnozí z Čechů, častá s Němci mluvení majíce, ano i blízko nich, a neb mezi nimi své majíce obýdlé, jejich slov zvykli užívati (BlahGram 229v).

Pozice v jazykovém kontaktu češtiny a němčiny tedy nepovažuje Blahoslav za rovné a varuje před jazykovou asimilací, jako u (Lužických) Srbů. Germanizmů se dopouštějí na Plzeňsku »utpote Germanis proximi« (BlahGram 241v). Nevhodnost míšení jazyků a jejich vzájemného ovlivňování — ztráta *vlastnosti* — jsou podle bratrského učence nevhodné i v případě jiných jazyků, i slovanských — s nelibostí poslouchá, když někdo nemluví »ani polsky ani česky, a neb ani slovensky ani moravsky«, nýbrž smíšeně (BlahGram 353v). V předmluvě k Přidáním obsáhle citoval místo z *Výkladů* Jana Husa, které jsme tu uvedli v první kapitole (1.3.2) a které paralelou se situací poexilních Židů za Nehemiáše přímo varuje před jazykovým míšením (BlahGram 163v—164r).

Blahoslav se v souvislosti s češtinou vyjádřil i o němčině samotné a srovnal ji s češtinou: čeština například eufonií a hojností »německý jazyk i jiné některé v mnohých věcech převyšuje« (BlahGram 162v). Co se týče přijímání cizích slov do vlastního jazyka, kterému se Blahoslav v obecné rovině nebrání a které dovede, jak víme, i ocenit,

Němci [...] svůj jazyk ošlechtili latinou, ano někdy přemnožením překřtalovali (nebo jakž přísloví jest: Vše co vhod dobro, mnoho nezdravo); to široce známé jest (BlahGram 225v).

»Vtrusování« německých slov do češtiny pozoroval naopak s nediferencující nelibostí Matouš Benešovský v *Knížce slov českých vyložených* (BenešVýkl A3v až A4r). Vykládá etymologii slova Němec, dává průchod emocionálnímu odporu proti

faktu, že němčina významně ovlivňuje češtinu, ale ne všichni Němci mluví v Čechách se učí česky:

Němec od němoty/ Nebo dokud němců nebylo w Czechách/ zdáli se gda fkrze Czechy/
že neuměli mluwiti s nimi/ že gfau němij. A w prawdě y po dnes leza mezy wflecky
Národy/ nerádi včij se cyzýmu Jazyku: Mnohý w Czechách Třiceti leth/ a nenaučij se
čelky. A to geft giftě powaha welmi zlá (BenešVýkl C3r).

Philonomus má pro svou hierarchii jazyků měřítko odvozenosti: čím odvozenější, tím horší. Považuje-li slovanštinu/češtinu za víceméně nezávislou na jiných jazycích, je naopak němčina v řadě odvozených jazyků řečtina — latina — němčina degradována až na terciární jazyk (BenešVýkl B6r).¹²

Jiří Konstanc kráčí ve vztahu k lexikálním výpůjčkám, i německým, spíše ve šlépějích Blahoslavových nežli Philonomových a zná také germanizmy komunikačně vhodné:

...neoftey||cheyme se některých německých flow giž w zvyk wvedených vžjwati/ za
které nám giných Čelkých a wlaftnjch wykázati nelze: gako fortel/ rynek/ ffanugi/
flumůgi/[?] taljř/ wandrugy (KonstBrus 50—51).

Takový přístup jsme viděli u Blahoslava. Přesto existují germanizmy nedoporučeníhodné, například časté užívání osobních zájmen a členů — čeština jich užívá stejně jako latina, tj. málo (KonstBrus 166).

Narozdíl od Philonoma zdůrazňuje, že někteří Němci česky přecejenom mluví. Ale všímá si u nich spíš nedostatků: ve jmenném rodě slovesných přičestí (KonstBrus 169) nebo výhradního užívání opisného futura typu »budu giti« (KonstBrus 117). Vytýká také nepřesnosti ve vokalické kvantitě v češtině a ve znělosti konsonantů (»Hrofnata«, »Roľdrafchof« — KonstBrus 236—237). Náznakem »Má matka Prafe« (KonstBrus 237) odkazuje na jazykový vtíp, který známe v plném znění od Balbína (srov. 1.3.3).

¹² KOUPIL, Matouš Benešovský zvaný Philonomus a jeho jazykové knížky, s. xxvi.

Štajerovy výroky na toto téma v *Žáčkově* jsou zcela stručné a vztahují se spíš na užívání jazyků v českých zemích, například (a je to jen *exemplum* pro rozlišení adjektiva a adverbia!):

Stufflji/ aby kdo gj chléb německý/ mluvit německy: také stuffj/ aby kdo gj chléb český/
mluvit česky (ŠtVýb1 97 [93])

Nám známý vtip o Praze a o praseti, tedy vtip o nerozlišování znělých a neznělých konsonantů, sice u Štajera nenajdeme, zato jeho poněkud bizarní obdobu, příklad »chyb« v latinském (!) znění kréda:

Kreto in Tejum Badrem omnibodendem, Vagdorem celi & dere (ŠtVýb1 98 [95]).

Zjevně tu nejde o latinu, nýbrž o narážku na »německé« chyby v češtině.

Jak vidíme, Rosovi předchůdci považují vliv němčiny na češtinu prakticky vždycky za negativní, snad jen s výjimkou vlivu na slovní zásobu (u Blahoslava a Konstance, ne však Benešovského). Negativní hodnocení jazykových prvků a jevů převzatých z jiných jazyků nebo jiné jazyky připomínajících vedlo k touze po jejich odstranění a nahrazení, k touze po očištění, k touze puristické.

3.2.4. Touha puristická

Je-li řeč o purizmu, může to člověka znalého české kultury vystrašit; zvláště 19. století a první třetina 20. století mají v dějinách českého jazykového provozu pověst dob, kdy měl purismus velké slovo.¹³ Změna kulturních podmínek v 30. letech 20. století, daná mimo jiné existencí československého státu, vedla k tomu, že byl purismus na odborné rovině diskvalifikován a zpětně získal místo znamínka pozitivního negativní. V obecném povědomí už to dále není snaha o ušlechtilost a čistotu vlastního jazyka, nýbrž nesmyslné vyhledávání a mýcení prvků pocházejících v češtině (a to i domněle) z jiných jazyků. Jeho hvězda padla s orly snesenými z vládních budov.

U starších gramatik bylo označení »puristická« používáno také jako hodnotící. Purismus šel ruku v ruce se stejně odíózní neologizací a tento pár byl exemplárně

¹³ KARLÍK aj., *Encyklopedický slovník češtiny*, s. v. purismus (heslo Milana Jelínka); tam také odkazy na četné Jelínkovy práce, hlavně o purizmu 19. a 20. století.

vytýkán zvláště Rosovi. Negativní vnímání purizmu nemizí ani v novější době, kdy už boj se starými puristy pozbývá smyslu, nanejvýš se okrajově aktualizuje při sporech konaných v přívalu nových slov, spojených hlavně s technickými vymoženostmi. Ačkoliv při srovnání s jinými jazykovými kulturami, hned třeba s německou, vidíme, že jde o věc dobově běžnou, o kulturní postoj téměř nutný a neodmyslitelně spojený s raněnovověkou národnějazykovou emancipací, v českém prostředí byl vnímán vždycky v kontextu aktuálních novodobých jazykových sporů. V očích členů Pražského lingvistického kroužku na počátku třicátých let byl purismus hlavním proviněním kruhu bohemistů kolem časopisu *Naše řeč*. Slova *brus* a *brusič* patří téměř mezi nadávky a není divu, že při přenesení aktuálních měřítek (purismus jako věc veskrze špatná) z aktuálních sporů na starší dobu vycházel purismus 16. a 17. století jako rys když ne špatný, tedy nemilý. Ještě Josef Vintr v roce 1992 obhajoval Konstance, že *Brus* není »brusičský« — i sem dopadl stín »brusičů« 19. století a jejich prohraných pří.

Zde rozumíme purizmem obecnou, v celých dějinách gramatografie a péče o jazyk doložitelnou snahu o »čištění« jazyka podle předem daných kritérií jedinečnosti a výlučnosti. Nemá pro nás žádné hodnotové znamínko, protože — opakujeme — neposuzujeme starší gramatografii podle toho, zda se shoduje s pozdějšími náhledy na jazyk. Odhalení, že byl někdo purista, nebude denunciací a nebude mít nádech hodnocení: i proto, že je to, jak uvidíme, *locus communis*, opakující se prvek starších českých gramatik a vlastně jeden ze základních postojů jejich tvůrců; gramatiky češtiny v tomto ohledu jen zrcadlí jeden z obecných postojů uživatelů jakéhokoliv jazyka k proměnlivému nástroji, jehož užívají.¹⁴

Už u náměšťské mluvnice můžeme sledovat puristické ladění v humanistickém duchu: i latina podlehla — nahlédneme-li to tak — puristické péči humanistů, odstraňujících barbarizmy a středověké příměsky od pravopisu přes lexikon až po syntax. Když už staří pečovatelé o češtinu umřeli a není, kdo by ji čistil (BlahGram 3r), Jan Blahoslav se českým slovem *vyčištění* k purizmu přímo hlásí:

...jinými věcmi sem zaměstknáný, avšak vyčištění a zvelebení jazyka českého velmi žádostivý (BlahGram 160r).

¹⁴ Srov. AUTY, The Role of Purism in the Development of the Slavonic Literary Languages; JELÍNEK, Der Purismus in der Entwicklung der tschechischen Schriftsprache im 19. und 20. Jahrhundert.

Purifikace jazyka je pro něj úkolem gramatiky. Má nejenom naučit řeč — tu se naučíme jedni od druhých —, ale i něco víc: člověk

by měl na to pomyslet, že gramatika ne samému mluvení toliko učí, ale řeč tu, kteréž vyučuje, v její čistotě, vlastnosti i ozdobnosti zachovává (BlahGram 163v).

Čistota s vlastností a ozdobností zaručuje, že potomci rozumějí knihám předků; v Itálii se takovou stabilitu udržet nepodařilo a dnešní Italové nerozumějí Ciceronovi. Blahoslav, jak jsme uvedli výše (3.2.3), respektuje a nečistí ty cizojazykové prvky, které se už v češtině vžily, a dokonce je přirovnává k vzácnému dovezenému ovoci:

A protož i my toho, což jest již do našeho jazyku vnešeno, a my sme to i obvyklostí stvrzené zastali, užijevme jako svého. Ano i sedláci také již, a ne sami páni, jablka jedí, ne zdejší toliko, ale i vlaská pomerančí jako svá vlastní, když sobě koupí (BlahGram 226r).

Matouš Benešovský se na čištění češtiny soustředil zvláště v etymologické *Knížce*. Vzhledem k slovníkovému charakteru této práce zůstal u lexikální roviny (to je ostatně vždycky nejčastější pole působení purizmu). Ve snaze odhalit původní česká a slovanská slova protestoval i proti naprosto vžitým germanizmům, latinizmům a grecizmům. Pěkným příkladem čištění je náhrada grecizmů v pojmenování *bible Melantrichovy: Černovláskova bukva* (BenešVýkl F2r).

Ten, kdo se podepsal pod dedikační předmluvu vydání náměšťské mluvnice v roce 1643 Zikmund Léva, dal novému přílivu cizích jazykových prvků do češtiny 17. století dobové jméno. Jak jsme citovali, má dokonce pocit, že ho obklopuje »Alłamodycký Swět nyněgfých Czafũw«, který »Alłamodycká Słowa do fwých Ržeči mocy wtrufuge/¹⁵ a od || Starožytnofti fwého Yazyka přilifs daleko odstupuge« (Nám4 A3v—A4r). Jako prostředek udržení čisté starožitnosti použil reedici velmi staré gramatiky náměšťské.

Jiří Konstanc vztyčil prapor purizmu hned v titulu svého *Brusu*. Stejně jako

¹⁵ Tohoto slova pro import slov z jednoho jazyka do druhého užívali i Viktorin Kornel ze Všehrd nebo Matouš Benešovský.

Philonomus píše pro *milovníky*¹⁶ češtiny, kteří už jazyk ovládají a touží po zdokonalení a zřejmě také po očistě svého vyjadřování — o čistotě je proto řeč hned v dedikaci kanovníku Pešinovi a už v úvodním odstavci je rozvinuta truhlářská metaforika péče o jazyk jako broušení. Jak víme, v kapitole *de archaismo* najdeme seznam cizomluvů vhodných, které nemusejí být odstraňovány; jsou to jako u Blahoslava profesionalizmy (KonstBrus 160—162). I přes tuto vstřícnost k lexikálním profesionalizmům nečeského původu uzavírá Konstanc pasáž uvádějící příklady syntaktických napodobení řečtiny, hebrejštiny a latiny přímo jakousi brusičskou chartou:

Wffech těch Cyzonárodkeych způfobů mluwenj pilně se střizti máme/ a raděgi fwých
hleděti (KonstBrus 226).

Jak upozornil Josef Vintř,¹⁷ Konstanc svým seznamem germanizmů v češtině (KonstBrus 162) textově navazuje na husovské výtky, které známe z první kapitoly (1.3.2).

3.2.5. Racionalizace

K dalšímu příčnému řezu jsme vybrali téma, které by zasluhovalo samostatné a hlubší studium: úsilí gramatiků o racionalizaci výkladu o jazyce, případně o racionalizaci jazyka, jehož úzus se gramatografovi zdá iracionální nebo aspoň zbytečně nepravidelný. Míra této snahy a touhy se liší od gramatikáře ke gramatikáři. Názorný příklad pro to poskytují hned první dva námi probírané texty, náměšt'ská knížka Optátova, Gzelova a Philomathova na jedné straně, komentář a Přidání z pera Blahoslavova na straně druhé. Při jejich představování jsme nemohli v zákrytu za Oldřichem Králíkem nepoznamenat, že Václav Philomathes je typickým příkladem hledače, případně vynálezce pravidel — zvláště při rozlišování *-ú/-ou* v Asg/Isg fem. složených adjektiv — a Jan Blahoslav zase příznačným rozrušovatelem monolitičnosti pravidel na základě dlouhodobé časové perspektivy stylisticky různorodých textů a pestré zkušenosti s mluveným jazykem (srov. 2.2.2). První chce

¹⁶ Jen *in margine* upozorňujeme na emocionalitu Konstancova autorského slovníku; lexikální vyjadřování kladných i záporných emocionálních tenzí vztahujících se k jazyku by si u něho zasloužilo samostatnou pozornost.

¹⁷ Srov. VINTR, »Lima linguae Bohemicae — To jest Brus jazyka českého« Jiřího Konstance z roku 1667, s. 165.

V *Bruse* Jiřího Konstance najdeme příslušné paradigma obohacené o další *mnohonásobní skonání* (KonstBrus 53—54):

	masc.	fem.	neut.
Nsg	»Bjley/ bjly«	»bjlá«	»bjlé/ bjly«
Gsg	»bjlého/ lýho«	»lé/ lý/ ley«	»lého/ lýho«
Dsg	»bjlému/ lýmu«	»lé/ lý/ ley«	»lému/ lýmu«
Asg	»bjlého/ lýho«	»lau/«	»lé/ lý«
Lsg	»w bjleym lé/ lým«	»lé/ley/lý«	»lé/ lý: leym/«
Isg	»bjley/ lým«	»lau«	»lé/ lý/ leym«

Konstanc tu kromě racionálního uplatnění Drachovského pravidla o záměně samohlásek projevil značný rozhled po historii a dialektch jazyka, dokonce připojil poznámku o zakončení Gsg & Dsg fem. na *-ej*, které »geft Staro-Czešké«.

Štajer zná víceméně tytéž tvary, u neutra v singuláru vynechává tvary se zúženým vokálem. Pozoruhodná je ale jiná věc: Štajer mění pořadí tvarů: v Nsg masc. má »tento rychlý/ nebo rechley«, v Gsg »tohoto rychlého/ neḡ rychlýho« (ŠtVýbl 43). To je velmi podstatná inovace, protože i když k tomu nejsou uvedeny žádné stylistické poznámky, Štajer tu k sobě přiřazuje tvary tak, jak to děláme podle diachronie dnes; následuje v tom pravděpodobně *bibli Kralickou*, z níž svá pravidla »vytahoval«. Jinak se teď jeví jeho předchůdci, zvláště Konstanc: pořadí tvarů v Nsg & Gsg masc. je z diachronního hlediska převrácené, ale řídí se racionalizujícím pravidlem. Pod sebe jsou řazeny tvary se stejným »základem« s *e/é* a *y*, podobně jako v neutru (tam to pro oko infikované diachronií vůbec není nápadné). Pořadí je tedy u Konstance projevem snahy projasnit výklad, ukázat analogii tvarů, snadnost přidávání různých zakončení k »základu«.¹⁹

V Rosově *Čechořečnosti* (RosaČech 106—107) se nachází něco obdobného jako u Drachovského ve výkladu o komparaci.²⁰ Rosa zná i starý tvar »Kráfný«, ale

¹⁹ Josef VINTR (»Lima linguae Bohemicae — To jest Brus jazyka českého« Jiřího Konstance z roku 1667, s. 162) upozornil na klíč, který vidíme v zachovávání stejného základu všech tvarů paradigmatu, ale zároveň, hledaje zdůvodnění »pořadí« ve stylistice, podezřel Konstance z nedůslednosti v Nsg a Isg.

²⁰ Jiřího MARVANA (Introduction, s. I—II) vedl souvšskyt »starých« a »nových« tvarů k úvahám o Rosově záměru podat češtinu představovanou v *Čechořečnosti* jako »diasystém« s dvěma póly, »obecněčeským« substandardem a standardní češtinou »spisovnou«; v tomto směru pokračoval Lubomír ŽUROVIČ (Rosa and Doležal, s. 180): »diasystém« podle něho

alternativy v Gsg masc. řadí jako Konstanc. Zajímavé přitom je, že pro Gsg fem. & neut. uplatňuje základ *ý* na prvním místě také — analogie je tu vedena i mezi rody:

Nsg	masc.	»Kráf-ný-neg«
	fem.	»Kráfná«
	neut.	»Kráf-né-ný«
Gsg	masc.	»Kráf-nýho-ného«
	fem.	»Kráf-ný-né«
	neut.	»Kráf-nýho-ného«
Dsg	masc.	»Kráfn-ýmu-nému«
	fem.	»Kráf-ný-né-ney«
	neut.	»Kráfn-ýmu-nému«

Prima principia, tolik podobná Štajerovu *Žáčkovi*, napodobují ho i v této věci a uvádějí adjektivní tvary v diachronním pořadí.

Tato sonda měla být příkladem toho, jak lze snahou o racionalizaci, o pravidelnost a podobnost vysvětlit v starých gramatikách češtiny jev, který bývá vykládán stylisticky. Vybrali jsme právě příklad míšení hláskosloví a morfologie, kam se v pozdějších sporech o podobu nové literární češtiny upjala pozornost a které se dodnes — snad trochu mimovědomě a navzdory zjištěním o stavu těchto jevů v češtině 16. století²¹ — považuje za indikátor »stylu« nebo »normy« střední češtiny. Pohlédneme-li na výše uvedenou konstancovskou a rosovskou tabulku, navazující na komprimovaný zápis u Drachovského, vysvětlujeme si pořadí tvarů primárně snahou podat přehledně a racionálně vedle sebe to, co má k sobě — synchronně — nejblíže. Historizující nebo diachronní vnímání variant nastoupí až později a jeho počátky (v této věci) vidíme u Štajera, abstrahujícího pravidla z *Kralické bible*.

Při hledání významu racionalizace v českém mluvnictví 16. a 17. století by se v podobných podrobnějších sondách mělo pokračovat dále; na tomto místě se spokojíme s tím, že ten jediný příklad bude *pars pro toto*, upozorňující interpretku nebo interpreta staré gramatiky, že její autor byl velmi často veden hlavně snahou

obsahuje dva subsystemy, představující dva časově následné stavy jazyka Prahy nebo středních Čech, opět tedy —zjednodušeně řečeno — dnešní »spisovnou« a »obecnou češtinu«. Za jednodušší považujeme vysvětlení na základě gramatikovy snahy racionalizovat, hledat pravidelnost.

²¹ Srov. PORÁK, *Humanistická čeština*.

vystihnout *ratio*, jednoduchou podkladovou myšlenku měnlivé jazykové matérie (v našem případě princip, jak se skládají ze dvou variant základu jednotlivé tvary jednoho skloňování). »Samostatné a hlubší studium«, o němž byla řeč na začátku tohoto oddílu, by tuto snahu spojilo s širšími souvislostmi dobového myšlení, se systematizující raněnovověkou vědou i rozmachem školství, kde racionální a pravidelné je zároveň praktické a snadněji sdělitelné a pochopitelné. Souvislosti obecného hledání pravidelnosti, harmonie, inteligibility jsou možná ještě širší. Vladimír Skalička předložil hypotézu, že starověký spor o anomálii a analogii v jazyce, s nímž je naše téma racionalizace v gramatikách sourodé, a převážení názorů analogistických souvisí s vnitřními vlastnostmi indoevropských jazyků, v nichž po »flexivním dobrodružství«,²² tedy dočasném zmnožení anomálií, od starověku přibývá rysů pravidelnosti, obdobnosti, tedy rysů racionálně vyložitelných.

Míra racionalizace však není u všech starších gramatiků češtiny stejná. Viděli jsme to výše v příkladové sondě i porůznu, když jsme charakterizovali jednotlivé mluvnické. Autory náměšťské gramatiky jsme už výše ve shodě se staršími badateli přičetli k zástupu těch, pro něž měla racionalizační pravidla, jejich zjišťování a stanovování, velký význam, a Jana Blahoslava ke korektorům této tendence, zastáncům kultivovaného, tradičního úzu, byť i obsahujícího nepravidelnosti. Matouš Benešovsky ve své mluvnici zřetelně projevil snahu uspořádat skloňování a časování do pravidelného a racionálního systému, navíc v případě sloves systému složitého a členitého (duál, komplikovaná soustava slovesných časů, navíc se zřetelem k slovesnému vidu); považujeme ho tedy za reprezentanta výraznější racionalizační tendence, ačkoliv, jak bylo poznamenáno, nebyl ve výkladu důsledný a nedokončil ho. Benedikt z Nudožer se v tomto směru jeví jako autor vyrovnaný, nepodléhající ani tendenci racionalizovat a uspořádávat, ani absolutizovat úzus a materiál; jako zkušený pedagog má schopnost brát v potaz obojí, ve formě své gramatiky se inspiruje krajně racionalistickým Petrem Ramem a zároveň v přemluvě prohlašuje, že nechce vynalézat pravidla jazyka, ale sledovat v úzu těch nejlépe hovořících a píšících. Základy gramatiky Jana Drachovského, Konstancova *Brusu* i Štajerova *Výborně dobrého způsobu* se, jak víme, vzájemně podobají: jejich alvarovské jádro se pak diferencuje podle typu autora. Drachovský je racionální v školském smyslu — text je praktický, účelný. Konstanc a Štajer tíhnou k jazykové autoritě staršího textu,

²² SKALIČKA, O analogii a anomálii, s. 430.

kteřá u nich může vítězit i nad jednoduchým racionalizačním pravidlem (u Konstace tomu bylo v naší sondě jinak, ale v tomto odstavci se snažíme o jeho celkovou charakteristiku). Václav Jan Rosa je naopak vyznavačem regulí a soustavu pravidel (od jednoduchých k složitým) považuje za ideální formu mluvnice, z které se dá naučit jazyku. Svě předchůdce kritizuje za přemíru příkladů a málo pravidel (RosaČech A6v) a omlouvá se, že přes veškerou snahu existují ještě jevy, které v jeho mluvnici dosud nejsou svázány pouty či léčkami pravidel («regularum laqueis» — RosaČech A7v). Naposledy jmenovaní gramatici tedy v otázce racionalizace opět představují protipóly. Je příznačné, že tendence odhalovat jednoduché racionální regule a tendence následovat literární a jazykové vzory stojí u starých gramatiků češtiny jaksi proti sobě. Nejednoduše tak, že by jeden gramatik tíhl jen k jednomu směru; i když jsou však u něho přítomny tendence obě, jedna převažuje a dává jeho práci základní ráz. Tento základní ráz jsme se právě snažili pojmenovat, vědomi si zjednodušení, kterých jsme se tím dopustili. Šlo o to, vypořádat poměr autora té které mluvnice k jednoduchým jazykovým regulím na straně jedné a na straně druhé k jazykovým autoritám.

3.2.6. Jazykové autority

Auctoritas — ‚záruka, jistota, zaručený vzor, osoba vyznačující se vážností‘ — mohla být pro českého gramatika 16. a 17. století dvojí: teoretická autorita gramatická a praktická autorita jazyková. Autoritu teoretickou si našel v mezinárodním učeném světě — náměšřšřř v Erasmovi a »Štapulenském«,²³ Blahoslav v mnoha evropských humanistech a teozích, v Martinu Lutherovi, opět v Erasmovi a v jiných, Nudožerský v Petru Ramovi,²⁴ jezuité v Emmanuelu Alvarovi — a sloužila mu jako obecný návod pro počínání v českém jazyce. Pro hledání autority praktické se mu otvíralo široké pole vydaných a částečně i rukopisných textů (nečeských, které bylo možno v češtině prakticky napodobovat, a českých) a soudobý mluvený úzus různých prostředí. Autority obojího druhu stály v opozici

²³ Jeho identitu (Jacques le Fèvre d'Estaples, »Stapulensis«, 1450/1455—1536, překladatel bible do francouzšřřřiny) určil JEDLIČKA, Dodatky a opravy k biografím starších spisovatelů českých a k starší české bibliografii: dvě poznámky k českým gramatikám Beneše Optáta a J. Blahoslava.

²⁴ Nudožerinovy autority souhrnně popsal OUTRATA, Vavřinec Benedikt Nudožerský jako typ humanistického vzdělance, s. 63—64.

k příkladům nešvarů, tedy k tomu, s čím gramatik zápasil a co chtěl napravit. V tomto oddíle chceme sledovat hledání praktických jazykových autorit.

Základní představa všech gramatografů představovala soudobý jazykový provoz buď vcelku, nebo v některé oblasti zkažený nebo chaotický. Náměšťští nebyli spokojeni se svými předchůdci mezi překladateli a tiskaři českých biblí, Blahoslav kritizoval a doplňoval náměšťské, Matouš Benešovský shledával nedostatky v biblickém překladu, Vavřinec Benedikt z Nudožer nenacházel ve výkladech potřebnou (tj. ramovskou) systematickosti, v akademické tiskárně byla náměšťská mluvnice přetištěna, aby se čelilo soudobým pravopisným problémům, Drachovského vydal Štajer — podle Konstancova svědectví — k »osvícení« žáků i činných jazykových tvůrců v základních věcech, Konstanc psal *Brus* pro zostření současného jazykového provozu, s nímž nebyl spokojen, Štajer viděl nedostatky v práci tiskařů a písařů.

Sama toliko řeč česká nyní opuštěná a velmi i porušená jest; aniž kdo by se o její vyčištění její staral, má, jakž oni (učení jistě muži) staří Čechové zemřeli (BlahGram 3r).

Ne, tento citát z Blahoslavovy mluvnice není příkladem přehnaně skeptického postoje, naopak je velmi dobře pochopitelný jako podmínka »vzniku« jazykové autority. K tomu, aby se autor nebo dílo mohli stát jazykovými vzory a autoritami, musí uplynout jistá doba. Z psychologického hlediska pochopitelné pozitivní vnímání hodnot zašlých časů na pozadí dnešní rozvrácenosti — známé už ze starověkého členění epoch od zlaté přes ty méně hodnotné až po dnešek — se projevovalo i ve vztahu k jazyku.

Blahoslav za uvedeným citátem pokračuje seznamem »dobrých autorů«. Figuruje v něm Řehoř Hrubý z Jelení (asi 1460—1514), jeho syn Zikmund, Oldřich Velenský (1. půle 16. století), Václav Písecký, Viktorin Kornel ze Všehrd, Mikuláš Konáč z Hodiškova († 1546), Jan Roh (asi 1490—1547, ve své době prý nejlepší znalec češtiny). Uvedená data naznačují, že za následováníhodné autory považoval Blahoslav muže nejpozději předcházející generace, kteří umřeli, sotva on dostudoval; nejlépe vycházejí čeští bratři. Z jazykových autorit si má člověk vybírat pro sebe to nejlepší, například co se týče vybraných obrátů:

Pilný mladenček může sobě toho ex probatis nostrae linguae scriptoribus, aut eloquentium hominum colloquiis ac orationibus více jako včela nazbírati a potom [...] užívatí (BlahBram 271v).

Locus communis o hmyzím sbírání toho nejlepšího z květů znalců doporučuje dvě skupiny jazykových vzorů: jednak nám známé osvědčené autory (*probati nostrae linguae scriptores*), jednak jazykové projevy mluvené, rozhovory a řeči/kázání výmluvných lidí (*eloquentium hominum colloquia ac orationes*). Celé klasické kánony vhodných autorů a textů uvádí Blahoslav — byť s výtkami jednotlivostí — v *Gramatice české* na fol. 274v—276v a 276v—283r. V tom prvním jsou vesměs tisky bratrské, ty starší, ale najdeme tu i bratrské tisky »těchto našich let [...] vydané« (BlahGram 274v) a i vlastní Blahoslavovy skladby z bratrského kancionálu²⁵ a obě vydání jeho novozákonního překladu — jeho češtinu »neměl by žádný dobrý Čech haněti« (BlahGram 276v) — i *Musiku*. Druhý kánon zahrnuje spisovatele starší, od Jana Husa dále. Ke jménům už uvedeným přibývají další, například Petr Chelčický (přibližně 1390—1460), vždy s hodnocením jejich jazyka. Většinu seznamu pak opět tvoří novější autoři bratrští, např. bratr Lukáš, Martin Michalec, Jan Augusta nebo bratr Červenka: Blahoslav pravděpodobně předpokládal, že i většina čtenářů mluvnice bude pocházet z okruhu jednoty bratrské. Toto prostředí dalo Blahoslavovým pracím vzniknout, především v něm hledal své jazykové autority.²⁶

Ne všechny gramatiky uvádějí, která díla považují jejich autoři za vzorová a jazykově autoritativní.²⁷ Jiné jsou zmínek o jiných textech plné — tak psal Blahoslav. Přeskočíme-li sto let a přenesem se k *Brusu* Jiřího Konstance, nedojde v našem výkladu k vážnější přerývce. V jezuitovi totiž překvapivě potkáváme autorský typ pozoruhodně sourodý s typem Blahoslavovým — aspoň co se týče uvádění autorit a vzorových textů, případně textů, které z nějakého jazykového

²⁵ Pod Blahoslavovou redakcí vyšel tzv. *kancionál Šamotulský* (1561) a tzv. *Ivančický* (1564) (*Knihopis II/VII*, č. 12 860—12 861).

²⁶ O šíři Blahoslavova intelektuálního obzoru a o jeho bohatém rejstříku autorit, kriticky přijímaných, svědčí i rejstřík jejich jmen zmiňovaných v textu, vypracovaný v kritické edici BlahGram (s. 395—400) Mirkem Čejkou.

²⁷ Někdy jen z náznaku poznáme aspoň to, kterých příruček jejich autor používal (to je případ citovaný z DrachGram 132 v 2.2.7), jindy musí dosti silný vzor odhalit až novodobé bádání, jako u Nudožerského. V obojím případě jsou to však autority nikoliv přímo jazykové, ale ony teoretické.

hlediska nevyhovují, a dokonce i v takovém detailu, jako je zařazení vlastních prací na závěr seznamu.

Pokusme se Konstancovy četné zmínky o jazykových autoritách utřídit.²⁸ Opomineme-li texty starší, o nichž ještě bude řeč (3.2.7), zaujímá významné místo nejrozsáhlejší český text první poloviny 16. století, Hájkova *Kronyka česká*,²⁹ živě recipovaná i v 17. století, jak svědčí například její opakované čtení u malého Bohuslava Balbína.³⁰ Hájkova autorita u Konstance omlouvá i nenáviděnou *drtinu*, produkt nevybroušeného, tupého vyjadřování (KonstBrus 3). Na základě Hájkovy autority doporučuje Konstanc jako prostředek rozšiřování slovní zásoby češtiny kompozici (KonstBrus 47). Hájkem dokládá okrajovější význam slova (KonstBrus 126). Češtinu novější, češtinu Konstancova dětství může představovat autorita jezuita Šebestiána Vojtěcha Scipiona (nebo Scypiona, Berličky, 1565/1567, zemřel po r. 1620),³¹ pro Konstance českého Cicerona (KonstBrus 48—49.149). Jazyk Konstancova mládí zastupuje český bratr, nejmenovaný Jan Amos Komenský, »gakys Morawec w swým Labiryntu« (KonstBrus 49).³²

Podstatnou autoritou v jazykových otázkách byly pro Konstance publikované překlady bible do češtiny, a to v značném časovém rozsahu; najdeme tu i globální odkazy na *corpus* českých biblí:

gakž Melantrých/ fewšfemi [!] posledněyfljmi Bibláři laudj w čemž gich máme wšfichni nářledowati (KonstBrus 84).

Konstanc na tomto místě doporučuje vynechávat podle biblí pomocná slovesa *jest/jsou* u pers. 3. praet. Vlastně tu následuje Philomatha, jehož ironické poznámky o té věci jsme citovali výše (2.2.1) a kterým se řídil také Melantrich, resp. jeho jazykový expert Sixt z Ottersdorfu (srov. 3.5.1). Do jediného proudu a do jediné tradice se tu slévá interkonfesijní proud biblického překládání a jazykové reflexe, jak si toho ještě všimneme (3.5.1). Kromě *bible Melantrichovy* se připomíná i její přímá

²⁸ Jejich výčet podal VINTR, »Lima linguae Bohemicae — To jest Brus jazyka českého« Jiřího Konstance z roku 1667, s. 167.

²⁹ Ačkoliv to neuvádí výslovně, považuje Hájka za jazykovou autorita ve velké míře i Matouš Benešovský v *Knížce slov českých vyložených*, jak je patrné, sledujeme-li stránku za stránkou Benešovského excerptu *Kronyky*, jakkoliv chvatnou a nedůslednou.

³⁰ Srov. KOPECKÝ, K Balbínově Rozpravě neboli Obraně, s. 193.

³¹ Srov. LINKA, *Český překlad životů svatých Petra Skargy aneb Tvorba Šebestiána Vojtěcha Scipiona*.

³² K vydáním *Labyrintu* v letech 1631 a 1663 srov. *Knihopis II/IV*, č. 4 233—4 235.

předchůdkyně, *bible Norimberská* (KonstBrus 133). Méně otevřeně se mluví o biblích nekatolických: i když nejsou zatajovány a fungují jako jazykové autority, jsou to bible, které vydali »Pikardi« (KonstBrus 56). Jinde cituje jezuita příklady z »Biblj naffeho wěku tlačené/ w Cžefštině nad giné chwalné« (KonstBrus 157), případně z poslední tištěné bible (KonstBrus 188), tedy jednoznačně z *bible Kralické*. Někdy je odvolání na překlad zcela obecné — »Biblj« (KonstBrus 62.121). Jazyková autorita biblických překladů je rozhodně vysoká: »Bibelnj přjkladowé« mohou být i »dofti drfnati«, to znamená v rozporu s jazykovým povědomím jak Konstancovým, tak tím, které očekává u svých čtenářů; přesto se však má následovat: »nenj wšak tomu gináč« (KonstBrus 192)!

U Konstance mimořádně přitahuje ještě něco jiného. Není tu jen množství zmínek o jednotlivých jazykových autoritách, ale i pokus vyjmenovat komplexní sestavu autorit, autoritu souhrnnou, jinými slovy kánon. Čtenáře má například přesvědčit tato skupina:

množftwj přjkladu [!] z Biblj/ z Hágká [!] a z Grammatykůw Cželkých/ o tom fchwalně
pjffjčých (KonstBrus 123)

— čili kombinace autoritativních textů a příruček. *Gramatici čeští* tu vystupují jako kolektiv; právě tak se je snažíme vidět v této kapitole. Kolektivní mohou být i spisovatelé fungující jako jazykové autority: jsou to »dobřj Auctores« (KonstBrus 139), stojící v protikladu k současným písařům a tiskařům; tito *dobří autoři* jsou zároveň *probatj auctores*, autoři osvědčení, vyzkoušení (KonstBrus 164). Nejrůznější jazykové nedostatky lze vyhladit a vybrousit právě pomocí těchto autorů; nenáležité skládání slov, hebraizmy, latinizmy nebo germanizmy například napraví

frequens bonorum Auctorum lectio & purè Boěmicè loquentium auditio (KonstBrus 165).

Ano, nejen čtení dobrých autorů, ale naslouchání těm, kdo mluví česky *čistě* — a slovem *purè* se můžeme vrátit k předcházejícímu řezu o dobovém purizmu.

Konstanc své pokusy vymezit jazykovou autoritu postupně zdokonaluje a na konci *Brusu* můžeme číst jeho vrcholné výroky na toto téma. Srozumitelné a jasné češtině se »wlaštenfkého yazyka milownjk« naučí z

knih frozumedlně pľaných/ gakěž gľau Haykowa Kronyka/ Scypionowa Poftylla/
Bezženftwj Kněžské a Rozmlauwáj S<watéh>o Ržehoře/ některé čtenj hodné
Weleflawinowé: a neylépegi z Biblj tohoto wěku tlačených: wľřak komu ge čjfti ||
řwědčj (KonstBrus 212—213).

Lze si snad vymyslet lepší a důkladnější seznam jazykových autorit Jiřího Konstance? Je to pravý kánon, odkazující na zásadní české prozaické dílo střední doby (Hájkova kronika), *Postillu* (1618)³³ a spis obhajující kněžský celibát v římské církvi (1617)³⁴ z pera zmíněného jezuita Scipiona, jeho překlad *Dialogů*³⁵ Gregoria Velikého (asi 540—604) o italských asketech, blíže neurčené tisky veleslavínské³⁶ a recentní tisky bible, tzn. hlavně biblí melantrišských a *Kralické*. To jsou tedy hlavní autority pro srozumitelnost jazyka; ozdobnost garantují titíž a lze ji získat »obwzlařftně z Swato-Pjřemřkých« (KonstBrus 214). Nakonec podá Konstanc ještě jednou sumář svých autorit: správný a vybroušený jazyk najde »dobrý Čzech«

in Clařřicis Auctoribus, Hageko, Pořtillis Scipionis, Cælibatu & Dialogis ejusdem, in
Labirintho, Weleflavinæ Herbario &c. & maximè in Biblijs pořtremæ editionis
(KonstBrus 287).

Čemu dával Konstanc různá jména, pojmenoval tady zcela přímo: autoři, které uznává jako jazykové autority, jsou *classici*. Jejich kánon obsahuje autory zhruba od poloviny 16. století (Hájek) po první půli století následujícího (po mladého Komenského), s těžištěm na přelomu těch dvou století. K této zářřivé době se proto nutně ještě vrátíme (3.5.2).³⁷ Myřlenka »klasicizmu« se v souvislosti s Konstancem nabízí nejen pro »klasičnost« jím doporučovaných autorů a hledání analogií mezi nimi a skutečnými řecko-latinskými »klasiky«. (Vzpomeňme na titulaturu českých varronů a ciceronů, na kterou jsme upozornili výře.) Ale je tu také pojmenování

³³ *Knihopis II/VIII*, č. 12 252; znovu vydaná 1667/1668, souběžně s *Brusem* (12 253)!

³⁴ *Bezženství kněžské* (*Knihopis II/VIII*, č. 12 251).

³⁵ *Knihopis II/III*, č. 2 754 (podle J. Linky byl překladatelem Baltazar Hostounský — srov. VALÁřEK, *Barokní gramatikové, jejich úzus a postoje k jazyku*, s. 36, pozn. 57).

³⁶ Dále je jmenován hlavně herbář, tj. práce Pierandrey Mattioliho (*Knihopis II/V*, č. 5 417 — veleslavínský tisk z r. 1596, starří je herbář melantrichovský z r. 1562 (5 416)).

³⁷ Řecké *kanón* má stejný význam jako latinské *norma*: Konstanc tedy stanovuje normativní, vzorový soubor autorů (tato *norma* je samozřejmè normou běžného významu, vzor — srov. 0).

odvrácené, nedoporučeníhodné strany jazykové praxe: kdo se dopouští českého soloikizmu, mluví podle Konstance »hůř než po barbarfku« (KonstBrus 173). Metaforika humanisticky vzdělaného jezuita je průzračná: na jedné straně vzdělání a kultivování *classici auctores*, vyjadřující se srozumitelně a ozdobně, na druhé barbaři, charakterizováni opaky těchto předností.

Abychom pohled na jazykové autority starých gramatiků poněkud vyvážili, uvedme příklady, které dokládají jejich polemický vztah k vzorovým autorům, nebo aspoň jejich výhrady. I když se Konstanc nadšeně obracel i k textům starým, mělo jeho nadšení jisté hranice. Ještě z českého, tedy přeloženého Petrarky nebo tisku staročeské adaptace *Trojánské kroniky* (srov. 3.2.7) by

fe mnoho wybrati mohlo/ pro zachowánj hognofti a Ńjřenj Cžefftiny (KonstBrus 222).

Naproti tomu z tzv. *Dalimilovy kroniky*, textu z počátku 14. století, už obohacovat češtinu nelze (»Ikoro nic« — KonstBrus 223). Jazyková autorita nemusí být bezchybná:

Ač y v neylepŃjch Autorů nacházým spečeřugi/ skupugi [tj. náslovné s- místo f-]. Což gestli dobře gest/ ptám fe na přjčinu toho/ a ľakawých Cžtenářů žádám/ aby mi gi wymyliti pomahali (KonstBrus 281).

Konstanc se tu rétoricky dovolává dokonce argumentační pomoci čtenářů proti jazykovým autoritám! Ani ctěný Hájek není autoritou přijímanou se vším všudy. Po ř, Ń, ž sice »v Hágka y v giných giž obŃtarožnjch Auktorůw« (KonstBrus 282) najdeme y, ale nyní nejlepší Čechové činí jinak. I v tomto diferencujícím postoji k jinak přijímaným vzorům se Konstanc velmi podobá Blahoslavovi.

V citování autorit se Konstanc naopak nepodobá, jak už jsme předesílali, řádovému kolegovi Štajerovi. Ten se vlastně omezuje na jediný odkaz; jediný, ale řekl bychom trvalý, prostupující celý text a začínající už na titulní straně. Štajer odvodil své ortografické regule z úzu *bible Kralické*. Aspoň v tom jde s Konstancem. Možná s ním sdílel ještě autority další, možná celý jeho jazykový kánon, ale zůstal jen u obecného vyjádření, že y po Ń píšou »Někteřj ginj wzáctnj Spifowatelé«, a je to tedy také přijatelné (ŠtVýb1 3); toto místo je navíc pravděpodobně jenom převzato od Konstance, četli jsme je v minulém odstavci.

Jazykové autority mohly být dosti staré (Hus u Blahoslava, tzv. *Dalimilova kronika* u Konstance). Z různých výhrad je však jasné, že v případě těchto textů přestávalo být dílo jazykovou autoritou, vzorem, a začínalo být příkladem odlišení mezi starými (*veteres*) a námi, tj. gramatikovými současníky. Zvláště výrazně si této nenápadné linie v historii svého jazyka všimají Blahoslav, Philonomus v *Knížce* a Konstanc. Postupme tedy k dokladům vztahu gramatika k starší češtině.

3.2.7. Starší čeština

Minulost mává nám jazykem po předcích...³⁸

Narozdíl od mrtvé latiny se v živých jazycích za dobu, kdy se jimi zapisovaly a uchovávaly texty, děly nemalé změny. Myšlenka dějinných změn v jazycích je dnes celkem běžná a vyplývá ze zkušenosti se zastaráváním textů. Takovou zkušenost ale raněnovověký gramatik češtiny nezískával snadno. Podobně jako jeho vrstevníci a vrstevnice se během života setkával s mluveným jazykem přibližně dvou starších generací a dvou generací, které přišly po něm. Rozuměl své babičce i svým vnoučatům: jazyk se tedy subjektivně příliš neměnil, byl stabilní. Nových slov v běžném životě nepřibývalo tak rychle. Pozornost mluvčích se přirozeně upírala k těm jazykovým prvkům, které změnám nepodléhaly; přesně naopak, než je tomu u dnešního diachronního lingvisty.

Starší gramatici však jako jiní vzdělanci konzumovali i texty zapsané starším jazykem, rukopisy i tisky. O znalosti staročeských rukopisů víme pozitivně u Blahoslava (např. BlahGram 106r) a u Konstance a Štajera jako překladatelů *bible Svatováclavské*.³⁹ I ze stylistiky mrtvé latiny věděli navíc o figure zvané *archaismus*, o úmyslném užívání zastaralých a neběžných jazykových prostředků. Ti, kteří žili ještě poměrně blízko roku 1500, kolem kterého se mnoho především hláskových jevů ustálilo ve stavu, který pak přetrval, citlivě zaznamenali aktuální rozdíly mezi češtinou těch nejstarších a svou nebo mladších, podobně jako Jan Hus (srov. 1.3.2).

Jak víme, při obhledu starších biblických překladů zjistil Václav Philomathes nejvíce archaizmů v slovesné morfologii. Jan Blahoslav si seznam opsal a obsáhle ho komentoval (BlahGram 105r—107r). Blahoslav byl k archaizmům shovívavější a nechtěl »český jazyk chuditi« (BlahGram 106r). Pro archaizmy užívá termínu

³⁸ Jaroslav Hutka, píseň *Minulost mává nám*.

³⁹ Srov. VINTR, *Geneze textu české barokní bible Svatováclavské*, s. 19—20.

staročeský. Vyvolávají v něm hodnotové asociace odpovídající starověkému modelu postupného úpadku a zkázy, platnému i v jazyce:

Ano, jest milá památka té staročeskosti, t. staročeského mluvení, když ještě veliká v lidech buď prostost, buď sprostnost a upřímnost byla (BlahGram 106v).

Redaktor bratrských kancionálů a skladatel písní tu připomíná mnohé archaizmy v písních, držené

pro milostnou památku otcův, kteříž take Pánu Bohu slouživali za času té prostosti (BlahGram 106v).

»V oné staročeské písni« (BlahGram 170v) se však mohlo vyskytovat i slovo nepřípadné a nenásledováníhodné. Blahoslav si s takovýmto rozlišováním vhodného a nevhodného všimal i řeči starých lidí; některé archaizmy znal z mluvené řeči:

před naším tímto věkem užívali předkové naši i toho slova *nerod*, *nerodte*, id est *nolite* (BlahGram 117v);

pro krajíc chleba; nedávno starci říkali *krajéc*. Non adeo turpis archaismus, tamen non imitandus (BlahGram 186v);

Přijide = přijde, staří říkali; nepřijemný již archaismus, a není ho žádná potřeba (BlahGram 259r);

Nejlépe pak bylo by tu diphtong udělati: || *hliedám*. lidé staří, kteříž právě a dobře český mluví, téměř exprimunt diphtongum illum integre (BlahBram 265v—266r);

Všecken dobře se dí; *veškeren* obsoletum; || *všecek* hloupě, po sedlsku; *všecken* po starasvětsku, archaismus (BlahGram 266v—267r);

Chválíce. Staří říkali i psávali *chváléce*; obé dobré, však první drobet po žensku zní (BlahGram 267r).

Celou jednu pasáž (BlahGram 175v—179v) věnuje Blahoslav lexikálním archaizmům jako figuře; mohou to být ozdoby, užívají-li se »středmě« (175v).

Matouš Benešovský byl hledáním staré podoby slov a starých, původních slov ve svých etymologických výkladech přímo posedlý. Cíleně excerpoval stará i domněle stará slova a jména z Hájka a z právní literatury (Brikcí z Licka, přibližně 1488 až

1543⁴⁰). Dělal to s jiným úmyslem než znalec starých textů Blahoslav. Cílem bylo najít původ (*origo*) slov, nikoliv posoudit užívání starých slov při překládání v rámci figury archaizmu.

Začátek 17. století přinesl pro vztah jazykových reflektorů k starší češtině převratnou událost, skutečnou edici staročeského textu, textu z nejstarší vrstvy dochovaných kompaktních literárních děl, navíc edici díla, které už na počátku 14. století tematizovalo jazykové otázky a bylo přitažlivé i obsahově (srov. 1.3.1). Pavel Ješín z Bezdězí (asi před 1590, zemřel po 1632)⁴¹ vydal tiskem, snad na vnější, politický popud, tzv. *Dalimilovu kroniku*.⁴² Nejenže tři sta let staré dílo vydal, a to na základě několika rukopisů, které kriticky, textologicky hodnotil, ale opatřil je také pozoruhodnou předmluvou (DalJeš I—X), vysvětlující mimo jiné, že vydání není zbaveno starobylého jazykového rázu, aby nedošlo ani k malému zkomolení původního smyslu textu. Pro zkoumání jazykové reflexe doby má význam pasáž předmluvy vysvětlující hlavní rozdíly mezi češtinou starého rýmujícího historika a předpokládaného čtenáře z roku 1620: Ješín považuje za důležité vysvětlit kategorii dvojného čísla,⁴³ jednoduché minulé časy (s omyly) a v hláskosloví varuje, že na místě diftongů může čtoucí najít souhlásky jednoduché (příklad na *au/ou<ú*). Ješínovo vzdělání se projevilo i v přehledném uvedení textologických zásad a grafické signalizace užívané v tisku.

Staročeská kronika vydávaná s politicky aktualizující tendencí diplomatem stavovského povstání a Fridricha Falckého a pozdějším preceptorem exulantských šlechtických rodin, vzbudila za čtyřicet let mimořádný zájem jezuity Jiřího Konstance. Takový, že neváhal — podobně jako to dělal s texty gramatiků Drachovského a Nudožerského — přetisknout rozsáhlý úryvek z Ješínovy předmluvy (KonstBrus 150—154 = DalJeš VII—IX), právě ten, který se týká odlišností staré češtiny. Svým způsobem tak Ješina uvedl mezi české gramatiky, určitě mezi

⁴⁰ Srov. *Lexikon české literatury 1*, s. 302—303 (heslo Jaroslava Kolára).

⁴¹ Srov. TRUHLÁŘ aj., *Rukověť 2*, s. 444—446; *Lexikon české literatury 2*, s. 522—523 (heslo Jaroslava Kolára).

⁴² DalJeš; srov. DAÑHELKA, Úvod; JANČÁKOVÁ, Znalosti o staré češtině v 17. století (na základě Ješínova vydání Dalimila). Ješínova ediční činnost byla motivována zájmem o historii a domácí tradice, vyvolaným rodinným přítelem J. Campanem.

⁴³ Předkové prý ještě před »fta« lety (1520?) duál v užívání měli, ale v Ješínově době je vlivem němčiny, vlaštiny a francouzštiny opuštěn (opět bychom se tedy mohli vrátit k řezu 3.2.3). Z našich gramatiků zaujímá nejpozoruhodnější stanovisko k duálu Matouš Benešovský. V konjugaci, jak víme (2.2.3), ho uplatňuje důsledně a mechanicky rozepisuje »duálové« tvary snad s cílem rozmnožit tvarové bohatství českého slovesa, jehož bohatství (*divitiae*) hodlá demonstrovat.

jazykové reflektory. Úsilí Philonomovo, Ješínovo a Konstancovo, to byly první kroky zájmu o starou češtinu samu o sobě, nejen o vrstvu archaizmů v současném jazyce. Konstanc to dělá už v době, kdy je edičně zpřístupněn další staročeský text, svatoanežská legenda opatřená *in margine* jazykovými vysvětlivkami (1666),⁴⁴ a poté, co byl v předmluvě k reedici náměšťské mluvnice deklarován odpor k novým, *alamodním* slovům, která vedou k odklonu od *starožitnosti* vlastního jazyka (Nám4 A4r).

Jiří Konstanc — narozdíl od svých náměšťských a ivančických předchůdců — nesledoval archaizmy v současných překladech bible. Starý jazyk vnímal jako něco už vzdálenějšího, odtažitějšího, jako jazyk, který měl jiný pravopis, jiné hláskosloví (diftongy) apod. Kromě zmíněné Ješínovy předmluvy se Konstanc opakovaně vracel pro příklady ještě k tisku *Trojánské kroniky* Guida della Colonna (kromě prvotisků ještě i r. 1605),⁴⁵ k překladům z Francesca Petrarky (tisky 1501—1551)⁴⁶ a starověkých *Kšaftů dvanácti patryarchův* (tisky před r. 1544 až asi do r. 1603).⁴⁷ I v *Bruse* najedeme tak jako u Blahoslava termín *staročeský*, který znamená podle etymologie tolik co »v starých Czechů« (KonstBrus 13).

Je zajímavé sledovat, jak Konstancovy představy o staré češtině vznikaly; najdeme tu i některé překvapivé hypotézy, které jezuita vypožoroval z materiálu, aniž se mohl opírat o nějaké teoretické poučení. Všiml si například rozdílného vokalizmu starších textů a předpokládal — sveden snad množstvím monoftongizací a diftongizací v závěru staročeského (v dnešním slova smyslu) období —, že diftongů bývalo tolik co aritmetických kombinací vokálů (KonstBrus 13). Přes fantasknost takové myšlenky je to pro nás svědectví, že právě rozdíly mezi staročeskými dlouhými vokály a středněčeskými diftongy a mezi staročeskými diftongy a středněčeskými dlouhými vokály představovaly pro gramatiky poloviny 17. století ten nejmarkantnější rozdíl, jakési poznávací znamení staré češtiny. Podobnou odlišností, kterou Konstanc (po Ješínovi) marně hledal v češtině své doby, byl regulérní staročeský duál. Autorovy exkurzy do staršího jazyka byly velmi náročné i pro tiskaře *Brusu*. Můžeme to vidět třeba na tiskové chybě, která zamlžuje správný výklad o změně *uo>ů*: v latinském výkladu čteme místo *uo* chybné *au* (KonsBrus 13—14).

⁴⁴ *Život blahoslavené Annyčky, panny řádu svaté Kláry (Knihopis II/IX, č. 17 605; za upozornění na tisk vděčím Janu Linkovi).*

⁴⁵ *Letopisové trojanští (Knihopis II/III, č. 2 805); srov. Knihopis I, č. 7—8.*

⁴⁶ *Knihopis II/VI, č. 7 049—7 051).*

⁴⁷ *Knihopis II/VIII, č. 16 117—16 122.*

Konstanc samozřejmě učinil také mnoho pozorování »správných«. Uvádí duálový tvar »Ta dwa bratřj byla mladá« (KonstBrus 79), z žalmů zná tvar pomocného kondicionálového »by« (bez -s) pro pers. 2. sg. »optativu« (KonstBrus 87), z ortografie starých tisků, například z Hájka a z bible *Norimberské*, zná označování délky vokálu zdvojením grafému (KonstBrus 229—320 [recte 230]) a ví, že ne všechny vokalické délky byly explicitně typograficky značeny.

Podobně jako Philomathes a Blahoslav je nám Konstanc svědkem procesu zastarávání některých jazykových prostředků. Konfrontuje tvary nalezené v starších textech se svým jazykovým povědomím a zřiká se jich. Například případy jako »Wid'al« (pro nás ještě »náležitě« nepřehlasované) našel u Hájka, ale konstatuje, že

Naffeho|| věku to giž zatuchlo: lečbys předce tak mluwiti chtěl pro varietate (KonstBrus 108—109).

Ale ani stylistická omluva *pro varietate* nevede Konstance k doporučení takového archaizmu — opomíjíme, že píše o mluvení, jež bývá na archaizmy citlivější, ne o psaní! Kromě zastarávajícího tvaru se můžeme setkat i se zastarávajícím významem toho kterého slova nebo jeho mizením z lexika. Jsou to tvary jako »přezřjm«, »vtageno«, »Teku«, »Záfoba«, »zaroweň«, které si Konstanc (124—125) vypsal z *kroniky Trojánské* a které pak mnohdy zase ožily a dnes vypadají daleko méně archaické než ekvivalenty, které jezuita nabízí (např. »gednosteyně« za »zaroweň«); pro Konstance to byla slova užívaná »apud veteres« a jejich význam (*significatio*) notně zastaral.

Za nejsoustředěnější Konstancův výklad o starším jazyce a jeho prvcích v současnosti lze pokládat kapitolu *Brusu* nadepsanou *de archaismo* (KonstBrus 150—162). Kapitola se týká archaizmů morfologických. Jak bylo uvedeno, odpovídají závěry druhého a třetího *kusu* Konstancova *Brusu* jednak jeho předloze, čili Alvarovi, jednak sobě navzájem. Pasáž o archaizmu lze tedy najít i na konci třetího *kusu*, mezi figurami syntaktickými (KonstBrus 222—223).

Konstancův řádový souputník Matěj Václav Štajer není pro svou stručnost tak vydatným pramenem svědčícím o vztahu gramatiků střední doby k starší češtině. Přesto, podobně jako v řezu zkoumajícím jazykové autority gramatiků, lze najít stopu hned na začátku *Žáčka*, a to přímo ve vstupním veršovaném úvodní napomenutí:

HLe Způfob milj Žáčkové/

Yak prw pľáwali Czechové (ŠtVýb1 A1v).

To »prw« přece ukazuje do minulosti a tarasí opozici ke gramatikovu *nyní*, které čtete níže. *Staročeské* je pro Štajera, jak víme, dlouhé nediftongizované *y* na místě *ej* (ŠtVýb1 80 [76]). Pravděpodobně opět z Konstance přebírá, že »Za starodáwna« se pro označení vokalické délky zdvojovaly litery pro délku (ŠtVýb1 86 [82]).

Zvláštní případ řešení vztahu k staršímu jazyku — asi ne zcela uvědomovaného — představují problémy s tradičním pravopisem češtiny, s ortografií uchováající vzpomínky na minulé jazykové stavy. Výstižný příklad nemusíme hledat dlouho: je to zvlášt' pro 17. století opěrný sloup všech ortografií a hlavní náplň například zrovna *Žáčka*, z kterého jsme před chvílí citovali: psaní liter *iota* a *ypsilon*. Autor *Žáčka* Štajer se právě v souvislosti s tímto kamenem ortografického úrazu ústy svého *mistra* táže nechápavého *žáčka*:

Gižli budefs wěděti kady z konopj?⁴⁸ (ŠtVýb1 17)

Husovým povzdechem jsme mohli pozorovat, jak se výslovnostní rozdíl *i/y* začíná stírat v českém jazykovém centru (1.3.2). Podle pozdějších psaných památek a hlavně podle stavu v dialektch víme, že na většině českého jazykového území se prosadilo jedno vyslovované *i*, rozdíl se udržel jen v jeho okrajových částech, v nářečích lašských a moravskoslovenských a v Čechách v dialektu doudebském.⁴⁹ Na Moravě musíme počítat s jiným postupem hláskových změn v nářečích hanáckých — jejich výsledek poskytoval aspoň nepřímou výslovnostní oporu pro psaní *i/y*. V pravopise kulturní češtiny však *y* zůstalo a zakonzervováno knihtiskem bylo (je) spolu s jinými dávnými prvky přenášeno dál. Nechceme tu však sledovat, jaké *i* se podle gramatiků má kde psát, ale co který z nich »slyšel«, tedy kady se který z nich vydával na cestu ze Štajerova konopí.⁵⁰ Moc pravopisu je velká, a kdo se mu naučí, může pak zakusit »slyšení poznaného«, podobné »zobrazování poznaného«

⁴⁸ Podle ústního sdělení Jana Linky to bylo oblíbené rčení jezuitu Scipiona.

⁴⁹ Srov. KOMÁREK, *Historická mluvnice česká I: hláskosloví*, s. 149; BAUER, LAMPRECHT a ŠLOSAR, *Historická mluvnice češtiny*, s. 119; PORÁK, *Humanistická čeština*, s. 38.

⁵⁰ Srov. PORÁK, *Humanistická čeština*, s. 44—47.

v malířství, totiž malování toho, jak »má« ta která věc podle našich představ vypadat.⁵¹

Zásadní je rozdíl mezi situací gramatiků 16. století a jejich následovníků ve století 17.⁵² Rozdílné slyšení *i/y* popsali náměšťští gramatici, různé postavení (po *c, s, z*, příp. po *š a ř*) zkoumal Blahoslav, dvojí *i/y* slyšel také Ondřej Klatovský. Jejich pozorování jsou významná pro zkoumání chronologie vyrovnávání *i* a *y*. Že však takové rozdíly neslyšeli všichni, možná ne potomci pana Lomnického, dokazují už samostatně uvedené příklady na psaní *i/y*, které přinášejí už náměšťští (Nám1 B3r—v). Jak bylo řečeno výše (2.2.6), předmluva k vydání náměšťské mluvnice z roku 1643 ukazuje, že psaní *i/y* tehdy problematické — aspoň pro vydavatele — bylo (srov. Nám4 A3r).

Argumentace slyšením pokračuje setrvačně i v 17. století. Jiří Konstanc, narozený u Mělníka, *i/y* ve výslovnosti nerozlišuje: jsou mu »zagedno« (KonstBrus 10), ale jinde zdůrazňuje, že slyší diferenci mezi měkkým a tvrdým *b, f, m* (KonstBrus 282), a jednoduše uvádí, že regule pro psaní *l/l* jsou jen »dlé zdánj některých Ortografu« (KonstBrus 286): příslušná pravidla jsou u Konstance motivována »pro rozdjll« dvou homofonních tvarů, »pro differentia«, případně za nimi stojí »authoritas Bibliorum«, když například dvojice homofonních tvarů *li/ly* neexistuje.

Štajer v této věci Konstance nenásleduje. Uvážíme-li, že v ostatních věcech většinou ano a že *i/y* je hlavní téma celého *Žáčka*, mohla by nás dokonce napadnout hypotéza, že důvodem pro vydání jazykové knížky už rok po vydání *Brusu* mohla být Štajerova nespokojenost s řešením této otázky. Výklad o *i/y* je ve *Výborně dobrém způsobu* založen právě na slyšení výslovnostního rozdílu: *y* se říká »zhruba«, *i* »tence« (ŠtVýb1 2). Následující *žáčkovy* otázky nás ovšem ujišťují, že tak dobře to zase slyšet není. Štajer Konstance koriguje u *l/l* (»tenčegllj/ a ljběgllj wyřknutj« × »plněgllj/ a hrubllj« — ŠtVýb1 7 —, nikoliv »zdánj některých...«). *Žáček* se dokonce ptá i na slyšení dvojího *b* (ŠtVýb1 13), ale *mistr* v tomto případě neslyší, kloní se k nápodobě praxe kralických a i sám se rozhoduje pro užívání jednoho *b* (»když se nezapomenu...« — ŠtVýb1 14). Když *mistr* doporučuje psát *i/y* po obojetných konsonantech podle výslovnosti, reaguje na to *žáček* zděšeně:

⁵¹ Srov. GOMBRICH, *Příběh umění*, s. 26—28 (příklad s vžitou představou, jak »má« vypadat běžící kůň, která panovala před vynálezem fotografie).

⁵² Srov. PORÁK, *Humanistická čeština*, s. 45 (tam příklady).

Mistr jistí, že dobrý Čech to pozná. Štajer tady žánru rozmlouvání zjevně využívá k prezentaci obojího přístupu, slyšení poznaného u gramatiků i realistického »běda«, s kterým se jezuita musel dnes a denně potkávat. Je zajímavé, že na tradiční slyšení, vycházející buď z nerozlišení »slyšení« a »vědění« nebo z tradice starších gramatiků 16. století, kteří mohli — připusťme — »slyšet«, se nachází právě u Štajera, narozeného v jazykovém centru, kterému Jan Hus nerozlišování měkkého a tvrdého *i/y* vytykal už víc než dvě stě let předtím, než spatřil Štajer světlo světa. Na závěr to zkouší aspoň takto:

Wěř mi/ že kdo má || tenké vŕŕi/ rozezná fylabu: my od mi a mj (ŠtVýb1 16—17).

Žáček jistě důvěryhodnému *mistrovi* věřil a ten si poněkud vypomohl i udáváním příkladů s krátkým ypsilon proti dlouhému iota: zvuk je pak objektivně rozdílný (např. »mjwám/ myŕŕi« — ŠtVýb1 17). *Mistr* ještě podá několik pravidel pro psaní *i/y*, hlavně v předponách a koncovkách, ale ta by *žáčkovi* samozřejmě nemohla postačovat pro plnou jistotu. Štajer nakonec přiznává skeptický postoj k možnosti udat dostatečné množství pravidel a s příznačnou expresivitou přirovnává vršení regulí k cpaní jelita kroupami — lépe, aby *žáček* »měl před očima příklady« (ŠtVýb1 23).

Stručná *Prima principia* následují *mistra* už bez *žáčkových* otázek: po *b, ff, m, p, w* piš *i/y* »ex pronu<n>ciatione« (PriPrinc B12r). Jejich autor popisuje rozdíl ve zvuku a dává příklady, kdy prý »clara diftinctio est in pronunciatione«.

Václav Jan Rosa stál tedy nad složitou změtí rozporných doporučení svých předchůdců o psaní *i/y*. V touze po racionálním řešení vytvořil kruh vzájemně podmíněných pravidel: pravidlo výslovnosti stanoví, že když slyšíme, že se mění výslovnost konsonantu (měkčí se), píše se iota (a to i po *m, p* nebo *v*), a pravidlo čtení, že píše-li se iota, čte se předcházející konsonant měkce (RosaČech 7—9).

V 17. století tedy vidíme autora, korektora, tiskaře nebo písaře, jak se lopotí s psaním *i/y*, hledají fungující pravidla a vzory pro tyto triviální věci i pro jazykové výkony prestižní, například pro užívání přechodníků. Starší stavy jazyka sice mizí z mluvené komunikace, ale jsou přítomny v grafickém systému. Co se týče *i/y* a přechodníků, patří k oblíbeným »problémům« (hlavně školním) dodnes.

3.2.8. Sociální a geografická stratifikace jazyka

Opustíme-li přísnou teleologii »vývoje spisovného jazyka«, můžeme věnovat pozornost jazykové periférii. Takovou periférií byly archaizmy probírané v předcházejícím oddíle a byly jimi i dialekty a sociolekty, žijící vedle prestižního literárního jazyka, jehož konvence se v tisících 16. a 17. století ustalovaly a který je předmětem zájmu tradičního historicky orientovaného jazykového bádání. Širší pohled na variantnost, proměnlivost a rozrůznění českého jazyka v minulosti je úkolem budoucí historické sociolingvistiky češtiny. Východisko pro ni jistě poskytuje historická dialektologie⁵³ Podobně jako v případě historické stylistiky se však takto orientovaný zájem bohemistek a bohemistů bude potýkat s absencí »jazykového cítění«; o to cennější pro něj budou dobová svědectví (bohužel většinou negativní, výtky).

Citlivost k regionálním rozdílům v rámci kontinua dialektů, které se dobově identifikovaly jako čeština, projevil v textech, které jsme sledovali, Jan Hus (srov. 1.3.2). Husovy výtky mířící proti mluvě Pražanů sice působí na první pohled jako svědectví o regionálních jazykových rozdílech, ale zároveň je můžeme vykládat jako svědectví o rozdílech v mluvě sociální vrstev: jsou zaměřeny proti mluvě dobově aktivní a úspěšné sociální skupiny, pražského českého patriciátu.

Sociální stratifikace jazyka souvisí do značné míry se stratifikací vzdělanostní. Náměšťská mluvnice takové rozčlenění čtenářstva předkládá rovnou v titulu. Stojí v něm proti sobě *lejci* a *latiníci*, čili vychovanci latinských škol. Philomathova frazeologie už je určena jen *latiníkům*.

Pravým tezaurem dokladů o nejrůznějších stratifikacích češtiny je Blahoslavova *Gramatika česká*.⁵⁴ Blahoslav běžně operuje termínem *rusticitas* (např. BlahGram 123v). Negativně napovídá, že mimo města, mezi sedláky prestižní podobu jazyka nehledá; předpokládá ji v jazykovém i sociálním a politickém centru, ve městě, v Praze.⁵⁵ U sedláků nachází Blahoslav jazykové věci nedoporučeníhodné; od praž-

⁵³ Srov. UTĚŠENÝ, Poznámky k dnešní situaci české historické dialektologie; HAVRÁNEK, K historické dialektologii.

⁵⁴ Srov. PETR, K pojetí nářečí a nářečních jevů v Blahoslavově mluvnici.

⁵⁵ S jistotou to vycítil Martin HATTALA (*Brus jazyka českého*, s. 131—147), ale narozdíl od Blahoslava považoval jazyk velkého města, Prahy, jazyk měšťanstva a šlechty 16. století za zkažený a hlavně v syntaktické rovině němčící. Kladl proti němu češtinu »obecnou«, tedy venkovskou, zahrnující i moravštinu a slovenčinu. Jak uvidíme z dále citovaných příkladů, Blahoslav hodnotil venkovskou mluvu zcela opačně.

ských intelektuálních elit — i když i jim vytýká chyby⁵⁶ — očekává jazykovou správnost:

[helekají na sebe na polích] pastevcí a hnojokydové (BlahGram 120r);

Toho slova *teda* neužívají než sedláci aneb jiní jim podobní (BlahGram 126v);

[pravidla o prepozicích nejasná...] Pražští mistři s těžkem sou v tom jednomyslňi (BlahGram 151v—152r).

Vysoko klade i úzus svého společenství a užívá korporativního »My v Jednotě« (BlahGram 152r). Jazykové prostředky nemají však u Blahoslava jednotnou platnost a hodnotu.

K vlastnosti slov šetření, také mi se vidí, že příleží i toto ještě znáti, kde, kdy, komu etc.; t. na kterém místě, který čas, jaké osobě, kterých neb jakých slov užívati sluší; = observare decorum. Neb jinak mluví sedláci v krčmě, jinak řemeslníci na verštatě, jinak řečník před právem, jinak pán poddaným etc., jinak kazatel shromážděným všechněm lidem etc. [... ||] moudrým sluší toliko napovědíti (BlahGram 186v—187r).

Kromě venkovské češtiny (*rusticitas*) tepal Blahoslav jazyk své rodné Moravy. Často se obě negativa propojila: moravský sedlák je na tom u Blahoslava jazykově špatně. Ukazuje se v tom stále nesrostlost moravského a českého prostředí a navíc kulturní nadřazenost prostředí českého (srov. 1.3.1). Při geografické stratifikaci klade však Blahoslav nejvýše nikoliv češtinu pražskou — oblíbená jazyková oblast moravského rodáka z nějakých důvodů sahala od Prahy přes Mladou Boleslav a Nymburk až do východních Čech, k Hradci a Litomyšli (BlahGram 350r—v). Moravské dialektizmy mu připomínají (vzpomínka na cestu do Basileje?) regionálně zabarvené podoby němčiny:

Nezle po strážnicku mluví a píše, jako Němci po švejcarsku; mohl s tím pomlčeti (BlahGram 104r).

⁵⁶ Například pražští kazatelé nejsou vzorem ve výslovnosti *é* (je široká; BlahGram 360v—361r) »čeští žáci a mistři«, tedy pražské univerzitní prostředí, zase rádi užívají slova *dedykovati* (BlahGram 331r).

Uvedené postoje ilustrujme sledem citátů:

sedláci pak || místy na Moravě říkají [místo *jen*] *jednom*, ale to je obsutum et rude, ac plane agreste loquendi genus (BlahGram 136v—137r);

Slováci a někteří Moravci, škodnou zplétež v těch literách *z, s* činí, říkajíce i písíce *z Janem, z Pavlem, [!] z domem, ze psem, z oštípem, z otcem* (BlahGram 151r);

»hloupější Moravci« [spletení úzkou výslovností *e*] (BlahGram 230v);

[Češi s protetickým *v-* mluví] *vostřeji* a *bystřeji* (BlahGram 256v);

Moravci *agrestius* *chcem-li* (BlahGram 258v);

na Moravě staré babky směšné [tj. veselé]... [používají v říkance pro zraněné děti spojení *ve jmě*, *ve jměnu*⁴] (BlahGram 264r);

na Moravě sedlky říkají *střívě* [podobně jako dříve Čechové *střeví* místo *střevíce*] (BlahGram 264r);

[na Moravě *mosí byt*, ale] Čechové eleganter proferunt [*musí býti*] (BlahGram 265r).

Moravci někteří, a v Čechách ženy říkají *hlídám* (BlahGram 265v).

Moravky a někteří hloupi říkají *nedacosi* [místo *lecos*] (BlahGram 266v).

Otíži, otížeš se, tíži tebe Čechové říkají; Moravci *otáži*, a po hulínsku *otážu se, táže se* etc. (BlahGram 266v);

[*s nimi* místo *s nimi zní*] po domažlicku (BlahGram 268v);

hloupi moravští kopáči říkají: *Nechtějou tomu víry dat'* (BlahGram 331r);

I Čechové někteří, zvláště v Lítomyšli, naučili se užívati moravského, dětinského slova *povídál* (BlahGram 331v).

Regionální jazykové rozdíly byly v Blahoslavově době předmětem dohadů a diskusí; autor *Gramatiky české* referuje například o dlouhé, ale neužitečné a bezvýsledné rozpravě, kterou se svými současníky vedl o posesivech, resp. o jejich sklonnosti (BlahGram 33v). Shledává však i vzácné případy shody různých skupin, které z jazykového hlediska sledoval; přel-li se s Philomathem o počest'ování jména starozákonního patriarchy *Mojžíše*, může konstatovat shodu úzu, který sdílejí »jakž Čechové a Moravci, páni, měšťané, sedláci« (BlahGram 158v).

Nemohli jsme si na výše uvedených místech nevšimnout, že má Blahoslav záporný postoj nejen k jazyku selskému a k prvkům moravským — stratifikace

stylistická tu víceméně kopíruje stratifikaci sociální⁵⁷ —, ale i k znakům, jež považuje za typické pro jazyk žen a dětí (stylisticky hodnotivé označení *puerile et muliebre*). Negativní příznaky (selskost, moravskost, ženskost...) se Blahoslavovi mohou v hodnocení kumulovat, nebo rozlišuje:

nejprvnější [spojení *synové hromovi*] dobré a vlastní, druhé [*synové hroma*] sedlské, třetí [*synové hromu*] dětinské (BlahGram 266v).

Blahoslav si všímá ještě i jiných stratifikací. Existují jazykové prvky, kterým náleží stylistický příznak *theologicum* (např. BlahGram 186r.266v), řemeslníci čeští i moravští mají německé názvosloví (BlahGram 231v), »chasa nynější, vandrovní tovaryši a jiní hýskové« nemají ve spojeních typu *pane otec* vokativ (BlahGram 242r). Sice specifický, ale pro mnohé sociální skupiny přístupný je jazyk kostelních kázání. Tento hagiolekt, obsahující i cizí slova, tvoří společné jazykové prostředí pro učené, lajky i sedláky (BlahGram 227v), v protikladu k odborným nebo sociálním -lektům jiných typů.

Slovenský rodák Vavřinec Benedikt z Nudožer pochopitelně projevoval také znalost diferenciacie československého jazykového prostoru. Narozdíl od Blahoslava však do své gramatiky integroval některé regionální — moravské a slovenské — prvky bez zvláštních výhrad.⁵⁸ Rozlišuje trojici *Bohemi — Moravi — Slavi*.

Třeboňský rodák Jan Drachovský trávil mnoho času na Moravě a jistě byl v praxi konfrontován s místními dialekty. A tak zná nejen tvar *hniju*, ale i *chcou* a *chtějou* (DrachGram 100).

Jiří Konstanc si stratifikace jazyka všímá poměrně hodně. Velmi podobně jako Blahoslav rozlišuje skupiny mluvčích užívajících přejatou oborovou terminologii. I Konstancova vlastní terminologie je z tohoto hlediska pozoruhodná. Klíčový termín *drтина* je zajímavý západomoravský regionalizmus pro ‚piliny‘,⁵⁹ známý i od Komenického. Konstanc zná regionální rozdíly v rodu substantiv, ale nehodnotí je (KonstBrus 21); podobně zná krajové rozdíly ve vokalické kvantitě (KonstBrus 231).

⁵⁷ Srov. např. BlahGram 120v o češtině krčemné, pastevčí atd.

⁵⁸ To odpovídalo představám jiného v Praze osedlého Slováka, citovaného Martina HATTALY, který chválí za šetrnost k »moravštině i slovenčině« i Jiřího Konstance (*Brus jazyka českého*, s. 132—133).

⁵⁹ Srov. BALHAR, JANČÁK aj., *Český jazykový atlas 2*, č. 81, s. 205—208.

Hodnocení se samozřejmě týká hláskosloví, kde bývá větší variantnost, zvláště regionálně podmíněná, vnímána obvykle negativně:

Sflapay [...] po Slowácku: ale my Czechové pro lepší zněnj měnjme to a w e/ a řjkáme
flapey (KonsBrus 86).

Někdy se zřetel k regionálním rozdílům u staršího gramatika prozradí překvapivým důrazem na jev, který považuje za obtížný. Středočech Konstanc tak například výslovně upozorňuje na dlouhé *-í* v typu *hnijí* (pers. 3. pl. ind. praes. act.) a uvádí »racionální« důvod zamezení homofonii s *hniji* (pers. 1. sg.) — to je nepřímý důkaz, že přirozeně, zvukově pokládal tyto dva tvary za zaměnitelné. Napovídá to i slovník Konstancova výkladu, důraz na optický kanál vnímání: v paradigmatu to, čtenáři »widjfs«, tedy možná neslyšíš (KonstBrus 120 [recte 102]). Pražan Štajer to po něm ovšem opakuje ŠtVýbl 56 [52]). Blahoslavovo výrazivo evokuje Konstancova formulace kritizující typy *hniju*, *trescu* — pro »pooprawenj pak některých fproftěgfjch gak Morawců/ tak Czechů« (KonstBrus 120 [recte 102]). Konstanc zná i vhodné moravizmy — »Viget hæc significatio apud Moravos«, totiž »Skoro« ve významu ‚brzo‘ (KonstBrus 127) — a doporučuje je i Čechům (zatím jich užívají jen ti dobří). Diftongizované staré dlouhé *y* možná Konstanc považoval za příznak sociálně diskvalifikující:

Býk/ fproftým beyk (KonstBrus 272).⁶⁰

Matěj Václav Štajer je v této otázce, jak víme (2.2.9), k *ej* tolerantní. Kritizuje zato například, že někteří tisknou typ »snažjł fe« s dlouhým vokálem (ŠtVýbl 58—59 [54—55]).

Naznačené okruhy stratifikace jazyka a vlivů dialektového původu a sociální zkušenosti s češtinou na práci staršího gramatika češtiny by si samozřejmě zasloužily mnohem větší pozornost. Chtěli jsme uvedením několika významnějších míst jen prorazit jakýsi průhled do problematiky a předvést tak další řez jazykovými knížkami 16. a 17. století. Ocitáme-li se ve výkladech *Čechořečnosti* »in Moravia inter Rufticos« (RosaČech 60), kde autor hledá jazykovou periferii a archaickou

⁶⁰ Je to výsledek konfrontace s jazykovými autoritami (staršími texty), nebo jen důsledek volby slova běžného v selském prostředí?

výslovnost, budeme vědět, v jaké tradici stojíme. A podobné řezy bychom mohli vést i dalšími tématy: zpracováním jednotlivých slovních druhů, příkladovým materiálem, který mnohdy překvapivě proplouvá postupně téměř všemi texty a případně příznačně metamorfuje,⁶¹ nebo knihovědným porovnáváním jednotlivých tisků (formát, sporá výzdoba, případně i komplikovanější sklad knihy, jak jsme ho pozorovali u Konstance) — a mnoha tématy dalšími. Přes odlišnosti zaznamenané u jednotlivých autorů jsme viděli především jednotu jejich myšlenkového světa, návratnost některých stanovisek a problémů. Několikrát byla výše řeč o tom, že ten nebo onen starý český gramatik provedl něco stejně/podobně jako nebo jinak než některý jiný. Nutně nám na předcházejících stránkách přicházela na mysl otázka vzájemných textových vztahů dotýkaných gramatik, otázka jejich intertextuality.

3.3. INTERTEXTUALITA

Vysoká míra intertextuality je v řadě sledovaných gramatik rys, který ji stmeluje v jednotu. Nejenže se témata a výroky vracejí, jak jsme to mnohokrát viděli, ale dochází k dialogům předchůdců a následovníků. Ti první vnášejí názory a příklady, ti druzí souhlasí nebo oponují.

Zvláštní a výmluvný je hned první případ takového odpovídání předchůdcům. Jan Blahoslav vede se svými náměšťskými prekurzory vlastně stálý dialog, vrací se k nim často (a opakuje témata), a to nejen v přímém komentáři jejich práce, ale i ve vlastních Přidáních. Někdy je pro nás navíc svědkem dalších ohlasů, například aplikace doporučeného philomathovského slova *krystyánové* (‘křesťané’) u olomouckého utrakvistického kazatele Künzela (BlahGram 355v).⁶²

Po Blahoslavovi, který si k osmé stránce Philomathovy *Etymologie (de interiectionibus* Nám1 K1r) připisuje, že nechápe, proč Philomathes doporučuje pro překlad slova *euge* ekvivalent *měhoděk*, nikoliv *bopomozi* (BlahGram 153v—154a), zapsal tuto sekvenci nepříliš frekventovaných slov ve stejném pořadí do své etymologické *Knížky* Matouš Benešovský (Beneše Výkl E4v). Po několika vydáních

⁶¹ Na místě by bylo vytvořit *index verborum* pro všechny gramatiky s uvedením místa výskytu (touto cestou jsme se vydali v edici BenešGram a BenešVýkl).

⁶² S ním je podle editorů BlahGram třeba spojit jméno »Kúžel«, čtené v rukopise.

náměšt'ské mluvnice neudiví, že si z ní tatáž dvě slova vypíše Jiří Konstanc (KonstBrus 130).

Právě Konstanc je typovým demonstrantem mezitextového navazování mezi našimi gramatikami — Konstanc, který svůj *Brus* programově sestavil tak, že vybral pravidla z nejlepších gramatiků (KonstBrus 7). O »osvícení« gramatikou Jana Drachovského už řeč byla, i o tom, že a jak cituje výslovně Nudožerského (2.2.7). Ale je tu hlavně významné a provokující místo tohoto znění:

A gakás za dwacet let co<m>ponowaná Grammatyka to per antitheses takto ukazuge
(KonstBrus 122).

Podobně jako Vavřinec Dušek⁶³ už víme, že dvacetiletím vymezuje dobu vzniku své gramatiky Jan Blahoslav. Podobně jako Dušek však stojíme před otázkou, jak mohl Konstanc užívat Blahoslavovu gramatiku, která ležela v rukopise. Narozdíl od Duška však víme, že opis nalezený v 19. století vznikl snad až po vydání Konstancova *Brusu*. Dušek uvádí několik příkladů návaznosti Konstancovy práce na Blahoslava.

Nejenže Konstanc netají své autority a prameny, jak jsme sledovali výše, ale známé jsou i jeho hříčky s příklady, do nichž skrýval narážky na blízké osoby, často lidi spojené i s jazykovou reflexí. K příkladům, které už uvedl Josef Vintr,⁶⁴ můžeme přidat ještě místo upozorňující, že není lhostejno, zda psát *s* nebo *z* uprostřed slova: například »Nebeská rofa/ Pan Roza« (KonstBrus 123; srov. 4.1). Podobný odkaz spatřujeme v Konstancově poznámce, že někdo jiný chystá obsažnější výklad o české metrice (srov. 3.5.3). Bez vědomí mezitextového navazování mezi Rosou a Konstancem by nám text *Čechořečnosti* zůstával mnohdy svým způsobem nesrozumitelný, jak uvidíme na osudu některých Konstancových *drtin* u Rosy nebo v Rosově výkladu o figurách a tropech (4.3.3). Podobné je to s Konstancovými vztahy k Drachovskému a Nudožerskému. Konstanc především stále navazuje na Drachovského; dále autor *Brusu* prokládá a doplňuje svůj výklad z Nudožerského, nebo ho sám v drobnostech koriguje (imperativ). Naopak ve věci rodové platnosti přechodníkových tvarů cituje Nudožerského a mění jeho text podle náhledů Drachovského. V okamžicích takovýchto zjištění je opět zřejmé, že jednotlivá

⁶³ Srov. DUŠEK, Pokud Jiří Konstanc užil gramatiky Blahoslavovy.

⁶⁴ Srov. VINTR, »Lima linguae Bohemicae — To jest Brus jazyka českého« Jiřího Konstance z roku 1667, s. 168 (Chanovský, Balbín, Brýdl).

gramatografická práce *an sich* je pro nás vlastně nesrozumitelná a že mezitextové navazování hraje v řadě námi zkoumaných textů nejen důležitou, ale přímo klíčovou roli.

Záhadné souvislosti, založené jen na textových drobnostech, lze snad pozorovat i mezi Konstancovým *Brusem* a izolovanými jazykovými knížkami Matouše Benešovského, kterého — pokud víme — žádný z dalších gramatiků ani přímo necituje, ani nezná. Benešovský zařazuje mezi své etymologické výklady i kompozitum »Samcoložnjk/ Masculorum concubitor« (BenešVýkl D6r), biblizmus (I Tim 1,10). Jiří Konstanc je uvádí mezi dobře vytvořenými slovy (KonstBrus 47). Přestože je tu nápadné, že oba gramatici zařazují ihned za české kompozitum stejný (vulgátní) latinský ekvivalent, můžeme jistě uvažovat o společném textovém prameni, o náhodě stejné excerptce. Co se týká Benešovského první knížky, gramatiky, je na ní pozoruhodné důsledné uvádění kondicionálového *abyšte*; a právě proti »ff« místo »f« v optativu horlí Konstanc (KonstBrus 78).⁶⁵

V případě Štajerova *Žáčka* už jsme několikrát upozornili na přimykání k Drachovskému, kterého Štajer sám vydal, a ke Konstancovi.

V kapitole čtvrté uvedeme příklady toho, jak na své předchůdce navazuje Václav Jan Rosa (4.3.1—3). Rosa své časové výhody — toho, že byl poslední v řadě — využil k jemnému a promyšlenému výběru toho, co z předchozího materiálu přebral, rozšířil nebo korigoval. Hlavně pro tuto schopnost promýšlet minulé a přitom neopisovat bez kritického přetavení podle vlastních teoretických představ o jazyce můžeme jeho *Čechořečnost* považovat za dílo v etymologickém smyslu slova syntetické, kde je nauka předchůdců složena, uvedena v nový celek, ale přítomna.

To všechno jsou jen příklady mezitextových vztahů mezi staršími gramatikami češtiny. Intertextualita je v nich ale tak nápadná, že už brzy po Rosově a Štajerově smrti se našel člověk, který začal podobná místa kolacionovat a konfrontovat — záhadný Václav Jandit, pořizující jakési bibliografické přehledy děl svých předchůdců a konfrontující jejich názory na nejrůznější jazykové otázky v proslulém oddíle *Rozepře českých gramatiků*.⁶⁶ jak víme, konfrontovali se s prací předchůdců

⁶⁵ Podobně jako v případě řezů i tady bychom mohli předpokládat, že průkaznější spojnice nebo naopak jejich popření a jiné vysvětlení shod by přinesl *index verborum* českých jazykově-reflexivních knížek.

⁶⁶ Srov. JandGram1—2. — Dosavadní »vědomosti« o autorovi shrnul (i s bibliografickými odkazy) a doplnil VALÁŠEK, Gramatik Václav Jandit a Gian Gastone; VALÁŠEK, *Barokní gramatikové, jejich úzus a postoje k jazyku*, kap. 5, s. 112—143 (k »bibliografiím« s. 134 až 136; *Rozepře* transkribována a komentována na s. 137—142).

nějakým způsobem vlastně všichni starší gramatici. Jandit je však jiný: jako by stál už na druhém břehu, jeho precizními stránkovými odkazy, jeho pohledem na odlišné názory těch starých, jeho číslovanými seznamy mluvnic jako by začínala sekundární literatury o českých gramatikách střední doby.

Sledování přediva vztahů, jemných sítí, kterými jsou staří čeští gramatici propojeni, opět potvrzuje představu o jednolitém proudu, v němž všichni stojí a v němž si podávají ruce přes zcela rozdílné okolnosti, za kterých svou práci konali. To, že v jazykových knížkách reflektovali stejný předmět (tj. literární češtinu v daném časovém rozpětí, relativně neměnnou, resp. subjektivně vnímanou jenom jako napadenou drobným, kosmetickým »úpadkem« během jednoho lidského života), je vedlo k reflexi práce těch, kdo totéž dělali před nimi, k reflexi starší jazykové reflexe.

Plynulý sled výkladu teď podruhé pozastavíme úvahou. Odbočíme k tomu článku celého souboru zkoumaných jazykových knížek, který se na první pohled jeví jako nejméně související s ostatními. Pohled bližší ukazuje jak souvislost s předchozími díly řady, tak i zárodečnou přítomnost témat, jimiž se budou zabývat v následujícím století jiní.

Exkurz druhý

Matouš Benešovský: »pouhá paradigmata«, časoměrné básnictví a český a slovanský jazyk

Ačkoli snadno mluvit, však skládati těžko přichází,
zvláště když věc taková někdy vydána není.
Tak tato knížka malá, v takové teď míře nebyvše
někdy vydána prvé, má sprvu tíži mnohou.
(BenešGram A5v)¹

Jak už jsme předznamenalí, tento exkurz druhý bude stejně jako ten první věnován jen jedné osobě, a to opět osobě zastávající úřad emauzského opata. Dobové kulisy budou samozřejmě jiné. Jan Caramuel z Lobkovic z exkurzu prvního přišel do Prahy právě v době, kdy ustal největší nábožensky motivovaný konflikt raného novověku, třicetiletá válka, a sám v Čechách pracoval v novém, katolickoreformačním směru. Matouš Benešovský (narodil se snad v padesátých letech 16. století, zemřel neznámo kdy a kde po roce 1592), jímž se budeme zabývat v tomto exkurzu, zase po několika bouřlivých letech svého působení v Čechách i na Moravě, o nichž máme zprávy, mizí právě na počátku devadesátých let 16. století, tedy v politicky soumravné a kulturně »zlaté« době, kdy se k onomu válečnému konfliktu začíná znatelně schylovat. Oba »slovanské opaty« dělí jen něco víc než padesát let. A mohou pro nás být znakovými postavami znázorňujícími dalekosáhlou kulturní, politickou a duchovní změnu, která se udála v době mezi jejich působením v Emauzích.

Mezi autory předrosovských gramatik češtiny zaujal Benešovský pozoruhodné místo. Je mu připisován primát v odhalení sedmipádové struktury české deklinace

¹ Citát transkribujeme vykládající grafém *ú* pro danou dobu jako *ou*. — Exkurz vznikl při přípravě edice obou Benešovského jazykových knížek (BENEŠOVSKÝ, *Grammatica Bohemica. Knížka slov českých vyložených*; tam lze také najít podrobnější citace a bibliografické referen-
ce).

a chválen je také za jisté »náběhy« k náležitému popisu fungování vidových dvojic sloves v češtině; je pokládán za jednoho z prvních srovnatelů slovanských jazyků, za znalce zvláště těch východních, za »srovnávacího lingvistu« sui generis (nebo temporis). Na druhou stranu vyvolal u dějepisců jazyka a literatury dojem — ne zcela nepodložený —, že svou gramatiku nepropracoval a ponechal v ní vlastně jen »pouhá paradigmata«, téměř bez překladů do latiny a bez výkladů; co se týče zájmu o slovanské jazyky a etymologii, považovali ho zase za až příliš tvůrčího a uneseného fantazií. Co však zůstává nejzáhadnější, je fakt, že po vydání dvou Benešovského knížek — aspoň jak se nám (ne)podařilo zjistit — o nich další gramatografové až do osvěcenských filologů 18. století nevědí. Úkolem exkurzu je uvažovat o stručné gramatice i etymologické knížce a o jejich místě mezi »starými českými gramatikami«, tedy v množině textů, do nichž se později včlenila i Čechořečnost Václava Jana Rosy.

Jako »Matouš Benešovský« vydal budoucí slovanský opat v roce 1577 u Jiříka Dačického spisek Grammatica Bohemica. V literatuře se mu dostávalo hodnocení různého, většinou však stručného; text nebyl příliš známý a Dobrovského výše citovaná slova »[die Grammatik] besteht bloß aus Paradigmen«, uvedená v úvodu k druhému vydání Lehrgebäude (1819), se stala určující notou, kterou najdem v mnoha obměnách u různých autorů. Ale byla to právě tato »pouhá paradigmata«, co Gramatice umožnilo jakousi rehabilitaci, co pozvedlo jejího autora mezi oceňované pozorovatele češtiny.

Josef Vintr, kráčeje ve stopách Františka Kopečného, jenž revidoval způsob, jakým starší gramatici pojímali vidové dvojice u českých sloves, ocenil na konci osmdesátých let minulého století právě to, co se Dobrovskému zdálo nepřípustné: jednotné paradigma zahrnující jak tvary slovesa »chápati«, tak »chopiti«. Matouš Benešovský tento svůj krok nijak nekomentoval a můžeme jen hádat, zda ho inspirovaly pomocné české překlady v učebnicích latiny nebo něco jiného, ať už praktická zkušenost s českým slovesem při výuce, o níž je řeč v úvodních textech Gramatiky, nebo jen jistá intuice, intuice nezátížená ještě pozdějším traktováním »vidových dvojic« a nazírající, že se jimi popisuje pořád jedna činnost a rozdíl je právě jen v tom, jak na tu činnost nahlížíme (v »aspektu«). Jak jsme připomínali v kapitole první, vliv latinských mluvnic a učebnic na staré gramatiky vernakulárních jazyků je celkově určující a mocný, a právě v případě vidu se nabízí jeho odhalení na učebnicových překladech latinského imperfekta a perfekta.

Nejen slovesná, ale i jmenná paradigmata jsou v Gramatice hodná pozoru —

i když to nejsou první paradigmata v gramatice češtiny vůbec. jak víme, už v náměšťské mluvnici z roku 1533 najdeme ve výkladu o zájmenech paradigma »jeho/svůj« a na konci téhož textu paradigma vlastního jména Ježíš — autoři doporučují podobu »Jézus« —, ale teprve mluvnice Matouše Benešovského je na skloňovacích paradigmatech ve své první části vystavěna: výklad tvarosloví substantiv, adjektiv a pronomin se vlastně na tyto výčty omezuje, opravdu »besteht bloß aus Paradigmen«. U jmen je tu vypočteno sedm pádů — nominativus, genitivus, dativus, accusativus, vocativus, instrumentalis a septimus. Ani v tomto případě nám autor situaci při výkladu svého díla neulehčil: bez komentáře sedm pádů pojmenovává a vypisuje paradigmata, aniž upozorňuje na novum (ano, sedm pádů, ten poslední, dnes pro nás šestý, lokál, má příznačné jméno podle pořadí, tedy »septimus«: Václav Philomathes, autor náměšťské Etymologie, jich znal jen šest, s ablativem typu »od Jézusa«). Přitom se v úvodních textech považuje za sice nedokonalého (v duchu obvyklé rétorické prezentace humilitatis), ale přece jen prvního autora soustavné gramatiky češtiny: kdo to umíš líp, napiš; nějaké výjimečnosti svého počínání si tedy jistě vědom byl, ale přímo o tom nepsal.

A stejné je to i v případě překvapivého dodatku k »pouhým paradigmátům«. Jsou to pouhé české časoměrné parafráze prvních osmi žalmů. »Pouhé« v tom smyslu, že je autor komentuje jen slovy o tom, že dílo by se mělo podle jeho názoru uzavřít »carminibus metricae ad modum latinorum factis«. Důležité je, že se tak má stát »loco prosodiae«, tedy v náhradu za prozódii, tradiční součást latinských gramatik, které stály před autorovým zrakem jako vzor a vlastně ukazovaly, co to knížka gramatiky vůbec je. »Loco prosodiae« nenabídl ani slova teorie, ale praktický pokus o českou metrickou poezii. Nebyl to pokus první, ale v Gramatice máme před sebou — jak oceňuje Josef Král — poprvé časoměru nehudební, čistě literární. A dodejme, že jsou to elegická disticha rozvíjející biblický text, že jsou pozoruhodně důsledná v měření délky slabik, že upoutávají jazykovým i literárním propracováním a že kromě biblického podkladu obsahují četné expresivní aktualizující narážky. Ale jaká poetická teorie osidlovala mysl jejich autora, to nevíme; tušíme snad, že tu byly pootevřeny dveře k vytvoření velkého literárního díla — ale právě jen po-otevřeny: připravená jazyková a literární technika, jak zčeštit klasickou poetiku a veršová schémata, technika zjevně dobře zvládnutá, nebyla už podle všeho dále využita. Básnické corpus osmi žalmových parafrází je doplněno ještě autorským »předzpěvem« Gramatiky, z něhož cituje motto tohoto exkurzu.

Jen tolik zůstává z možnosti, kterou v 16. století vytvořil humanisticky uvažující básník Benešovský. Už brzy potom vydá své parafráze Davidových písní jiný gramatik, Vavřinec Benedikt z Nudožer. Přidají se Komenský, Drachovského, Konstanc, Rosa — jak ještě uvidíme. »Doctor Wenceslaus Rosa« je — už po své smrti — vzorem časoměrných básníků, kteří nějak souvisejí s gramatikou Jandytovou. Nutno asi dořici, že časomíra a gramatika nejsou věci tak distanční a vzájemně odlehle. Poučuje nás o tom zájem (nejen) českých gramatiků o časoměrné básnictví.

Po deseti letech, roku 1587, čteme na titulní stránce Knížky slov českých vyložených, odkud svůj počátek mají..., vydané stejně jako Gramatika v pražské impresi Jiříka Dačického, jméno autora v podobě »Matouš Philonomus«. Z dobové korespondence víme, že Benešovský v té době začal používat jakéhosi »jiného příjmi«, a ačkoliv se o »Benešovském« a o »Philonomovi« psalo po delší čas odděleně, dnes obě knihy připisujeme jedné osobě. V osmdesátých letech se stal »opatem« slovanského, tedy emauzského kláštera, jehož status v té době není zcela jasný. V Knížce se s Emauzy ani s jejich knihovnou nebo rukopisy nesetkáváme. Autor tituluje sám sebe jako konzistorního písaře, ne jako opata, a ani ve vydané dobové korespondenci nic nenasvědčuje tomu, že by v době psaní opatský úřad zastával. To se dlouho předpokládalo a od Josefa Dobrovského se v případě Knížky psalo o »slovanské inspiraci«. »Slovanská« jistě byla, ne však nutně »emauzská«.

Knížka se zabývá původem mnoha českých slov a pracuje s představou jakéhosi původního stavu slovanské jazykové jednoty, z něhož se čeština věky vzdálila. Rozlišuje stará »slovanská« slova (pro nás církevněslovanská), jazykové prvky »ruské« (ukrajinské, běloruské, maloruské...), »mozskovské«, polské, charvátské i srbské. Vladimír Nový a Václav Huňáček, kteří se rozbořem jejich původu zabývali, spočítali převahu prvků východoslovanských; podle Huňáčka svědčí uvádění slov nejen hovorových, ale i vulgárních o existenci nějakého mluvčího, který mohl Philonoma informovat o živých jazykových poměrech na slovanském východě.

Jako si čtenáři (nebo »uživatelé«?) četli v Gramatice české časoměrné parafráze prvních žalmů, tak si v Knížce nalistovali neběžnou a unikátní edici žalmů církevněslovanských; našli je tentokrát neparafrázované, biblické, ale přeoděné do latinkových lomených typů, zapsané českým pravopisem a dokonce hláskově adaptované. Edice byla — soudíme-li podle výsledku — nelehkým a málo srozumitelným úkolem i pro tiskaře (to však platí i o kvalitě tisku časoměrných veršů v Gramatice). Václav Huňáček rozpoznal předlohu žalmů vydaných Matoušem Philonomem v žaltáři Ost-

rožské bible, staré tehdy jen několik let; ani žalmy tedy nenacházejí svůj původ v pozůstalosti emauzských glagolášů, nýbrž na východě.

Zatímco v dedikaci Gramatiky nastupujícímu Rudolfovi II. byla o Slovanech řeč jako o »gens Ilyrica« (sic), »unde nos [Bohemi] originem trahimus, et eandem linguam habemus«, v Knížce se připomíná, že Slovanů měl s sebou po zkáze Tróje Anténor s Aeneou, a tento názor je zaštitěn autoritou Melanchthonovou, jak se projevila v reformátorově zpracování světové kroniky Jana Cariona (nedlouho před Philonomem vyslovil podobné přesvědčení ve své slovinské gramatice Melanchthonův žák A. Bohorič). Benešovský se tedy od tzv. illyrské teorie o původu Slovanů v Gramatice přesunul k teorii henetské v Knížce. Pro dobového čtenáře je v tom značný rozdíl. Jak popsal s dramatickým nadáním Oldřich Králík (a jinde například Frank Wollman), illyrská neboli balkánská teorie se tradičně spojovala s příběhem o Čechovi a Lechovi a s oficiální habsburskou politikou; v době Matouše Benešovského ji zastával například Bartoloměj Paprocký. Henetismus (nehledě na formulaci z pera předního reformátora Melanchthona) proto vzbuzoval v českém prostředí mnohdy rozpaky. Jak jsme připomněli už v první kapitole, nedlouho po odchodu Benešovského z Prahy a ještě před protihabsburským povstáním se na Karlově učení odehraje spor mistra Matyáše Sudetina, jehož »henetské« názory o východním původu Čechů (adresované Albertu Smiřickému!) narazí na prudký odpor. Třetí teorie, blízká »henetské« a také »východní«, sarmatismus, se v sousedním nehabsburském prostředí polském po své kanonizaci v historiografickém díle Martina Kromera dočká proslavení ve velmi svébytném kulturním a životním sarmatském stylu. Benešovského henetismus je tedy v Knížce, bohatě čerpající z východních slovanských jazyků, zcela na místě, vyplývá z logiky věcí. A illyrismus Gramatiky? Ale vždyť je dedikována nastupujícímu Habsburkovi Rudolfovi, a to v době, kdy se opakovaně hledalo, kdo obsadí osiřelý polský královský trůn. Jménem Habsburků vyjednával v Polsku na počátku sedmdesátých let zámožný český katolický Vilém z Rožmberka. Jak si potom vyložit zmínku (dochovanou v archivu pražského arcibiskupství v korespondenci adresované císaři) o tom, že Benešovský pobýval »na statku p. Viléma z Rožmberka«?

Zájem o původnost a slovanské kořeny českého jazyka nebyl ovšem pro gramatika 16. století motivován snahou popsat jeho historii. Původ slov mu byl argumentem v aktuální kritice přejímání slov původu neslovanského, na prvním místě německého; s nelibostí však pozoroval i přejímky originálně latinské a řecké. Je to čirý purismus,

jak už jsme se s ním u gramatiků setkali, čištění, cidění a pulírování jazyka, vycházející z hodnotové závažnosti a závaznosti »původu slova«; jazyk, který přijímá slova z jiného, který je odvozený, který se zakládá na jiném, takový jazyk má pro Philonoma menší hodnotu. Víme také o tom, že Philonomus nazývá vydavatele Melantricha »Černovláskem« a jeho bibli »bukvou«. Ale víme také, že sám sebe označuje za »milovníka zákona« — Philonoma — řecky. Ostatně rozpornost, těžko uvěřitelná slučitelnost dochovaných životopisných zpráv o autorovi s obsahem a stanovisky vyjadřovanými v jeho jazykových knížkách, to je pro jejich pozorovatele to nejnápadnější... Purismus je po zvláštní pozornosti věnované slovesné soustavě a po časomíře dalším pojítkem emauzského opata 16. století s jeho soudruhy ve století sedmnáctém, a zvláště s Václavem Janem Rosou. Obranný tón ve vztahu k němčině činí Philonoma článkem v řetězci vedoucím od autorů překladatelských předmluv od sklonku 15. století, přes humanisty 16. století k jazykovému zákonu z roku 1615, Stránského Okřiku, Balbínově Apologii nebo k Pešinovým jazykovým mapám (tuto linii jsme výběrově sledovali už v první kapitole). U Matouše Benešovského to vše můžeme pozorovat v syrovém a kondenzovaném stavu, jako »pouhé« elementy, které čekají na budoucí rozvoj.

Knížka se dochovala, pokud víme, v jediném výtisku, uloženém dnes v Knihovně Národního muzea v Praze. Jak o tom svědčí přípisy, procházel ten svazek rukama pozoruhodné řady známých mužů. Ve své knihovně, pokladnici českých textů na konci 18. století, ho měl rytíř Jan z Neuberka, mimo jiné iniciátor třetího vydání Štajerova Výborně dobrého způsobu (1781) a opisu Rosova Thesauru. Jako držitelé jsou ve výtisku dále poznamenáni Karel Thám a Kramerius. Důstojný pán Vinařický, sám překladatel Vergiliova díla do českých časoměrných veršů, věnoval Knížku Jungmannovi. Přípis neznámého držitele začíná slovy »Liber certe rarissimus«... a k tomu je přidáno: »... quod est verum verissimum.«

»Liber rarissimus« — kniha velmi vzácná, řídce se vyskytující — to skutečně je, a nejen v tom smyslu, že je znám jen jediný její výtisk. Raritnost, přitahující nejprve slavizující filology 18. věku a pak obrozence se slovanskými zájmy, se týká také jejího obsahu, přístupu k dějinám jazyka, ke vztahům mezi slovanskými jazyky navzájem. Václav Huňáček vyzvedl unikátní časnost emauzského »protoslavisty«, Josef Vintr zase jeho intuici jako gramatika; nezapomeňme ani na prvenství v časoměrném básnění. Ale tento muž byl už ve své době izolovaný, a to na straně pod jednou i pod

obojí. jeho nezačleněnost do kulturních a konfesních okruhů sklonku 16. století postihne i jeho jazykové knížky. I ony budou nezačleněné, pro nikoho nebudou představovat literaturu »jeho« strany, je otázka, kdo je mohl znát.

Emauzy se nejprve za Matoušova nástupce Paminondy jednoznačně přihlásí k straně pod jednou a posléze budou předány španělským benediktinům z Montserratu. Jejich opatem se po odeznění třicetileté války, stane nám známý Jan Caramuel z Lobkovic. Tento intelektuál bude na rozdíl od Benešovského naopak zapojen do nevykle mnoha kulturních kontextů, nejen českých, ale celoevropských. Bude sídlit na stejném místě a jeho pozornost bude patřit také jazyku, samozřejmě úplně jinak než u Benešovského. Něco o jeho zájmech jsme naznačili v exkurzu prvním.

Jak jsme poznamenali, myšlenky, které najdeme v jazykových knížkách Benešovského, rozvinou jezuité Drachovský, Konstanc a Štajer a laický právník a básník Rosa. Budou svého předchůdce znát?

3.4. HNÍZDOVÁNÍ

hnjzdo, g. n. hnjzdečko, dim. (q. hmyzdo, od hmyzenj,
neb fe tam mladj hmyzý, t. ptačj lužko) (RosaThesN 3,124).

Lineární průchod jednotlivými gramatikami vystřídaly v našem výkladu tematické řezy všemi texty napříč a podkapitola naznačující mnohost a spletitost mezitextových vztahů uvnitř souboru starších gramatik češtiny. Odtud je už jen krok k pokusu shrnout gramatografickou produkci do jakýchsi skupin, hnízd, v nichž vznikala.

Inspirativní náhledy na rytmizaci vzniku jednotlivých mluvnic už dříve podali Věra Petráčková a Josef Vintr.⁶⁷ Náš pokus o rozčlenění gramatik do skupin se zakládá na předpokladu autorských intencí v případě jednotlivých textů a jejich vzájemných vazbách. V zásadě se podobá náhledu Vintrovu.

První celek a hnízdo tvoří náměšťská mluvnice a její Blahoslavem pořízený opis, komentář a doplnění — **kališníci a bratří**. Vazba mezi texty je symbolicky zpečetěna setkáním autorů, totiž Blahoslava se »staříčkým již Optátem« (srov. 2.2.2), někdy před začátkem Blahoslavova psaní a faktem. Vztah mezi kališníky a bratry tuto symbiózu gramatografů sám o sobě nezakládal: i pro tuto nesamozřejmost Blahoslav opakuje své poklony knězi Optátovi a vyčleňuje ho osobně z celku kněží »římského svěcení«. To, že gramatiku češtiny psali ve 30.—60. letech 16. století vedle svých překladů Nového zákona (ano, i to je spojuje) právě kališníci a český bratr, je pro nás dobrým výrazem tehdejší kulturní aktivity těchto skupin. Jak pozorujeme i dále, obsáhla kulturní aktivita té které skupiny pravidelně také intenzivnější jazykovou reflexi.

Druhé hnízdo souvisí s prudkým rozvitím akademické kulturní aktivity v Praze. Máme na mysli propojení univerzitních pedagogů a melantrichovsko-veleslavínského okruhu, případně konkurující nakladatele — co se týče jazykových knížek, museli jsme se opakovaně vracet ke jménu Jiříka Dačického. Na Dačického jako nakladatele byl vázán pražský gramatograf Matouš Benešovský. K univerzitním kruhům sice nepatřil, ale rozhodně — podle pokusu získat místo na Karlově učení —

⁶⁷ PETRÁČKOVÁ, Výrazné osobnosti českého mluvnictví 16.—17. století; VINTR, Václav Jan Rosa und die ältere tschechische Grammatographie; VINTR, České gramatické myšlení v XVII. století.

chtěl patřit. Hnízdo se tedy skládá ze tří elementů — jsou to **univerzita, pražští nakladatelé a Emauzy**.⁶⁸

Benešovský sám chtěl kombinovat práci na univerzitě s tím, že by se doučoval »u jesuitův«. ⁶⁹ Vznik pražské jezuitské školy (výuka od r. 1556) v době, kdy bylo aktivní druhé z našich hnízd, už bylo počátkem další, tridentským církevním sněmem formované aktivity, nesené u nás hlavně jezuitů a vysokou aristokracií strany pod jednou společně s královským rodem habsburským. Tato aktivita s nábožensko-politickými cíly — s výrazným zlomovým bodem při porážce nekatolických stavovských povstalců v listopadu 1620 — měla pochopitelně zásadní konsekvence kulturní a v dalším sledu také konsekvence v jazykové reflexi. S předehrou v činnosti Jana Drachovského, spojujícího dobu před bělohorskou bitvou a po ní, se po třicetileté válce vzedmula vlna jezuitských gramatik, doprovázená, resp. časově předcházená jezuitskými historicko-patriotickými zájmy tzv. balbínovského okruhu (srov. 1.3.3 a 4.2). **Jezuité a patrioti** byli přitom mnoha svými zájmy a edičními činy spojeni s bratrským **exulantem** Komenským, dědicem hnízd starších (vazba k nim je však nesena, jak víme, i akademickou reedicí náměšťské mluvnice). Komenský a jezuité byli přímými předchůdci Rosovy *Čechořečnosti*: v dialogu s tímto hnízdem Václav Jan Rosa své dílo psal.

Můžeme si odkrýt i **výhled dále**. Obrisy dalšího hnízda se rýsují v okruhu dvanácterek vzniklých v letech 1704—1705. Jeho tvůrci (Václav Jandit, Ondřej František Horný, křížovník Ryvola a možná i další?) budou mít vedle sebe historika Františka Beckovského — tak jako měli Konstanc a Štajer vedle sebe Balbína a Pešinu — a budou jevit vysoké literární zájmy (časomíra a drama). Jejich současníkem bude kazatel Daniel Nitsch, také nepostrádající citlivost k jazykové reflexi.

⁶⁸ Emauzy s trochou nadsázky: Benešovský se stal tamním opatem až dlouho po vydání gramatiky.

⁶⁹ V dopise Vratislavovi z Pernštejna (srov. KOUPIL, Matouš Benešovský zvaný Philonomus a jeho jazykové knížky, s. xi).

3.5. MOTIVIKA

3.5.0. Motiv jako pohnutka

Položíme-li si otázku, co pohnulo starší české gramatografy k psaní, jaký byl jejich motiv, můžeme zdůraznit především dvě věci — obou už jsme se samozřejmě rozptýleně dotýkali výše. Jako motiv iniciační jasně vystupuje potřeba reflexe češtiny při překládání bible; jako další důležitý motiv, který se k české gramatice přimyká velmi brzy, časoměrná poezie. Ten první motiv je výrazem a důkazem původu české gramatiky z té nejvyšší, elitní stylistiky, motiv druhý reprezentuje u gramatografů vyšší literární zájmy klasického stříhu. Stálým průvodce těchto »vysokých« zájmů stylistických a literárních je pak postupně sílící starost »nízká« — starost pravopisná, zvláště o psaní *i/y*.

Na první pohled možná zarazí, že opomíjíme motiv, který se dnes u gramatiků předpokládá na prvním místě: deskribovat soudobý standardní jazykový úzus, zachytit »normu«. Snažili jsme se už před začátkem výkladu upozornit, že se nám takovéto čtení starých mluvnic jeví jako sekundární a neodpovídající poměrům v dobovém jazykovém provozu a pokusili jsme se katapultovat se z terminologické sady, která s tím souvisí (srov. 0). A i sami gramatici, které jsme nechávali promlouvat v citátech, nás přesvědčovali, že jejich cíl byl primárně jiný: proč deskribovat úzus, který je neuspokojivý? Chtěli přece brousit, napravit, podat lepší vysvětlení a návody — a jejich jazykovými autoritami byli současní jazykoví tvůrci jen okrajově.

Hnízda, která jsme seskupovali výše (3.4), vznikala kolem motivů, o nichž bude řeč v této podkapitole (3.5).

3.5.1. Biblické překlady

Vytýkáme-li jako první a zvláštní motiv práce starších českých gramatografů péči o sakrální biblický text, vedoucí k pozorování vlastností jazyků při transpozici textu z jednoho jazykového prostředí do druhého, vracíme se vlastně k prvopočátkům filologie (srov. 1.1.3).

Překladatelské teorie a přístupy starých českých »biblářů« se staly opakovaně středem zájmu Vladimíra Kyasa. Jeho práce, zvláště poslední, syntetickou knihu, doplněnou Jarmilou Pečírkovou, Mirjam Bohatcovou, Emanuelem Michálkem, Dušanem Šlosarem a Josefem Vintrem — ne náhodou jsme většinu z nich v této práci

potkávali jako autory literatury věnované gramatikám —, budeme vděčně využívat.⁷⁰

Náměšťská mluvnice byla původně psána jako víceméně obhajobný text, který měl provázet novátorský Optátův a Gzelův překlad Nového zákona z roku 1533, vydaný nákladem bývalé abatyše kláštera králové na Starém Brně Johanky z Boskovic.⁷¹ I podle Kyasa byla náměšťská mluvnice mimo svůj pedagogický účel (ortografická stránka pro výuku v Náměšti) postranním produktem sporu o jazykový charakter českého biblického překladu. Erasmovským humanizmem a Erasmovým řecko-latinským vydáním Nového zákona byli Optát a Gzel okouzleni⁷² a snaha podat obdobně zpracovaný biblický text v češtině je postavila do opozice jak proti *bibli Benátské* (1506),⁷³ tak proti mladším tiskům, které na *bibli Benátskou* reagovaly — proti *Novému zákonu Severýnovu* (1513),⁷⁴ bratrskému *Novému zákonu Klaudyánovu* (1518)⁷⁵ a *Novému zákonu Lukášovu* (1525),⁷⁶ vzešlému z téhož společenství, dále proti tzv. *Novému zákonu Plzeňskému* (1527),⁷⁷ pro katolické prostředí vydaný, a proti další celé bibli, první *bibli Severýnově* (1529).⁷⁸ Nápadná akcelerace vydávání biblí na začátku 16. století a experimentování s použitím nových latinských a pak i řeckých předloh, v druhé polovině 16. století i předloh hebrejských pro kralický Starý zákon, je plně pochopitelná v souvislosti s filologicko-teologickým pohybem erasmovského humanizmu a luterské reformace.

Bible Benátská se sice přímo váže k starším biblím, její adaptátoři se však rozhodli k několika radikálním krokům a opustili nejarchaičtější vrstvu dosavadního už ustáleného biblického jazyka: především zrušili množství staročeských imperfekt a nahradili je složenými préterity (starými »perfekty«) s pomocnými tvary slovesa *býti* (kromě vlastního *býti* ve významu *verbum substantivum*) — nechtěně tak

⁷⁰ KYAS, *Česká bible v dějinách národního písemnictví*. Kyas je z našeho hlediska podstatný badatel filologický (následující charakteristiky biblí se o něj bez podrobnějších odkazů vždy opírají), důležité je však také shrnutí Mirjam BOHATCOVÉ (Die tschechischen gedruckten Bibeln des 15. und 18. Jahrhunderts) s širším kulturněhistorickým záběrem.

⁷¹ *Knihopis II/LX*, č. 17 099; srov. KYAS, První česká mluvnice a její místo ve vývoji spisovné češtiny; KYAS, *Česká bible v dějinách národního písemnictví*, s. 148—162.

⁷² Srov. KRÁLÍK, Humanismus a počátky českého mluvnictví, s. 259—261.

⁷³ *Knihopis II/II*, č. 1 097; srov. KYAS, *Česká bible v dějinách národního písemnictví*, s. 132 až 133.

⁷⁴ *Knihopis II/LX*, č. 17 095; srov. KYAS, *Česká bible v dějinách národního písemnictví*, s. 133 až 134.

⁷⁵ *Knihopis III/IX*, č. 17 096; srov. KYAS, *Česká bible v dějinách národního písemnictví*, s. 134.

⁷⁶ *Knihopis III/IX*, č. 17 097; srov. KYAS, *Česká bible v dějinách národního písemnictví*, s. 134 až 139.

⁷⁷ *Knihopis II/LX*, č. 17 098; srov. KYAS, *Česká bible v dějinách národního písemnictví*, s. 139.

⁷⁸ *Knihopis II/II*, č. 1 098; srov. KYAS, *Česká bible v dějinách národního písemnictví*, s. 140 až 142.

poskytli materiál budoucím gramatickým sporům, hlavně o užívání *jest* a *jsú* v třetí osobě. Vzorní byli v označování vokalické kvantity — i to byl důvod, proč na ně pozdější gramatografové nezapomínali. K tomu přistoupila jedna nezáměrná okolnost, důležitá například pro jezuitu 17. století: vydali své dílo jako poslední celou českou bibli před vystoupením Martina Luthera. Nový zákon tiskaře Severýna text *bible Benátské* jen nepatrně modifikuje; už úplně odstraňuje druhý z jednoduchých minulých časů staročeských sloves, zbytky dávno neživého aoristu. Bratrské novozákonní převody, Klaudyánův a Lukášův, jsou vedeny silným tradicionalizmem tehdejší jednoty bratrské. Oba se v předmluvách polemicky ohrazují proti novotám a předcházející úpravy, zvláště odstraňování imperfekt, prožívají metafyzicky jako komolení smyslu posvátného textu. Bratr Lukáš obhajuje vulgátní latinské znění a obohacuje způsob vydávání české bible o variantní čtení umístěná *in margine*. Méně doslovných latinizmů našel Kyas oproti těmto konzervativním překladům v plzeňském tlumočení z roku 1527. První *bibli Severýnovou* začíná roku 1529 série biblí vydávaných v kulturně-politickém i jazykovém centru s královským povolením prosperujícími tiskaři vycházejícími vstříc širší obci čtenářů. Tento proud začal vlastně už v *bibli Benátské*, které se Severýnova po textové stránce v podstatě drží.

Náměštští, posílení ještě o zdatného a dosti radikálního Philomatha, tedy opustili jako první v českém prostředí jako předlohu *Vulgatu* a opřeli se o řecko-latinské vydání Erasmovo, zvláště o latinskou část překládající *řeckou pravdu* latinou očištěnou do klasičtější podoby, než v jaké byl tradiční text redigovaný svatým Hieronymem a po staletí užívaný (srov. 1.1.3). Zároveň vydali mluvnici obhajující jejich přístup — jak jsme poznamenali výše (2.2.1), praxe jejich překladu pak odpovídala teorii. Úsilí o kvalitu překladu doprovázely u biblistů pod křídly pana Lomnického zájem o pravopis a péče o tisk. Už jsme přece citovali úryvek z předmluvy náměšt'ské mluvnice, kde je ortografie přímo spojena se studiem bible — novozákonní Timotheos, který znal Písma od dětství (srov. II Tim 3,15), a starozákonní krasavice Zuzana, vychovaná v zákoně Mojžíšově (srov. Dn 13,3), jsou vzory pro studium Písma, nutně vyjádřeného písmem. A erasmovský vzor působil nejenom v obecné rovině, ale i v konkrétech jazykových a typografických: mimo jiné lze v překladu odhalovat nové neobvyklé latinizmy, nemající původ ve *Vulgatě*, nýbrž právě v klasicizující latině rotterdamsko-basilejského humanisty.

Jak zdůraznil Vladimír Kyas,⁷⁹ kališnické řešení bylo jednak tak trochu blízké Lutherovu zřeteli k mluvenému jazyku, jak ho vyjádřil v roce 1530 v drobném spise *Sendbrief vom Dolmetschen*,⁸⁰ jednak humanisticky »vídeňské«, resp. navazující na proudění vycházející z Basileje a od Erasma — jak to zpozoroval už Oldřich Králík. Přidejme příznačný detail: muzejní tisk náměšťské gramatiky KNM 26 E 18 (jediný úplný) se dochoval svázán do jednoho celku s biblistickými pracemi Lutherovými a Melancthonovými. Pro vlastníky tisku to zjevně nebyla primárně mluvnice, nýbrž pomůcka k překládání Písma do češtiny.

Je-li pravdivá hypotéza, že se náměšťští gramatici předem báli kritiků svého překladu, a jestliže jejich vlastní kritický osten směřoval hlavně proti překladům bratrským, odpovídá našemu očekávání fakt, že se jejich výzvy chopil zase český bratr, Jan Blahoslav. Optáta sám znal, sám Nový zákon překládal a u basilejského humanistického ohniště se ohřál podobně jako aspoň část náměšťských u toho vídeňského. Zároveň se však v biblickém překládání dělo něco velmi významného. V Praze vyšla ze severýnské tiskárny druhá verze její bible (1537),⁸¹ svrchovaně důležitý text, replikovaný pak v *bibli Norimberské* (1540)⁸² a dále v melantrišcích, ovlivněný podle Kyasa i názory náměšťské mluvnice. Tento vliv mluvnice na biblické překládání je pak výslovně doložen právě v melantrišcích. Jiří Melantrich⁸³ dovedl vydávání »oficiálního«, panovníkům dedikovaného a obecně přijatelného biblického textu do nakladatelsky úspěšné podoby. Přidal se v pozdních a nakladatelsky nepříznivých pozdních čtyřicátých letech 16. století k jedinému tehdy povolenému tiskaři Bartoloměji Netolickému⁸⁴ a vydal postupně tři redakce bible, které po něm říkáme *bible Melantrichova*.⁸⁵ Byly to nejen celé bible, ale také samostatné Nové zákony. Nejvýznamnější je druhá *bible Melantrichova*, z let 1556/1557, ale už v roce 1549 čteme v prvním vydání, pořízeném ještě i obchodně

⁷⁹ Srov. KYAS, *Česká bible v dějinách národního písemnictví*, s. 148.

⁸⁰ Srov. LUTHER, *Sendbrief vom Dolmetschen* (v Kyasově paralele však u náměšťských chybí výrazně bojový tón Lutherovy polemiky s »papisty«); KYAS, *První česká mluvnice a její místo ve vývoji spisovné češtiny*, s. 148; na Lutherův text se odvolává i Blahoslav (*BlahGram* 79v).

⁸¹ *Knihopis II/II*, č. 1 099; srov. KYAS, *Česká bible v dějinách národního písemnictví*, s. 162 až 164.

⁸² *Knihopis II/II*, č. 1 100; srov. KYAS, *Česká bible v dějinách národního písemnictví*, s. 164 až 166.

⁸³ Srov. CHYBA, *Slovník knihtiskařů v Československu od nejstarších dob do roku 1860*, s. 184—185 (s odkazy na bohatou literaturu).

⁸⁴ Srov. CHYBA, *Slovník knihtiskařů v Československu od nejstarších dob do roku 1860*, s. 193—194 (s odkazy na bohatou literaturu).

⁸⁵ *Knihopis II/II*, č. 1 101—1 105; srov. KYAS, *Česká bible v dějinách národního písemnictví*, s. 167—172.

pod společnou hlavičkou s Netolickým, že zdrojem jazykových úprav byla náměšťská mluvnice (např. vypouštění *jest/jsou* v préteritu; předmluvu napsal upravovatel Sixt z Ottersdorfu).⁸⁶

Opakované vydávání posvátného textu, spoluformovaného náměšťskou mluvnicí, i reedice gramatiky v Praze roku 1588 (Nám3) jistě rozmnožily vliv náměšťských jazykových zásad. Snad nám také toto pozorování pomůže vysvětlit záhadnou životnost původně účelového a časového náměšťského textu. »Oficiální« charakter a příslušnost melantrišek k »hlavnímu proudu« české biblické produkce vzbuzovala pochopitelně kritiku okrajovějších skupin a jednotlivců. Náměšťské i »Pražáka«, jak nazývá Melantricha, kritizuje Blahoslav (BlahGram 146r). Podobně Melantricha (nazývá ho »Černovláskem«) opravuje Philonomus (BenešVýkl F2r). A jezuita, kterého známe z věroučných sporů s jednotou bratrskou, do nichž se v okruhu tiskaře Dačického zapojil i Philonomus, totiž Václav Šturm, měl dokonce zato, že tiskař českou bibli »zmelantrychowal«.⁸⁷ Melantrich naopak zapojoval do práce lidí z jazykového a »konfesijního« středu, z Prahy: politicky izolovaného Sixta z Ottersdorfu († 1583)⁸⁸ využil například jako překladatele *Třetí knihy Makabejských*. K jazykovým zvláštěnostem, které melantrišky prosazovaly do literárního úzu, patřilo nahrazení zájmenem *svůj* pro 1. a 2. osobou zájmenem příslušné osoby — a otázka distribuce přivlastňovacích zájmen pak nebyla lhostejná téměř žádnému staršímu českému gramatografovi (je to přece jeden ze čtyř hlavních motivů Konstancových!). *Bible Melantrichova* přitom působila dlouho a vyšla vcelku ještě i roku 1613 a několikrát byl tištěn jen Nový zákon samostatně. Jiným výrazným znakem melantrišek byly minulé přechodníky typu *pozdvihv*; bouřil se proti nim už souvěký Blahoslav (BlahGram 128r.134r—v.264v) — a opět to potom byla látka pro gramatografy od Nudožerina po Rosu. Jak připomíná Vladimír Kyas, přes pozornost, která byla ve zvýšené míře věnována *bibli Kralické*, se na *bibli Melantrichovu* zapomíná, ale její podíl na rozšíření známosti středněčeského biblického textu a příslušný vliv na české jazykové povědomí v 16. století je stěží podcenitelný; melantrišky ostatně zůstaly v užívání — s drobnými zásahy — i v době pobělohorské.

Jiný byl osud překladů bratrských. Systematická snaha jednoty bratrské o vydání

⁸⁶ Srov. KRÁLÍK, Humanismus a počátky českého mluvnictví, s. 264.

⁸⁷ Cituje DOBROVSKÝ, *Dějiny české řeči a literatury v redakcích z roku 1791, 1792 a 1818*, s. 153 (= 1792: 180).

⁸⁸ Srov. TRUHLÁŘ aj., *Rukověť 4*, s. 85—87.

vlastní bible, paralelní k její připomenuté práci na vlastních kancionálech a věroučném kompendiu v druhé půlce 16. století, začala dvojitým vydáním Blahoslavova Nového zákona (1564 a 1568)⁸⁹ a vyvrcholilo vydáním šestidílné komentované bible *Kralické* (1579—1593/1594).⁹⁰ Textová kritika bible pokročila i od dob Optátových a Blahoslav, vyučený v zahraničí, se mohl opírat nejenom o Erasma, ale i o nové edice bible v starých jazycích, mimo jiné od Theodora de Bèze (1519—1605), a zároveň byl vynikajícím znalcem dosavadní překladatelské praxe, nejen biblí tištěných, ale i rukopisných.⁹¹

... mnoho sem pergamenových psaných velmi starých exemplářů [bible] viděl
(BlahGram 256v).

Blahoslav znal samozřejmě i tradiční latinský text vulgátní, ale — jak bylo v 16. století po Erasmově kritice 600 chyb mezi překladateli časté — podceňoval ho jako překladatelskou předlohu; přitom se však odvolával na tridentský dekret o vydávání a užívání posvátných knih⁹² (BlahGram 144r). Práce na biblické překladatelské stylistice Blahoslava, jak poznamenal, těšila a počítal s tím, že jeho poznámky využijí i překladatelé Starého zákona (BlahGram 363r) — možná také předpokládal, že sám bude mezi nimi.

Nebylo mu dáno. Nicméně jeho práce na zákoně Novém se ve dvojí redakci stala součástí bible *Kralické*. Na které předloze se zakládá, není dosud jasné; kolísající názory lze snad nejlépe usmířit představou, že Blahoslav nezůstal jedooký a vedle latinské předlohy bězovské provenience viděl i její řeckou paralelní část, znal tradiční *Vulgatu* a hlavně znal českou překladatelskou tradici; z českých biblí se podle Kyasa odrážel od *Melantrichovy bible* z let 1556/1557. Práce se všemi těmito, případně i jinými prameny najednou ostatně odpovídá úrovni tehdejší české biblistiky a další překladatelé to jistě nedělají až dodnes jinak, než že kolem sebe

⁸⁹ *Knihopis II/LX*, č. 17 110—17 110 (druhé, kvartové vydání je přístupné i v reprintu, vydaném Janem Konopáskem r. 1931); srov. Srov. KYAS, Blahoslavův překlad Nového zákona a jeho význam; KYAS, *Česká bible v dějinách národního písemnictví*, s. 175—182.

⁹⁰ *Knihopis II/II*, č. 1 107 (reprint v edici *Biblia Slavica* 1,3); srov. *Lexikon české literatury* 2, s. 917—918 (heslo Emila Pražáka); KYAS, *Česká bible v dějinách národního písemnictví*, s. 182—209.

⁹¹ Srov. BlahGram 176r, kde jsou vypočítávány bible od staročeských po nové.

⁹² Srov. *Decretum de editione et usu sacrorum librorum* z 4. zasedání koncilu 8. 4. 1546 (*Canones et decreta sacrosancti oecumenici concilii Tridentini*, s. 15n.), kde se klade důraz na autenticitu vulgátního znění.

navrší co největší počet edic, překladů a exegetických pomůcek.⁹³ Z hlediska budoucích gramatik je Blahoslavův překlad důležitý tím, že zavedl přísné rozlišování *l/l* — nám známou obvyklou a oblíbenou pravopisnou překážku následujícího století.

Sama *bible Kralická*, o níž víme, že byla velkou jazykovou autoritou nejen exilových intelektuálů typu Komenského, ale i domácích jezuitů (Konstanc, Štajer), byla překládána v návaznosti na Blahoslava teology a humanisticky poučenými filology; přímo však už s žádnou mluvnicí spojena není — až právě s těmi jezuitskými, které jí, byť jmenované opisy a narážkami, poskytují centrální místo jako pravopisnému a jazykovému vzoru.

Za třicetileté války nebylo pro náročné biblické tisky místa. Během katolické reformace v českých zemích pak už nebylo možné konfesijně takřka »neutrální« vydávání biblí, jako se to dělo v 16. století v »hlavním proudu« severýnovsko-melantrišsko-veleslavínském. Generace aktivních českých jezuitů z okruhu Jiřího Fera-Plachého ještě na vydání katolické bible pomýšlet nemohla. Oficiální zadání vyšlo až od benediktina na arcibiskupském stolci pražském Matouše Ferdinanda Sobka z Bilenberka (1668—1675) v roce 1669, krátce po jeho nástupu.⁹⁴ Překladem byli pověřeni dva nám známí gramatici Konstanc a Štajer, a biblistika si tak s gramatografií opět v českých kulturních dějinách podala ruku. Jak prokázal Josef Vintr,⁹⁵ vzali si za základ text předluterské *bible Benátské*. Zhruba stejně čteně pak přejímali z *bible Kralické* a sami překládali. Přihlíželi také k *bibli Melantrichově* a znali, podobně jako Blahoslav, některé rukopisy staročeské bible. Práce na gramatikách a na biblí nebylo v jejich případě časově paralelní; lze spíš hovořit o nezáměrné přípravě na práci, která je čekala v sedmdesátých letech, Konstanc už v posledních letech života. Vydání, které podpořil zároveň s nakladatelskou nadací Dědictví svatého Václava (srov. 2.2.9) další arcibiskup Jan Bedřich z Valdštejna, se protáhlo. Nový zákon vyšel roku 1677, Starý zákon, na němž poté, co umřel i Štajer, pracoval do své smrti jezuita Jan Barner (1643—1708),⁹⁶ až za arcibiskupa Františka

⁹³ V tomto smyslu shrnuje dlouholetou diskusi o předloze Blahoslavova Nového zákona HELLER, Blahoslavův překlad Nového zákona, s. 88; srov. KYAS, *Česká bible v dějinách národního písemnictví*, s. 190; pro *bibli Svatováclavskou* předpokládá stejnou metodu Josef VINTR (např. Geneze textu české barokní bible Svatováclavské, s. 20).

⁹⁴ O arcibiskupovi srov. BUBEN, *Encyklopedie českých a moravských sídelních biskupů*, s. 319—323.

⁹⁵ Např. VINTR, *Bible Svatováclavská*, s. 212.

⁹⁶ Srov. *Lexikon české literatury 1*, s. 134 (heslo Jaroslava Kolára).

Ferdinanda Küenburga (1710—1731),⁹⁷ a to ve dvou dílech v letech 1712 a 1715.⁹⁸ Zajímá-li nás sepětí s gramatikou, neopomineme fakt, že v tzv. Janditově gramatice nahradil Nový zákon bible Svatováclavské ve výčtu Konstancových jazykových autorit, které u známe (3.2.6), *Kralickou bibli*. Ale už samo vydání tohoto Nového zákona překračuje hranici rýsovanou v této práci rokem vydání Rosovy *Čechořečnosti* a o dalších společných osudech české biblistiky a gramatiky je tedy nutno pomlčet.

Ještě jednu odbočku však podnikneme směrem, a to k dobové terminologii. Že starší česká gramatografie souvisí s překládáním bible do češtiny, jsme nepovažovali za nutné dokládat, protože je to zřejmé, ale jenom ilustrovat názornými příklady a uvést náčrt celého příběhu tohoto překládání, samozřejmě bez detailů. U náměšťských i u Blahoslava a pak znova u pobělohorských jezuitů vidíme, že se jazykové a stylistické otázky natolik osamostatňují, že takto čeština, kterou se tito autoři zabývají, čeština v biblickém překladu, tvoří svým způsobem samostatný útvar, sakrální jazyk, který se ze stylistického hlediska zvedá nad ostatní. Dnes bychom ho nazvali hagiolektem.

Viděli jsme, že jazykoví reflektori střední doby a bibliční překladatelé, začasťe personálně totožní, byli součástí jednoho myšlenkového proudu vedoucího k české bibličtině, v kterém se dnes (mimo jiné zdroje) hledá geneze novočeského »spisovného« jazyka. Ta jednota je nám přednější než její místo ve »vývoji spisovné češtiny«. Ale při bližším pohledu lze zase vidět, jak je každý z členů řady překladatelů obráncem svého pojetí: čeští bratři jsou nespokojeni s »benátskými« novotami, Optát s Gzelem odkládají *Vulgatu* i české archaizmy (oblíbené bratřimi), Blahoslav brání své souvěrce z Jednoty i jazyk starších literárních děl a bibli, Melantrich si umí vybrat, co je obecně přijatelné, a je obchodně zdatný, poučí se u náměšťských, ale nejde s nimi do konce jejich cesty, kraličtí práci 16. století syntetizují a zároveň obohacují pohledem do původních biblických jazyků — a pracují na Moravě, tedy proti jazykovému stavu v Čechách relativně archaizují. V 17. století si jezuité po jazykové stránce váží bible *Kralické* a jsou s to koncentrovat dosavadní překladatelské úsilí s vlastními inovacemi a úctou k tradičními katolickému vulgátnímu znění bible (v potridentské, tzv. sixto-klementiské recenzi)

⁹⁷ O arcibiskupovi srov. BUBEN, *Encyklopedie českých a moravských sídelních biskupů*, s. 193—196.

⁹⁸ *Knihopis II/II*, č. 1 111 (reprint v edici *Biblia Slavica I,4*).

do bible *Svatováclavské*. Osvícený badatel a pavlán František Faustín Procházka (1749—1809)⁹⁹ pak bude v 18. století v úpravách takto ustáleného textu s řadovým spolubratrem Václavem Fortunátem Durychem (1735—1802)¹⁰⁰ pokračovat... Ale i ti gramatici, kteří tu nebyli jmenováni, chybějí jenom zdánlivě: Matouš Benešovský překládá žalmy, tedy součást biblického textu, Nudožerský překládá žalmy, Komenský překládá žalmy — a všichni to dělají s literární ambicí, kterou se ještě budeme zabývat (3.5.3). Než se tak stane, upřeme své oči k tomu, co také s biblemi souvisí: všimli jsme si, kolikrát byla bible jazykovým vzorem, jak vysoko byl hodnocen její tradiční český styl, a z mnoha variací také známe podání o době největšího rozkvětu češtiny a české literatury, o jejich »zlaté době«.

3.5.2. Ideál »zlaté doby«

Zlata si už starověcí lidé cenili více než stříbra, stříbra víc než mědi, mědi víc než železa. Měla-li dostat svou škálu obrazných pojmenování představa o neustále se zhoršujících poměrech — věcích, dobách, epochách —, takovéto pořadí kovů se k tomu výborně hodilo. Nejstarší doba byla zlatá, těm dalším byly sestupně přiřazeny kovy levnější. Ovidius viděl zlatost nejstarší doby ve stavu spravedlnosti a bezkonfliktnosti, poskytujících možnost dokonalého rozkvětu:

Aurea prima sata est aetas, quae uindice nullo,

Sponte sua, sine lege fidei rectumque colebat.

— Zlatý pak vzešel nejpre věk, kdy zákona, soudce

člověk byl prost a od sebe sám ctil věrnost a právo.¹⁰¹

Přiřazení k předraženému kovu zůstalo vyhrazeno všemu, co se hodnotilo vysoko. Například v římských literárních dějinách se odlišili básníci věku zlatého (jako Vergilius nebo Horatius) od autorů věku stříbrného (mezi nimi kupříkladu Seneca). Co se týče historie českého jazyka, bylo také nalezeno »zlaté« období, totiž doba, kdy kvetla tzv. veleslavínská čeština, konec 16. století (už bez rozvedení, kdy a zda proběhlo období stříbrné...). Zpracování dějin jazyka tu splynulo s líčením politických a kulturních dějin, v nichž bylo toto období také posazeno velmi vysoko

⁹⁹ Srov. *Lexikon české literatury* 3, s. 1095—1097 (heslo Lenky Kusákové).

¹⁰⁰ Srov. *Lexikon české literatury* 1, s. 626—627 (heslo Mojžíra Otruby).

¹⁰¹ Ovidius, *Metamorphoses* 1,89—90 (OVIDE, *Les Métamorphoses I*, s. 10; česky OVIDIUS, *Proměny*, s. 11).

nebo přímo nejvýše. Spojitost je zjevná: politický a kulturní rozkvět státu, respektive městských elit, umožňuje rozkvět a propracovanost slovesných aktivit českého živlu, podobně jako třeba v 14. století za císaře Karla. Nasnadě je nejenom spjitost věcná, ale i spjitost vzniklá v pozdější reflexi předmětu, v bádání: paralelnost politických, kulturních a jazykových dějin vyhovuje představě o souměrnosti a harmonii různých lidských projevů a aktivit. Proti výběru období není co namítat. Věc však zaslouží pozornost už proto, že jazykový ideál »zlaté doby« češtiny hraje velkou úlohu hlavně ve výkladu dalších dějin českého jazyka, na prahu národního obrození a od té doby stále. Odkud to vyrostlo? Kdo přišel s pověstí »zlatého věku« češtiny?

Běžný výklad pracuje s modelem kyvadla, pohybujícího se mezi kladnou stranou »zlatou« a světlou a opačnou polohou temnou.¹⁰² Má výhodu jasného, kontrastního rozvržení světla a stínu, paralelními s předpokládanými světlými a stínými politických a kulturních dějin. Obrat měl nastat tím, že se Josef Dobrovský¹⁰³ vrátil k opuštěnému jazyku 16. století a uvedl jazykové dějiny zpět na správnou cestu. Příznačnými výrazy tohoto pojetí jsou slova jako *úpadek* a *diskontinuita*. Teze nutně vyvolala antitezi, hledající proti předpokládané diskontinuitě *kontinuitu* a proti *úpadku* projevy jazykového rozkvětu a kvality. Antiteze vedla k větší odborné pozornosti věnované střední češtině (srov. 0.0). Není naším úkolem vyjadřovat se k otázce, které se tyto teze přímo týkají — k otázce jazykových dějin a hodnocení jednotlivých období. Jednak máme taková hodnocení v podezření, že vždycky směřují (teleologicky a anachronicky) k nějakým sporům týkajícím se jazykových problémů doby, kdy se hodnotí, jednak se celá tato práce týká dobové reflexe jazyka, ne starého jazyka samého. Ale právě z hlediska reflexe a jazykověreflektivním materiálu vyvstává myšlenka, která s uvedenou tezí a antitezí souvisí.

Příslušné citáty z pramenů už vlastně byly uvedeny výše (srov. hlavně 3.2.6).

¹⁰² Jen takto narážkou odbýváme příznačnou světelnou metaforiku »temna« a »osvícenského« obratu k »zlatému« (tedy zářivému) věku. U výše zmiňovaného »osvícení« Konstancova jsme cítili protiklad mezi starými gramatiky a autory na jedné straně a knihami »tohoto věku« na straně druhé: *tento věk* je epocha zkažená a neposkytující poučení; proti tomu věk starých gramatiků a osvědčených autorů je ten, z jehož záře může Drachovský jako prostředník »osvítit«, přinést poučení, osvětu, světlo. Může osvítit světlem *zlatého věku*. Nejsme snad příliš troufalí, když si myslíme, že už u Konstancova »osvícení« nezbyvá mnoho k pojmenování epoch světelnou metaforikou: *zlatý věk a temno*?

¹⁰³ Protože bývá Dobrovský chápán izolovaně jako rázný předělitel epoch, nebývají uváděny starší formulace týchž myšlenek. O klasičnosti češtiny 16. století např. F. F. PROCHÁZKA (*Prochaska, Comm.*, s. 318): »Itaque vt Romani inclinata latinitate, qui pure et latine scribere instituerant, Ciceronem atque tempora Augusti respiciebant, sic nos in deteriora vsque praecipites, nisi huius saeculi sexti decimi aemulemur laudem, barbari fimus.« Zanedlouho naznačíme ještě starší původ této myšlenky.

Vydavatel nebo vydavatelé náměšťské mluvnice v roce 1643 považují soudobý jazykový úzus za úpadkový, módě poplatný. Jezuité Konstanc a Štajer také nejsou spokojeni s jazykovým územ své doby a hledají vzory a autority v minulosti. Podobný trend pak pozná počínající 18. století u Jandita, který se opře vedle Rosy právě a v této věci hlavně o Konstanc — myšlenková figura se opakovaným vydáváním tzv. Janditovy gramatiky uchytí a příbojem časů je vmetena na pobřeží národního obrození a teoretického zázemí nové češtiny. Z tohoto náčrtu linky vedoucí až do doby Josefa Dobrovského je asi už zjevné, co chceme naznačit: v rovině reflexe jazyka, ve světě dobových gramatiků nedošlo k žádnému obratu od »normy« běžně mluvené dobové češtiny k humanistické češtině »zlatého věku«: ne, jazykový ideál »zlaté doby« tu byl už zhruba od poloviny 17. století a v krystalické podobě, průzračný a zářivý, byl vystaven u Jiřího Konstance. Nepodal si tedy ruku osvícenec s humanistou přes hlavu »barokního« gramatika: všichni tři se drželi za ruce celou dobu a tvořili řetěz. Je samozřejmé, že ideál procházel dobovými modifikacemi, ale ty odpovídaly spíš dobovým lingvistickým, bibliografickým a historickým znalostem; Dobrovský jistě poznával češtinu veleslavínského okruhu a kralických překladatelů jinak než Konstanc se Štajerem. Vůbec však tato myšlenka kontinuity jazykového ideálu od 17. do 19. století nezávisí na tom, k jakým výsledkům dochází zkoumání vlastních slovesných projevů té doby — jde totiž o ideál, ne o jeho více nebo méně úspěšné zhmotnění v jazykovém komunikátu.¹⁰⁴

Aby bylo ještě jednou patrné, kde se ideální čeština už tak časně, v 17. století, hledá, připomeňme, co se dělo při reedici textu pocházejícího z doby starší než »zlaté«, tedy při reedici náměšťské mluvnice. Kromě dalších změn, kterými jsme se už zabývali, byla vynechána Philomathova předmluva k etymologické stránce gramatiky (srov. 2.2.6). Obsahuje mimo jiné onu obecnou výzvu proti napodobování starého jazyka (»aby fnad dáwnij fwau starobyloftij/ w přirozenij se nezměnili« — Nám1 C3r—v). Philomathova obava z intoxikace nových překladů archaizmy byla ještě v průběhu 16. století — a také tohle už víme — zmírňována kultivovanou poučeností a historickým rozhledem Jana Blahoslava, zároveň bránícího archaizující souvěrce (srov. 3.5.1). Reedice z roku 1643 však obrací původní Philomathovu intenci v této věci úplně na hlavu: obavu z archaizmu vystřídala nespokojenost ze

¹⁰⁴ Srov. VASILJEV, K jazykové politice protireformace, s. 177 (v návaznosti na J. Běliče).

soudobou praxí a touha po návratu do jazykově lepších dob; vliv staré praxe na soudobé písaře byl teď už nejen neškodný, ale přímo žádoucí.

Táž myšlenková figura je pak dokonale rozvedena u Jiřího Konstance, a to i s daty a jmény doporučených autorů (která už známe z oddílu 3.2.6). Soudobý úzus 60. let 17. století jazykovým vzorem není:

... Neboť (ach věčná Czechům hanba!) netoliko w mluwenj a w pňanj listůw/ ale y w tištěnj knih/ od let čtyřicýti y wjc na swětlo wydaných a wydáwaných/ neylepšj řečnjcy Solkecismů proti nj se dopaušřeli a dopaušřegj (KonstBrus 170).

Odečteme-li od roku vydání *Brusu* 40 let, dostaneme data 1627 (!) a starší. Jistě, v původním kontextu *Brusu* jde »jen« o úpadek projevující se v nerozlišování rodu a čísla u přechodníků — ale to je pro Konstance z nějakých důvodů jedna z kardinálních jazykových otázek, místo jeho »osvícení« a prý první důvod psaní *Brusu*!

Centrum doby, která mu představuje jazykový ideál, nakonec Konstanc umístí docela přesně: tam, kam se tradičně situuje dodnes, a to při povzdechu nad tím, že se v jeho vlastní době mluví v obou zemích, v Čechách a na Moravě, v každém kraji jinak:

gá tu ta prawidla předejřji kterých se dočjtám w knihách tehďáž tištěných/ když w obogj zemi neypekněgi mluwili/ a Imprefoři gedem přes druhého dobře tifikli/ a každý w tom vměnj chtěl nad giné chwálu mjti okolo léta 1600 (KonstBrus 231).

A Konstanc ve stejném duchu i pokračuje: tohoto ideálu se mají ti, kdo mluví česky, držet a je pro ně závazný, »dokudby se nětco zpráwnějšjho newynašřlo« (KonstBrus 231). Ideální doba měla však pro jezuitu i svou spodní hranici, nejen jazykovou (srov. 3.2.7) — pravopisná praxe výrazně starší Konstancovi zase tak milá nebyla. Dříve se psaly spřežky *cž* a *rž*, píše Konstanc, ale

od let 60. lépegi se tifiknau bez z s půlkolečkem poswrchu/ byť třebas werfálnj byly: quia quae fieri possunt per pauciora, cur facias per plura? (KonstBrus 283)¹⁰⁵

¹⁰⁵ Stále mluvíme o ideálu — dlužno upozornit, že ani Konstancovi tiskaři se této zásady úspornosti při tisku *Brusu* úplně nedrželi: verzálky s háčkem většinou neměli a sázeli spřežku.

Přestože se citované Konstancovy výroky vztahují na různé jednotlivé jazykové jevy, nikoliv na ideál »celého« jazyka, odvážíme se zobecnění a uzavíráme, že jako ideální se mu jevilo období těsně před rokem 1600 a těsně po něm. Štajer, vynášející do titulu své ortografické knížky *Kralickou bibli*, tím Konstancově chronologii jenom přizvukuje. Uvažovali jsme o té věci už *ante limen* této práce a u Konstance se v tom utvrzujeme: nemá v úmyslu zachytit »normu« svých současníků; ta je zkažená a nepřináší »osvícení«. Naopak by ji rád ovlivnil, napravil a prosvítil; rád by intervenoval. Když pozná Drachovského pravidla, brousí nejprve svou vlastní jazykovou praxi a pak připravuje *Brus* i pro ostatní.¹⁰⁶ Václav Jan Rosa zastává v pravopisné části *Čechořečnosti* názor, že to, co se najde v tiscích Bartoloměje Netolického (sto let starých), totiž sprežky místo liter s diakritickými znamínky, se v jeho době hodí spíše jen pro písaře. Nezavrhuje takové psaní, ale ani nedoporučuje: uvědomuje si časový posun, ale nestaví nějaký jiný výrazný jazykový ideál než Konstanc.

Co se pak týče otázky stavu vlastního českého jazyka té doby, je jistě zapotřebí v prvním kroku připustit, že představa »českého jazyka« jako homogenní jednoty v tehdejších kulturních podmínkách přináší jisté zploštění. Opomíjí se tu nářeční diference, mnohem větší rozdíly sociální a vzdělanostní mezi mluvčími jazyka, struktura vzdělanosti a místo vernakulárního jazyka v něm atd. To zploštění je tím citelnější, čím dále zacházíme do minulosti. V kroku druhém je zapotřebí oddělit otázku literárněhistorické (»česká literatura« té doby) a pohled na sám jazyk. V kroku třetím bychom si mohli vypomoci sociolingvisticky motivovaným rozlišením stavu jazykových prostředků a »jazykové situace«.¹⁰⁷ Po kaskádě takovýchto distinkcí lze klást otázku o kontinuitě a diskontinuitě, resp. jednotlivých dílčích kontinuitách a diskontinuitách v jednotlivých žánrech, stylech, na různých jazykových rovinách,¹⁰⁸ a dále otázku hodnocení — ale to jen v případě, že opravdu toužíme po tom, abychom něco označili za rozkvět, jazykovou správnost, něco jiného zase za *Verfall*, úpadek a tmu.

V tomto oddíle jsme nechtěli nově interpretovat tradiční termíny — zlatý věk,

¹⁰⁶ Žádá např. i opravu jazyka kázání nebo i ustálených textů: tradičních modliteb, litaní... (KonstBrus 189).

¹⁰⁷ Jako Ivo VASILJEV (K jazykové politice protireformace, s. 174).

¹⁰⁸ Srov. takové shrnutí prvků kontinuity a diskontinuity mezi středověkou a novověkou němčinou: POLENZ, *Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart 1*, s. 79—99.

úpadek jazyka, ideál veleslavínské/kralické češtiny —, nýbrž vyslovit domněnku, že tyto myšlenky nevznikly teprve v druhé polovině 18. století jako znamení ideového obratu. Byly tu přítomny dávno předtím, od jezuitských jazykových příruček 17. století, v náběžích už od samotné doby aktérů *zlatého věku*, oněch varronů a ciceronů češtiny.

3.5.3. Metrická poezie

Podobnou trvanlivost a schopnost návratu osvědčily i jiné myšlenky starých českých gramatografů. Významné místo mezi nimi zaujímá možnost české aplikace časoměrného prozodického systému, jak byl užíván v klasické řecko-římské literatuře. Nemohli jsme si toho nevšimnout už při lineárním průchodu zkoumanými jazykovými knížkami v 2. kapitole. Na tomto místě soustředíme hlavní fakta a ideje, které se k české metrice vázaly. Využijeme přitom starších prací o tomto tématu. Po Josefu Jirečkovi, který vydal antologii českých časoměrných veršů,¹⁰⁹ zkoumal tuto věc šířeji Josef Král¹¹⁰ a po něm ve 20. století hlavně Stanislav Souček,¹¹¹ Julie Nováková,¹¹² Antonín Škarka¹¹³ a Václav Černý.¹¹⁴ Každý z nich při svém pohledu na časomíru sledoval dosti odlišný cíl. Král jako by ještě patřil přímo k zkoumanému předmětu, totiž k sporu o užívání časomíry v české (překladové) poezii: řešil otázku vhodnosti časomíry v češtině, nebo spíš chtěl definitivně potvrdit záporné stanovisko Josefa Dobrovského;¹¹⁵ proto posuzoval především technickou stránku věci, jak v teoretických výkladech, tak v praktických literárních pokusech — a byl přitom vlastně *a priori* skeptický. Souček zase k časomíře exkuroval z rozboru vánoční divadelní hry a potřeboval především ohledat terén českého idylizmu a užívání klasických (řecko-římských) témat a literárních technik; a pak byl v centru jeho

¹⁰⁹ *Časoměrné překlady žalmův*. Ed. J. Jireček. Vídeň: L. Grund, 1861.

¹¹⁰ Srov. (po jeho jednotlivých studiích v *Listech filologických*) KRÁL, *Česká prosodie*; KRÁL, *O prosodii české I*; KRÁL, *O prosodii české II*.

¹¹¹ Srov. SOUČEK, *Rakovnická vánoční hra*, s. 152nn.

¹¹² Srov. NOVÁKOVÁ, *Tři studie o českém hexametu*; NOVÁKOVÁ, *Komenského časomíra z hlediska srovnávacího a lingvistického*.

¹¹³ Srov. ŠKARKA, *Básnické dílo J. A. Komenského*.

¹¹⁴ Srov. např. ČERNÝ, *Básník z desk zemských*, člen kruhu Rosova.

¹¹⁵ Srov. výroky z pojednání *Böhmische Prosodie*, uveřejněného poprvé v Pelclově gramatice češtiny (1795), např.: »Andere, zum Glück nur sehr wenige [...] richteten sich [...] nach den Rosischen oder Drachovskyschen Regeln der Prosodie, die ganz und gar auf einem falschen Grundsatz beruhen« (DOBROVSKÝ, *Literární a prozodická bohemika*, s. 75). V posudku na Šafaříkovu knihu o dějinách slovanské řeči a literatury (1827) označil Komenského a Rosu, pokoušející se o českou časomíru, za »abschreckende Beispiele« (DOBROVSKÝ, *Literární a prozodická bohemika*, s. 185).

zájmu Komenský. Ten byl s největší pravděpodobností podnětem i pro časoměrná zkoumání Novákové (u té můžeme navíc hledat souvislost s jejím vlastním překládáním antické časomíry), s jistotou pro Škarku. Škarkovu studii o dějinách časomíry vydal ve spisech J. A. Komenského z pozůstalosti Milan Kopecký. Původně tento text, zabývající se nejen Komenským (ale hlavně jím), patřil k nikdy nevydané antologii české časoměrné poezie v edici Památky staré literatury české.¹¹⁶

Poetika a teorie literárního tvoření byla součástí jazykové reflexe od starověku. Vyžadovala to pedagogická praxe, přecházející od výuky jazyka k čtení a rozboru literárních děl a k nácvičku vlastní literární práce. Poetika tedy běžně souvisela s gramatikou a bylo spíš otázkou emancipačních tendencí v reflexi vernakulárních jazyků, kdy budou i v jiných jazycích učiněny pokusy vytvořit vedle gramatiky i poetiku podle latinského a řeckého vzoru.¹¹⁷ S rozšířením vzdělaneckého obzoru začaly v 16. století paralelně vznikat projekce či konstrukce »vyšších« poetických funkcí literatur provozovaných národním jazykem. Bylo tomu tak i v prostředí českém a linie teoretických kultivátorů časomíry a i linka praktických časoměrných básníků se téměř kryje s řadou nám známých gramatografů.

V druhém vydání Blahoslavovy *Musiky* najdeme přídavek o tom, jak náležitě skládat zhudebňované texty. Autor vidí ideál v sbratření jazykového a muzikálního elementu, totiž ve shodném měření délky not a délky slabik, které se na příslušné noty zpívají; dlouhá nota — dlouhá slabika. Nezdá se, že by Blahoslav, sám redaktor přízvučně vystavěných tradičních duchovních písní v českém jazyce, pomýšlel na uplatnění takového pravidla mimo zhudebňovanou poezii. Přesto se mu zdá takováto stylizace jazykového materiálu pro textaře nanejvýš nesnadná, musela by to prý být velká práce, téměř marná (*Blahoslav, Musica* 92r). Otázka uplatnění časoměrných nebo aspoň »časoměrně zbarvených« veršů v Blahoslavových písních novodobé badatele dost zaměstnávala; přeli se o to, která z písní a jak dokonale je časoměrná.¹¹⁸

Matouš Benešovský se stejně jako u většiny jevů »gramatických« omezil ve své

¹¹⁶ Milan Kopecký (ŠKARKA, Básnické dílo J. A. Komenského, s. 148, pozn. 1).

¹¹⁷ O pokusech v italštině (Leon Battista Alberti, † 1472), němčině (Konrad Gesner, 1555; Johannes Clajus 1578), francouzštině (Jean Antoine de Baif, rukopis z r. 1569; Jacques de la Taille, 1573), angličtině (Abraham Fraunce, 1587; Philip Sydney, 1590), španělštině (Esteban Manuel de Villegas, 1617) a ve východoslovanském prostředí (Meletij Smotrickij, 1619) informuje KRÁL, *O prosodii české II*.

¹¹⁸ Podobné spory se týkají i Mikuláše Konáče z Hodiškova, u něhož jde pravděpodobně jen o strofickou nápodobu antického vzoru. O Blahoslavově časoměře KRÁL, *O prosodii české I*, s. 26—29; VARCL aj., *Antika a česká kultura*, s. 251—255.

Gramatice na pouhé uvedení materiálu. Metrickou parafrází prvních osmi žalmů považoval za důležitou součást své knihy, za chloubu, pro kterou neváhal přerušit svůj výklad o slovese. Při absenci teoretického výkladu můžeme předpokládat jen to, že mu šlo o srovnání možností češtiny s klasickými jazyky, o demonstraci její poetické rovnomocnosti (srov. 3.2.2). Nápadné je navíc užití elegického disticha, které podle všeho vylučuje, že by si Benešovský představoval své žalmy jako zpívané. Zvyšuje to čistě literární hodnotu jeho básnění a vyčleňuje ho to z úsečky, kterou můžeme vést od Blahoslava k Nudožerinovi a možná i ke Komenskému, a naopak ho to navléká na jednu nit s Komenským *Žalmů* a drobných překladů z klasiků, s Drachovským, Konstancem a hlavně s Rosou. Pozoruhodné je vysoké ocenění techniky, které Benešovský užil, u jinak přísného Josefa Krále.¹¹⁹

Jako by o pokusu Benešovského nic nevěděli,¹²⁰ vydává Vavřinec Nudožerský nadvakrát v roce 1606 své vlastní parafráze biblických žalmů. Obě publikace jsou opatřeny notami, dokonce pro čtyři hlasy, první také teoretickým výkladem.¹²¹ Nudožerský reaguje na výzvu Adama z Veleslavína v předmluvě k slovníku *Sylva quadrilinguis* z roku 1598 (týká se soutěže české poezie s latinskou a řeckou, českého Parnassu). Jeho univerzitní kolega Campanus v latinské veršované pochvale básníkovy úsilí udělí Veleslavínovi s Collinem antikizující titul:

Sic cum Collino Daniel fuit ille Magister,

Varrones Cechiæ quos vocitare libet (*Nudožerský, Paraph. C8r*).

I časoměrné básnění v češtině lze tedy stejně jako psaní gramatiky vernakulárního jazyka připsat pobídce Veleslavínově. Jinou inspiraci prozrazuje básníci profesor sám: strofické modely a uspořádání přebírá z vydání latinských žalmových parafrází — *Paraphrasis psalmorum Davidis poetica* (1567)¹²² — skotského protestantského humanisty Georgia Buchanana (1506—1582). Časoměrná technika i estetická účinnost Nudožerinových veršů byly vždy chváleny.¹²³ Navíc se litovalo, že se nedo-

¹¹⁹ Srov. KRÁL, *O prosodii české I*, s. 30—32.

¹²⁰ Janu B. ČAPKOVI (Příspěvky k životu a dílu Vavřince Benedikta-Nudožerina, s. 19) se nezdá Králův výklad o navazování Benedikta na Benešovského (»příliš zjednodušeně«), ale zároveň proti Jirečkoví tvrdí, že Benedikt navazoval na Blahoslava, a to »ať vědomě nebo nevědomě«.

¹²¹ *Nudožerský, Paraph. A3r—A6r*; pro pochopení spojitosti mezi českou gramatikou a časomírou je návodné, že tisk těchto parafrází KNM 26 E 21 je svázán s NudGram, další Nudožerinovou žalmovou parafrází (*Žalmové devadesátý první a stý třetí*) a Nám3.

¹²² Roku 1573 vyšla kniha i v Praze.

¹²³ Srov. KRÁL, *O prosodii české I*, s. 32—38.

choval celý soubor jeho žalmů, přebásnění celého žaltáře.¹²⁴ Že existovalo, o tom víme od Jana Amosa Komenského — a jeho slovům z tzv. *Listu Montanovi* se všeobecně důvěřuje.

Když Komenský shrnoval pro svého nakladatele Petra van den Berge (tedy Montana) v dopise určeném k zveřejnění svou literární práci, učinil — mimo jiné — jeden z nejdůležitějších záznamů, přímo opěrných, proklamativních bodů pro dějiny české časomíry (tuto myšlenku opakoval Komenský častěji):

Est enim lingua Bohemica, ut id obiter dicam, metro quàm rhythmis accomodator, omnibus, quae Graecam et Latinam poësin amabilem et admirabilem faciunt, requisitis instructa. Syllabarum puta aequè brevium atque longarum sufficientiâ, voces in sententia quoquomodo trajiciendi (sensu eodem) libertate, elegantissimorumque idiotismorum copiâ: cùm alias Europae lingvas [...] deficere certum sit.¹²⁵

Nepanuje shoda o tom, kdy Komenský své časoměrné básně skládal. Zmizely-li Nudožerinovy žalmy za drancování Prahy v roce 1620, mohl začít skládat někdy potom. Komenský parafrázoval českou časomírou prvních čtyřiašedesát žalmů¹²⁶ a přeložil a tematicky uspořádal soubor tzv. *Catonových distich*, mravoučných elegických distich z pozdní antiky, oblíbené školské četby. Tisk *Žalmů* se přitom dochoval bez titulního listu, sestává ze čtyř osmerkových archů a na s. 64 končí kustodem pro další stránku;¹²⁷ *Catonova disticha* v prvním, amsterodamském vydání z roku 1662¹²⁸ se nedochovala — pokud se ví — vůbec a známe je z pražské reedice z roku 1670 a opisu prvního vydání z 18. století.¹²⁹ Kromě toho zveřejnil Komenský samostatně své časoměrné parafráze čtyř žalmů už v *Dveřích jazyků odevřených* z roku 1633¹³⁰ a různé drobné útvary překládané příležitostně a přidané jako ukázky

¹²⁴ Pavel Josef Šafařík se při objevu unikátně dochovaného (defektního) tisku *Žalmů* Komenského (NK ČR 54 E 130) domníval, že má v ruce část tohoto Nudožerinova souboru.

¹²⁵ KOMENSKÝ, *Dílo Jana Amose Komenského I*, s. 22 (edd. J. Nováková a A. Škarka).

¹²⁶ *Knihopis II/IX*, č. 17 561 (edice: KOMENSKÝ, *Dílo Jana Amose Komenského 4*, s. 213—290 [ed. M. Kopecký a A. Škarka]).

¹²⁷ Srov. ŠKARKA, *Básnické dílo J. A. Komenského*, s. 149, pozn. 27; strany tisku zaplňují čtyři osmerkové archy celé; titulní strana a zbytek textu tedy nemusejí nutně chybět — vůbec nemusely být vytištěny.

¹²⁸ *Knihopis II/II*, č. 1 496.

¹²⁹ *Knihopis II/II*, č. 1 497 (edice: KOMENSKÝ, *Dílo Jana Amose Komenského 4*, s. 171—212 [edd. M. Kopecký, M. Steiner a A. Škarka]; srov. informace o díle na s. 198—203).

¹³⁰ *Knihopis II/IV*, č. 4 222 (edice: KOMENSKÝ, *Dílo Jana Amose Komenského 11*, s. 423—425 [ed. K. Hádek]).

ke *Catonovým distichům*. Rekonstruovat exulantovu činnost v tomto směru se pokusil synteticky Souček¹³¹ a navázal na něj Škarka.¹³²

Jak bylo řečeno, Komenského zčeštění *Catonových distich* se dočkalo v posledním roce překladatelova života vydání v pražské akademické tiskárně (*Comenius, Cato 1670*). Právě Souček cenil vliv Komenského v Praze koncem 60. let 17. století — a zvláště vliv na Václava Jana Rosu — tak vysoko, že nepřipouštěl, že by mohla mít větší význam i domácí tradice časomíry, paralelní s činností Komenského a zastupovaná jménem jezuita Jana Drachovského.¹³³ Z oddílů druhé kapitoly věnovaných gramatice Drachovského a jeho pokračovatelům z téhož řádu víme, že návaznost mezi Konstancem a Drachovským jasná je («osvícení» v jazykových otázkách, přetištění prozodických pravidel, byť možná z »výrobní« nouze). Když si s tím spojíme, co cituje také Souček z Konstancova *Brusu*, totiž dva odkazy na vznikající prozódii Rosovu, nemůžeme domácí zájmy o časomíru úplně podceňovat. Existence rozsáhlé prozodie u Drachovského je nesnadno vysvětlitelná. Spatřujeme v její přítomnosti snahu dotáhnout »českého« alvara k úplnosti, i s prozodickou naukou. O možné motivaci Drachovského bohužel nevíme víc, než že řídil znojenskou školu a že mimo jiné spatřoval *proprietas* češtiny ve zvláštní kvantitě, využitelné k časoměrnému básnění:

Proprietas Bohemicæ Linguae pendet ab Orthographia & Quantitate, quæ alia est pronunciationis, alia carminis (DrachGram 149).

Rozpoznal tedy možnosti (fonologické!) vokalické délky v češtině, nezávislé na přízvuku.¹³⁴ Vzpomínka na výše citované úvahy Komenského sepsané Montanovi je nasnadě.

¹³¹ Srov. SOUČEK, *Rakovnická vánoční hra*.

¹³² Srov. ŠKARKA, *Básnické dílo J. A. Komenského*; Milan Kopecký tu na s. 149—150 (pozn. 28) jako editor k vydávanému textu podotýká, že defektní tisk *Žalmů* byl někdy považován i za tisk některé tajné domácí tiskárny z mnohem dřívější doby, než do které bývá obvykle (a i Škarkou) situován; *List Montanovi* (psaný 1661) ale takové (už vydané) dílo nezná — proto se kloníme k Škarkově dataci 1662/1663. O časomíře Komenského KRÁL, *O prosodii české I*, s. 39—50; VARCL aj., *Antika a česká kultura*, s. 274—276.

¹³³ Srov. SOUČEK, *Rakovnická vánoční hra*, s. 179—180 (připouštěl vliv Konstancův, textově doložený).

¹³⁴ O časomíře u Drachovského a Konstance KRÁL, *O prosodii české I*, s. 50—57.

Konstanc chtěl psát o metrice méně, protože měl Drachovského a věděl o paralelně vznikajícím díle jiném — zřejmě o Rosově *Čechořečnosti*; píše o tom, jak bylo řečeno, hned na dvou místech:

O Werfljch pak málo pŕati minjm/ proto/ že od ginfljho Czeŕŕtiny Promotora fem vgiŕŕtŕn/ o gehu brzy na ŕwŕtlo wygjtí magjcy Grammatice/ kdež o werfljch a rytmjch pŕati chce (KonstBrus 135).

Wjce o tom [o české metrické poezii] w Drachowiufowi. a brzy fe cos wjce o tom na ŕwŕtlo wydá (KonstBrus 277).¹³⁵

Je zvláštní, že pak v doplňovaných textech na úvodních arších (srov. 2.2.8) přecejem aspoň přetiskl pravidla Jana Drachovského. Jen spekulovat tu můžeme o tom, že se mohl dozvědět, že například Rosova práce postupuje pomalu, a vyplatí se tedy překlenout dobu čekání na novou českou prozódii reedicí staršího návodu. Svou vlastní prozódii chápal Konstanc primárně jako nauku o značení vokalické délky (*prosodia* = *accentus* = »přjzwuk«¹³⁶ — KonstBrus 228), tento *kus* svého díla považoval za svrchovaně důležitý pro impresory (KonstBrus 227).

Zbytek příběhu, osudy české časomíry u Rosy, patří už do další kapitoly (4.4). Zde můžeme uzavřít, že gramatici, o nichž jsme výše uvažovali jako o autorech knížek jazykověreflektivních, napínali se stejným zaujetím síly ještě jiným směrem. Na základě svého humanistického (tedy hlavně latinského) vzdělání si vysoce cenili metrického systému starověké řecko-latinské prozodie. To je vedlo k přirozené distanci od »lidové« prozodie přízvuchné, byť měla pro mnohé z nich hodnotu jako prozodický systém strofických duchovních písní. Když zjistili, že vokalizmus češtiny a poměry přízvuku spolu s relativně volným slovosledem vytvářejí podmínky dosti podobné těm starořeckým a podmínkám klasické latiny,¹³⁷ vykročili směrem k projektu vysoké, chceme-li »klasicistní« literatury, založené nejen na využití antických motivů, jmen¹³⁸ a poetických ozdob, ale i podřízené stejnému prozo-

¹³⁵ Josef KRÁL (*O prosodii české I*, s. 56) v tom viděl ohlášku vlastní práce Konstancovy, ale Stanislav SOUČEK (*Rakovnická vánoční hra*, s. 166) to vyvrátil.

¹³⁶ Latinská terminologie je tady — jako v mnoha jiných případech — kalkována z řečtiny (srov. OKÁL, *Antická metrika a prekladanie gréckej a latinskej poézie do slovenčiny*, s. 20).

¹³⁷ Ani v latině nebývá časomíra, napodobující řečtinu, vždycky považována za »původní« či »přirozenou« a vzhledem k nejasné povaze přízvuku v latině republikánské doby se o to vedou spory (srov. OKÁL, *Antická metrika a prekladanie gréckej a latinskej poézie do slovenčiny*, s. 20).

¹³⁸ Ta se vyskytují i jinde, v »idylické« vývojové řadě, jak o ní mluví Stanislav SOUČEK

dického systému. Jak víme z dalších sporů, vedených až do 19. století, nebyli v této klasicistní fascinaci osamoceni.

K časomíře lze však přistupovat i z jiného hlediska — z hlediska hudebního. Jak jsme viděli, kolísali čeští pěstitelé časomíry mezi jejím hudebním pojetím (Blahoslav, Nudožerský) a pojetím čistě literárním (Benešovský, Komenský, jezuité, Rosa). Většina těch, kdo se jejich díly zabývali, patřila k filologům a zkoumala především to, co se týká jazyka: vokalickou kvantitu, slovosled, naplnění veršových a strofických ideálů apod. Jiný byl pohled primárně muzikologický. Pro ten je rozhodující rytmus notové složky zhudebněné časomíry a odpadají tedy detailnější problémy, jak měřit sporné slabiky. Prvky časomíry jsou pak pro takový pohled znatelné v dílech mnoha českých humanistů.¹³⁹

Tendenci vytvořit v rámci českého jazyka a české gramatiky »klasické« poetické oddělení považujeme za významný projev touhy po kulturní emancipaci vernakulárního jazyka. Gramatografové stáli v roli metriků na pomezí mezi pojednáním o jazyce a umělecky ztvárňovanou vyšší literaturou s antikizující, klasicistní stylizací. A neváhali ten pomyslný pomezí hvozd překročit a ujmout se role aktivních tvůrců, autorů poezie, básníků. Pro tyto básníky (chtělo by se říci: básníky v pravém slova smyslu), kteří tvoří vysoce stylizovanou časoměrnou poezii, bude Václav Jan Rosa psát svou *Čechořečnost* a pojmenuje je jako jednu ze svých cílových skupin (RosaČech B7v). Zdůrazněme, že jde především o touhu: faktické výsledky se za sto let mezi Benešovským a tzv. básníkem desk zemských omezují jen na několik individuálních výkonů. Projekt měl být teprve uveden ve skutečnost a gramatici popisující prozodická pravidla, zvláště Rosa, kladli jen základní kameny k budoucí stavbě. Našli ještě kroužek obdivovatelů na počátku 18. století, ale silnější literární proudění nevzniklo.

V této souvislosti, v souvislosti s projekcemi klasicizujícího kulturního modelu uveďme ještě jeden projev snahy transponovat klasický svět, klasické literární hodnoty a prestiž spojenou s klasickými hodnotami do jazykově českého světa. Je to kulturní hra »kdo byl kdo«, totiž kdo z českého písemnictví je analogií koho ve světě klasické literatury. Už víme, že podle Campana jsou Collinus a Adam z Veleslavína čeští »varrones« a Jiří Konstanc označuje za českého cicerona jezuitu Scipiona-Ber-

(*Rakovnická vánoční hra*) a jak tyto projevy sleduje u Michny z Otradovic Václav ČERNÝ (Michna z Otradovic a Václav Jan Rosa v evropských souvislostech).

¹³⁹ Srov. HOSTINSKÝ, Jan Blahoslav a Jan Josquin; BRANBERGER, Hudební úvahy o české humanistické poesii.

ličku (KonstBrus 48). Doktorská disertace Martina Xavera Volckmanna chválí v roce 1672 jako Tullia — tedy Cicerona — Václava Jana Rosu...¹⁴⁰

3.5.4. Další motivy

V řadě výše uvedených motivů pro práci staršího českého gramatografa lze ještě pokračovat. Šlo nám však jen o to, dát příklad takové úvahy o motivaci, příklad ilustrující obecnější kulturněhistorický a jazykověhistorický přístup ke zkoumaným gramatikám. V tomto oddíle alespoň pojmenujeme další motivy, které považujeme za důležité.

Především si starší gramatografickou reflexi češtiny promítáme na plátno nižší **latinské školy** humanistického ražení. Školství a výuka latině byly často prostředím, které vedlo k úvahám o české gramatice: v 16. století jsme to viděli u mistra Matouše Collina (1.1.3), v 17. století u Jana Drachovského, řídícího znojenskou jezuitskou školu (2.2.7). Kromě toho vznikaly v univerzitním okruhu, kde se připravovali učitelé nižších škol, další jazykověreflexivní práce, zaměřené například na biblické a klasické jazyky (srov. 2.3).

Ještě bližším motivem než vyučování latině bylo samozřejmě **vyučování češtině**. Znova můžeme začít připomenutím náměšťského gramatika Optáta, vyučujícího syny pana Lomnického. Možnost naučit se z mluvnice prakticky jazyku — cíl také komerčně lákavý pro knihtiskaře — naznačuje Matouš Benešovský, Vavřinec z Nudožer, silně Rosa (cílem literárně nadřazeným je mu ale vypěstovat časoměrné básníky). Z jezuitů 17. století předpokládáme tento motiv u Drachovského; Konstanc už píše pro pokročilejší.

Štajer je vedle třetího *kusu* Konstancova *Brusu* (*de prosodia*) nejlepším příkladem motivace gramatografa **»nižší«** **praxí reprodukce textů**, totiž praxí písarskou a tiskařskou. Její úroveň považoval za bolestně nízkou i reeditor náměšťské mluvnice z roku 1643 — a motivovalo ho to. Hned v sousedství je motivace (vlastní) **»vyšší«** **praxí reprodukce textů**. Počítáme sem velkou skupinu biblických překladatelů (srov. 3.5.1) a pak autory/adaptátory/překladatele textů nesakrálních, hlavně Konstance a Štajera.¹⁴¹ Léva, který se podepsal pod předmluvu k náměšťské

¹⁴⁰ Citát uvádí SOUČEK, *Rakovnická vánoční hra*, s. 161; jde o přímý ohlas Rosovy jazykověreflexivní publikační činnosti v elitních intelektuálních kruzích.

¹⁴¹ Vztah Štajerovy a Konstancovy jazykové reflexe k jejich překladovým textům zkoumá VALÁŠEK, *Barokní gramatikové, jejich úzus a postoje k jazyku*, kap. 2 a 3, s. 27—90.

mluvnici v roce 1643, Štajer i Konstanc byli těsně spjati s knihtiskařskou praxí, s akademickou tiskárnou.

Mocným motivem obecným byla samozřejmě **jazyková obrana**, obrana češtiny a její hodnotová nobilitace — jak jsme to viděli už výše (1.3, 3.2.2&3).

Z motivů starých gramatiků jsme vybrali některé výrazné: práci na překladu bible, vztahování se k ideálu »zlaté doby« (pro 17. století), zálibu v časomíře a touhu po časoměrné tvorbě; opomenuty zůstaly mnohé další. Rozkrytá kombinace tak odlišných pohnutek snad slouží k širšímu kulturněhistorickému chápání starší české gramatografie, osvobozenému například od jazykověobraných aspektů a vztahu k aktuálním sporům »jazykové kultury«. Představa o motivaci našich gramatiků pomáhá lokalizovat, kam patří v celku slovesné a kulturní aktivity v 16. a 17. století. Představa o motivaci našich gramatiků je důležitá také při edičním zpřístupňování starých gramatik, v novém životě starých mluvnic.

3.6. NOVÝ ŽIVOT STARÝCH MLUVNIC

3.6.0. Poznání a edice textu

Dějiny zájmu o gramatiky samé jsou zároveň dějinami jejich vydávání. Už na počátku 18. století JandGram1—2) se začalo ustalovat odborné mínění o starších gramatikách češtiny. Mluvnicemi se zabývali v první řadě autoři dalších mluvnic a vůbec lidé, kteří měli co do činění s pozdějším jazykovým provozem. Ještě koncem 18. století měly mluvnic 16. a 17. století potenciál plnit svou původní funkci mluvnic a byly jako takové využívány. Z okruhu zájemců o českou jazykovou minulost soustředěného kolem rytíře Jana z Neuberka (např. F. F. Procházka, J. Dobrovský) vzešel podnět k sérii Procházkových reedic starší české literatury, mezi nimi k reedici *Žáčka* (ŠtVýb3 z r. 1781) a mluvičky *Prima principia* (1783?).¹⁴² Tyto reedice své předlohy téměř dokonale imitují: v případě reedice *Žáčka* je zopakováno původní impresum s původním datem vydání a jen v grafických ozdobách se v něm skrývají číslice data nového vydání: 1781.¹⁴³ Vydáním Dobrovského mluvnic byly starší gramatiky prudce metodologicky antikvovány a dostalo se jim také autoritativního

¹⁴² *Knihopis II/VII*, č. 14 366.

¹⁴³ Některé rozdíly od ŠtVýb1 lze vypožorovat ze srovnávací tabulky v recenzi nového vydání (KOUPIIL, Jak prv psávali Čechové, s. 310—320, pod značkou »C«).

posouzení (srov. pozn. k 2.2.0). Pro mnoho problémů »dějin českého jazyka a literatury« je příznačné, co se stalo i tady: stanoviska Dobrovského se prostřednictvím Jungmannovy *Historie literatury české* reprodukovala a do značné míry se běžně tradují dodnes. To samo o sobě není na škodu; je však pravda, že to utlumilo badatelský zájem o některé texty, zvláště o gramatiky 17. století a o práce Matouše Benešovského. Hlavně ve 20. století se pak historicky orientované bádání po základním průzkumu staročeštiny, provedeném v století 19., stále více obracelo k dalším obdobím dějin češtiny, hlavně k češtině střední. Bohemisti vděčně sahalí k dobovým mluvnicím a všímali si v nich hlavně rozdíly proti staré češtině ze strany jedné a z druhé strany proti novočeštině. Nejprve se sledovala historická správnost (hláskosloví, skloňovací systémy, slovotvorba), posléze se těžiště zájmu přesunulo k otázce, jakou roli ta která mluvnice sehrála ve »vývoji (nové) spisovné češtiny«. Informace o mluvnicích se kumulovaly a vyvstávala potřeba vydání textů.

Bylo jasné, že když se Ignáci Hradilovi podařil tak senzační počín, jakým bylo nalezení gramatiky Jana Blahoslava, bylo první starostí i zájmem celé české filologie rukopis zpřístupnit (1857). Bohuslav Havránek dal podnět k dlouhodobé přípravě druhého, mnohem důkladnějšího vydání téhož textu ve dvacátém století (1991; srov. pozn. k 2.2.2).¹⁴⁴ Na konci dvacátého století byla s anglickým úvodem a explikačním aparátem vydána mluvnice Nudožerinova (1999; srov. pozn. k 2.2.5.). Z jezuitských mluvnic pobělohorských byla připravena edice Štajerova *Žáčka* (2001; srov. pozn. k 2.2.9). Edičně zpřístupněna byla i gramatika Matouše Benešovského (2003; srov. pozn. k 2.2.3). Rosova *Čechořečnost* vyšla v anglickém překladu a několik úryvků různých mluvnic bylo publikováno (edice nebo překlad) samostatně (srov. pozn. k 2.2.11). V čítankách a časopisecky byly zveřejněny ukázky prakticky ze všech důležitých textů.

¹⁴⁴ O Havránkově iniciační roli srov. údaj v edici (BLAHOSLAV, *Gramatika česká Jana Blahoslava*, s. 13); jak vyplývá ze zmínek roztroušených v uhersko-brodském blahoslavovském sborníku, připravil předtím edici mluvnice už r. 1957 Alois Gregor, r. 1958 byl podán ediční návrh v nakladatelství Academia (edice Památky staré literatury české), došlo ke koncepčním sporům s dvojicí Šlosar-Čejka a r. 1971 byl návrh zamítnut — srov. BIMKA a FLOSS, *Jan Blahoslav, předchůdce J. A. Komenského*, s. 95—96 a 154; BOHATCOVÁ, *Konečně vyšla Blahoslavova gramatika!*, s. 372).

3.6.1. Edice mluvnice: proč

I u starých gramatik platí, co je známo z recepce starších textů literární povahy: co je nově vydáno, to je i čteno, recipováno, na to se bere ohled. Nejznámější gramatikou středněčeské éry byl po jistou dobu paradoxně text, který v době vzniku a dlouho potom zůstával v rukopise — gramatika Jana Blahoslava. Za primární důvod vydávání starších gramatik češtiny proto považujeme jejich zpřístupnění, vzetí na vědomí, a to odborníky, případně i »širší obcí« (lze-li o jejím zájmu v případě takto specializovaných textů vůbec uvažovat). Zpřístupnění je zároveň, jako u jiných starších textů, vysvobozením textu ze zajetí několika málo historických knihoven a ochranou původních tisků, neřku-li rukopisů, a jejich správkyň a správců v knihovnách.¹⁴⁵

Existují i důvody další. Je to pochopení místa, které měla starší gramatografie v celku české kultury, v jejích dějinách. Nové obzory v tomto směru otvírá možnost pojímat gramatiky 16. a 17. století jako součást dobové jazykové reflexe. Na lingvistický fundus v tomto pojetí logicky dosedá filologický a kulturněhistorický přístup, neuzavírající se před širšími souvislostmi gramatografie v kultuře a nedbající na stylovou čistotu »lingvistiky«, jejíž hranice jsou už beztak v mnoha přesahových disciplínách rozmlženy. V českém prostředí taky stále čekají na uplatnění sociopragmatické přístupy — nabízí se, jak se ukazovalo výše, například propojení s dějinami médií, knihtisku, duchovních proudů, kulturní sebeidentifikace nebo sociální stratifikace, která se týká i jazykové komunikace.

Tradiční důvod pro vydávání mluvnice — poznání dobové jazykové »normy« — se naopak jeví jen jako druhořadý, opomíjející preskriptivní a intervenční, projikující charakter rané české gramatografie (srov. 0.0, 3.1).

3.6.2. Edice mluvnice: jak

Způsobů, jak edičně zprostředkovávat starší texty, je teoreticky nepřeborné množství, a to i když se omezíme jen na českou gramatografii. Klademe sice otázku *jak* je vydávat, ale odpověď by se měla odvíjet od odpovědi na otázku *proč* to dělat. Účel edice posvětil použitou metodu — a tato metoda se tedy nejenom může, ale vlastně musí lišit edicí od edice. Podle našeho názoru má čtení nebo používání edice vést k poznání způsobu jazykové reflexe autora gramatiky — jejího rozsahu, motivace,

¹⁴⁵ Srov. UHLÍŘ, *Teorie a metodologie elektronicko-digitálního zpracování rukopisů a hybridní knihovna*, s. 215—218.

autorových intencí a souvislostí s literaturou a kulturou doby. Jak bylo řečeno: že poznáváme také jazyk doby samotný, je do jisté míry pravda, ale kdybychom viděli jenom a výhradně tuto stránku věci, vedlo by nás to k záměně dobové mluvnice za mluvnici dobového jazyka. Vzhledem k tomuto zvláštnímu poznávacímu účelu a vzhledem k předpokladu, že způsob jazykové reflexe se v staré gramatice projevuje i na velmi bazálních úrovních (jako je pravopis) a že k jazykověreflektivním textům budou přistupovat většinou recipienti poučení o problematice starších stavů jazyka, jeví se praktické reprodukovat gramatografická díla v podobě víceméně transliterované, resp. transliterované na úrovni ortografické sémantiky. Zachování sledu liter — nikoliv už jejich přesné fyzické, typografické realizace¹⁴⁶ — je přece předmětem zájmu gramatiků samých; co nejdiplomatictější vydání aspoň příkladového materiálu mluvnic je tedy žádoucí. Samozřejmě se tím zvyšují nároky na editorskou přesnost.¹⁴⁷ I staří gramatici samotní připojovali k svým pracím četná errata a považovali tedy přesnost za důležitou stránku svých knížek. V jejich textech však zůstávají »chyby«, tedy zjevné rozdíly mezi předpokládanou autorovou intencí (co chtěl napsat) a realizací v tisku. To opravňuje editora nebo editorku i ke kritice textu; budou-li textověkritické operace srozumitelné, zdůvodněné a průhledné, lze v budoucnu editorovy kroky nejen sledovat, ale i podrobovat další kritice a zpřesňovat poznání textu a jeho interpretaci. Práci lidského editora samozřejmě nenahradí, ale dokonalejší recepci umožní možnosti elektronické/digitální prezentace tisků nebo rukopisů, vhodný doplněk nebo i náhrada knižních vydání; jde o to, že úloha editora a editorky je tu v kritické analýze představovaného materiálu — na proměnném médiu a způsobu »čtení« tolik nezáleží. Edice tohoto nového typu umožní propojovat obrazovou reprodukci originálu s elektronickou formou textu, jak ji opracoval vydavatel; navíc otvírají možnost uplatnění několika souběžných edičních přístupů v jediné edici, možnost několika rovin znázornění textu, možnost prohledávání a ana-

¹⁴⁶ Např. užívání ligatur některých liter je vedeno konvencemi typografickými, dokonce celkem nezávislými na češtině. Pozornější studium kteréhokoliv starého tisku to potvrzuje, že typografické stránce, »výrobě« tisků je třeba ze strany jazykovědců věnovat pozornost: mám na mysli jevy ovlivňované nouzí o některé litery, nedostatkem nebo naopak přebytkem místa (na řádku, na stránce, na archu); mnohé z toho bývá interpretováno ortograficky, ačkoliv je to dáno a určeno typografií, která se tradičně do »jazykového« bádání nepočítá (srov. KOUPIL, Matouš Benešovský zvaný Philonomus a jeho jazykové knížky, s. xxxii).

¹⁴⁷ Nedávné edice NudGram a ŠtVýbl kritizovali právě z tohoto hlediska např. Karel KUČERA (Rec. M. Vavřinec Benedikt z Nudožer, Grammaticae Bohemicae [...] libri duo), Stefan M. NEWERKLA (Rec. M. Vavřinec Benedikt z Nudožer, Grammaticae Bohemicae [...] libri duo) nebo autor (KOUPIL, Jak prv psávali Čechové).

lýzy textu — padají tak částečně obvyklá finanční (nakladatelská) omezení tradičních tištěných edic.

3.7. SHRNU TÍ KAPITOLY

Kapitola měla především demonstrovat, že je užitečné přistupovat ke gramatografické produkci českého 16. a 17. století jako k celku. Tematické řezy podávané na začátku byly ukázkou společných témat a postojů starších gramatiků a jejich poznání může sloužit integraci gramatografie do dobových ideových a duchovních dějin. Zpětně mění širší kontext i náš pohled na jednotlivé mluvnice. V oddílech věnovaných hnízdům a motivům, z nichž gramatiky češtiny vycházely, je zdůrazněna důležitost geneze jednotlivých textů a opět souvislost s širšími kulturními aktivitami.

Je nastíněno okolí, kontexty, to, co obkresluje a obklopuje jako východisko Rosovu gramatiku. Postupme dále, k ní samé, k *Čechořečnosti*.

4. Čechořečnost jako syntéza tradic

Rofa (kterýžto wffecky Itary Čelký Grammaticos
přewyfluge) včj... (JandGram2 111).

4.0. PŘEHLED KAPITOLY

Závěrečná kapitola se má konečně soustředit na gramatiku Václava Jana Rosy nade-
psanou *Čechořečnost*. Autorovo jméno i titul mluvnice se v této práci objevovaly
opakovaně a stále — vlastně všechno, o čem byla dosud řeč, mělo být vykládáno
právě proto, aby bylo lépe rozumět tomuto dílu. Výše bylo nadneseno množství té-
mat, která mají v *Čechořečnosti* pokračování. To umožňuje vystavět na tomto místě
kapitolu stručnější, neopakovat a spoléhat se na to, že mnoho souvislostí vystoupí
prostě jen tím, že je text uspořádán tímto způsobem. Po uvedení základních okolností
Rosova života (4.1) se pokusíme shrnout tradice a kontexty, jejichž společné působení
pokládáme za důležité pro výklad jeho mluvnice (4.2). Další podkapitola popisuje
obsah *Čechořečnosti* a zdůrazňuje některé poznatky o ní podle jednotlivých jazyko-
vých rovin (4.3). V souvislosti s jazykem je u Rosy nutno zkoumat také jeho zájem
o časomíru (4.4).

4.1. KOLEKCE BIOGRAFICKÝCH ÚDAJŮ

Sova nevysedí sokola [...] E squilla non nascitur rosa.¹

Biografie Václava Jana Rosy je v hlavních rysech známá. Podobně jako u životů předcházejících gramatiků z ní v této podkapitole uvedeme hlavně to, co má souvislost s *Čechořečností* nebo s gramatikami, o nichž byla řeč výše.

Takovou souvislost najdeme už u samotného Rosova jména. Jak zjistila z archivních pramenů Věra Petráčková, rodina zdického rodáka Václava Jana Rosy, syna pekaře Petra Rosy, užívala svého jména velmi často i v podobě »Roza nebo Ruze/Růže«² — zdá se tedy, že právník a gramatik Rosa považoval své jméno za latinské a nerozuměl mu jako graficky shodnému jménu českému. Vlastně bychom je měli číst se -z-, protože -s- v jeho jméně stojí v intervokální pozici. A právě tady nacházíme souvislost s gramatikami češtiny: jak víme, Jiří Konstanc ve svém *Bruse* jmenoval v jazykových příkladech několik blízkých osob³ a uvedl také nápadný příklad »Pan Roza« (KonstBrus 123). Je to snad náš gramatik? Jistě ne náhodou je na konci ortografické části Rosovy mluvnice jako výplň spodní části stránky použita právě rytinka růže (RosaČech 16) — jako mluvící značka, piktogram autorova jména. Symbolickou květinu, kterou Rosa ilustroval autograf svého slovníku (RosaThes) a která je napodobena na patitulu této práce, vykládáme také jako růži. O Rosově zájmu o lexém *růže* svědčí i příslušné heslo ve slovníku (srov. RosaThesN 5,184): autor zná růži červenou, bílou, tělnou (»Leibfarbige Rofe«), bobkowou, planou nebo-li šípkovou, růži jerichovou, narcisovou i svatomařskou. Substantivum *růže* najdeme v *Čechořečnosti* také jako skloňovací vzor, a to pro VI. deklinaci (RosaČech 92 až 93), na místě starších vzorů *hospodyně, míle, kaně* nebo *země*.

Rosovo narození se tradičně kladlo do roku 1620; Věra Petráčková posunula dataci přibližně do let 1630—1631⁴ — jestliže je to pravda, stává se z vrstevníka Balbínova (* 1621) o něco mladší rovesník Pešinův (* 1629). Ze Zdic odešel Rosa na filozofická a později právní studia do Prahy. Bylo po třicetileté válce, a jak dokládají dochované univerzitní listiny, sešli se jako *artium baccalaurei* 2. května 1651 náš

¹ DOBROVSKÝ, *Českých přísloví sbírka*, s. 87, č. 1 394.

² PETRÁČKOVÁ, Příspěvek k životopisu Václava Jana Rosy, s. 133.

³ Na propria u Konstance, Rosy a Štajera upozornil KOBLÍŽEK, *Propria* v několika českých gramatikách barokního období.

⁴ Srov. PETRÁČKOVÁ, Příspěvek k životopisu Václava Jana Rosy, s. 137.

Rosa a například právě Tomáš Pešina, budoucí vlivný svatovítský kanovník, historik a zájemce o jazykovou reflexi (srov. 1.3.3 a 2.2.8).⁵ Z padesátých let pochází dochovaný rukopis *Discursu Lypirona*, Rosovy rozsáhlé světské alegorické básně, kterou věnoval své budoucí manželce Anně Ludmile Kateřině Benolové.⁶ Manželé Rosovi⁷ nechávali křtít své děti v benediktinském kostele svatého Mikuláše na Starém Městě pražském (komunita sem přišla z Emauz); v letech 1649—1664 tu byl opatem Matouš Sobek, budoucí arcibiskup pražský a muž, kterému Rosa jako ochránci českého jazyka dedikoval v roce 1672 *Čechořečnost*. Příčinlivého Rosu přivedla jeho právní kariéra vysoko. Věra Petráčková předpokládá, že finanční zajištění po úspěšném konkurzu na místo rady královského apelačního soudu (1670; ve slovníku má Rosa i český název soudu — »Odwołarna« — RosaThesN 1,16) a při souběžném zastávání místa fiskálního adjunkta (od r. 1662) umožnilo aktivnímu doktorovi práv (doktorát z r. 1669) vydání mluvnice *Čechořečnosti*⁸ v malostranské tiskárně Jana Arnolta, tiskaře, který v Litomyšli spolupracoval s Tomášem Pešinou, později přesídlil jako on do Prahy a obdržel od něho predikát »z Dobroslavína«. Po dlouhou dobu pracoval Václav Jan Rosa také na slovníku češtiny, o němž tu už padla zmínka. Rukopis však nebyl za autora života vydán. Rosa umřel 11. srpna 1689, nedlouho po jezuitském historiku Balbínovi († 1688) a nedlouho před Štajerem († 1692). Pohřben byl o dva dny později ve výše zmíněném benediktinském kostele sv. Mikuláše.⁹

Jako jsme jednotlivosti z Rosova životopisu začínali informacemi o rodinném jméně, můžeme je jmény také uzavřít. Otec Václava Jana se jmenoval, jak už víme, Petr; jeho matka Markéta. Ve zdické rosovské domácnosti žila také teta Salička. Jména známe i Rosovy sourozence: byli to Pavel, Dorota, Salomena, Martin, Jan,

⁵ Srov. *Akta filozofické fakulty pražské univerzity*, s. 119 a 206; *Mistři, bakaláři a studenti pražské filozofické fakulty*, s. 202 (v edici i záznamy o studiích Balbínových, Kořínkových, Pešínových, Pospíchalových, Proškovského — srov. 4.2).

⁶ Bylo to dílo soukromé povahy, tiskem nevydané; jeho rukopis se však zachoval dodnes (NK ČR XI F 1). Edice: ROSA, *Discursus Lipirona*, smutného kavalíra, o lásce r. 1651; ROSA, *Discursus Lypirona*. O díle např. JIREČEK, *Idylická skládání za XVII. věku*, s. 27 a 122—132; ZÍBRT, *Z doby úpadku: kulturně historické obrazy ze XVII. a XVIII.*, s. 20—23; HRABÁK, Úvod; SIATKOWSKA, *Pobiałogórska norma językowa w świetle utworu V. J. Rosy Discursus Lypirona*.

⁷ Čenku Zíbrtovi (ROSA, *Discursus Lipirona*, smutného kavalíra, o lásce r. 1651, s. 191) v r. 1911 »není znám«, zda se básník *Discursu* s adresátkou oženil; doklady o Rosově rodině začal snášet z matrik r. 1924 Antonín PODLAHA (*Drobné příspěvky k dějinám starší literatury české*, s. 271—272).

⁸ Srov. PETRÁČKOVÁ, *Příspěvek k životopisu Václava Jana Rosy*, s. 139.

⁹ Srov. PETRÁČKOVÁ, *Příspěvek k životopisu Václava Jana Rosy*, s. 140.

Kateřina, Marie, Matouš. Manželka se jmenovala Anna Ludmila Kateřina, děti Václav Ferdinand, Karel Benedikt, Anna Veronika, Alžběta Kristina Rozina, Kryštof Benedikt, Haštal, František Dominik a Rozina Rozálie (všechny se narodily před vydáním *Čechořečnosti*).¹⁰ Rosova mluvnice obsahuje v druhé části kapitoly 2 o změně rodu substantiv, kde jsou jako příklady křestních jmen uvedena jména Petr a Jan (RosaČech 19); v kapitole VI najdeme mezi zdrobňovanými proprii Matouška, Václavíčka, Janíčka nebo Jeníčka, Karlíčka, Pavlíčka, Dorotku, Kristinku, Verunku, Aničku, Saličku, Kačenku, Lidku, Bětušku (RosaČech 26—29). Nápadná je zvláště pasáž, kde jsou za sebou jména Anna, Sála, Kateřina, Lidmila, Alžběta (RosaČech 29) s mnohonásobným zdrobňováním. Celá vstupní partie Rosovy etymologie se inspiroje u Drachovského — také ten uvádí například jméno Petr (DrachGram 5) —, ale je rozšířená a jako příklady zdrobňování jsou často vzata jména užívaná v Rosově okoli. Ještě další jména Rosových příbuzných jsou umístěna mezi hypokoristiky v poslední kapitole 3. části *Čechořečnosti*: Benedikt>Benda, František>Franta, Ferdinand>Ferda (RosaČech 392). Jde o podobný případ jako ten výše zmíněný konstancovský — ani Rosa nevynechal Bohuslava, Matěje (a Václava) nebo Tomáše (a Jana) — tedy své přátele a současníky.

4.2. MRTVÍ A ŽIVÍ

Jak pěkná a milostná věc jest se vzdálenými mluvit
a cokoli oznámiti moci! Ne skrze vzkazování, ale skrze listy.¹¹

Přátele, současníky a předchůdce rozdělíme v této kapitole na několik skupin, jen v zájmu přehlednosti, bez nároku na pojmenování nějakých organizovaných společenství.

První skupinu tvoří předchůdci, celá **předcházející tradice**, ať už obecná tradice jazykověreflexivní, nebo zvláštní tradice gramatografická. Máme na mysli všechny jazykové reflektory, kteří zemřeli, ještě než Rosa dosáhl mužného věku a mohl s nimi

¹⁰ Srov. PETRÁČKOVÁ, Příspěvek k životopisu Václava Jana Rosy, *passim*. Všimněme si tří jmen se základem *ros-*; zvláště jméno Rozina Rozálie Rosová svědčí o podivuhodných jazykových zájmech rodičů.

¹¹ Dvěře jazyků odevřené, sentence 934 (KOMENSKÝ, *Dílo Jana Amose Komenského 11*, s. 419).

přímo interagovat. Tedy vlastně všechny a všechno náznakově načrtnuté v první kapitole a ty gramatiky češtiny, kteří Rosu výrazně časově předcházeli: náměšťské, Jana Blahoslava, Matouše Benešovského a Benedikta z Nudožer. Jejich děl, duchovních statků zaznamenaných poměrně trvanlivým médiem, tiskem, mohl Rosa v době, kdy psal *Čechořečnost*, samozřejmě užívat (knihtisk tak částečně vyrovnával časový předstih předchůdců a činil z nich Rosovy duchovní současníky) — »mohl« ovšem v různé míře: v případě náměšťských dosti snadno, protože jejich gramatika vyšla několikrát, jindy, jako u Benešovského, sice tisk mluvnice existoval, ale nemusel být Rosovi známý a dostupný; nejmenší pravděpodobnost přímého využití je v případě rukopisu mluvnice Blahoslavovy — ale možnost zůstává: vždyť víme, že někdy v době, kdy *Čechořečnost* opouští Arnoltovu typografii, si někdo neznámo kde a hlavně proč opisuje ten manuskript Blahoslavova díla, který se dochoval i nám; a známe už také případ Konstancova vztahu k Blahoslavovi.

Na hranici mezi předcházející tradicí a **současníky (druhou skupinou)** stojí Jan Drachovský. Gramatiku psal pravděpodobně v době, než se Rosa narodil (platí-li datace narození navržená Věrou Petráčkovou); zemřel, když byl Rosa mladíček, aniž mluvnici vydal; ale vyšla až za dospělého života autora *Čechořečnosti* a ještě koncem šedesátých let, jak víme ze svědectví Jiřího Konstance, měla inspirativní sílu. Josef VINTR dokonce označil Štajerovo vydání Drachovského gramatiky za bezprostřední podnět k Rosově práci na *Čechořečnosti*¹² — doklad pro to neznáme, ale co se týče chronologie, nezbyvá než souhlasit.¹³ Jasně už do druhé skupiny patří výše jmenovaný Jiří Konstanc a také Matěj Václav Štajer.

V literatuře se běžně píše o vzájemných kontaktech celého okruhu vzdělavců v Praze Rosových dnů. K přátelům, kteří mohli tvořit jakýsi vlastenecký »kruh« křivnického velmistra J. I. Pospíchala počítá například Věra Petráčková¹⁴ kromě Po-

¹² Srov. VINTR, Václav Jan Rosa und die ältere tschechische Grammatographie, s. 98.

¹³ Jen spekulovat lze o možnostech nepřímého vlivu dalších jazykových reflektorů na Rosu. V Cerhovicích nedaleko Zdic například v době nedlouho před jeho narozením působil jako farář emauzský benediktinský opat a lexikograf Petr Loderecker († asi 1636), upravovatel slovníku Fausta Vrančiče (1540—1617; *Dictionarium septem linguarum* — *Knihopis II/VIII*, č. 16 665; srov. PÁTA, Česká lexikografie: stručný nástin dějin českého slovníkářství, s. 105; PETRÁČKOVÁ, Příspěvek k životopisu Václava Jana Rosy, s. 132, pozn. 4). Ze Zdic pocházel i budoucí jezuita Jiří David, mladší než Rosa, misionář v Rusku a autor ruského bukvaře (zpracovaného podle M. Smotrického) z r. 1690 (srov. FLOROVSKÝ, *Čeští jezuité na Rusi*, s. 172nn.; МЫЛЬНИКОВ, Александр Сергеевич. К вопросу о формах проявления славянского самосознания в чешском обществе XVIII в., s. 582 a 585).

¹⁴ PETRÁČKOVÁ, Výrazné osobnosti českého mluvnictví 16.—17. století, s. 32.

spíchala ještě B. Balbína, K. Škrétu, J. J. Proškovského, V. J. Rosu. Josef VINTR¹⁵ zase jmenuje jako Rosovy přátele Sobka z Bilenberka, F. Brydla, B. Balbína, J. Crugeria, Pešinu z Čechorodu, Arnolta z Dobroslavína, J. Konstance, nepřímo sem zahrnuje i M. V. Štajera. Jméno Jiřího Ignáce Pospíchala (1634—1699)¹⁶ si zaslouží pozornost: tento »obnovitel a jako druhý zakladatel« řádu křížovníků s červenou hvězdou¹⁷ totiž poskytoval prostor pro setkávání předních intelektuálů, českého duchovenstva i šlechty.¹⁸ Sám si vedl, z větší části česky, deník, v němž se zmiňoval i o svých setkáních s muži onoho »okruhu«. Jsou v něm zmínky o kontaktu s Balbínem i o Pešinových návštěvách v klášteře (1670).¹⁹ Víme, že se Pospíchal znal s malířem Karlem Škrétou — ten ho i portrétoval. Mohl tento okruh lidí, do kterého patřil i Rosa, tvořit něco na způsob jazykové společnosti (srov. 1.2.1)? Přestože tu máme dosvědčenu společnost lidí, které můžeme označit mimo jiné za jazykové reflektory češtiny, nic ze zmínek citovaných v literatuře o J. I. Pospíchalovi nenaznačuje, že by to byla společnost organizovaná — spíš volné sdružení na přátelské a společenské bázi, jemuž mohl řádový prelát poskytovat příležitostné zázemí a kterému z jiného úhlu pohledu můžeme říkat »okruh Balbínův«.²⁰ Nicméně společenství zájmů a sdílení idejí mezi jednotlivými postavami je více než zřejmé: i proto jsme po jazykověreflektivní stránce připomínali v první kapitole Balbína a Pešinu. Pešina a Balbín udržovali kontakt s Pospíchalem, Pospíchala portrétoval Škréta, Škréta ilustroval Balbínovy knihy, Škréta maloval svatováclavské fresky v klášteře sv. Václava na Zderaze,²¹ v tomto klášteře se dochoval rukopis Balbínovy *Apologie*, psané původně pro Pešinu, Pešinovi je dedikován Konstancův *Brus*, na Pešinu i na Balbína se v předmluvě k *Čechořečnosti* odvolává Rosa, Konstanc nepřímo ohlašuje poetickou *pars* Rosovy mluvnice, Rosa, jak uvidíme (4.3.3), tiše polemizuje s Konstancem a dedikuje svou

¹⁵ VINTR, Václav Jan Rosa und die ältere tschechische Grammatographie, s. 99.

¹⁶ Srov. REZEK, Paměti generála řádu křížovníckého Jiřího Pospíchala z let 1661—1680; BĚLOHLÁVEK, Tichý veliký člověk: listy z »Temna« I; BĚLOHLÁVEK a HRADEC, *Dějiny českých křížovníků s červenou hvězdou*, s. 141nn.; HANZAL, Jiří Ignác Pospíchal a jeho doba.

¹⁷ Takto nazván v kapitule r. 1725 (srov. BĚLOHLÁVEK a HRADEC, *Dějiny českých křížovníků s červenou hvězdou*, s. 143).

¹⁸ »Společnost, jíž se [Pospíchal] obklopoval«, popisuje HANZAL, Jiří Ignác Pospíchal a jeho doba, s. 244—245.

¹⁹ Příslušné úryvky cituje např. BĚLOHLÁVEK, Tichý veliký člověk: listy z »Temna« I, s. 55.

²⁰ Srov. KUČERA a RAK, *Bohuslav Balbín a jeho místo v české kultuře*, s. 175 (se skepsí k termínu, také autorům evokujícímu »představu jakéhosi pevnějšího sdružení«)

²¹ Srov. NEUMANN, *Škrétové: Karel Škréta a jeho syn*, s. 44; PETRBOK, *Stýkání, nebo potýkání?*

gramatiku Sobkovi z Bilenberka, Balbínovu spolužákovi z benediktinské klášterní školy v Broumově, Sobkovi, s nímž je Pešina ve vztazích nejprve přátelských a později napjatých, Pešina pomáhá k vzestupu litomyšlskému tiskaři Arnoltovi, u něho Rosa později tiskne svou *Čechořečnost*, Crugerius se dopisem ptá Pospíchalova na zajímavé rukopisy. A navíc: syn slavného malíře, sám malíř a právník Karel Škréta mladší (1646 až 1691) si bere na konci 70. let za ženu Rosovu dceru Alžbětu Rosinu...²²

V mládí mohli být tito lidé svědky královské korunovace Ferdinanda IV. (1646), která »všechny tehdejší vlastence nadchla jako živý obraz zašlé české slávy«,²³ mnozí bránili Prahu proti Švédům v roce 1648 — Balbín, Škréta, Proškovský, Caramuel... Jindy zase Balbína, nakaženého při zpovídání černými neštovicemi, léčí doktor Marek Marci, který mu pravděpodobně zprostředkoval aspoň zdvořilostní kontakt s emigrantem Stránským.²⁴ To jsou fakta známá z tištěných pramenů a literatury; více světla by do problému existence pospíchalovského »kruhu« mohlo vnést archivní studium. Jisté je, že v odborné literatuře vznikla z formulací A. Rezka a V. Bělohlávka postupně představa opravdu propojeného společenství, která se vzhledem k strohým textovým oporám v Pospíchalově deníku zdá být až příliš barvitě formulována.²⁵

Všichni jmenovaní sdíleli s Pešinou i Balbínem v návaznosti na starší autory i představu o výšinách dějinného působení Čechů. Symbolická je známá scéna, jak kanovník Pešina sestupuje do hrobky českých králů a líbá lebku Otce vlasti.²⁶ Tento akt a jeho axiologie okouzly mladého křižovníka Jana Františka Beckovského (1658—1725),²⁷ žáka Pospíchalova a autora *Poselkyně starých příběhů českých* (1700),²⁸ reprezentativní historie pokračující v hájkovsko-balbínovské linii vyzdvihování karlovske doby. Kromě Beckovského se balbínovsko-pešinovsky (a tedy kar-

²² Srov. NEUMANN, *Škrétové: Karel Škréta a jeho syn*, s. 130—133.

²³ KUČERA a RAK, *Bohuslav Balbín a jeho místo v české kultuře*, s. 81 (Balbín tehdy viděl korunovační klenoty).

²⁴ Srov. KUČERA a RAK, *Bohuslav Balbín a jeho místo v české kultuře*, s. 85.

²⁵ Pravděpodobně na základě Rezkovy poznámky v úvodu k Beckovského *Poselkyni* (s. IX, pozn. 4) a drobných zmínek v Pospíchalově deníku formuloval V. BĚLOHLÁVEK (Tichý veliký člověk: listy z »Temna« I, s. 55) slova o středisku »zanícených Čechů« — bylo to podle něho »jakési živé ohnisko, kde se stále udržoval posvátný oheň lásky k hynoucímu národu a kde se i mladší řádoví bratři zaněcovali« (Ryvola, Zimmermann, Beckovský).

²⁶ Srov. ZELENÝ, *Tomáš Pešina z Čechorodu*, s. 108.

²⁷ O něm *Lexikon české literatury I*, s. 167—168 (heslo Zdeňky Tiché).

²⁸ *Knihopis II/II*, č. 1 044; 2. díl vydal z rukopisu až v l. 1878—1880 A Rezek.

lovsky) orientuje i další přítel kanovníkova stáří Matěj Benedikt Boletucký (* po 1630, † 1690).²⁹ Z pospíchalovského křižovnického prostředí vyšel vedle Beckovského i jeden z jazykových reflektorů budoucího 18. století — Jan František Josef Ryvola (1649—1734), autor *Slováře českého* (1705).³⁰

Průznivce našly tyto snahy i ve vyšší církevní hierarchii. O arcibiskupu Sobkovi už víme; jeho nástupcem v úřadě byl hrabě Jan Bedřich z Valdštejna, nám známý podporovatel Dědictví svatého Václava (srov. 3.5.1), už od roku 1668 velmistr řádu křižovníků s červenou hvězdou.³¹ Přímo činným historikem byl pak litoměřický biskup Maxmilián Rudolf Schleinitz (1605—1675).³² A při výčtu osob a tvůrců, kteří byli Rosovi souvěcí, by samozřejmě nesměli chybět ani další Balbínovi kolegové jezuiti: Jan a Matěj Tannerovi nebo Jan Kořínek (1626—1680), historik pozoruhodný i po stránce jazykové.³³

Dosud jsme mluvili o Rosových současnicích, kteří mu byli nablízku, aspoň v některou dobu žili v Praze a byli v intenzivním vzájemném kontaktu. Pro Rosovo jazykověreflexivní dílo má však zásadní význam také současník o dost starší a navíc v době Rosově už českému prostředí fyzicky vzdálený — exulant Jan Amos Komenský. Víme už, že jeho jazykovou zdatnost oceňoval Konstanc, brzy poukážeme na to, že se na Comenia dvakrát odvolává v předmluvě k Čechořečnosti Rosa a navíc v Praze přetiskuje vyhnancovo časoměrné básnění: nejprve samostatně (1670) a poté v poetické části *Čechořečnosti*. Karel Hádek se domnívá, že zase Štajer byl pražským editorem Komenského učebnice *Dvěře jazyků otevřené* (1667—1669),³⁴ české verze jazykové učebnice, uspořádaně představující v tisíci větách základní realie světa (*Janua linguarum reserata*). Domácím prostředím tedy o Komenského jevil zájem, uznale o něm psal Balbín,³⁵ Pešina zkoumal jeho rukopis týkající se moravských dě-

²⁹ Srov. ZELENÝ, *Tomáš Pešina z Čechorodu: životopisná studie*, s. 109.

³⁰ Srov. BĚLOHLÁVEK, *Barokový prelát: listy z »Temna« III*; PROCHÁZKA, *Vlastenecký ‚Slovář český‘ z r. 1716; Knihopis II/VII, č. 15 152*. Edici slovníku připravuje pro *Listy filologické* Alena M. Černá.

³¹ Srov. BUBEN, *Encyklopedie českých a moravských sídelních biskupů*, s. 381—384.

³² Srov. BUBEN, *Encyklopedie českých a moravských sídelních biskupů*, s. 297—299.

³³ O něm *Lexikon české literatury 2*, s. 861—862 (heslo Mojmíra Otruby); STICH a LUNGA, *Komentář*.

³⁴ *Knihopis II/IV, č. 4 224*; srov. Karel HÁDEK v *Informacích o díle v edici textu z r. 1633 (KOMENSKÝ, Dílo Jana Amose Komenského 11, s. 426—427)*. jezuitské vydání vycházelo až do konce 19. století.

³⁵ Srov. KUČERA a RAK, *Bohuslav Balbín a jeho místo v české kultuře*, s. 137.

jin.³⁶ Malíř Karel Škréta (asi 1610—1674), s nímž se Rosa i další zmínění dobře znali, pobýval sám v Evropě s exulanty, s grafikem Karlem Hollarem a dalšími, a jeho matka, která nekonvertovala ke katolicizmu, i starší bratr se dostali do Lešna...³⁷

Možnosti kontaktu s exilem tu tedy v domácím prostředí existovaly a nebyly považovány za nemožné. V případě Rosově a Komenského badatele od časů Josefa Dobrovského nejvíce provokovala možnost, že by Rosův slovník, který známe z autografu a novějších opisů, byl vybudován z materiálu pocházejícího z připravovaného slovníku Komenského, tedy z díla, které vinou lešenského požáru (26. dubna 1656) neznáme. Je samozřejmě nemožné vtěsnat do prostoru tohoto oddílu látku, k níž jsme se teď přiblížili a kterou bychom mohli geisslerovsky označit »Comenius und die Sprache«.³⁸ Proto jen shrnujeme, co má zvláštní důležitost ve vztahu k Rosovi. Když pražský právník na Komenského díla odkazuje, jistě je znal. Kromě *Catonových distich*, která Rosa vydal (srov. 4.4), máme z předmluvy k *Čechořečnosti* doloženo Rosovu znalost Komenského literární obrany vlastní latiny (RosaČech A8r) a dále práce označované jako »Lexicon Boëmicum Comenij« (RosaČech B1v; srov. 4.3.4). Rosa tedy nejmenuje takové dílo Komenského, které by ho přímo inspirovalo k práci na gramatice češtiny. Ale jinak sleduje Komenského činnost bedlivě, vydává jeho časoměrné básně a zajímá se o slovní zásobu a teoretické opory pro případné užití neobvyklého slova (teoretické proto, že u Komenského se týkají jeho latinské slovní zásoby). Ona Komenského *Apologie (Pro latinitate januae linguarum suae illiusque praxeos comicae apologia)* vznikla během přípravy souboru *Opera didactica omnia* a byla vydána v Amsterdamě v roce 1657.³⁹ Učený autor se tu bránil proti výtce, že ve své výše jmenované učebnici latiny (*Janua lingvarum reserata*) používá barbarizmů, slov nově vytvořených, pocházejících ze středověké latiny, doložených buď v archaické, nebo pozdní latině. Komenský se tedy střetl s klasicizujícím pu-

³⁶ Srov. (ZELENÝ, *Tomáš Pešina z Čechorodu*, s. 141); Pešina například také zachránil pozůstatost po Pavlu Skálovi ze Zhoře (srov. KUČERA a RAK, *Bohuslav Balbín a jeho místo v české kultuře*, s. 105 a 169).

³⁷ Srov. NEUMANN, *Škrétové: Karel Škréta a jeho syn*, s. 15. Nechceme se tu pouštět do spekulací o možnostech Rosových kontaktů s Lešnem, protože, jak uvidíme (4.3.4), nejsou pro vysvětlení Rosova díla nutné, ale pokud víme, možnost škrétovského zprostředkování dosud nikdo nezkoumal a z faktu sňatku jejich dětí je zřejmé, že Václav Jan Rosa a Karel Škréta starší se museli dobře znát.

³⁸ Srov. GEISLER, *Comenius und die Sprache*.

³⁹ Podruhé, ve změněné podobě byla téhož roku vydána právě v tomto souboru: *Comenius, ODO IV*, sl. 27—42; o *Apologii* srov. KYRALOVÁ, *Comenius' Apologie seiner eigenen Latinität*.

rizmem, pro který byla přijatelná jen latina doložená u klasických autorů. Sám považoval jazyk starých Římanů za »živý« v tom smyslu, že ho lze — hlavně podle principu analogie — obohacovat, využívat jeho potencialit k vytvoření nebo novému použití slov. Sledujeme-li argumentaci Václava Jana Rosy v *Čechořečnosti*, zjistíme, že pražský právník postupuje stejně i v případě skutečně »živého« jazyka. Narozdíl od Konstance (hledícího k českým klasikům) a narozdíl od Štajera (poučujícího se na *Kralické bibli*) se Rosa odvažuje jazyk nejen recipovat, ale spoluutvářet, spoléhaje se na to, že úspěch komunikace (básnické, odborné atd.) s těmi, kdo nové prvky neznají, bude zaručen respektováním obecných principů obsažených v prvcích všem známých — stojí na stejném stanovisku jako Komenský, ať už vědomě, nebo ne.

Jak upozornil Martin Steiner,⁴⁰ Komenský hledá v *Apologii* důvody (nebo spíše obhajobu) pro své neoterizování u autoritativních starověkých klasiků, Horatia, Seneky a Quintiliana. Odmítá tedy nařčení z odchylky od klasiků poukazem na dovození činit tak, které u klasiků čte.⁴¹ V podobném duchu bude psát v předmluvě k *Čechořečnosti* Rosa (srov. 4.3.4).

I když se nezdá, že by Komenský přímo navazoval na gramatiky češtiny, kteří působili dříve než on, dokonce ani ne na českého bratra Jana Blahoslava,⁴² nacházíme mezi Komenským a těmito gramatiky množství shodných postojů daných dobou. Komenskému záleželo na adekvátnosti slov a činů — slovy se mají poznávat věci, a zájem o jazyk je tedy nutný u každého vzdělaného člověka. Přesto: gramatika (kteréhokoliv jazyka) byla sice pro Komenského — a z první kapitoly víme, že se to týkalo celé starší evropské vzdělanosti — důležitou, nezbytnou, ale přece jen branou k učenosti, ne samostatnou »vědou«, ale spíše přípravou na další vzdělání. Měla projasňovat komunikaci, usnadňovat sdělování: jazyk a jeho poznání měly v očích Komenského služebnou úlohu při vyučování nebo ve filozofické spekulaci o vztahu jazykových kategorií a věcí, mířící k sjednocení myšlení lidstva (obecné nápravě), například vytvořením univerzálního jazyka.⁴³

⁴⁰ Srov. např. STEINER, Jazyková kultura u Jana Amose Komenského.

⁴¹ Komenský tak příslušná místa čte — ale např. místo z Quintiliana je velmi zdrženlivé (vymýšlení onomatopoických slov).

⁴² Srov. DAŇHELKA, Je Jan Amos Komenský pokračovatelem Jana Blahoslava?

⁴³ Srov. SKALIČKA, Komenský jako lingvista, s. 97; HUBKA, Komenského lešenská Grammatica Latina a latinské mluvnice 16. a 17. století, s. 73; HUBKA, Grammatica philosophica sui generis: dvě poznámky ke Komenského Ianuae linguarum novissimae clavis, grammatica latino-vernacula, s. 107; KUČERA, Mluvnické názory J. A. Komenského. K vlastnímu jazyku Komenského KUČERA, *Jazyk českých spisů J. A. Komenského*.

Ačkoliv se náš zájem soustředil na Komenského ve vztahu ke gramatikovi jednoho konkrétního vernakulárního jazyka, padlo tu nakonec slovo o umělých jazycích (které nemohlo nevyvolat vzpomínku na Jana Caramuela z Lobkovic). Steffen Martus upozorňuje, že v 17. století nebyl neobvyklý paralelní výskyt těchto dvou proudů jazykové reflexe: proud patriotický vyzdvihoval jednotlivý jazyk, spojený s vlastní, partikulární historickou tradicí a soupeřící s ostatními o uznání své přednosti nebo hodnoty; proud prahnoucí po univerzálním jazyce (spojený se zájmem o kombinatoriku znaků, orientální, tajné a neznámé jazyky, šifrování, novoplatónsky dávající zahalenému přednost před zjevným),⁴⁴ eventuálně po jazyce »filozofickém«, se snažil pobabylónskou roztržitostí a partikularitou překonávat.⁴⁵

Ale vraťme se k pokusu vyjmenovat lidi, kteří mohli mít nějaký vliv na Rosovu jazykověreflexivní činnost. **Třetí skupina** je Rosovi současná a souvisí s jeho prací: nezapomínejme, že Rosa se živil jako právník a úředník, a udělal v tomto oboru slušnou kariéru. Byl radou apelačního soudu⁴⁶ a to bylo místo, kterému někteří dávali přednost i před univerzitní stolicí — dobře finančně zajištěné, poskytující tedy i Rosovi možnost uživit rodinu a také pracovat soukromě na tom, co našeho právníka přitahovalo a zajímalo. Mohl sestavovat slovník, hledat jazyková a poetická pravidla. S češtinou souvisí místo u apelačního soudu ještě jedním pojítkem: od roku 1644 byla podmínkou získání místa rady (společně s původem z českých zemí) také znalost češtiny.⁴⁷ Souvislosti lze však hledat i dále. Jiří Klabouch, popisující tuto instituci a spor právníků 17. století o vztah obecného (tj. římského) práva a domácích právních tradic (literárně zaznamenaný zvláště v polemice Kryštofa Kyblina z Waffenburgu jako zastávce *iuris communis* a Jana Jindřicha Proškovského z Krohenštejna, zdůrazňujícího více domácí tradice a jen v mezerách lokálního práva subsidiárně uplatňujícího právo obecné), přirovnal tuto obranu domácí tradice k jiným dobovým střetům »vlastenecké oposice s centralismem v řadách duchovenstva i šlechty«.⁴⁸

⁴⁴ Komenský usiloval podle Pavla TROSTA (Die Sprachdoktrin Komenský's) o univerzální jazyk prostý a analogický, ale zároveň racionální a mystický, tj. vyjadřující podstatu věcí — srov. 4.3.5.

⁴⁵ Srov. Srov. MEIER, *Die Literatur des 17. Jahrhunderts*, kap. Sprachtheorien, s. 151 (v kapitole Steffena Martuse); ECO, *Hledání dokonalého jazyka*.

⁴⁶ O tomto odvolacím soudu, kpro který zná Rosa ve svém slovníku české pojmenování »Odwołárna« (RosaThesN 1,16) srov. MALÝ a SIVÁK, *Dějiny státu a práva v českých zemích a na Slovensku do r. 1918*, s. 116—117.

⁴⁷ Srov. KLABOUCH, *Osvícenské právní nauky v českých zemích*, s. 33—34.

⁴⁸ KLABOUCH, *Osvícenské právní nauky v českých zemích*, s. 33.

Upomíná to zemskoprávní pozadí *Apologie* Bohuslava Balbína, který navázal na Stránského jako shrnovatele domácích právních tradice.⁴⁹ Proškovský byl také radou apelačního soudu, Kyblin reprezentoval kosmopolitnější prostředí univerzitní. Připočteme-li, že prezident apelačního soudu František Oldřich Kinský (Vchynský), politický soupeř nejvyššího purkrabího Bernarda Ignáce z Martinic, byl zastáncem svého učitele Bohuslava Balbína během sporu o svolení k tisku jeho *Epitome*, jeví se nám apelační soud jako pozoruhodné soustředění zájemců o domácí zemské tradice právní i kulturní, včetně jazyka, a to právě v době Rosovů.⁵⁰ Mimochodem, překážka vydání Balbínova díla byla opět právní — názor na dědičnost české královské hodnosti — a Kinský během jednání poslal Balbínovi »i nějaké rukopisy« prostřednictvím Balbínova spolužáka, nám známého gramatika Štajera.⁵¹ U apelačního soudu si Rosa vybral svého pokračovatele, mladého právníka Kašpara Jana Kupce (z Bilenberka, 1655—1720), budoucího vydavatele překladové právní literatury.⁵² Václav Černý odhalil mezi Rosovými přáteli z profese také tzv. básníka z desk zemských, Václava Sylvestra Smrčku z Mnichu (1627—1700; srov. 4.4.).⁵³ Když jsme výše proplétali okruhy Rosových známých a líčili jejich kontakty, můžem teď doplnit: v deníku Jiřího Ignáce pospíchala je k roku 1663 zaznamenána srdečná schůzka s tímto panem Smrčkou. Vůbec se zdá, že mezi právníky nebyl zájem o jazyky a o češtinu něčím neobvyklým; velmi výmluvný je například fakt, že v dědictví dcery právníka dr. Malanotta se kromě historických spisů českých autorů nacházelo deset slovníků a šesatdvacet gramatik, mezi nimi i *Čechořečnost* a *Konstancův Brus*.⁵⁴ Škoda, že neznáme soupis knihovny Rosovy, mnohé otázky o jeho inspiraci by se jistě rázem vyjasnily.

Nabízejí se ještě další možnosti vydělování podskupin Rosových současníků. Mladý Václav Jan prošel univerzitou; pro doplnění souvislosti Rosova díla s dobovým myšlením by bylo namístě, upozornit, že tam v té době působil například Cara-

⁴⁹ Srov. KLABOUCH, *Osvícenské právní nauky v českých zemích*, s. 33.

⁵⁰ Mělo to jistou tradici: v pohnutém roce 1620 byl například radou nad apelacemi nám už známý (3.2.7) Pavel Ješín (srov. DAŇHELKA, Úvod, s. 23).

⁵¹ Srov. KUČERA a RAK, *Bohuslav Balbín a jeho místo v české kultuře*, s. 100.

⁵² Srov. PETRÁČKOVÁ, Příspěvek k životopisu Václava Jana Rosy, s. 139; srov. *Nové právo útrpné a hrdelní pro království České, margrabství Moravské a knížectví Sleské z r. 1708 (Knihopis II/III, č. 3 604)*.

⁵³ Srov. ČERNÝ, *Básník z desk zemských*, člen kruhu Rosova, s. 228—231.

⁵⁴ Srov. PETRÁČKOVÁ, K jednomu z předpokládaných zdrojů Rosova slovníku, s. 25, pozn. 81.

muelův pražský filozofický »rival«, jezuita Rodrigo de Arriaga (1592—1667),⁵⁵ kterého provázela při cestě po Čechách roku 1642 Bohuslav Balbín.⁵⁶

Ano, opakovala se tu jména, s nimiž jsme se setkali už výše (hlavně 1.3.3. a 2). Úkolem této podkapitoly bylo znova všechny ty postavy připomenout v souvislosti s Rosou a zdůraznit jejich provázanost, aby se ani *Čechořečnost* nejevila jako izolovaný výkon osamělého jazykového hloubala, ale součást kolektivního úsilí a kolektivní diskuse, které lze souhrnně nazvat domácí kulturou. Nechtěli jsme tu jen upozornit na paralelnost snah historiků, právníků i jazykových reflektorů, ale přímo říct, že jde o jednu a tutéž snahu téhož okruhu lidí za podobné situace. Obvykle jsou tyto jevy interpretovány jako obrana, jevy odlišné a protisměrné pak jako útisk apod.⁵⁷ Ale nezapomínejme, v jakých ještě širších souvislostech se činnost lidí, o nichž tu byla řeč, odvíjela. Je zapotřebí vidět modernizaci a kulturní vnitřní srůstání habsburského soustátí po třicetileté válce, právě v tomto ohledu úspěšnou vládu Leopolda I. a obranu říše, nakonec také úspěšnou, proti osmanské říši.⁵⁸ Ta tendence s sebou ovšem brala i leccos lokálního, vázaného na místní tradice, v neposlední řadě se dotýkala jazykového provozu... U vědomí souvislostí se teď ale vraťme k Rosovi a k tomu, jak ve své gramatice reflektoval češtinu.

⁵⁵ O něm SOUSEDÍK, *Filosofie v českých zemích mezi středověkem a osvícenstvím*, s. 100 až 138.

⁵⁶ Srov. KUČERA a RAK, *Bohuslav Balbín a jeho místo v české kultuře*, s. 79.

⁵⁷ Užitá terminologie, vycházející z bojové metaforiky, koneckonců prozrazuje, že hodnotící především sleduje kdo s koho.

⁵⁸ Srov. např. MIKULEC, *Leopold I.: život a vláda barokního Habsburka*.

4.3. ROSA A JAZYK

... domnívám se však, že nelze proti Komenskému vyzdvihnout Rosu. Rosa je odedávna představován jako první stupeň úpadku pokomeniovské češtiny i její gramatické teorie. O ní jsem se již před padesáti lety přesvědčoval, když jsem v knihovně Jednoty českých filologů četl Rosovu *Čechořečnost*. Napsal někdo v poslední době nějakou apologii Rosovu, ukázal jeho vynikající kvality teoretické?

Neznám takovou práci.⁵⁹

4.3.0. Obhled celku

V dosavadní literatuře lze sledovat vzrůstající zájem o *Čechořečnost* Václava Jana Rosy — shrňme ho podobně, jako to udělali na začátku svých rosovských studiích v roce 1989 Zdeněk Tyl a v roce 1991 Josef Vintr.⁶⁰ Tak jako jiných starších mluvnic si i této práce všimli novodobí badatelé od Dobrovského dále (srov. pozn. k 2.2.11). Až do první poloviny 20. století (Jaroslav Vlček, Jan Jakubec, Václav Flajšhans) nezbuzovala Rosova mluvnicе příliš velký ohlas. Zlom nastal podle Vintra ve třicátých letech (Bohuslav Havránek, Josef Vašica, Zdeněk Kalista) a pak po roce 1973. Tehdy publikoval ve sborníku k osmdesátinám Bohuslava Havránka svou rosovskou stat' Jaroslav Porák⁶¹ a vyšla také studie o přístupu k slovesům ve starých mluvnicích, napsaná Františkem Kopečným,⁶² kde je taky o Rosovi řeč. Paralelně vznikla práce Václava Černého o »barokní filozofii jazyka«, čerpající i z předmluvy k *Čechořečnosti*; byla napsána na sklonku roku 1972 do šuplíku a publikována až v devadesátých letech.⁶³ Černý se už dříve Rosovou mluvnicí zabýval v souvislostech literárněhistorických — v padesátých letech pátral po autorovi časoměrných básní pocházejících z Rosova okolí a exemplář *Čechořečnosti* si tehdy vypůjčil, jak víme z romanistových *Pamětí*,⁶⁴ od Josefa Vašici. Roku 1982 vydal František Kopečný svou studii rozpracovanou do širší verze⁶⁵ a Rosovi v ní opět připadlo čestné místo. V těchto pracích byl většinou Rosa hájen a znova byly objeveny některé

⁵⁹ BRAMBORA, *Idealizovat Komenského?*, s. 69.

⁶⁰ Srov. TYL, *Tři jubilejní kapitoly rosovské I*; VINTR, *Václav Jan Rosa und die ältere tschechische Grammatographie*, s. 93—94.

⁶¹ PORÁK, *Rosova mluvnicе a vývoj češtiny a české lingvistiky v 17. století*.

⁶² KOPEČNÝ, *Vid ve starých českých mluvnicích (do Dobrovského)*.

⁶³ ČERNÝ, *Hrst poznámek k barokní filozofii řeči a několik důsledků*.

⁶⁴ Srov. ČERNÝ, *Paměti III (1945—1972)*, 483; studie tehdy vyšla v *Listech filologických* a byla věnována Vašicovi k sedmdesátinám (ČERNÝ, *Básník z desk zemských*, člen kruhu Rosova).

⁶⁵ KOPEČNÝ, *K dobrým počátkům české gramatické tradice*.

prvky jeho myšlení o jazyce, zvláště podrobná teorie vidová. Informace o Rosovi byly samozřejmě zařazovány i do vysokoškolských skript, a to včetně textových ukázek.⁶⁶ Zájmu o celek textu vyšel v roce 1983 vstříc fototypickou edicí *Čechořečnosti* Jiří Marvan a v předmluvě nadnesl několik důvodů ve snaze »rehabilitovat« ji; především usiloval propojit některé Rosovy poznatky, postoje a termíny s jazykovědou 20. století, ukázat ho jako jakéhosi předchůdce nových lingvistických směrů.⁶⁷ V osmdesátých letech vydala své rosovské příspěvky z vědeckých konferencí Věra Petráčková.⁶⁸ Následoval článek Zdeňka Tyla,⁶⁹ který chtěl rozprout další rosovská bádání, hlavně však upoutat pozornost bohemistů na Rosův slovník. V době třístého výročí Rosova úmrtí se k jeho dílu vracel Jiří Marvan.⁷⁰ Řada návratů k Rosovi pokračovala článkem Josefa Vintra zmíněným na začátku tohoto oddílu. Tento autor se pak Rosou zabýval ještě v syntetizujícím článku o českých mluvnicích 16. a 17. století, vydaném v roce 1997.⁷¹ Při tomto stručném přehledu zájmu o Rosovu *Čechořečnost* vynecháváme nepublikované práce školní a mnohé zajímavé práce o dílčích problémech v jednotlivých starších mluvnicích češtiny. Nemůžeme však pominout, že latinská mluvnice češtiny byla už také přeložena do angličtiny (G. Bettsem a J. Marvanem v roce 1991)⁷² — to je naprosto ojedinělý projev »světového« zájmu o starší české mluvnictví. Autor této práce postupně vydává překlad Rosovy mluvnice do češtiny (srov. pozn. k 2.2.11).

Zájem novodobých lingvistů se v Rosově *Čechořečnosti* většinou týkal jednotlivostí, částí, izolovaných jevů (podobně jako u Benešovského — srov. 2.2.3). Pozornost přitahovalo hláskosloví a drobnosti z tvarosloví, případně novotaření v slovní

⁶⁶ Srov. ŠLOSAR a VEČERKA, *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*, s. 101—103 (*Čechořečnost* znamená proti předcházejícím gramatikám 2. poloviny 17. století »podstatný přínos«); *Chrestomatie k vývoji českého jazyka*, s. 349—354; NECHUTOVÁ, ŠLOSAR a VEČERKA, *Čítanka ze slovanské jazykovědy v českých zemích*, s. 19—20 a 116—131.

⁶⁷ Srov. MARVAN, Introduction; srov. MICHÁLEK, Rec. Wenceslaus Johannis [sic] Rosa: *Čechořečnost* [...] Specimina Philologiae Slavicae, Band 52.

⁶⁸ O gramatice a autorově osobě: PETRÁČKOVÁ, Význam Rosovy *Čechořečnosti* pro vývoj českého mluvnictví; PETRÁČKOVÁ, Příspěvek k životopisu Václava Jana Rosy; PETRÁČKOVÁ, Výrazné osobnosti českého mluvnictví 16.—17. století; O slovníku a autorovi: PETRÁČKOVÁ, Pojetí a význam Rosova slovníku; PETRÁČKOVÁ, K jednomu z předpokládaných zdrojů Rosova slovníku.

⁶⁹ TYL, *Tři jubilejní kapitoly rosovské I.*

⁷⁰ Těžko dostupné soukromě tištěné články byly později zařazeny do souboru MARVAN, *Brána jazykem otvíraná aneb O češtině světové*; srov. MARVAN, *Cesty ke spisovné češtině — prvních tisíc let (800—1800)*.

⁷¹ VINTR, Josef. České gramatické myšlení v XVII. století.

⁷² ROSA, *Czech Grammar (Čechořečnost) 1672*.

zásobě (stav jazyka se většinou posuzoval právě v těchto rovinách). Zkoumající lingvisty zase často zaujala adekvátnost dobového popisu jazyka v porovnání s pozdějšími nebo dnešními náhledy (případ vidu) a s tím související česká jazykovědná terminologie. Některé věci byly samozřejmě zkoumány méně: Věra Petráčková na příkladech ukázala — u Rosy a Nudožerského —, že podceněna bývá v bádání dobová syntax. Stranou zájmu stál u Rosy také jeho pravopis, respektive jeho spekulativní, netradicionalistický přístup k němu; a lze snad i říci, že nebylo příliš studováno ani mnohostranné zaměření Rosovy *Čechořečnosti* jako díla psaného zároveň pro studenty češtiny, rétory a kazatele, historiky, filozofy i klasicizující časoměrné básníky.

Zájem o dílčí otázky je pochopitelný, protože je to mluvnic obsáhlá a navíc hluboko zapojená do předchozí tradice — optice hledající *nova* toho kterého gramatografa v ní tedy leccos nutně uniká. Největší *novum* ale samozřejmě odhaleno a Františkem Kopečným patřičně vyzdviženo bylo — důkladná detekce slovesného vidu. Jako jsme to v druhé kapitole učinili u mluvnic předrosovských, obhlédněme teď i *Čechořečnost* vcelku. Už samo srovnání celkové struktury ukazuje, na co Rosa navazoval a která témata ho zvláště zaujala.

Čechořečnost má rozsáhlé vstupní pasáže, zajímavé především jako místo, kde se obnažují autorovy pohnutky a intence (srov. 3.2.1); k myšlenkám, o nichž pojednávají vstupní partie *Čechořečnosti*, se ještě vrátíme (4.3.5).

Na číslovaných stranách následují čtyři části vlastní gramatiky:

- (I) *de orthographia* (RosaČech 1—16),
- (II) *de etymologia* (17—248),
- (III) *de syntaxi* (249—392),
- (IV) *de prosodia* (393—520).

Části začínají vždy na začátku nového tiskařského archu, mohly tedy být tištěny s přestávkami, umožňujícími křížové odkazy s přesnou paginací.⁷³ Jak víme, náměšťší členili svou práci na dvě *stránky*, odlišné i autorsky — pravopisnou a tvaroslovnou (etymologickou); Blahoslav jejich dělení sledoval a doplňoval k němu svá originálně členěná Přidání; Benešovský sledoval tvarosloví jednotlivých částí řeči a na *knihy* svůj výklad nečlenil; Nudožerský oddělil etymologický *liber* od syntaktického

⁷³ Namátkou: na s. 426 je odkaz na s. 351, tedy z třetí části *Čechořečnosti* do druhé.

a do toho prvního zahrnul i pravopis; Drachovský se sice inspiroval u Alvara, ale *knihy* členil podle slovních druhů a nakonec přidal nauku ortografickou a poetickou; Konstanc — odhlédneme-li od výše zmíněných doplňků zařazených překvapivě na začátek *Brusu* — postupoval od etymologie ke konstrukci a pak k prozódii a ortografii (tedy vlastně jako Alvarus v *Instituci*). Vidíme, že jednotlivé oddíly gramatiky jasně oddělovali náměššší (byť je nenaplnili systematicky) a pak Nudožerský a Konstanc. Rosa se do této řady přidal a proti Konstancovi přeřadil pravopis z konce na začátek. Jako Alvarus a Konstanc však zjistil, že ortografické otázky souvisejí s prozodickými, a proto i u něho najdeme mnoho informací o pravopise rozdělených mezi část první a čtvrtou, případně se některé věci v obou částech opakují.

Jako by se v *Čechořečnosti*, na konci řady mluvníc, kterou zkoumáme, vracelo staré »náměššské« předsazení pravopisu před tvaroslovná poučení. **Ortografie** (»Dobropifebnoft«) je z Rosových *partes* nejstručnější, přesto ji však nelze přejít jen povšechně.⁷⁴ *Pars* je rozdělena do deseti kapitol, v některých případech jen několikařádkových. V předkapitolí je vyjmenováno 25 českých liter majuskulních a minuskulních, zvlášť pak stojí výčet liter »změkčených«, jimž se v Prozódii říká »Spařený/ (ginak Napařené/ Měkké/ Spařenečky)« (RosaČech 399). Kapitola 1 dělí litery na souhlásky a samohlásky; kapitola 2 hovoří o diftonzích; kapitola 3 pojednává o diakritických znamínkách nad samohláskami, kapitola 4 nad souhláskami; v kapitole 5 (nejdelší ze všech) se píše o »umíst'ování samohlásek« *i/y/i(j)/ý* (srov. 3.2.7); v kapitole 6 nenalezne čtenář *Čechořečnosti* poučení o psaní diftongů (záhlaví kapitoly má tři řádky, výklad jenom dva, a ty zaplňují odkaz do Prozodie); tématem kapitoly 7 je psaní souhlásek, přesněji otázky, zda v tisku nebo ruční skriptuře používat nadbytečné »spřežky« *čz, řz*, dále kdy psát *b, f, l* s bříškem a kdy bez bříška a nakonec jak se rozhodovat mezi různými způsoby psaní *š*; kapitola 8 se soustředí na »změnu, mutaci« neboli měkčení souhlásek (ale i souhláskových skupin); kapitola 9 poučuje o dělení sylab při psaní; kapitola 10 seznamuje s interpunkčními znamínky.

Jak vidíme, výklad o pravopise se věnuje mnohem více těm jevům, jež současné autorsko-tiskařsko-čtenářské komunitě činily potíže — Rosova Ortografie se v tom podobá předcházejícím gramatikám češtiny. Rosa, který tištěnou diskusi gramatiků v 60. letech 17. století uzavíral, se snažil pravopis v těchto věcech racionalizovat

⁷⁴ Pravopisnou část *Čechořečnosti* tu popisujeme stejně jako v úvodu k jejímu překladu (KOUPIĽ, Rosova pravidla pravopisu).

(srov. 3.2.5).⁷⁵ Při tom se mohl odvolat také na didaktický cíl své gramatiky, jak ho deklaroval v předmluvě. Snad nejoriginálnější je v celé této části *Čechořečnosti* kapitola 4 (RosaČech 4—5): mezi změkčenými konsonanty jsou tu nejen např. *d'* nebo *t'*, ale i *p*, *r* nebo *w* psané s tečkou nad literou. Takové měkčené *w*, ačkoliv se tak běžně neoznačuje, se podle Rosy nachází ve slově »diwiti fe«, kdežto ve slově »wydám« najdeme jeho nezměkčený protějšek; podle toho se za *w* v těchto případech píše *i* nebo *y*. Podle našeho názoru tu není potřeba hledat možnosti motivace tohoto výkladu z dialektů; vidíme tu spíše Rosovo úsilí najít v případech »obojetných« souhlásek diferenci, která umožní uplatnit dvě nám známá pravidla o psaní *i/y* (srov. 3.2.7).

Na počet stran nejrozsáhlejší je druhá *pars* Rosovy mluvnice češtiny, **Etymologie** (»Wlaftnosflownoft«). Dělí se na třicet opět nestejně dlouhých kapitol. Prvních pět je věnováno změně rodu u substantiv, 6.—13. kapitola pojednávají o deminutivizaci. V těchto kapitolách, z nichž jsme tu už čerpali příklady vlastních jmen (4.1), se projevuje Rosův silný zájem o slovní zásobu a její dynamiku — možnosti přechylování, odvozování, rozhojňování dalších podob slov a slov blízkých. Gramatik Rosa tohoto principu plně využil ve svém slovníku, který je právě na tomto principu seskupování slov vztahených k jednomu základu vystavěn (srov. 4.3.4). Do stejné kategorie slovo-tvorby spadá i stupňování (kap. 14). Tradičním problémem, řešeným i v mluvnicích latiny, bylo rozpoznávání gramatického rodu substantiv podle jejich významu a zakončení v Nsg (kap. 15), spojené obvykle s různě podrobnými a úspěšnými pokusy o vytvoření algoritmu, jak postupovat. Po probrání gramatických kategorií jmen (kap. 16) přikročil Rosa k výkladu skloňování pravidelných (kap. 17) a nepravidelných jmen. Následovalo skloňování adjektiv (kap. 19), už od Nudožerského oddělené v mluvnicích češtiny od skloňování substantiv. Samostatnou kapitolu zaujímají i zájmena (kap. 20). Před vlastními slovesy, jimž Rosa věnoval v *Čechořečnosti* mimořádnou pozornost i značný prostor (kap. 22—26), jsou představeny slovesné gramatické kategorie (kap. 21). Zbylé kapitoly (27—28) zaplňují zbývající části řeči: prepozice, adverbia, interjekce a konjunkce. K substantivům a slovesům z této části *Čechořečnosti* se ještě vrátíme (4.3.1&2), o skloňování adjektiv už byla řeč výše (3.2.5).

⁷⁵ K Rosově racionalizační tendenci srov. také PORÁK, Rosova mluvnice a vývoj češtiny a české lingvistiky v 17. století, s. 45.

Syntax («O Dobromluwnosti») má své jméno od řeckého slovesa *syntassó* ‚seřazuju, spojuju v celek‘ a Rosa této disciplíně spolu s celou gramatickou tradicí takto rozuměl: jako nauce o tom, jak se slova (o jejichž tvarosloví pojednala etymologie) spojují mezi sebou. Jak jsme viděli už u Nudožerského a u Konstance, jde přitom o spojování slov do úrovně věty, o vytváření slovních spojení, o pádosloví, o vazby předložek, slovesné valence apod. Rosa probírá syntaktické vlastnosti tradičním způsobem, tj. v pořadí jednotlivých částí řeči od jmen (kap. 1) po spojky (kap. 12). Tématy tří zbývajících kapitol jsou postupně tzv. elegantní syntax (srov. 4.3.3), odvozování jmen příponami neboli jejich »formace« (RosaČech 356—391!; srov. 4.3.4) a dále jejich kompozice a zkracování do hypokoristik (srov. 4.1). Věra Petráčková vyzdvihla z Rosovy Syntaxe jednak zpracování slovesné rekece, jednak důkladnost pojednání o předložkách.⁷⁶

Nebyl tu dosud zdůrazněn fakt, že jazykem Rosových výkladů je v *Čechořečnosti* především latina. Předpokládanému čtenáři v ní sděluje informace o češtině a překládá mu do ní všechny jazykové příklady (v Syntaxi někdy i do němčiny). Tuto danost si uživatel mluvnice uvědomí na začátku čtvrté části, **Prozódie** («O Dobrowegflownofti»), když autor provede překvapivý textový manévr a dále podává text dvojjazyčně, na sudých stranách latinsky, na lichých česky. Tato část *Čechořečnosti* přitahovala (právě proto, že obsahuje souvislý český odborný text) vždycky mimořádnou pozornost a samo jazykové ztvárnění výkladu přitom bylo pro badatele důležitější než sdělovaný obsah, pravidla české časomíry. Rosa sám tvrdí, že paralelní český text v prvních třech částech gramatiky neuváděl, aby se vyhnul rozvláčnosti, a že tedy ho zařazuje pro Čechy, kteří nerozumějí latinsky... (RosaČech 393). Předpokládáme však, že skutečný důvodem, proč tisknout tuto pasáž *Čechořečnosti* (určenou pro literární elitu) dvojmou, ve dvou jazycích, nebyl »překlad« pro ty, kdo by snad nerozuměli — existence takových čtenářů čtvrté části je po předcházejících stovkách latinských stran a při tehdejšímu způsobu vzdělávání nanejvýš pochybná —, nýbrž autorská hrdost, prestižní výstav češtiny jako odborného jazyka poetického výkladu, obsahujícího množství důsledně překládaných termínů. Navzdory tomuto předpokládanému záměru se právě to, co chtěl autor vystavit na odív — schopnost vyjádřit všecko *vlastně* česky a naplnit tak už starověký ideál *proprietas linguae* — stalo

⁷⁶ Srov. PETRÁČKOVÁ, Význam Rosovy Čechořečnosti pro vývoj českého mluvnictví, s. 166 až 167.

v hodnocení dalších století hlavním negativem práce. Ne tak ve slovtvorbě, ne v ostatních částech mluvnice, ale právě tady, v Prozódii hledali ti, kdo napadali Rosovo neoterizování, názorné příklady (srov. 4.3.4). *Pars* má 11 kapitol a za nimi následuje množství časoměrných veršů, praktická ilustrace předcházejících pravidel. K Rosově Prozódii se ještě vrátíme (4.4.).

V dalších oddílech se zaměříme na některé jednotlivosti z obsahu *Čechořečnosti*. Před slovesy, elegantní syntaxí, slovní zásobou a jazykovými ideály budou naším tématem jména, *nomina*.

4.3.1. N o m i n a

... zejména ve vzorcích 5. a 6. sklonění

o filologické soudnosti Rosově chatrné důkazy vydává.⁷⁷

Úmyslně vybíráme z celku *Čechořečnosti* taková místa, která mohou posloužit jako model představ jejího autora o jazyce a lze si z nich učinit představu o »filologické soudnosti Rosově«, o níž mluví motto tohoto oddílu. Jak jsme tomu už uvykli v předchozích kapitolách, nepřiblížíme se myšlení starého gramatika prostou juxtapozicí jeho práce s výsledky dnešní lingvistiky — nechceme-li dojít k závěru, že něco »už« znal, něco zase »ještě ne« a v tom nebo v onom byl »předchůdcem« něčeho budoucího. Snahou tedy bude buď číst *Čechořečnost* v kontextu starších mluvnic, nebo hledat Rosovo jazykové myšlení uvnitř jí samé.

Z Rosových výkladů o jménech jsme vybrali především problém kritéria členění substantiv do deklinací, kterým se v mluvnictví 16. a 17. století zabýval už Josef VINTR.⁷⁸ Takové členění vždycky vyžaduje určení obecných typů, z kterých by bylo možné co nejvíce jevů analogicky vyvozovat. Pro nikoho ze starších gramatiků nešlo samozřejmě při vysoké míře flektivnosti v češtině (vysoké míře anomálních rysů, výjimek daných rozrůzněním v hláskoslovné rovině) o lehký úkol.⁷⁹ Jako u gramatik, které *Čechořečnosti* předcházejí, nejprve uveďme, jaké Rosa substantiva člení:

⁷⁷ ČENSKÝ, K dějinám řeči a literatury české v XVIII. století., s. 92.

⁷⁸ Srov. VINTR, České gramatické myšlení v XVII. století, s. 228 (tabulka).

⁷⁹ Srov. SKALIČKA, Vývoj české deklinace: studie typologická, s. 233—238; BAUER, LAMPRECHT a ŠLOSAR, *Historická mluvnice češtiny*, s. 140 (tabulka).

declinatio	I	fem.	»Brána«
		masc.	»Władyka«
	II	inanimatorum	»Strom«
		animatorum	»Pán«
	III	inanimatorum	»Měfyc«
		animatorum	»Krák«
	IV	»Słowo«	
	V	fem.	»Cnoft«
		neut.	»Znamenj«
	VI	parisyllaba fem. &	»Růže«
		neut.	
		imparisyllaba neut.	»Pachote«

Jako jsme to viděli u Rosových předchůdců, i tady je nutno připočíst (v kap. 28) *declinationes anomalae* (»Rokycany«, »Litoměřice«, »Ruce«, »Noze«, »Oči«, »Vfii«). Matouš Benešovský dělil jména primárně podle zakončení Nsg a rozlišoval skupiny s terminací vokalickou a konsonantickou (srov. 2.2.3). Nudožerský, jak víme, sleduje podle Petra Rama počet slabik v Nsg a Gsg; dále dělí jména podle shody ve více pádech (nemusí mezi nimi být Nsg; srov. NudGram 14r—16r) a přihlíží také k životnosti (2.2.5).⁸⁰ Jan Drachovský dělí deklinace primárně podle zakončení Gsg, sekundárně podle zakončení Nsg (2.2.7). Sleduje ho v tom Jiří Konstanc (2.2.8) i Matěj Václav Štajer (2.2.9). Všichni gramatici samozřejmě také v různé míře přihlížejí k jmennému rodu substantiv.

Rosa řeší týž problém jinak. Opět se snaží rozdělit skloňování podle zakončení Nsg. Důvod se zdá být nasnadě: didaktická účelnost. Jak brzy poznáme (4.3.5), nebyl Rosa spokojen s určováním deklinace podle singuláru a jako první z důvodů, proč psát novou mluvnici, uváděl právě snahu vyhovět těm, kdo se česky učí a chtějí rozpoznat způsob skloňování substantiva »naturali ordine«, jako v latině, podle nominativu (RosaČech A6r). Pomineme fakt, že ani v latině to není snadné, a zůstanem u toho, že Rosa se přizpůsobuje úkolu, o kterém si myslí, že ho bude jeho mluvnice plnit. Není nám znám doklad, že by se z *Čechořečnosti* někdo opravdu česky učil, ale

⁸⁰ Jinak jeho dělení interpretuje VINTR, *České gramatické myšlení v XVII. století*, s. 228.

jako autorskou intencí její učebnicový charakter musíme přijmout. Potom pochopíme, proč Rosa tak usilovně hledal pravidelnost mezi zakončením substantiva a jeho skloňováním: když někdo zná genitiv jména, už ho vlastně umí skloňovat; setká-li se ten, kdo se jazyk učí, s novým jménem, například ve slovníku, potřebuje nějaká vodítka, kam ho zařadit.

I když je kritizoval ve věci rozpoznávání pádu podle Gsg, mohl Rosa na své bezprostřední předchůdce navázat v otázce rozpoznávání rodu. Nejen to: lze říci, že srovnáme-li výklady před vlastní deklinací u Drachovského, Konstance a u Rosy, jsme svědky mezitextového dialogu a postupného zpřesňování výkladu (srov. 3.3), byť s výsledkem, který vlastně neodpovídá původnímu záměru. Drachovského přístup je poměrně jednoduchý: začíná se přechylováním a případy shody rodu přirozeného a gramatického («Pán«/»Panj« — DrachGram 3). Na problém narazí jezuitský gramatik za hranicí této analogie dvou »rodů«. V kapitole o rodu jmen (DrachGram 15—25) navrhuje dva způsoby jeho rozpoznávání: *de significatione* (to je v podstatě ona analogie s rodem přirozeným) a *de terminatione*. V tom druhém případě jmenuje u jednotlivých liter abecedy různá substantiva, která jsou na ně zakončena, a těmto literám přiřazuje rod. Už první rovnice — zakončení *-a* = femininum — samozřejmě neplatí veskrze. Jiří Konstanc sleduje Drachovského v kapitole *de generibus nominum substantivorum* (KonstBrus 22—26). Má to být výklad jen pro cizince, Češi rod jmen znají (KonstBrus 22, ti *peregrini* jsou budoucí Rosovi *discentes*). Opět tu najdeme rozpoznání rodu *de significatione* a *de terminatione*; to druhé je podáno trochu jinak, nejsou tu jen litery a přiřazování rodu, ale nejprve rozdělení na rody a na nižší úrovni přiřazování substantiv k literám. Konstanc sám odhaluje slabiny svých pravidel a častěji vypisuje výjimky (*excipe...*). Rosa se materiál svých předchůdců pokouší nově promyslet. Přebírá mnohé jejich příklady, ale jemněji je třídí. V kapitole 15 své Etymologie (*de genere*) opět vyjde ze dvou výše jmenovaných způsobů identifikace gramatického jmenného rodu, ale podá návod maximálně formalizovaný. Samo toto podání však svědčí o neúspěšnosti pokusu. Rosa sice stanoví tři obecná sémantická pravidla (*de significatione*) a čtyři pravidla o signalizaci rodu zakončením, ale musí je doplnit úctyhodným množstvím výjimek. U terminací volí ještě jiný způsob než Drachovský a Konstanc: ani podle liter, ani podle rodů, ale podle celých skupin jednotlivých finálních liter, jimž zpravidla odpovídá rod jmen, která jsou na ně zakončena. Praktičnost návodu pro toho, kdo by se učil česky, je nízká. Rosa nakonec uvádí rodovou charakteristiku substantiv ve slovníku (srov. i RosaČech 229) — snad

v tom lze vidět uznání, že obecné pravidlo pro určování rodové příslušnosti jmen nalezeno nebylo.

A koneckonců můžeme spekulovat také o tom, že vztah jmenného rodu k rodu přirozenému trápil Rosu z důvodů jazykověmystických: uvidíme (4.3.5), jak velký důraz klade v předmluvě k *Čechořečnosti* na analogii, paralelnost věcí a jazyka (českého).

Dělení substantiv do deklinací se Rosovi kombinací kritéria zakončení Nsg a dále rodu nebo životnosti (II. deklinace) z novodobého hlediska dařilo v deklinacích I až IV. Nakonec mu zůstaly čtyři dosti odlišné typy — *ctnost, znamení, růže, pachole* — a ty sdružil do dvou deklinací; tento krok mu vytyká motto tohoto oddílu. Ani Rosa sám nemohl být spokojen: v V. deklinaci (*ctnost, znamení*) se u vzorů liší nejen zakončení Nsg, ale skloňování jako celek; podobně je tomu v případě deklinace VI. Je to tradiční spojení typů s dlouhým a krátkým *i* v Gsg, resp. *-e* v Gsg (přitom se nepřihlíží k »inkrementu« u typu *pachol-et-e*). Podobné řešení volili před Rosou Benešovský (spojení *hospodyně* a *pachole*), Nudožerský (*tovaryš* a *kuře*). Drachovský (*ryba, přirození, čeled*), Jiří Konstanc (*сила, jmění, tvář*) i Matěj Václav Štajer (*mečíř, řídítel, země, tele; jehla, ctnost, věc, zboží, vládyka*). Předpokládáme, že Rosa i jeho předchůdci byli vedeni snahou nepředstavovat systém skloňování českého substantiva jako příliš složitý, dojít k co nejmenšímu počtu deklinací; jezuitští gramatici jich navíc napočítali stejně jako v latině — jistě ne náhodou.

Vzor latiny působil silně i jinde ve výkladu o deklinaci: v latinských gramatikách lze vést těžko úplně odděleně deklinaci substantiv a adjektiv. V české gramatice je to snazší, a jak víme, už od Nudožerského se přídavná jména probírala zvlášť. Jezuité 17. století ale samozřejmě počítají se substantivy typu *kočí, krejčí* a *hlásný* a tvoří z nich deklinaci s Gsg na *-o*.

Co se týče adjektiv, upozorníme tu ještě na jeden detail. V druhé kapitole jsme u náměšťských i u Blahoslava sledovali problém zakončení posesiv mužského rodu a příslušných substantiv v Gpl. Věc komplikovala jednak faktická homonymie dvojtvarů, jednak snaha rozlišit u substantiv význam »gentitivu« (bez předložky) a »ablativu« (opět tedy sledujeme jazykové myšlení vyškolené na latině). Další vydání náměšťské mluvnice tento problém reprodukovala dále, až do doby vzniku *Čechořečnosti*. Jiří Konstanc zná posesiva »Czechuw/-chu« (KonstBrus 60—61) a skloňuje je se složenými (středočeskými a českými) koncovkami *-oveho* a *-ovýho* (Gsg masc.) atd. i podle sklonění jmenného (*-ova*). Rosa zná u substantiv Gpl typu

pámě, králů; deklinaci posesiv podává v přehledu tvarů (RosaČech 111—112) v podobě *syn Davidu/Daviduv* (ano, je to stejný příklad jako u náměšťských), *syna Davidova* atd., Npl masc. *synove Davidovi*, Npl neut. *slova Davidova*. Typ *Davidový, Petrov* uvádí Rosa v upozorněních za paradigmatem a odkazuje na skloňování tvrdých složených adjektiv. V Syntaxi však autor narazí na problém skloňování příjmení (*cognomina personarum vel domuum* — RosaČech 296—297) a opravuje paradigma: v tiskárně prý došlo k omylu («error in Typographia») a správně se má v maskulinu a neutru skloňovat *Davidovi (synove)* a *Davidovy (stromy)*, v Gpl pro všechny rody *Davidovů*, Dpl *Davidovum*, Apl masc. *Davidovy* a neut. *Davidova*, Ipl *Davidovými*, Lpl *Davidovech*; v singularu doplňuje alternativní koncovku Lsg masc. & neut. -ě. Podle sdělení v další poznámce jsou původně vypsané plurálové tvary také správné, ale nepocházejí od adjektiva *Davidův*, nýbrž od synonymního *Davidový*.⁸¹ Jsme tu svědky pozoruhodného zápasu o pochopení pravidel smíšeného skloňování izolované a zdá se už od 16. století odumírající skupiny posesiv (v dialektech často nahrazovaných neshodnými posesivními genitivy, tvary morfologicky vyrovnanými se složenými adjektivy nebo tvary ustrnulými). Rosova vlastní korektura navíc dokazuje postupný tisk *Čechořečnosti*, to, že měl její autor čas kontrolovat, ale neměl možnost tisknout příslušný arch znova.

Větší pozornost než deklinaci věnoval Rosa nauce o slovesech, a to v šíři, po které před ním nebylo slechu ani vidu.

4.3.2. Verba

[Rosa zavádí] nešťastné rozlišování ‚iterativ‘ od ‚frekventativ‘, třebaže [...] mu nedává tak scestný význam jako gramatikové od Dobrovského včetně.⁸²

Josef Dobrovský pochválil Rosův vhlad do mluvnické stavby jazyka⁸³ hlavně proto, že se mu podařilo vyložit vidovočasový systém českého slovesa. Slovesům věnoval v *Čechořečnosti* rozsáhlý prostor (jen v etymologii RosaČech 131—233) a zmínil se

⁸¹ K stejné věci se Rosa vrátí ještě i v Prozódii: -ův není zakončení Gpl substantiv, nýbrž Nsg posesivního adjektiva pro mužský rod; autorovi současníci to prý nerozlišují (RosaČech 444).

⁸² KOPEČNÝ, Vid ve starých českých mluvnicích (do Dobrovského), s. 30.

⁸³ Srov. DOBROVSKÝ, *Podrobná mluvnice jazyka českého v redakcích z roku 1809 a 1819*, s. 14 (= 1809: X).

o nich už v předmluvě. Nejprve srovnajme s přehledy uvedenými v kapitole druhé, jak Rosa slovesa dělí do konjugačních skupin:

coniugatio	verbum substantivum («Gfem«)	
	I	-ám («Trhám«)
	II	-jm/ým («činj-m«)
	III	-i/y («miřug-i«)
	IV	-u («wed-u«)

Sloveso *býti* tu nacházíme jako u Drachovského, Konstance (narozdíl od Benešovského a Nudožerského) před regulárními konjugacemi. Na první pohled je nápadná inovace v rozšíření počtu konjugací, místo tradičních tří tu jsou čtyři, a navíc v nezvyklém pořadí. Zatímco ve všech ostatních zmíněných mluvnicích (včetně příručky *Prima principia*) jdou jednotlivá časování za sebou v pořadí -ám, -i, -ím (pers. 1. sg. ind. praes. act.), u Rosy je k sobě — snad podle podobnosti — přiřazeno nejprve dvojí časování na -m (dobře navazuje i na *jse-m*) a pak je časování sloves na -i/-u (často kolísajících), tradičně sloučené, rozděleno do dvou konjugací. Vzorová slovesa jsou nová (jak víme, totožná mají *Prima principia*), jen *činiti* už užil Vavřinec Nudožerský. Nudožerinus však má hlavně u každé konjugace vzor dvojí (srov. 2.2.5), totiž *thematis praesentis* a *thematis futuri*, například *činím* a *učiním*: jasně si tedy uvědomoval (dal to najevo zvolenou terminologií), že prefigované (dokonavé) sloveso má ve tvaru, který je co do tvoření přítomní, význam futurální. To byl důležitý krok k rozpletení vidočasové otázky: stačilo dovést ke konci úvahu o významové změně takového slovesa. Základní významové hledisko (jediná slovesem označovaná činnost) bylo tradičně na prvním místě; zvláštnost slovanského slovesa, kde se významový rys (ne)dokončenosti děje a jeho opakování nebo násobení tak výrazně formalizoval, zůstával dlouho stranou zájmu. V tradici českého mluvnickví není bez důležitosti, že už Matouš Benešovský v touze ukázat tvarovou bohatost českého slovesa pravidelně rozšiřoval množství svých »časů« uváděním typů *chápati* a *chopiti* za sebou (srov. 2.2.3).

V druhém exkurzu i v této kapitole jsme se dotkli toho, že důraz na významovou stránku při traktování vidu českého slovesa v starším mluvnickví zaujal Františka Kopečného. Soustředil se v tomto ohledu hlavně na Rosu: ten podle něho už zná všechny podstatné vidové rysy: dokonavost/nedokonavost a násobenost/nenásobe-

nost.⁸⁴ Z hlediska Kopečného⁸⁵ bylo Rosovo poznání vidu sice nedokonalé (nerozlišil vidovou a lexikální prefixaci a např. typ *pojedu*), mělo však dobrý základ ve stálém primárním zření k významové stránce tvarů; Rosovy »omyly« ve věci vidu prý fixoval v gramatickém popisu češtiny Dobrovský, mající ostatně vždycky větší zájem o slovo tvorbu a morfologii než o sémantiku tvarů⁸⁶ — Kopečný došel až k vzrušené formulaci, kterou jsme použili jako motto tohoto oddílu.

Rosa nebyl spokojen s výklady o slovese u svých předchůdců (RosaČech 131 až 132).⁸⁷ Při základním popisu gramatických kategorií se (narozdíl od Konstance) neohlíží po duálu a konstatuje existenci jen dvojího čísla (133). U přechodníků přítomných, také na základě starší právní literatury, zná i tvary na *-ci* a přisuzuje jim význam femininní (proti *-ic/-uc* pro neutrum; 134—136). Systém tří základních slovesných časů, k nimž přiřazuje ještě infinitiv, se Rosovi štěpí v každé časové rovině na perfektum a imperfektum (137—138; připomíná to Nudožerského). A konečně k vidu: základní charakteristiku najdeme v odstavcích o významu (*significatio*; 140—141) slovesa: první diference je mezi typy *studím* a *stydnu* (u Rosy *activum* × *neutrum*), druhá mezi *sladím* a *sladívám* (*singulare* × *frequentativum*), třetí mezi *oslazoval* a *osladil* (*imperfectum* × *perfectum*). Co se týče vidu, spočívá tedy Rosův systém na protikladech *singulare* × *frequentativum* a *imperfectum* × *perfectum*; obě rozlišení se mohou křížit.⁸⁸ K tomu přistupuje ještě rozdělení formální, slovo tvorné: mohou to být buď slovesa prostá (*simplicia*), nebo prefixovaná (*composita*). Převeďme Rosovy příklady do tabulky (RosaČech 197—199):⁸⁹

singulare (jeden děj)	simplex	»fedjm«
	compositum	»odfednu«
frequentativum (násobenost, opakování děje)	simplex	»fedám«, »fedávám« atd.
	compositum	»odfedávám«
perfectum (děj ukončený)	simplex	»kaupit«

⁸⁴ Srov. KOPEČNÝ, Vid ve starých českých mluvnicích (do Dobrovského), s. 30.

⁸⁵ Srov. KOPEČNÝ, *Slovesný vid v češtině*.

⁸⁶ Srov. KOPEČNÝ, Vid ve starých českých mluvnicích (do Dobrovského), s. 30—32.

⁸⁷ Pasáž RosaČech 131—141 lze sledovat i v českém překladu (ROSA, Václav Jan Rosa o českém slovese).

⁸⁸ Srov. KOPEČNÝ, K dobrým počátkům české gramatické tradice, s. 264.

⁸⁹ František KOPEČNÝ (K dobrým počátkům české gramatické tradice, s. 263) upozornil, že některé příklady jsou problematické, např. »nefi« jako dokonavé.

	compositum	»skaupit«
imperfectum (děj neukončený, resp. v tomto ohledu neurčený)	simplex	»kupował«
	compositum	»skupował«

Rosa vítězně konstatuje, že ten, kdo se učí česky, »Hoc sciens, sciet omnia«. V rámci rozsáhlé kapitoly 25 v této druhé části *Čechořečnosti* (RosaČech 196—232) pak vykládá podrobnosti a uvádí pro své čtyři konjugace nové vzory, resp. sady vzorů podle těchto nových významových aspektů.

Co Kopečný Rosovi zazlival, je, že přitom v rámci frekventativ (»častotliwé flowo«) vymezil ještě podskupinu iterativ (semifrekventativ, »flowo opětliwé«). Iterativa jsou pro Rosu taková frekventativa, která se netvoří pomocí »wám«, tedy například »házým«; s takovými slovesy si autor *Čechořečnosti* spojuje (subjektivně po-
cit'ovanou) menší frekvenci označovaného děje (RosaČech 207nn. & 217). Iterativum však bylo pro Rosu iregulárně tvořeným frekventativem, a proto uvedl v souhrnu na konci této kapitoly (RosaČech 227—228) čtyřčlenné řady vzorů pro každou konjugaci bez iterativ, v pořadí *singulare, frequentativum, compositum perfectum, compositum imperfectum* (např. »pjłłi«, »płáwám«, »wypjłłi«, »wypifugi«), s tím, že pod tabulkou jsou ještě uvedena *frequentativa compositorum* na »wám« souhrnně pro všechna časování; ostatní kombinace významů a morfologických vlastností, které známe z výše uvedené tabulky, tu uvedeny nejsou — tyto čtyři považoval Rosa za nejdůležitější. Základní zařazení do konjugace se děje na základě prostého nedokonavého nenásobeného slovesa (v přítomném tvaru), tedy podle tvaru, který i dnešní bohemistika rozpoznává u českého slovesa jako základní, bezpříznakový.

Václav Jan Rosa si byl svého průkopnictví v poznávání českého slovesa vědom:

Nam omnia pro necessitate sciendi, fat clarè dixi, & clariùs, quàm omnes alij, imò nullus hactenùs de hoc quidquam dixit, cùm tamen fundamentum Lingvæ in hoc confitat, & Discantibus prorsùs necessarium fit (RosaČech 228—229).

František Kopečný chtěl u Rosy vystihnout adekvátnost popisu vidu a dalších jevů v slovesné flexi. Položme si však ještě jinou otázku: jak na to Rosa přišel a co ho k těmto úvahám mohlo inspirovat? Sám Kopečný spojuje Rosovy inovace s náběhy

u Benedikta z Nudožer a předpokládá podobné náznaky i u Benešovského (toho zná jen prostřednictvím Dobrovského).⁹⁰ Benešovského přístup je důležitý i v tom, že užil pro typ »Mijwám« termínu *frequentativum* (BenGram E4v); bohužel se omezil jen na výčet možných tvarů. Podobně nazval tvar *milovával* pluskvamperfektním frekventativem Blahoslav (BlahGram 112r), a to proti Philomathovi, pro kterého to bylo jen imperfektum. Nudožerský použil termínu frekventativum také, odvozoval je od préterita na *l* (»činił« > »činjwám« — NudGram 48r [recte 47v]). Jan Drachovský Rosu pravděpodobně přímo inspiroval: jako jeden ze způsobů tvoření futura uvedl »kompozici« tématu a předpon *do-, na-, ob-, od-, po-, pod-, před-, při-, pro-, roz-, s-, u-, v-, vy-, za-* (DrachGram 89 & 117nn.) a přitom použil i termínu *varia significatio*. Znal i *frequentativa* na *-vám* (DrachGram 116—117; je to zpřesněná formulace z Nudožerina), případně frekventativa typu »powjđám«. Typ »nofým« však za frekventativum nepovažoval a přenechal tuto otázku »aliorum iudicio« — právník Rosa se tohoto iudicia ujal a nazval taková slovesa iterativy; Drachovský tu navíc Rosu navedl na možnost opakovaného odvozování frekventativ dalších stupňů, a to typem »dopjwám« — »dopjwávám«.⁹¹ Takové shody svědčí podle nás o tom, že stručné zmínky Drachovského o některých vlastnostech českého slovesa byly pro Rosu velmi důležité. I Jiří Konstanc opakoval Nudožerského nauku o dvou slovesných tématech (KonstBrus 75—76), a mohl tedy také předávat podněty pro mnohem rozsáhlejší výklady Rosovy.

Thomas Daiber upozornil, že otázky vidu bychom měli studovat i v českých gramatikách nejstarších.⁹² I nejstarší gramatiky nutně zaměstnávala otázka rozlišení latinského imperfekta a perfekta při překladu do češtiny. Daiber podnětně upozornil především na to, že latinská terminologie týkající se slovesných časů (*imperfectum*, *perfectum*) se stala pro slovanské jazyky terminologií pro vidy a je obtížné rozlišit, která rozlišení v této věci pocházejí u starších gramatiků z »mateřského jazyka« a která z intelektuálního konstruktů, tj. humanistické latinské gramatické učenosti.

⁹⁰ Kopečného odhad potvrdil Josef VINTR (Grammatica Bohemica Matouše Philonoma Benešovského z roku 1577).

⁹¹ Jan Blahoslav naopak slovesům s násobeným formantem *-váva-* (tedy Rosovým oblíbeným) nepřál (srov. ŠLOSAR, Slovtvorba v Blahoslavově gramatice a v gramatikách pozdějších, s. 79).

⁹² Srov. DAIBER, Das wissenschaftsgeschichtliche Muster der Darstellung des Zeitworts in frühen tschechischen Grammatiken; autor svůj přístup nekonfrontoval se studiem Františka Kopečného a nepřihlížel ke gramatikám Benešovského a jezuitů.

I Rosovy termíny, kterých jsme užívali v tomto oddíle, jsou vypůjčeny z latinské gramatiky. Rozlišení *simplex/compositum* patřilo k termínu *figura* (ze slovtvorby), dvojice *singulare/frequentativum* zase k termínu *forma*.

V souvislosti se slovesy upozornil Rosa i na svůj slovník (srov. 4.3.4):

... fors brevi, Auxiliante DEO, Novum Lexicon Boëmico-Latinum & Germanicum, prodibit, ubi omnibus nominibus, Genus, & omnibus verbis specifica significatio, & quale sit verbum? num singlarè, l. frequentativum, iterativum, femifreq<uentativum>: perfectum, vel imperfectum? item tempus præteritum, infinitum, & participium adjungetur. Quo habito, tunc facili, & quasi publicâ viâ ad scientiam Lingvæ, non tam iturus, quàm volaturus es (Rosačech 229).

Nepůjdeš, ale poletíš, obrací se Rosa hlavně na studujícího. Nejen z tohoto místa je zřejmé, že autor *Čechořečnosti* počítal s publikací obojího svého jazykověreflexivního díla, že je to vlastně komplexní dílo jedno. Dlouhodobou práci na slovníku, odvozování sloves prefixací základů a jejich opatřování gramatickými charakteristikami, jak jsou vyjmenovány v uvedeném citátě, považujeme za mohutný podnět k úvahám o vidu. Rozhodně musel Rosa při práci na slovníku určit vidovou charakteristiku velmi mnoha sloves a měl příležitost uvědomovat si obecná pravidla »chování« českého slovesa.

Se slovníkem souvisí Rosův vlastní, originální přístup k slovní zásobě. Zjevně projevoval menší závislost na jazykových vzorech (kanonických autorech minulosti a asi i na soudobém úzu) než například Konstanc a Štajer. Necítil se tolik vázán tradicí, předchozími texty, a nebál se aktualizovat potenciální jazykové jevy, tak jako neměl strach vydat se na nepříliš prošlapané stezky časoměrného básnictví. Slovo-tvorba byla pro něj opravdovou tvorbou, omezenou jen mírou analogie a nutnosti nového pojmenování.

Vzhledem k tomu, že jsme v druhé kapitole v jezuitských gramatikách sledovali hledání optativu a konjunktivu českých sloves, stojí na tomto místě za zaznamenání, že Rosa si jasně uvědomuje, že předchůdci nalezené slovesné tvary jsou vlastně indikativní, že nemají zvláštní zakončení (*terminatio*), nýbrž jen *particulæ optativæ, coniunctivæ* atd., všechna ona ona *kyž, bych* (Rosačech 179nn.). Je to jistá korekce předchůdců, dialog s jejich díly. Ten se děl na mnoha rovinách a v četných jednotlivých

vostech. Jako výrazný příklad uveďme pasáž z třetí části *Čechořečnosti*, rozeprá o vybrané syntaxi.

4.3.3. E l e g a n t n í s y n t a x

AČkoli Latinjcy a ginj Grammatici

mnoho odporných Včenj mezy febau magj/

dle onoho: Grammatici certant , & c.

nicméně Čechové proti nim má lo rozepřj magj/

totiž tyto náhledugjcy... (JandGram2 105—106).

Rosovu práci s mluvnicemi vydanými před jeho *Čechořečností* lze sledovat na různých místech. V tomto oddíle vybíráme pasáž, která k tomu přímo, tj. na svém povrchu, nevybízí, protože z Rosových formulací samotných nevyplývá, že by se vyrovnával s někým ze svých předchůdců. O to zajímavější tato tichá rozeprá je. Dobře dokládá, že se starší českou gramatografií je zapotřebí nakládat jako s celkem, neizolovat jednotlivé texty, protože ty texty jsou provázané a vedou dialog — přejímá se tu, koriguje, odporuje...

U Jana Blahoslava (2.2.2) jsme poznali, že pro staršího gramatika bylo přirozeným pokračováním výkladů o literách a slovních tvarech poučení o tom, jak se slovy nakládat rafinovaněji, v literárně stylizovaných textech. Nauka o figurách a tropech nestála na okraji gramatikova zájmu, ale teprve v ní začala tvůrčí část psaní — neběžným užíváním jazykových prostředků se dosahovalo vybrané čili elegantní řeči. Víme už také, že se do figur a tropů zahrnovaly i nejrůznější variantní jevy v jazyce, možnosti, které čekají na stylistu, aby mezi nimi volil.

Třináctou kapitolu třetí části věnoval Václav Jan Rosa právě elegantní syntaxi (RosaČech 345—356). Je to přehled devíti oblastí, v nichž se vybranost řeči rodí. Jsou to průzračnost (*perspicuitas*), užívání idiomů, transpozice (volnější slovosled), transmutace (synonymie a možnost vyjadřovat totéž jinými slovními druhy), transnominace (užívání tropů, slov ve významu nějakým způsobem přeneseném), možnost rozšiřování (*cnost střídmosti* místo *střídmost*), naopak možnost kontrakce (stručnějšího vyjádření věci pojmenované slovním spojením), užívání figur (sem jsou jako u Blahoslava započítány také mnohé hláskové obměny, jako *oják* místo *voják*) a jako poslední časoměrná verzifikace. Z jazykového hlediska patří tyto věci různým rovinám. Pro Rosu je důležité, že spolu souvisejí hodnotově: buď jsou to vyslovené přednosti češtiny proti jiným jazykům (například možnost transpozice proti němčině

a maďarštině), nebo jsou to důkazy, že je čeština v té které oblasti stejně zdatná jako latina nebo řečtina.

Rosa dokonce naznačuje (RosaČech 346), že o tropech a figurách někdo v budoucnu napíše víc; není jasné, zda měl na mysli už vznikající spis (možná i vlastní), nebo prostě jen doufal, že se najde někdo, kdo by se úkolu ujal. Protože se čeština podobá ve věci figur a tropů latině, lze prý vycházet z latinských poučení, z gramatiky a rétoriky. Ze srovnání výčtů jednotlivých figur poznáváme, že se touto instrukcí řídil především Rosa sám. A také to přiznává a odkazuje jmenovitě na rétoriku Soariovu (RosaČech 352; srov. *Soarius, De arte rhet.*) a »Emmanuelovu« mluvnici — tedy nám známou práci Alvarovu (RosaČech 353; srov. Alv1598). Závislost na latinských zpracováních této látky je zjevná a Rosa ji nezastírá; naopak, dojde-li v češtině k stejnému výsledku jako v jazycích klasických, vidí v tom důkaz hodnotnosti svého jazyka (srov. 3.2.2&3).

Jak jsme naznačili, probíhá tu ale ještě jeden mezitextový rozhovor. Není těžké odhadnout s kým, protože tato stylistická partie mluvnice už přesahuje základní poučení o běžném inventáři jazykových prostředků a patří k jakémusi vyššímu jazykovému kurzu elegantní čili vybroušené řeči: ano, s Jiřím Konstancem. Výše (2.2.8) jsme upozornili na jeho pojednání *de metaplasmo* v *Bruse*, které tam zařadil jako náročnější látku a nezakrytě zpracoval podle Alvarovy mluvnice. Konstanc zná s Alvařem devět metaplazmů neboli figur. je to ona kapitola, kde se Konstanc vzdává zvláštního pojednání o prozódii, protože se chystá práce »ginšlho Češtiny Promotora«, tedy Rosy. Rosa sleduje Konstancův výklad (RosaČech 350—352), přidává — v některých případech i několikanásobně — českou kalkovanou terminologii pro figury. Přejímá i Konstancovy příklady, ale v hodnocení a doporučení už se rozchází: proteze *oběd>voběd* je pro Konstance zbytečné rozmnožování jsoucen (!), Rosovi nevadí a musí to prý vědět básník; podobně v případě *ú->ou-*. Zatímco Konstanc ví o tom, co se říká, ale soustředí se na *grunt a potřebu* (KonstBrus 137), Rosovi je variantnost, možnost vícero hláskového skladu slova vítaná, protože to časoměrnému básníkovi může pomoci naplnit kýžené metrum náležitě dlouhými slabikami. Případy afereze jako *cera, žbán* se Konstancovi také nelíbí, Rosa je uvádí bez hodnocení. Mezi synkopami mají Konstanc i Rosa bez poznámky společný příklad *učedník>učedník*. Konstanc se novým synkopám a epentezím (ubývání a přibývání hlásek uprostřed slov) expresivně brání. Rosa naopak registruje staré i nové možnosti, někdy dokonce zjevně jde proti svému jezuitskému předchůdci: Konstanc považuje

»cnoft« místo »ctnoft« za součást *hrozné a hanebné síly zpankartilých synkop a epen-
teží* v češtině (KonstBrus 139); jak víme (4.3.1), Rosa má »Cnoft« jako vzor skloňo-
vání feminin V. deklinace. Drobně se Rosa s Konstancem rozešel v řazení některých
příkladů k apokopě a paragoze. Konstanc některé hláskové obměny slov označil
svým stylistickým termínem *drtiny*. Když Rosa uvádí příklad *pamlsky*, prozradí, že
polemizuje s Konstancem, právě tímto termínem:

... non funt drtiny, ut quidam putant (RosaČech 352).

Máme zato, že kdykoliv se v starší české gramatografii vyskytne zastřeně polemické
místo *s někým*, je ten někdo potenciálně vypátratelný, a že tedy bude v těchto přípa-
dech třeba, zvláště v edicích mluvníc, co nejpečlivěji sledovat takovéto mezitextové
vztahy.

Rosa se svými předlohami rozpráví a často nám po tom zbude jenom drobná tex-
tová stopa. Čtenáři nebo čtenářce může být například nepochopitelné, proč Rosa ve
výčtu tropů bez příkladů a definic najednou u onomatopoeie poznamená:

... quæ Boëmis, ut Græcis frequens est (RosaČech 350).

Není to náhodně vyjádřená myšlenka. Je to odpověď Cyprianu Soariovi (Soarezovi,
1524—1593), který ve své rétorice uvádí, že u Řeků je to velmi běžné, ale v latině se
tento tropus dovoluje jen stěží.⁹³ Soarius je opatrný a spíše odrazuje od jakéhokoliv
zavádění nových slov (sleduje v tom ostatně už starověké autory).⁹⁴ Rosova slova na
Soaria navazují: v latině se to nedoporučuje, ale čeština je v tom rovná řečtině. Bez
mezičlánku o latině však můžeme takové sdělení, související opět s hodnotovou hie-
rarchizací jazyků, jenom sotva pochopit.

Konstanc tu vedl mezitextový dialog s Alvarem, Rosa s Konstancem, Alvarem
a Soariem. Konstanc i Rosa navíc v tomto případě kráčejí ve stopách Blahoslavo-
vých, jako by pokračovali v páté knize jeho Přidání. Čtenáři poučení latinskými
mluvnicemi a rétorikami a pravděpodobně i znalí posledních mluvníc češtiny tomuto

⁹³ Srov. *Soarius, De arte rhet.*, s. 91.

⁹⁴ Srov. např. prakticky shodnou formulaci: *Rhetorica ad Herennium* 4,41 (*Rhétorique à Heren-
nius*, s. 181—182).

hovoru rozuměli. Podobný dialog jsme ostatně sledovali už v otázce českých frekventativ (4.3.2). Odhalení zlomku mezitextových vazeb je návodné: touto cestou bude možné poznat o motivaci a postojích starých reflektorů češtiny více, protože předmětem jejich reflexe byly často také reflexe jejich předchůdců.

Tématika tropů a figur Rosu zaujala i z jiného důvodu — týká se slovní zásoby, slovního významu. Zvláště tropy byly pro něj důležité, jak je vidět v jeho slovníku, kde se důsledně uvádějí metaforické významy slov a celých idiomů.

4.3.4. Lexikon

Ego autem nil novi finxi:

omnia nomina etiam figurarum, ex proprio lingvæ fonte,

& à propria verbi significatione derivavi (RosaČech B1r).

První pohled na Rosovo pojetí slovní zásoby musí mířit do mluvnice, do *Čechořečnosti*. Můžeme začít od samého jejího titulu: jak už bylo řečeno výše (1.3.3), připomíná složenina *Čechořečnost* Pešinův predikát z *Čechorodu*. Autor, který se osmělil nazvat svou gramatiku neologizmem s výrazným komponentem *Čech-*, vycházel vstříc dobové oblibě kompozit, oblibě dokonce starší. Připomeňme navíc, že tiskař *Čechořečnosti* Jan Arnolt obdržel od Tomáše Pešiny z Čechorodu jako palatina přídomek z *Dobroslavína*, také kompozitum, také pravděpodobně symbolického významu, a Zachariáš Augustin Bernard Kletzar (1646—1693), autor tištěné knihy o svatém Vítovi,⁹⁵ predikát z *Růžokvětu*.⁹⁶

Slovotvorba je důležitou součástí mluvnice Václav Jana Rosy, v porovnání s předchůdci — jak to popsal Přemysl Hauser⁹⁷ — je jí věnován největší prostor. Jak víme z výše uvedeného přehledu, do tvarosloví se vstupuje výklady o přechylování, zdrobňelinách a komparaci. Není to ale všechno: i výklad o slovesech je veden (i z důvodů didaktických) tak, aby čtoucí pochopili, jak frekventativum ze singulárního slovesa *vytvořit* — Rosa se na dynamickou stránku, na potenci skrytou v jazykových pravidlech soustředí v celé mluvnici. Terminologicky nevede Rosa (ve shodě s gramati-

⁹⁵ *Ignuus adolescens (Knihopis II/IV, č. 3 971).*

⁹⁶ Srov. PŘIBYL, Palatin Tomáš Pešina z Čechorodu a erbovní listy vydané jím v letech 1668—1680. Kompozitum jako titul *Čechořečnosti* muselo mít pro Rosovy současníky také nádech humanisticky učený, asociovalo možná i německé jazykové knížky jako Schotteliovu *Sprachkunst (Schottelius, Sprachkunst; srov. 1.2.1).*

⁹⁷ Srov. HAUSER, Dobrovského práce o tvoření slov a domácí mluvnická tradice, s. 26—42 (od náměšťských až po Pohla).

kami latiny a i staršími gramatikami češtiny) hranici mezi kompozicí a derivací: i prefixace je mu »kompozicí« základového slova s předponou. V souvislosti s prefixací musíme opět připomenout Drachovského. Tento jezuita — jak bylo řečeno výše (4.3.2) — uvádí příklady »kompozice« základních sloves s předponami a řadí prefixy podle abecedy. Sadu předpon seřazených podle abecedy najdeme i u Rosy, opakovaně se s ní setkáváme v jeho slovníku. Rosa sadu prefixů maximálně využíval, snažil se je uplatnit všechny a zjistit, jak mění významovou charakteristiku slovesa — František Kopečný mluvil v této souvislosti u Rosy o »manii prefixační«. ⁹⁸ V *Čechořečnosti* však najdem také zásobnice sufixů — 45 sufixů s příklady. ⁹⁹ Rosa připravuje prostředky, které v kombinaci se slovníkem (obsahujícím především slovní základy) umožňují tvořit slova a promluvy; pojmenujme takový přístup k slovní zásobě »generativním«. Narozdíl od svých předchůdců postavil možnost podle správných pravidel v jazyce tvořit proti tradičnímu napodobení jazykového vzoru i v oblasti lexika.

Druhý pohled na Rosovy názory týkající se slovní zásoby se nemůže neupřít na jeho slovník. ¹⁰⁰ Dílo samo je významná památka české lexikografie. Navzdory autorovu testamentárnímu přání (srov. RosaThesN 7,795—796; v RosatThes 4 text § 23 Rosovy závěti není) se slovník nepodařilo vydat ani jeho dědicům, ani J. J. Klausem v rosenmüllerovské tiskárně (60. léta 18. století). Další majitel Rosova autografu Jan František Neuberk, nám známý reeditor některých starších mluvnic na konci 18. století (prý sám, někteří o tom z důvodů časových a s ohledem na rytířovo zdraví pochybují). Poté slovník zakoupil na inzerát za 40 zlatých vídeňský bohemista Josef Valentin Zlobický ¹⁰¹ a po jeho smrti s pomocí Josefa Dobrovského »šťastnou náhodou« Josef Jungmann, ¹⁰² a to opět za stejnou částku jako Zlobický. Ani tyto tři Josefové slovník nevydali, nejbliž k tomu snad měl Jungmann — a ten nakonec metodologicky zastarávající dílo svým způsobem zpřístupnil: vřadil je jako materiál do

⁹⁸ Srov. KOPEČNÝ, K dobrým počátkům české gramatické tradice, s. 266.

⁹⁹ Srov. ŠLOSAR, Slovo tvorba v Blahoslavově gramatice a v gramatikách pozdějších, s. 81.

¹⁰⁰ Osudy díla a základní popis podali NOVÁK, Slovník česko-latinsko-německý Václava Jana Rosy; PÁTA, Česká lexikografie: stručný nástin dějin českého slovníkárství, s. 198—199; PETRÁČKOVÁ a ROUDNÝ, Návrat k Rosovu dílu; ROUDNÝ, Neuberský opis Rosova slovníku; TYL, Tři jubilejní kapitoly rosovské I (reprodukcující také poznatky Josefa Volfa uveřejněné v 2. ročníku špatně dostupného časopisu *Český bibliofil* [1929]); ROUDNÝ, Rosův slovník: co s ním bylo, je a bude.

¹⁰¹ Srov. VINTR a PLESKALOVÁ, *Videňský podíl na počátcích českého národního obrození*, s. 77—78 (kapitola Jarmily Vojtové).

¹⁰² Srov. JUNGSMANN, *Slovník česko-německý I*, s. V.

svého vlastního slovníku, koncipovaného už jinak, především podle abecedního pořádku. Knižní vydání původního Rosova slovníku, nesoucího v autografu (RosaThes 1,2r) název *Thesaurus linguae Boëmicæ*, se neuskutečnilo dodnes; čitelnější a přehlednější neuberský opis (RosaThesN) byl přepsán a zpřístupněn v mezinárodní elektronické síti kolektivem shromážděným původně kolem Alexandra Sticha a Jaromíra Lindy (hlavní díl práce odvedli Martin Stluka a Dalibor Lehečka).

Na podrobnější rozbor Rosova slovníku pochopitelně není v práci o gramatografické reflexi češtiny v 16. a 17. století prostor. Přesto ho nelze pominout, a to hlavně pro Rosův vlastní autorský záměr. Jak vyplývá ze slov *Čechořečnosti*, která jsme citovali ze závěru důležité kapitoly o vlastnostech českého slovesa (4.3.2), považoval Rosa svůj tezaurus za přímé pokračování mluvnice — na tuto jednotu ostatně upozornili už Věra Petráčková a Zdeněk Tyl.¹⁰³ Neexistují jen odkazy z mluvnice směrem k slovníku, ale i ve směru opačném: Jan Vavřínek Novák napočítal v tezauru osmadvacet odkazů na výklady v gramatice.¹⁰⁴ Je to pochopitelné, když víme, že Rosa na obou dílech pracoval paralelně, na slovníku od let studentských, asi třicet let.¹⁰⁵ Obě díla také nesou stejný základní charakter, daný autorovým přístupem k jazyku. Systematicky a racionálně myslící Rosa, ať pracuje jako gramatik, nebo jako slovníkář, odhaluje v jazykové materii pravidla a nechává se jimi vést. Pravidlo je tím dokonalejší, čím univerzálnější je jeho platnost. V mluvnici takový postoj obvykle očekáváme a všimneme si spíše jen racionalizačních výkyvů, snahy uplatnit nějaké pravidlo jaksí navzdory mnoha »výjimkám« — například pravidlo náměšťských o distribuci *-ou* a *-ú* v zakončení *Asg* a *Isg* fem. tvrdých složených adjektiv (srov. 2.2.1). V nauce o slovní zásobě se rozlišuje jeho autor slovníku, lexikograf sbírající doklady užití jednotlivých slov v pramenech, a ten, kdo se zamýšlí nad soustavou slov, vztahy jednotlivých pojmenování, způsoby tvoření slov a podobně, tedy lexikolog. Rosa je spíše lexikolog, který píše slovník. Přestože se v Rosově slovníku najdou doklady na sběr materiálu z textů — J. V. Novák například uvádí doklady přejímek

¹⁰³ Srov. PETRÁČKOVÁ, Pojetí a význam Rosova slovníku, s. 158; TYL, Tři jubilejní kapitoly rosovské I, s. 215.

¹⁰⁴ Srov. NOVÁK, Slovník česko-latinsko-německý Václava Jana Rosy, s. 157.

¹⁰⁵ Srov. PETRÁČKOVÁ, Pojetí a význam Rosova slovníku, s. 164 (citát ze závěti).

hájkovských a z právní literatury¹⁰⁶ —, autor tu stejně jako v mluvnici zkoumá pravidla, zkouší odvozovací modely, doplňuje analogie.

A tady bychom chtěli navázat na to, co bylo řečeno výše o rosovské derivaci slov. V kruzích opisovačů a kolacionátorů tzv. neuberského opisu Rosova slovníku (v projektu uskutečněném na pražské filozofické fakultě) se na základě opakované zkušenosti pevně usídlila myšlenka, že odvozování dalších slov byl přímo konstrukční princip celého tohoto tezauru, jeho základní myšlenka: že nevznikl jen sběrem dokladů a přejímáním hesláře ze starších slovníků, ale hlavně rozhojněním materiálu na základě opakujících se pravidel. Nejnápadnější je to, jak Rosa na většinu kořenů důsledně aplikoval sadu osvědčených prefixů, a to i v případech, které jsou na první pohled podezřele umělé. Jako by chtěl slovníkář říci: znám-li základní kořeny, nesoucí jakési jádrové významy, a soubor pravidel pro derivaci slov, zmocním se snadno celého pokladu jazyka — a takovýto tezaurus je navíc v rámci analogie podle potřeby rozšířitelný. Je to stejná přístup jako ten, o němž jsme v případě mluvnice mluvili jako o »generativním«.

Jako příklad vršení slov do hnízda poslouží heslo *baba* (RosaThesN 1,33nn.).¹⁰⁷ Rosa neopomene uvést zdobnělinu *babka* a rozliší 4 významy:

- (1) ‚stará letitá žena, stařice‘;
- (2) ‚žena, kteráž při rodičkách pracuje‘;
- (3) ‚stará matka‘, ovšem s dlouhým vokálem *-á-*;
- (4) ‚koláč velký tlustý v pekáči k tomu schválně dělaným pečený‘ (také s vokalickou délkou).

Za českým výkladem nebo synonymickým výrazem následuje latinský a německý ekvivalent. Další významy jsou označeny jako metaforické (‚bázlivý‘ apod.) a do hnízda jsou postupně doplněna adjektiva *babí* a *babský* i s lexikálně vázaným užitím (např. pro rostlinu *babí zub*), adverbium *babsky*. K významu (2) se pojí poznámka, že

¹⁰⁶ Srov. NOVÁK, Slovník česko-latinsko-německý Václava Jana Rosy, s. 157—158. Novákem citované doklady na jinoslovanská slova v Rosově slovníku lze najít v *Knížce* Matouše Philomona: u hesla *pás* je Rosova formulace s odkazem na ruštinu s Philonomovou natolik shodná (RosaThes 4,173; BenešVýkl E2r), že lze říci, že Rosa buď *Knížku* znal a použil, nebo s ní měl shodnou předlohu. Věra PETRÁČKOVÁ (Pojetí a význam Rosova slovníku, s. 162) užila o Rosově slovníku výrazu »dokladový«; spíše než excerpce pramenů měla snad na mysli fakt, že slova jsou mnohdy doplněna příklady, tu běžnými, zcela jistě reálnými, tu raritními až pochybnými.

¹⁰⁷ Doplnky J. V. Zlobického k tomuto heslu popsala Jarmila Vojtová (VINTR a PLESKALOVÁ, *Vídeňský podíl na počátcích českého národního obrození*, s. 77).

v nové době se *honoris causa*, aby to nevzbudilo hněv, protahuje první *-a-* (v dalších významech už to platí veskrze). Stejně jako na mnoha jiných místech slovníku je připojen odkaz na biblické místo, kde se slova užívá (v tomto případě Ex 1,15).¹⁰⁸ Tady se Rosa dostane k slovesům, jejichž derivační možnosti, jak víme, tolik obdivuje:

Babjm, Sing<ulare>: act<ivum>: et pafs<ivum>: in præt<erito>. act<ivo>: babiř, Inf<initivum>: Babiti, (:geřt babj prácy konati, rodicým řlauřiti:) obstetricari, hebbamme abgeben. Pafs<ivum>: in præt<erito>: Baběř, Infin<itivo>: Baběři (:řarati ře:) senescere, Alt werden. qvoad ipsam řæminam, Perfectum ejus est zbaběři. || giř wřěcka zbaběřa (RosaThesN 1,34—35).

Rosa tu (jako u jiných sloves) prověřil formální i sémantickou stránku základního slovesa (srov. zvlářtě rozliření *babiti/baběři*) a dodal gramatické charakteristiky tak, jak je známe z výkladu o slovese v *Čechořečnosti*. K singulárnímu *babím* (pojmenovávajícímu jeden děj) se dále přimyká frekventativum *babívám*. Pro ilustraci úvahy o Rosově »generativním« přístup k slovní zásobě poslouží následující odstavec o prefigovaných odvozeninách:

Composita ex Babjm, Sig<nificationis>: act<ivae>: sunt perfecta, ut: do-, na-, od-, po-, pře-, v-, wy-babiti. ut: řaudjm ře brzo dobabj. (:t: nebude dřauho Babiti:) giř řgem ře dořti nababiřa: aře řředce řeřřě doněkd pobabjm. tuřřjm ta baba přebabiřa (:t: něco Babenjm řwym rodiřce vřřkodiřa:) vbabiřa řynářka, (:t. dořřařa:) ta Baba mnoho řet wybabiřa, (:t. Babenjm řwym zegřkařa.) Ex Babjm Sig<nificationis>: pass<ivae>. sunt perfecta, ut: o-, z- baběři, idem qvoad simplex in perfecta Significatione, giř wřěcka zbaběřa (RosThesN 1,35).

Vřimněme si, ře řředpony jsou uváděny v abecedním pořadí. je pravděpodobné, ře se Rosa u každého základního slovesa pokusil systematicky uplatnit celou sadu možných prefixů a ohledával terén jazyka, kam až lze zajít, jaký význam lze myřlit, a případně uvedl (vytvořil) i přířlušný příklad. Například odvozeninu *přebabiti* zná sice Jungmann — a doklad má právě jen ze slovníku Rosova¹⁰⁹ —, ale je zároveň

¹⁰⁸ Lat. *obsectrix*; *Kralická bible* tu také řte »babám«.

¹⁰⁹ Srov. JUNGSMANN, *Slovník řesko-německý 3*, s. v.

nápadné, že sloveso s předponou *pře-* a významem ‚uškodit (si) přeháněním příslušné činnosti‘, případně ‚příslušnou činnosti nad někým zvítězit‘ a dalšími se opakuje u velmi mnoha sloves — jen namátkou některá pozoruhodnější: *přeblooditi, přebeliti* (s bizarním příkladem »kdo koho přebliže?«), *přebļuňknouti, přebobrovati, přebrep-tati* (‚breptáním přemoci‘), *přebřiňkati*... Rosa tu podle našeho názoru aktualizoval významový rys nesený příslušným prefixem, kdykoliv to jen šlo. Uvedená slovesa v tom významu, který udává Rosa, zná Jungmann vždy jen od Rosy.¹¹⁰

Mnohdy Rosa v radostné tvořivosti dokonce sestavil pomocí jednoho slovesného základu a střídajících se předpon jakýsi příběh:

takto fe ty něčeho dobublefs. dofti toho nabublať, t. dofti se nabublať. dofti to obublať, to gfau obublaný penjze. brzoliž odbublefs. na kazdé řowo odbuble (odbubláwá) obmur-murat. Pobublá, nechá tak. předce pobubláwá. Něco mu přebublať, (t. bublage přeřekl) přibubláwage řeš, geřtě on ktomu něco přibublá. ten Bubla to probublať, (t. problekl) a rozbublať, (t. řwym bublánjm roztraufyť) on to wybublať, (t. wyblekl) wybublať řobě hůľ na záda. Zabublať co fy. giž on to zabuble (RosaThesN 1,257).

Taková přehlídka derivačních možností jazyka je působivá — a tato působivost do značné míry vysvětlí i fakt, že Rosa své deriváty neroztříštil do abecedního pořadí, ale ponechal je v rodném slovním hnízdě, aby mohly demonstrovat bohatství jazyka a také dosvědčovat svou genezi, své generování z původního slova. Uspořádání slovníku nám dokládá předchozí úvahu o Rosových představách živého, bujícího celku české slovní zásoby.

Už bylo řečeno (4.2), že se v průběhu doby nakupilo množství protichůdných názorů o tom, jak odpovědět na otázku o případné předloze *Thesauru*. zatímco J. V. Novák nabył jistoty, že v tezauru objevil základ sestavený jiným autorem (který zná moravizmy, má větší jazykový rozhled a je to J. A. Komenský) a další vrstvu pocházející od neumělého neoteristy (V. J. Rosy), V. Petráčková pokládala několik desetiletí po publikaci Novákova článku Rosův slovník za dílo bez přímé předlohy.¹¹¹

¹¹⁰ K slovníkářské metodě Rosova tezauru srov. MARVAN, *Cesty ke spisovné češtině — prvních tisíc let (800—1800)*, s. 145—161.

¹¹¹ Srov. NOVÁK, *Slovník česko-latinsko-německý Václava Jana Rosy*; PETRÁČKOVÁ, *Pojetí a význam Rosova slovníku*.

Analyzovala¹¹² dochované zprávy samotného Komenského o shořelém slovníku (kolísá v nich počet let, během nichž prý na díle pracoval, i označení díla).¹¹³ Došla k závěru, že Rosu mohla inspirovat nikoliv komplikovaně dopravená zásilka od slavného exulanta (Komenský navíc Rosu pravděpodobně vůbec neznal), nikoliv kontakt s někým z Komenského okolí (ani zprostředkovaný, třeba kapucínem Valeriánem Magni (1586—1661), který se s Komenským sešel v r. 1650 ve Strážnici),¹¹⁴ ale mnohem spíše a snadněji tištěná Komenského díla a tištěné zprávy o jeho dílech, které v Praze nebyly nedostupné. Petráčková došla k závěru, že zmínky o lexikonu a o původu českých slov z hebrejštiny v předmluvě k *Čechořečnosti* jsou »vlastně parafrází několika, a to kontaminovaných myšlenek, které poskytuje jednak soubor ODO¹¹⁵ [...] jednak Epistula ad Montanum a předmluvy k samostatně vydaným Januám ap.«.¹¹⁶ Kromě jasně jmenované *Apologie* považuje v tomto směru za nejdůležitější spis *Methodus linguarum novissima*.¹¹⁷ Skutečně lze předpokládat, že Komenského myšlenky o práci gramatika, slovníkáře, učitele a kultivátora latiny (netýká se to jen slovníku, ale i mluvnice) mohly Rosu metodologicky inspirovat k stejným činnostem zaměřeným na vernakulární jazyk: navíc představuje *Metoda* jakýsi *sucus* myšlení o jazyce v 17. století, a myšlenek společných Komenskému, Rosovi, ale i mnoha dalším tu najdeme mnoho. Případná »pouhá« modifikace, záměna latiny za češtinu, by sama o sobě nebyla bez významu, protože by měnila zásadní motiv Komenského. Ten přece v *Metodě* spolu s humanistou Juanem Luisem Vivesem (1492—1540) a jinými touží po jazyce, který by vystihoval podstatu věcí — ale když

¹¹² Srov. PETRÁČKOVÁ, K jednomu z předpokládaných zdrojů Rosova slovníku.

¹¹³ Nejdůležitější je zmínka v autobiografii *Epistula ad Montanum*, kterou už známe (3.5.3): KOMENSKÝ, *Dílo Jana Amose Komenského I*, s. 18 (edd. J. Nováková a A. Škarka). Tento záznam o díle, publikovaný takto v roce 1662, mohl na Rosu působit návodně, anebo ho utvrdil v řešení, k němuž došel už dříve.

¹¹⁴ Srov. PETRÁČKOVÁ, K jednomu z předpokládaných zdrojů Rosova slovníku, s. 12.

¹¹⁵ Tj. výše zmíněný amsterodamský soubor Komenského pedagogických spisů (*Comenius, ODO*).

¹¹⁶ PETRÁČKOVÁ, K jednomu z předpokládaných zdrojů Rosova slovníku, s. 18; autorka sice nepublikovala detailní srovnání textů, ale označila kapitoly, o něž se jedná. Podrobné srovnání v tomto směru, s potřebnou komeniologickou výbavou, je nanejvýš žádoucí; náhodnou sondou jsme například odhalili doslovnou shodu mezi Rosovou předmluvou (RosaČech B3r) a Komenského výzvou *Ad eruditos gentis meae*, součásti spisu *Theatrum universitatis rerum* (KOMENSKÝ, *Dílo Jana Amose Komenského I*, s. 116) — pasáž (týkající se schopnosti češtiny sloužit i výkladu metafyziky) zůstala přitom až do r. 1914 v rukopise.

¹¹⁷ *Comenius, ODO II*, sl. 1—292 (edice: KOMENSKÝ, Jan Amos.) *Dílo Jana Amose Komenského 15/II*, s. 83—475 (edd. H. Businská aj.); česky KOMENSKÝ, *Vybrané spisy Jana Amose Komenského III*.

už takový jazyk není k dispozici, vyzývá k návratu k latině.¹¹⁸ Stačí jen vypracovat metodu, jak se jí snadno naučit atd. Rosa se tedy možná chopil obecných formulací a přístupů comeniiovské inspirace a přeznačil je (vlastně navzdory záměrům Komenského) zaměřením na vernakulární jazyk. Comeniiovské ideje týkající se gramatiky a slovníku spojil s tradicí domácí gramatografie, a to v pozoruhodné syntéze. Proti hypotéze Věry Petráčkové však stojí, že Rosa píše výslovně o »Lexicon Boëmicum Comenij« (RosaČech B1v) — tedy slovník, *lexicon*, a to nikoliv latinský...

Pro naši úvahu o Rosově obecném pojetí české slovní zásoby má výsledek sporu o vztah dvou tezaurů, Komenského a Rosova, poměrně malý význam. V systematickém přístupu k odhalování tajů derivace slov a v uplatňování poznaných pravidel se podle našeho Rosa do svého slovníku autorsky obtiskl natolik výrazně a původně, že případnou inspiraci přebil — anebo, ještě lépe pro vystižení dobových myšlenkových souvislostí, ji přebíjet nemusel, protože to pro něj byla inspirace naprosto kongeniální.

Jak známo, Rosovi byl tradičně vytýkán neoterizmus a při líčení osudů českého jazyka byla jeho činnost považována za počátek celé neoterizační epochy, hodnocené velmi negativně. Obrazně řečeno, na jednom jejím pólu měl stát Rosa, na druhém pólu Pohl:

[Rosa] zahájil v životě jazyka našeho druhé období purismu na obzoru širším, období nového, chorobného, scestného cizení a třibení jazykového, které za sto let dostoupilo Pólem vrcholu.¹¹⁹

Rosa si byl vědom, že neoterizace je v gramatografické tradici považována za prostředek, s kterým se má zacházet opatrně a uváženě; proto pro hledal důvody. Mezi Rosovými důvody pro vydání *Čechořečnosti* (srov. 4.3.5) zaujme obraz historiků a filozofů plavících se Ókeanem věcí a hledajících jim nová jména. Tato metafora zdůrazňuje jako podmínku Rosova novotaření v slovní zásobě. Nejde nám na tomto místě o posouzení ústrojnosti Rosou vytvořených odvozenin a jeho lingvistické terminologie. Všimněme si však, že potencialita ukrytá v derivačních možnostech jazyka

¹¹⁸ Srov. 6. kapitolu (*Comenius, ODO II*, sl. 65—70; česky KOMENSKÝ, *Vybrané spisy Jana Amose Komenského III*, s. 115—121).

¹¹⁹ LISICKÝ, Alois. Z dějin zápasu o české slovo. *Osvěta*, 1919, roč. 49, s. 546.

měla být podle tohoto obrazu (a i podle Rosova vlastního konání) aktualizována především pro potřeby elitních disciplín (filozofy, historiky, básníky), ne v běžném jazykovém provozu, při všedním českém obcování. Neoterizaci tedy Rosa pojímal jako prestižní činnost učenců, související s poznáváním světa. Pozoruhodné přitom je, že sám za sebe se této možnosti do jisté míry vzdal (srov. motto oddílu) a využil jí vlastně výhradně v Prozódii s úmyslem dodat české poetice na prestiži, stavět ji na nové základy, posloužit ostatním, respektive budoucím básníkům zásobnicí termínů a postupů (srov. 4.4).

Představy o úkolech jazykového reflektora se v čase mění. Josef Dobrovský v roce 1780 poznamenal na okraj seznamu českých slov u Maxmiliána Šimka:

Nur dem Schriftsteller [...] ist es verlaubt, sich manchmal ein Wort, doch nach Analogie der Grammatik, zu erfchaffen. Der Grammatiker, und Lexikograph hingegen foll den Sprachgebrauch als Grundgefetz feiner Regeln ansehen, und hat schlechterdings mit der Erfindung neuer Wörter nichts zu thun.¹²⁰

Je zřejmé, že mezi Rosou a jeho pozdějšími posuzovateli došlo k nedorozumění. Neoterizmus, který mu byl vytýkán, nebyla nepromyšlená, zdivočelá touha najít chybějící česká pojmenování, nýbrž postoj, který tkvěl už v samých základech Rosova myšlení o jazyce. Nelze ho jaksi odečíst od celku jeho mluvnice a slovníku. Mezi odvozováním slova známého známým postupem a slova nového (ale také známým postupem), není u Rosy hranice. Srážka takovéto představy s pozdějším dokladovým slovníkářstvím byla nevyhnutelná. Rosa tu byl také v rozporu se svými předchůdci, například s Blahoslavem, který byl v otázce tvorby nových slov jako tradicionalista (a člověk jemně posuzující významovou jasnost odvozeného slova)¹²¹ pochopitelně velmi opatrný:

Varia posset pro suo quisque arbitrio vocabula fingere, sed probata moneta est potius utendum, caetera sunt rejicienda, ut non necessaria, affectata, ac usu nunquam recepta, et ideo inepta atque || ridicula (BlahGram 172r—172v).

¹²⁰ DOBROVSKÝ, Revision, s. 106.

¹²¹ Srov. ŠLOSAR, Slovo tvorba v Blahoslavově gramatice a v gramatikách pozdějších, s. 79—81.

Rosa však nebyl mezi českými gramatografy se svým názorem úplně výjimečný. V mluvnici Vavřince Nudožerského je užito podobné argumentace podporující neologizaci z nezbytí. Když autor zavádí nové termíny pro životnost substantiv (*animale, inanimale*), hájí se:

In re nova, novo uti cogimur vocabulo, neq<ue> tamen omnino fine autoritate (Nudožerský Gram 12r).

Myšlenka je to podobná jako u Rosy, jen je skrytější tím, že se týká latiny — a jakost latiny starších gramatiků češtiny (narozdíl od jejich názorů týkajících se češtiny) nebudila nikdy zvláštní badatelskou pozornost. Co se týče češtiny, navrhl Nudožerský pro časoměrné básně termíny »Rownozpěwy« a »Libozpěwowé«.¹²² Jak víme (2.2.8), tvořit »nowá vocabula« »šetrně a šřjdmě wymeyšleti« doporučuje i Jiří Konstanc, a to podle vzoru Scipionova a Komenského (KonstBrus 49); Konstancovy příklady jsou vzaty hlavně z jeho překládání teologické literatury. U Rosy i u předchůdců (a také u doporučovaného Scipiona a Komenského) byla nejpřitažlivější formou neologizace tvorba kompozit. V ní se v češtině nejspíše projevuje autorská invence.¹²³ Nejčastěji se uplatňovala v terminologii.¹²⁴ U Rosy vyrůstala z jeho jazykových ideálů.

4.3.5. Jazykové ideály

Na dedikace a předmluvy jako místa proklamace gramatikových záměrů obecně jsme upozornili už výše (3.2.1). Vstupní partie Rosovy *Čechořečnosti* by v tomto ohledu mohly sloužit jako význačný příklad. Narativní titul gramatiky (RosaČech A2r)¹²⁵ prohlašuje, že jde o dílo určené učitelům i těm, kdo se učí; jako adresáti jsou výslovně jmenováni historici, řečníci a kazatelé. Je to významné: Rosovi bezprostřední předchůdci Konstanc a Štajer (ten zvláště) mysleli — jak víme — hodně na tiskař-

¹²² Nudožerský, *Paraph.*, fol. A5r—v.

¹²³ Srov. ŠLOSAR, *Česká kompozita diachronně*, s. 8.

¹²⁴ Jak upozornil Vladimír MACURA (*Znamení zrodu: české národní obrození jako kulturní typ*, s. 42—60), k podobnému soustředění na novotaření v slovní zásobě (nikoliv v jiných plánech jazyka) se odhodlala jungmannovská generace a ani tehdy nešlo o pouhé doplňování chybějících slov: »Jazykové novotářství [...] se obalilo tolika významovými vrstvami, které je napojily na soustavu hodnot nejrůznějšího řádu, od estetických po ideologické...«

¹²⁵ Text lze sledovat také v českém překladu (ROSA, *Předmluva k Čechořečnosti*), doprovázeném poznámkami a tištěným paralelně s reprintem arnoltovského tisku.

skou praxí, na faktory, případně na písaře. Rosa tu o takových adresátech přímo nemluví a později v Ortografii prohlašuje u problému hranic sylab v shlucích konsonantů:

Ego teneo & doceo cum Grammaticis, & non Imprefforibus (RosČech 15).

Za biblickými motty týkajícími se výmluvnosti, následuje rétoricky a typograficky propracovaná, pateticky stylizovaná dedikace arcibiskupu Matouši Ferdinandovi z Bilenberka (A3r—A5v). I když se musí brát v úvahu slavnostní a oslavující styl, v kterém jsou tato slova napsána, nelze přehlédnout, že tu Rosa označuje českého primasa za člověka dobře zasvěceného do českých jazykových otázek:

Te [...] ad hanc caufam confecutus sum, Sapientiffimum, & hujus Linguae Peritiffimum
Judicem (RosaČech A4v).

O *Čechořečnosti* se tu zase dozvídáme, že prý byla sepsána »jam multos antè annos« a že ji autor měl v úmyslu uchovávat v soukromí (A4r); zvláště druhý z těchto údajů se zdá být — přinejmenším pro text v té podobě, jak vyšel — jasným projevem autorské skromnosti: na nepřilíš vzdáleném místě označí Rosa svou mluvnici za dlouho žádanou a mnohými vytouženou (A6r), tedy aspoň v určitých kruzích známou. Rosa chtěl napsat »Grammaticam Orationis [...] Boëmicæ, Analogicam« (A3v; srov. 1.1.2) a arcibiskupa žádá o ochranu díla proti *utrhálkům*.¹²⁶ Hlavní myšlenky o jazyce a o své gramatice tezauroval Rosa v rámci vstupních částí na stranách nadepsaných *Praefatio de lingua Boëmica. Ad lectorem* (A6r—B6v). Tato předmluva je strukturovaný manifest, připomínající svým obsahem Balbínovu *Apologii* (srov. 1.3.3). Rosa udává čtyři hlavní důvody, proč *Čechořečnost* vydal (*rationes editionis*), nebo proč stojí zato psát o češtině:

¹²⁶ *Sugillatores temerarii* čili *utrhálcí*, budoucí (nepřející) kritici mluvnice (*calumniatores futuri* — A7r) jsou terčem obranně-útočné české časoměrné básně, která se vyskytuje v některých tisících *Čechořečnosti* na samostatném lístku a nese název »Ad Zoilum; K Vtrhálkovi«. Obrana proti utrhačům se prý pojila s patriotickým smýšlením a zájmem o české dějiny u většiny historiků tzv. Balbínova kruhu (srov. KUČERA a RAK, *Bohuslav Balbín a jeho místo v české kultuře*, s. 176).

(A) ti, kdo se učí česky, potřebovali návod, jak poznat způsob skloňování substantiva podle Nsg;

(B) dále pro ně bylo třeba objasnit — řečeno našimi slovy — vztah prefixace k vidu/času slovesa;

(C) nové věci si žádají nová jména a Rosa tu obhájí právo zavádět nová pojmenování;

(D) je zapotřebí ukázat vznešenost (*maiestas*), půvab (*venustas*) a další přednosti českého jazyka.

Mluvnice češtiny, které vyšly za autorova života, jsou zvláště pro body (A) a (B) nespokojivé, u deklinací navádějí — jak víme — ke Gsg, u sloves zahrnují příklady a nepodávají pravidla. Bodu (C) už jsme se také dotkli výše (4.3.4). Jazykové kvality zdůrazněné v bodě (D) řadí češtinu za latinu a řečtinu, ale před ostatní autorovi známé jazyky (B1r; srov. 3.2.2). Rosa tyto přednosti spatřuje v pěti oblastech:

(D1) v přirozeném původu slov (srov. 1.1.1), případně v jejich původu z hebrejštiny, v níž jsou stopy prvotního, rajskeho jazyka; dále v bohatství vido-časové sémantiky českého slovesa;

(D2) v množství liter (fonémů i grafémů), kterých čeština užívá, a v možnosti vyjadřovat se česky o čemkoliv;

(D3) ve schopnosti češtiny sloužit jako básnický jazyk, jazyk časoměrných veršů — to souvisí s jejím výhodně volným slovosledem;

(D4) v tom, že je slovanský jazyk slavný, svatý (s odkazy na historiky: Pia II., Baronia, Dubravia, Pešinu, Balbina, Cromera a Hájka citujícího *privilegium Alexandrinum*);

(D5) v univerzálnosti češtiny — na jejím základě se lze učit jiným jazykům a jí samou lze hovořit v mnoha zemích (obsáhle je vypočítává).

Domníváme se, že poté, co byl v druhé a třetí kapitole představen svět starších gramatiků češtiny, a po nástinu evropské jazykověreflektivní tradice v kapitole první může mít tento pokus o shrnutí předmluvy k Rosově *Čechořečnosti* působit jako opakování jednou už napsaného. Ano, v řádu autorských intencí, postojů a zastávaných názorových pozic je Rosova *Čechořečnost* sumářem předchozích tradic. Je tu zájem o pravidelnost jazyka, je tu snaha učit jazyk na základě této pravidelnosti, je tu hle-

dání metafyzických hodnot v zrcadle jazyka, jeho symbolická interpretace (např. slovo *Bůh* rozkládá Rosa podobně, jako to dělal Benešovský v *Knížce* nebo Caramuel v mnoha svých spisech, na litery a jednotlivě je vykládá — je to pro něj *figura Deitatis*, šifra Označovaného, protože *B* mu znamená Boha Otce, *Ů* Syna s dvojí přirozeností starého *UO*; *H* jako *aspiratio* je pak symbol Ducha svatého).¹²⁷ Přítomen je také zápas o jazykový ideál — u Rosy ne tolik opřený o bibličtinu a tradici, ale napjatý k časoměrné poezii, které se sám věnoval. Obecný explikační klíč nabízí Steffen Martus:¹²⁸ podle něho je centrem jazykové mystiky (kam patří uvedený rosovský výklad slova *Bůh*) myšlenka analogického vztahu jazyka a kosmu — Rosa, hledající vnitřní analogičnost v jazyce, ji předpokládal také mezi jazykem a světem, dokonce mezi jazykem českým a světem, dokonce mezi jazykem českým a Bohem. Podobné analogické vztahy hledal ve vědách od gramatiky po metafyziku Komenský nebo Rosův souvěkovec Caramuel z Lobkovic. Vztažení myšlenky podoby jazyka a světa na konkrétní jazyk také není v 17. století ojedinělé: Georg Philipp Harsdörfer slyšel přírodu ve všech věcech mluvit německy, jazyková mystika byla využitelná pro patrioticky zaměřenou jazykovou argumentaci¹²⁹ (srov. 3.2.2&3). Výše už jsme také naznačili, jak Rosa propojil domácí jazykověreflektivní tradici s inspirací pocházející od Komenského, kde měla původně jazykověuniverzalistické (a tedy také jazykověmystické) zaměření — překonat různost lidských jazyků (4.3.4).

V pasážích, které jsme označili (D4) a (D5) se stal Rosa přitažlivý pro studia »barokového« a staršího slavizmu. Matija Murko svého času zasadil Rosův výčet slovansky hovořících zemí (RosaČech B5r—B6r) do širších slovanských souvislostí a upozornil zvláště na předmluvu ke gramatice slovinštiny, kterou vydal roku 1584 ve Wittenbergu Adam Bohorič,¹³⁰ kde se vyskytují hodně podobné myšlenky a *loci communes*; týž badatel se domníval, že poselstvo do Turecka, v němž jednomu

¹²⁷ Kromě kabaly připomíná tento způsob výkladu starobylé symbolické výklady Písma; je to vlastně anagogie, výklad uvádějící do teologických tajemství, podobná symbolickým středověkým výkladům starověkých gramatik, v nichž např. tři slovesné osoby mohly být vyloženy jako šifra tří Osob božských (srov. ARENS, *Sprachwissenschaft*, s. 35).

¹²⁸ Srov. MEIER, *Die Literatur des 17. Jahrhunderts*, kap. Sprachtheorien, s. 140—155 (kapitola Steffena Martuse).

¹²⁹ Srov. MEIER, *Die Literatur des 17. Jahrhunderts*, kap. Sprachtheorien, s. 147—148 (v kapitole Steffena Martuse).

¹³⁰ Srov. MURKO, *Slovanská myšlenka před Kollárem*, s. 16—17; dále např. ŽÁČEK aj., *Češi a Jihoslované v minulosti: od nejstarších dob do roku 1918*, s. 150 (v kapitole Zdeňka Šimečka) a 185 (v kapitole Milana Šmerdy; předtím připomenut také Balbinův a Pešínův zájem o slovanský Balkán).

z účastníků zachránila znalost češtiny život (RosaČech B6r), je to, které se konalo v letech 1665—1666.¹³¹

Vstupní partie Čechořečnosti se však právě parafrázovanou prefací nekončí. Následuje ještě text *Ad lectorem. De modo discendi* (B7r—B8r), obsahující praktické pokyny, jak se z mluvnice češtině učit. Jen upozorňujeme na možnost rekonstruovat z tohoto stručného návodu Rosovu představu o tom, co je v jazyce důležité — opět je tu kladen důraz na pravidelnost, které se má žák učit především, autorovu pozornost však přitáhla také problematika výslovnosti, hlasitého čtení s učitelovou korekcí chyb, úloha četby ve výuce. Čtvrtá *pars* mluvnice, poetická, samozřejmě pro základní studium určena není.

Všechny vstupní texty jsou vytištěny na dvou arších papíru (A—B), sama gramatika je paginovaná a její archy začínají opět od označení A; z faktu, že se v předmluvě *Ad lectorem* nacházejí odkazy na konkrétní strany *Čechořečnosti* je zřejmé, že první archy A—B se tiskly přinejmenším po vytištění strany 145 (= K1r).

Vstupní partie Rosovy *Čechořečnosti* využil pro svou studii o barokní filozofii řeči svého času Václav Černý.¹³² Hledal paralely mezi jazykovým myšlením Rosovým a šířeji evropským, například u německého protestantského mystika Jakuba Böhma (1575—1624). Mnohé z Černého poznatků o vztahu starého gramatika a jazyka bychom mohli vztáhnout na celý zástup jeho předchůdců od náměšťských po Štajera, sdílejících s Rosou jeden myšlenkový svět a vracejících se k podobným otázkám.

4.4. ROŠOVA PROZÓDIE

Metrovní pak veršové (jenž *carmina* slovou)
jsou mnohem řemeslnější, v nichž se nejen na poslední,
ale na všechny pořád sylaby pozor dáva.¹³³

V oddíle 3.5.3 jsme sledovali osudy české časomíry a opustili jsme ji zhruba v okamžiku, kdy byla v Praze znovu vydána Komenského útlá knížka *Catonových distich*. Vyšla v akademické tiskárně a imprimatur ji udělil Tomáš Pešina z Čechorodu.¹³⁴ Už

¹³¹ Srov. MURKO, Slovánská myšlenka před Kollárem, s. 30—31, pozn. 36.

¹³² Srov. ČERNÝ, Hrst poznámek k barokní filozofii řeči a několik důsledků.

¹³³ *O poezii české* (KOMENSKÝ, *Dílo Jana Amose Komenského 4*, s. 159).

¹³⁴ Srov. *Comenius, Cato 1670*, fol. C2r.

z účastníků zachránila znalost češtiny život (RosaČech B6r), je to, které se konalo v letech 1665—1666.¹³¹

Vstupní partie Čechořečnosti se však právě parafrázovanou prefací nekončí. Následuje ještě text *Ad lectorem. De modo discendi* (B7r—B8r), obsahující praktické pokyny, jak se z mluvnice češtině učit. Jen upozorňujeme na možnost rekonstruovat z tohoto stručného návodu Rosovu představu o tom, co je v jazyce důležité — opět je tu kladen důraz na pravidelnost, které se má žák učit především, autorovu pozornost však přitáhla také problematika výslovnosti, hlasitého čtení s učitelovou korekcí chyb, úloha četby ve výuce. Čtvrtá *pars* mluvnice, poetická, samozřejmě pro základní studium určena není.

Všechny vstupní texty jsou vytištěny na dvou arších papíru (A—B), sama gramatika je paginovaná a její archy začínají opět od označení A; z faktu, že se v předmluvě *Ad lectorem* nacházejí odkazy na konkrétní strany *Čechořečnosti* je zřejmé, že první archy A—B se tiskly přinejmenším po vytištění strany 145 (= K1r).

Vstupní partie Rosovy *Čechořečnosti* využil pro svou studii o barokní filozofii řeči svého času Václav Černý.¹³² Hledal paralely mezi jazykovým myšlením Rosovým a širěji evropským, například u německého protestantského mystika Jakuba Böhma (1575—1624). Mnohé z Černého poznatků o vztahu starého gramatika a jazyka bychom mohli vztáhnout na celý zástup jeho předchůdců od náměšťských po Štajera, sdílejících s Rosou jeden myšlenkový svět a vracejících se k podobným otázkám.

4.4. ROŠOVA PROZÓDIE

Metrovní pak veršové (jenž *carmina* slovou)
jsou mnohem řemeslnější, v nichž se nejen na poslední,
ale na všechny pořád sylaby pozor dává.¹³³

V oddíle 3.5.3 jsme sledovali osudy české časomíry a opustili jsme ji zhruba v okamžiku, kdy byla v Praze znovu vydána Komenského útlá knížka *Catonových distich*. Vyšla v akademické tiskárně a imprimatur ji udělil Tomáš Pešina z Čechorodu.¹³⁴ Už

¹³¹ Srov. MURKO, Slovenská myšlenka před Kollárem, s. 30—31, pozn. 36.

¹³² Srov. ČERNÝ, Hrst poznámek k barokní filozofii řeči a několik důsledků.

¹³³ *O poezi české* (KOMENSKÝ, *Dílo Jana Amose Komenského* 4, s. 159).

¹³⁴ Srov. *Comenius, Cato 1670*, fol. C2r.

to by v nás mohlo vzbudit myšlenku, že tato edice nějak souvisí s okruhem, v němž vznikaly v druhé polovině 17. století gramatiky češtiny. Za textem *Catonových distich* se v knížce nacházejí přídavky »od giného Půwoda feplány«,¹³⁵ totiž jednotlivá časoměrná dvojverší, skladba *Pastýřské rozmlouvání o narození Páně* (B5v až B6v),¹³⁶ *Bájka o vlku a jehňátku* (B6v—B7r), vždy několik veršů z první Vergiliovy *Eklogy* a některých žalmů (B7r—C1r), pak *Některá epigrammata* (C1r—v) a nakonec překlady různých veršů s variantním zněním, které podal *jiný autor* apod. Jméno editora není uvedeno a také není jasné, kdo je onen jiný autor. Stanislav Souček připsal edici a hlavně *Pastýřské rozmlouvání* Václavu Janu Rosovi.¹³⁷ Tyto texty se v značně upravené podobě dva roky po vydání *Catonových distich* staly součástí čtvrté části *Čechořečnosti*, Prozódie. Rosa dokonce na chystané dílo náznakem upozornil — zasvěcení jistě rozuměli, kdo *jiný autor* je, a ten mohl oznámit, že pracuje na teoretickém pojednání o časoměře, i bez udání svého jména.¹³⁸

K žalmovým parafrázím, které, jak víme, byly v české časoměrné poezii tradiční, se tu přidaly další texty, zčásti překlady klasických autorů (Vergilius, Ovidius). Vůbec nejdůležitější z hlediska Rosova autorského vkladu je zmíněné *Pastýřské rozmlouvání*. Formou zpracování a výběrem látky je syntetické: spojuje křesťanský námět (Kristovo narození) s formou vergiliovské eklogy, evangelní betlémští pastýři tu splývají s pastýři starověké idyly. Klasická, vergiliovská inspirace se projevuje přímou textovou návazností na první *Eklogu*, k inspiračnímu pozadí však patří i *Ekloga* čtvrtá, v křesťanské recepci také vykládaná mesiášsky.¹³⁹

Při úvaze o jazykové reflexi v poslední části *Čechořečnosti* nás však nutně přitáhne nikoliv textová příloha, nýbrž Rosovy teoretické výklady. Už víme, že jsou podány bilingválně a opakují mnohé, co se probíralo jinde, především v ortografické a »etymologické« části mluvnice. *Prosodia* je pro autora dvojitá věc: jednak *pronunci-*

¹³⁵ Srov. Comenius, *Cato 1670*, fol. B5r—C2v.

¹³⁶ V transliterované podobě je vydal Jaroslav Porák (*Chrestomatie k vývoji českého jazyka*, s. 358—360), transkribovaný text zpřístupnili Zdeněk KALISTA (*České baroko*, s. 77—79) a Zdeňka Tichá (*Růže, kterouž smrt zavřela*, s. 663—667).

¹³⁷ Srov. SOUČEK, *Rakovnická vánoční hra*, s. 157—159.

¹³⁸ Učinil tak samozřejmě metricky: »A kdo nevíš našeho český zpěvořečnosti práva,| měj strpení a nesud', dá se ti cesta pravá.« (cituje SOUČEK, *Rakovnická vánoční hra*, s. 159). Přidejme i drobnou nápovědu lexikální: že Rosa mohl napsat *původ* (ve významu ‚strůjce, původce‘ je to slovo staročeské) místo *autor*, je dobře doloženo v Rosově tezauru: »on gefť te knjhy Půwodem« (RosaThesN 7,119).

¹³⁹ Srov. SOUČEK, *Rakovnická vánoční hra*, s. 152—155.

atio vocum čili nauka o běžné výslovnosti (podobně jsme to viděli u Konstance),¹⁴⁰ jednak *pronunciatio carminum* neboli nauka o měření »délky« slabik z hlediska časoměrné poezie (RosaČech 394). Co se týče nauky o vokalické délce, je pozoruhodné, že i Rosa, jinak nepřilíš zatížený jazykovými vzory z dávnější minulosti, sem zařazuje drobné, od předcházejících gramatiků převzaté zmínky o tom, jak psali *veteres* (»Stař Čechowe«), například že zdvojovali grafém pro označení vokalické délky (RosaČech 404), nebo že *uo* souvisí se starým *ó* (412). Věci pravopisné jsou tu probírány z trochu jiného hlediska než v Ortografii: ze vztahu »vyslovujeme — píšeme« je tentokrát akcentován pól pronunciační, a to včetně pokusů o fonetický zápis slov.¹⁴¹

Z autorského hlediska je však důležitější to, co se tu říká o zvukových vlastnostech češtiny pro časoměrné básníky. jako na jiných místech *Čechořečnosti* mají tito tvůrci úlevu a širší možnosti, které se v běžném jazyce nenabízejí:

Zpěwořečnkum zfrany Zpěwomłuy wycegi fe dowoługe (RosaČech 423).

Kromě výslovnosti tu Rosa píše také o hláskových alternacích. Jasně si uvědomuje (i jako slovníkář příkládající velký význam derivaci) jejich význam pro slovtvorbu (RosaČech 428). Jádrem celé poetické části *Čechořečnosti* je kapitola devátá, podávající vlastní pravidla, jak určovat délku slabiky v české časoměrné poezii (RosaČech 432—481). Základní princip je stejný jako v řecké a latinské prozódii: slabika je z hlediska metriky krátká, nebo dlouhá; dlouhá je buď přítomností dlouhého vokálu, nebo pozicí. První případ, kdy se slabika považuje za dlouhou podle dlouhého vokálu, je v češtině velmi jednoduše rozpoznatelný — vokalická délka se značí graficky. Diftongy se pokládají také za dlouhé. Nejdůležitější je tedy určit, kdy vzniká délka poziční. Rosova pravidla tu jsou — vzhledem k básníkovi — nanejvýš velkorysá. Vokál před dvěma konsonanty může být hodnocen jako dlouhý i jako krátký (RosaČech 436) — to není tak překvapivé. Ale libovolně lze měřit i vokál před konsonantem a dalším dlouhým vokálem (438). »Prodloužit« vokál metricky lze tedy poměrně snadno; zato samohláska dlouhá přirozeně se nesmí krátit nikdy, s výjimkou *é* (>ý; 438). Vzniká tak zajímavý zvukový efekt Rosových pravidel: vokály se met-

¹⁴⁰ Jiří MARVAN (Introduction, s. III) z tohoto hlediska píše o Prozódii jako o »fonologii« této mluvnice.

¹⁴¹ Např. »mgeł« a »wgedgeti« — Rosa to ovšem uvádí jako návod přibližné výslovnosti, po níž teprve přijde odlišná *genuina pronunciatio* (RosaČech 413).

ricky celkově prodlužují a básnivý právník předepisuje, že pozicí zdloužené vokály se také mají jako dlouhé vyslovovat (438). Čtená česká časomíra by tak byla zvukově deformována proti běžnému jazyku, obsahovala by více dlouhých samohlásek. Navíc je dovoleno, dostane-li se poeta do úzkých, vytvořit pozici umělou, a to zdvojením konsonantu («musfýme» nebo »Pohannům« — 440). Rosa tedy sice považuje češtinu za přirozeně vhodnou pro časomíru, ale zároveň neváhá tuto její přirozenost přizpůsobovat účelu, pro který chce jazyk využít.

Jsou-li dána pravidla, jak měřit sylaby, nezbyvá Rosovi než podat budoucím básníkům v dalších kapitolách přehled metrických stop a jednotlivých druhů veršů.¹⁴² Před textovou antologií je pak ještě uvedeno, že *Catonova disticha* přeložil Komenský. O svém vlastním podíle — totiž že »převzal doslovně nebo s nepatrnými změnami jenom asi třetinu distich«¹⁴³ a přidal další básně — se Rosa zmiňuje jenom povšechně.¹⁴⁴

Rosova teorie byla inspirativní, a to ve své době i později, i když vždycky jenom pro jednotlivce. Přes básníka desk zemských¹⁴⁵ můžeme pak sledovat linii zájmu o časomíru přes Jandita, Pavla Doležala a J. V. Pohla až do dob Kollárových, Šafaříkových, Palackého a Vinařického.

V jazykové reflexi Václava Jana Rosy má časoměrné básnění důležité místo — spolu se zájmem o slovní zásobu a o sémantiku slovesa je to hlavní věc, která ho na češtině přitahuje. V pohledu 19. a 20. století se souvislost mezi časoměrnou poezií a českou gramatikou v 16.—18. století jako příliš významná nejeví. Od první kapitoly této práce jsme se snažili takové nazírání nové bohemistiky rozšířit: disciplíny, které se v pozdějších osudech evropské vzdělanosti rozklížily — jako literatura a gramatika —, spolu (a to nejen etymologicky — srov. 1.1.2) vždycky souvisely

¹⁴² U Rosy »O Nohách«. Toto terminologické pojmenování může být příkladem toho, jak nesnadno se z hlediska pozdějších dob hodnotí neologizmy, které se neujmou, a nakolik odlišně vnímáme ty, které se uchytí. Metaforika, vycházející v tomto případě z tance (srov. OKÁL, *Antická metrika a prekladanie gréckej a latinskej poézie do slovenčiny*, s. 8) a daná latinským vzorem kalku (*pes*), působí dnes u termínu zažitého (*stopa*) neutrálně, prakticky si ji neuvědomujeme, naopak u termínu, který zůstal termínem experimentálním (*noha*), neobyčejně silně.

¹⁴³ JEŽKOVÁ, *Disticha Catonis: časoměrné překlady J. A. Komenského a V. J. Rosy a jejich vydání*, s. 183.

¹⁴⁴ O Rosově časomíře KRÁL, *O prosodii české I*, s. 57—62. Král předpokládá, že Rosa studoval Drachovského teorii i Komenského praktické básnické pokusy, soudí, že jeho systém je promyšlený, že ale z poetické licence Komenského někdy činí pravidlo; »proti jednoduchému a správnému systému Nudožerského je však velice špatný« (s. 62). Srov. JEŽKOVÁ, *Disticha Catonis: časoměrné překlady J. A. Komenského a V. J. Rosy a jejich vydání*.

¹⁴⁵ Srov. ČERNÝ, *Básník z desk zemských, člen kruhu Rosova*.

a vzájemně se podporovaly. Rosa gramatik pracoval pro Rosu časoměrného básníka, tak jako se namáhal Blahoslav gramatik ve prospěch Blahoslava novozákonního překladatele, tak jako se Štajer autor *Žáčka* zabýval tím, co trápilo Štajera tiskárenského praktika. Praktický a konkrétní problém — jak naplnit antické metrické schéma, jak věrně a přitom živě přeložit Boží slovo, jak stanovit pro tiskaře a písaře jednoduchá a jednoznačná pravopisná a tvaroslovná pravidla — v nich vedl k obecnějším úvahám o jazyce, který měl jako *medium* splnit, co od něho očekávali. Rosu gramatika vedl metrický a poetický cíl k zkoumání české kvantity a zvukových vlastností českého jazyka, jako se Blahoslav překladatel velmi hluboko zaposlouchal do české frazeologie a vytříbil svůj sluch (a sluch svých čtenářů) pro kultivovanost a eleganci v jazyce, tak jako Štajer (a vedle něho Konstanc) při práci na knihách odhalil důslednost a pravidelnost pravopisných zásad *bible Kralické* a souvěkých českých tisků. Pro tuto perspektivu se nám vyplácelo sledovat filologické snahy do vzdálenosti času, pro ni jsme tu tolikrát opustili vlastní »jazykovědné« otázky a sledovali širší kulturní proudění spojené s jazykem — abychom se přiblížili pohledu, kterým se na gramatiku dívali ti, o nichž se tu psalo.

4.5. SHRNU TÍ KAPITOLY

Základní snahou poslední kapitoly bylo porozumět *Čechořečnosti* v proudění tradic a v souvislostech s tím, co předcházelo, i s tím, co jí bylo současné. Vlastně jsme se tu řídili instrukcí obsaženou v názvu studie Josefa Vintra z roku 1991: »Václav Jan Rosa und die ältere tschechische Grammatographie«. Na základě předchozích kapitol měly být zřejmější souvislosti této gramatiky s patriotickým historizmem balbínovského vzdělaneckého okruhu, se slavizmem a jazykovým mysticismem, se stále aktuálními, univerzálními otázkami o úloze analogičnosti a anomálnosti v lidském jazyce. Snažili jsme se opustit obvyklý způsob vidění: nedívali jsme se tolik, co je u Rosy nového, ale spíš co je u něho starého a jak to modifikuje. Byla také shrnuta ona *nova*, to, čeho si novější lingvistika cenila na Rosově vzhledu do jazykového systému, do skloňování, časování a nauky o slovní zásobě. Jako nejdůležitější body Rosovy jazykové reflexe vystoupila slovesa, slovní zásoba/slovotvorba a časomíra.

Překročme druhý práh této práce.

Finis

5. Post finem

... quia inventis addere, & unius || inventi occasione,
invenire aliud, non est difficile (RosaČech A7v—A8r).

Čtyři kapitoly, kterými jsme prošli, měly gramatografickou reflexi češtiny v 16. a 17. století představit jednak v kontextu filologického jazykověreflexivního úsilí, jak se rozvíjelo od starověku, jednak v její vnitřní dynamice. Vycházeli jsme z primárních textů samých a snažili jsme se syntetizovat poznatky dosavadního bádání, trvajícího v různé intenzitě zhruba od 60. let 19. století. Takové *inventis addere*, jak o něm mluví poslední motto, nebylo díky pili předchůdkyň a předchůdců tak obtížné. Na konci práce, *post finem*, vidíme, že mnohé detaily musely být při pokusu o úhrnný obraz opomenuty, a že výsledkem práce je tedy spíše jakýsi vstupní přehled, který může posloužit jako východisko dalšímu bádání o gramatikách češtiny a jejich vydávání. Dluh zůstává hlavně ve zkoumání vztahů jednotlivých gramatik mezi sebou.

Jako »úspěšnější« v literární komunikaci — sledujeme-li další vydávání — se ukázaly pro svou snazší praktickou uplatnitelnost stručné a příručkovitější gramatiky (Nám 1—4, ŠtVýb1—3). Větší a teoreticky zásadnější práce syntetické zůstaly buď vůbec bez dobového vydání (BlahGram), nebo se staly solitéry (RosaČech). Jako »metodu« zkoumání starších mluvnic jsme zvolili pomalejší čtení textů, časté uvádění citací, sledování kontextu jednotlivých výroků v argumentaci toho kterého autora i v celku gramatografické produkce. Jako přínosné se ukázalo i přihlížení k stopám po tiskařské výrobě mluvnic (sklad archů apod.), k dochování tisku do dnešní doby (sousedství tisků v konvolutech, vlastnické zápisy, přípisky apod.). Snažili jsme se také podat několikeryh vřled do materiálu: představit gramatiky jednak lineárním výčtem, jednak v zrcadle tematických sond. Takové zrcadlení mělo sloužit hlubšímu poznání — i tady platí, že *nyní* poznáváme jen »per speculum in aenigmate« (I Cor 13,12). Takováto »metoda« práce nás postupně vedla k stále menšímu zájmu o kon-

krétní prvky jazykové regulace a k stále většímu zájmu o důvody a způsoby psaní starých gramatiků češtiny, vzájemné souvislosti jednotlivých jejich prací, svět jejich myšlení. V tomto směru se jako nejdůležitější závěr celého výkladu jeví poznatek o postupném vybudování svébytné tradice myšlení o češtině mezi náměšťskou gramatikou a Rosovou *Čechořečností*. Tato jazyková reflexe se nejprve u Blahoslava a pak zvláště v 17. století stane součástí kulturních snah spojených se sebeidentifikací na základě vzpomínky na historii a na literaturu a jazyk starších dob. Gramatografie češtiny dostává v 17. století historický rozměr a podstatně přispívá k vzniku modelu »zlatého věku« jazyka a literatury kolem roku 1600 — explicitně to lze sledovat u Jiřího Konstance. K tomuto vzpomínkovému kulturněidentifikačnímu proudu se přimyká úsilí o futuristický literární program časoměrného básnictví jako exkluzivní složky českého písemnictví, završený v díle Rosově. Není snad nemístné připomenout pozoruhodný fakt, že právě tyto dvě koncepce, které v dorosovské gramatografii úzce souvisejí a vzájemně se podporují, postaví pozdní 18. a rané 19. století příkře proti sobě: klasicismus jazykový (Dobrovského) se bude jevit jako protipól časoměrného klasicizmu v poetice (*Počátků* mladého Palackého a Šafaříka).

Postupně se měnila i úloha gramatografické reflexe češtiny. Jako jsme to pozorovali v první kapitole na tradici latinské, můžem to konstatovat i tady: i v českém prostředí se role gramatika postupně měnila z úlohy toho, kdo pomáhá k překladu a výkladu prestižních textů, na zadání toho, kdo jazyku učí, hodnotí jeho prostředky a programuje budoucí jazykové komunikáty. Rozdílné úkoly — překládání, výklad, tisk textů, skládání básní i výuka a poznávání jazyka — se v tradici vršily a vytvořily celý naukový komplex, to, co pak další epochy — v mnohém i ta naše — podědily jako představu, co je *ars grammatica*.

Práce se starými gramatikami byla i příležitostí k některým úvahám terminologickým. Podáváme je také jako příspěvek k diskusím o přístupu k vlastnímu starému jazyku, nejen k jeho dobové reflexi (preliminární kapitola 0).

Dnešní bohemistiku jsme touto prací chtěli upozornit, jaké jazykověreflektivní tradice stojí v jejich dávných základech, u jejich předchůdců. I pro ni jistě platí počáteční věta úvodu E. F. K. Koernera k stručným dějinám jazykovědy z roku 1995: »A discipline comes of age when it seriously contemplates its own past.«¹ Při takové

¹ KOERNER a ASHER, *Concise history of the language science*, s. 3.

kontemplaci se ukazuje, kolik otázek si klademe s náměšťskými, Blahoslavem, Benešovským, Nudožerským, Drachovským, Konstancem, Štajerem i Rosou společně a že naše snaha poznávat vztah slov a věcí je sourodá s úsilím literárního Kratyla i Komenského.

Studium starší české gramatografie znamená — jak bylo řečeno — také kontakt se skromnými starými tisky jednotlivých děl. Fyzická stránka zkoumaných spisů pro nás není nepodstatná: kontakt s tisky byl inspirací a hlavním »pracovním prostředím«, v němž práce vznikala. Pohled na ručně sázené typy, zestárlý papír, papírové a kožené vazby a přípisky na předešlé těch knížek vedl autora také k myšlenkám na ty, kdo už se jazykovými knížkami zabývali před ním. Bude si pamatovat chvíle v postjezuitské studovně rukopisů a starých tisků v pražském Klementinu i neorenesanční čítárnu Knihovny Národního muzea. Co se týče sekundární literatury, nelze zapomenout zvláště na srdečnou atmosféru funkcionalistického akvária knihovny Ústavu pro českou literaturu Akademie věd České republiky.

Dávni autoři předestírali na konci psaní — jako *locus communis* — poetický námořnický obraz: autor je po překonání »moře« textu unaven jako lodivod, který musel být celou dobu pozorný, řídit směr, odhadovat nebezpečí a spoléhat na přízeň živlů a přízeň Boží; dosahuje tišiny přístavu a omlouvá se čtenářům, že vázal jejich pozornost tak dlouho a tak neuměle; ale přístav je tady a autor dosahuje úlevy v tom, že se může odmlčet.

6. Zkratky a poznámka k transliteraci

6.0. PŘEHLED

Seznam zkratk uvádí jen častěji užívané obecné zkratky. V názvech časopisů a některých dalších bibliografických údajů jsme s zkratkami zřekli. Dále je umístěna **poznámka k transliteraci** příkladů a úseků z jednotlivých jazykových knížek a k **vyznačování** ve vlastním textu.

6.1. ZKRATKY

act.	activum	NK ČR	Národní knihovna České republiky
adiect.	adiectivum	neut.	neutrum
Apl	accusativus pluralis	Npl	nominativus pluralis
Asg	accusativus singularis	Nsg	nominativus singularis
apod.	a podobně	pers.	persona
BAB	Benediktinské arcidiecéze Břevnov	pozn.	poznámka
čes.	český	praes.	praesens
dipl.	diplomní	př. Kr.	před Kristem
Dsg	dativus pluralis	r	recto
Dsg	dativus singularis	r.	rok
fem.	femininum	rec.	recenze
fol.	folium	repr.	reprint
Gpl	genitivus pluralis	roč.	ročník
Gsg	genitivus singularis	ř.	řádek
ind.	indicativus	s.	strana, strany
Ipl	instrumentalis pluralis	s. v.	sub verbo
Isg	instrumentalis singularis	sl.	slopec
kap.	kapitola	srov.	srovnajte
KNM	Knihovna Národního muzea	subst.	substantivum
lat.	latinský	tzv.	takzvaný
Lpl	localis pluralis	v	verso
Lsg	localis singularis	Vsg	vocativus singularis
masc.	masculinum	zvl.	zvláště
např.	například		

6.2. POZNÁMKA K TRANSLITERACI

A VYZNAČOVÁNÍ V TEXTU

Vzhledem k charakteru práce jsme při citacích starých jazykových knížek zachovávali z původní ortografie a typografie více prvků, než je dnes při podobných příležitostech obvyklé. Transliterace českých i latinských příkladů a úryvků reprodukuje dnešní antikvou původní sklad liter, opomíjí přitom

písmové ligatury a varianty písmen v ligaturách (např. v ligatuře *fl* vzniká jakási sekundární smyčka u *l*, neznamená to však, že by šlo o literu *l*) i pouhé grafické varianty jednoho písmene (to je případ různě vyhlížejících, ale funkčně stejných *h* a velkých *S*). V citátech dále nerozlišujeme původní antikvu a původní lomené typy, a ani různé velikosti původních liter. Malé *b* s kličkou nahrazujeme z nouze písmenem podtrženým (*b*).

Výše uvedené zásady se netýkají BlahGram, kterou jsme citovali podle transkribované edice, modernizující interpunkci. Důležité zkratky jsou rozepsány ve špičatých závorkách < >, předěly stran naznačeny dvojitou svislicí ||, editorský komentář »sic« vřazujeme do textu takto: [!]; případnou pochybnost o správnosti čtení takto: [?]. Citáty jsou uvedeny buď bez uvozovek ve zvláštním odstavci drobnějším písmem, nebo v uvozovkách » « přímo v textu; v obou případech odkazujeme do starých jazykových knížek zkratkou a číslem listu nebo strany v závorce za citátem. Jednoduché uvozovky , ‘ používáme v parafrázích slovního významu.

Ve vlastním textu vyznačujeme některá slova *kurzivou*. Nejde o citáty konkrétního místa, ale o pojmenování obecné slovní jednotky, příp. jednotky grafické (grafému/grafémů) nebo zvukové (fonému/fonémů): proto je v těchto případech pravopis českých i latinských slov upravován. *Kurzivou* jsou dále v textu psány i transkribované tituly knih, i starších (narozdíl od bibliografických údajů v oddíle 0.2), a některá zdůrazněná slovní spojení; pro zdůraznění slov a slovních spojení (nejčastěji položek seznamu) bylo v některých případech použito i **polotučného řezu** písma.

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
Filozofická fakulta
Ústav českého jazyka a teorie komunikace

ČESKÁ GRAMATOGRFIE
A KULTURNÍ REFLEXE ČEŠTINY
V LETECH 1533—1672

(disertační práce)

Napsal Ondřej Koupil.

Práci vedli † prof. PhDr. Alexandr Stich, Csc., (1998—2003)

a prof. PhDr. Karel Kučera, CSc., (2003—2005).

xl & 275 stran, dokončeno 28. září léta Páně 2005.